

પ્રસ્તાવના.

મિત્રચર્ચિહિ લોકઃ ॥ કાલિદાસ ॥

ખાનપાન, રહેઠાણ વગેરેમાં જેમ માણસોની રૂચિ મિત્ર મિત્ર હોય છે, તેમ વાંચન કે માનના સંબંધમાં પણ માણસોની રૂચિ અલગ અલગ જેવામાં આવે છે. કોઇને સાહિત્યનો શોખ હોય છે તો કોઇને કાવ્યનો શોખ હોય છે. કોઇને નૌવેલ વાંચવાની રૂચિ હોય છે તો કોઇને તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો વાંચવાની રૂચિ જણાય છે. આ વિવિધતામાં પણ હાલનાં યુવક-વર્ગમાં નૌવેલના વાંચનનો શોખ કંઈક વિશેષ પ્રમાણમાં જેવામાં આવે છે. આ વધારે કંટાળેક અંશે હિતને બદલે અહિતના માર્ગમાં સમાજને ધસી જાય એ સંભાવના કંઈ પાયા વગરની ન ગણાય. બુદ્ધિને સમાન તુલનામાં રાખવા માટે ઉપલી અસરને ઓછી કરવા તેની સામેનાં પુસ્તકોની કંઈ ઓછી જરૂર નથી. અલગત, વિદ્વાન અને દીર્ઘદર્શી લેખકોને હાથે લખા-એલાં કેટલાંએક નૌવેલનાં પુસ્તકો સમાજને નીતિ અને ધર્મનો ઉમદા અભ્યાસ કરાવે છે, પણ કેટલાંએક લેખાગુ લેખકોને હાથે લખાએલી નૌવેલો અધૂરા મનના યુવક વાંચકોને વિષય અને મોહના ખોટા શંકમાં ફસાવવા સિવાય બીજી અસર કરતી નથી. આવી ખોટી અસર ભુલસાડવાને કર્તવ્ય-દર્શક અને અધ્યાત્મ રસનાં પુસ્તકો બહાર પડવાની ધણી જરૂર છે.

પંડિત મુનિ મહારાજ શ્રી રત્નચન્દ્રજી સ્વામી કે જેઓ હાલમાં પોતાના ગુરુવર્ગ મહારાજ શ્રી ગુલાબચન્દ્રજી સ્વામીની સાથે મુંબઈની પ્રગતે પોતાની વાણીનો મધુર આસ્વાદ ચખાડે છે, તેમના રચેલા “કર્તવ્ય-કામુદી” નામના પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિની એક નકલ લગભગ દોઢેક વર્ષ ઉપર મહારાજ જેવામાં આવી. બાળક, યુવાન, વૃદ્ધ, સ્ત્રી કે પુરુષ, સર્વને એક-સરખી રીતે ઉપયોગી થઇ પડે અને સરસ બોધ પૂરો પાડે તેવા આ પુસ્તકે મારા મન ઉપર ધણી જ ઉમદા છાપ પાડી. સંસ્કૃત શ્લોકોની રચના પણ સાદી, સરલ અને - સંસ્કૃતવિદ્યાસીઓને મનોરંજક જેવામાં આવી.

આ પુસ્તકની કેટલીએક નકલો 'ખરીદી મેં' મારા મિત્રવર્ગમાં બહેંચી આપી. થોડા વખતમાં તો ખીજી આવૃત્તિ ખલાસ થઇ ગઇ, તેથી કેટલાએકની માંગણીને નિરાશા સાથે નકારસૂચક જવાબ આપવો પડ્યો. આ પુસ્તકે મારા મનમાં એક જાતની લાલચ ઉત્પન્ન કરી તે એ કે આવું ખીજું પુસ્તક મહારાજશ્રીનું રચેલું હોય તો તે મારા તરફથી બહાર પાડવું. મુંબઇ સ્થાનકના સેક્રેટરી જેઠાલાલ રામજી શાહ પાસે મેં મારી ઇચ્છા જાહેર કરી. જેકે મહારાજશ્રીની પ્રસંસા સાંભળી તેમના વચનામૃતોનું પાન કરવા ગત ચાતુર્માસ્યમાં ક્યારથીએ હું આકર્ષણો દત્તો અને દરરોજ વ્યાખ્યાનમાં હાજરી આપતો હતો, પણ સ્થાનકમાં સાધુઓના વ્યાખ્યાનમાં આવવાની મ્હારી આ પ્રથમ ગરજાત હતી, તેથી મહારાજશ્રીની રૂબરૂમાં વાતચીતનો પ્રસંગ લઇ શક્યો નહોતો. મ્હારા મિત્ર જેઠાલાલભાઈની માર્ગદર્શિત મ્હારી ક્ષમ્ભા મેં મહારાજશ્રી સમક્ષ પહોંચાડી. મહારાજશ્રીએ તેના જવાબમાં જણાવ્યું કે " 'કર્તવ્ય-કૌમુદી' કરતાં પણ પહેલાં રચાએલું એક 'ભાવના-શતક' નામનું પુસ્તક તૈયાર છે. સરલ અને સાદી સંસ્કૃત ભાષામાં જુદા જુદા છંદોમાં એકસો શ્લોકો રચાએલા છે. તેની રચના સંવત્ ૧૯૧૨ ની સાલમાં થયેલી છે. તેમાં આઠ આઠ શ્લોકોથી અનિત્ય આદિ ખાર ભાવનાનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. અમદાવાદથી સુરત બણી વિહાર કરતાં રસ્તામાં તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર લખવામાં આવ્યું છે, અને સુરતના ચાતુર્માસ્યમાં ૨૫ કાળેનું વિવેચન પણ લખાઇ ચૂક્યું છે; પણ ત્યારપછી અવમાસમાં પડવાથી અને મુંબઇ આવ્યા પછી અવકાશ થોડો મળવાથી વિવેચન આગળ લખાયું નથી. " મેં અરજ કરી કે આપને જ્યારે વખત મળે ત્યારે તેનું વિવેચન પૂરું કરી તે પુસ્તક જાહેર પાડવાની મ્હારી વિનંતિ ધ્યાનમાં લેશે. મહારાજશ્રીનું ગત ચાતુર્માસ્ય પૂરું થયું, પણ મુંબઇના આવકોના મનની પૂરી તૃપ્તિ થઇ નહિ. શ્રી સંઘે મહારાજશ્રીને આગ્રહ કરી ખીજા ચાતુર્માસ્યને માટે રોક્યા. મહારાજશ્રી ખનવેલ ઉરજી તરફ વિહાર કરી ઘાટકોપર ચાતુર્માસ્ય કરવા પધાર્યા. અધૂરું રહેલું 'ભાવના-શતક' નું વિવેચન ઉરજીમાં લખવું શરૂ કર્યું, અને ઘાટકોપરના ચાતુર્માસ્યમાં પૂરું કર્યું.

મારા તરફથી તે પુસ્તક જહાર પાડવાની કરેલી વિનંતિ મંજુર રખાઈ, તેને માટે મને અત્યંત આનંદ થયો, કારણકે પુસ્તકનો વિષય વાંચનાં જે પ્રકારની જરૂરીયાત હું ધારતો હતો તે પૂરી પડતી જણાઈ. નાટક, ખેત, તમાસા વગેરે જાતનાં પુસ્તકો વાંચવાથી મન ઉપર જે માફી અસર થઈ હોય તે અસર સદરહુ પુસ્તક વાંચવાથી ઉપદ્રાંત યાય એમ મને ખાતરીથી જણાય છે. પ્રથમની પાંચ ભાવનામાં સંસારી પુરુષો જે વસ્તુ ઉપર મોહ-મુગ્ધ બનેલા છે તેની વાસ્તવિક સ્થિતિ કેવી છે, તેનો પ્રાયો કેટલો મજબૂત છે અને ટકાવ કેટલો છે, તેનો સંબંધ કેટલા વખતનો છે, તે સર્વ વિસ્તારથી જણાવ્યું છે. છઠી અશુભ ભાવનામાં શરીરની આંતરિક સ્થિતિનું નિદર્શન કરાવ્યું છે. આગલી છ ભાવના યુવકોને મનથી ભાવવાની છે અને તેના ઉપર લક્ષ્યબિંદુ રાખવાનું છે, ત્યારે ત્રીજી અવસ્થાના પુરુષોને તો ભાવનાથી તે સ્થિતિનો નિશ્ચય કરી તે પ્રમાણે વર્તવાનું છે. આગલી છ ભાવના બહારની સામાન્ય સ્થિતિનું દર્શન કરાવે છે. પાછલી છ ભાવના આત્માની જુદી જુદી સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવે છે. તેમાં સાતમી આશ્રવ ભાવના આત્માની કર્મબંધવાળી સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવી તેનાથી અટકાવવાનો બોધ આપે છે. આઠમી સંવર ભાવના આત્માની ઉજ્જવલતા કેમ જળવાય તેનો માર્ગ બતાવે છે. નવમી નિર્જરા ભાવના આત્માને વળગેલાં કર્મો કેવી રીતે દૂર થાય તે જણાવે છે. દશમી લોક ભાવના આત્માને બ્રમણ કરવાના ક્ષેત્રની વિશાળતા બતાવે છે. અગીયારમી બોધિદુર્લભ ભાવના આત્માને સારા સંયોગો કેટલી મુશ્કેલીએ મળે છે તે જણાવી તેવા સંયોગો અધ્યા હોય તો તેને વ્યર્થ ન ગુમાવવાનો બોધ આપે છે. બારમી ધર્મ ભાવના આત્માને ઉચ્ચ-ગામી બનાવવાનો સીધામાં સીધો ક્યો રસ્તો છે તે જણાવે છે. સો શ્લોકોમાં વર્ણવેલી બાર ભાવનાઓ દરેકના મનને ધણી ઉચી ટોચ ઉપર લઈ જાય છે, કે જ્યાં દુષ્ટ વાતાવરણનો સ્પર્શ પણ થઈ શકે નહિ, તેવી પવિત્ર જુ-મિમાં મનને વિદ્યાર કરાવી સમ્યક્ચિંતની ટોચે પુગાડે છે. ચતુર્ક ઉપરાંત પરિશિષ્ટ તરીકે મૈત્રી, પ્રમોદ, ક્રશ્ણ અને માધ્યસ્થ એ ચાર ભાવનાનાં ચાર પદો સુંદર રાગોમાં યોજ્યાં છે. એકંદરે સોજ ભાવનાનાં સોજ

અલ્પકો સંસ્કૃત જણનાશઓને પણ અત્યંત આનંદ ઉપજાવે તેવાં છે. આ પુસ્તક છપાવવાનો હેતુ માત્ર વાંચનના શોખીનોને ઉત્તમ ઓષ પૂરો પાડવાનો છે. મારે જણાવવાની જરૂર નથી કે સુપરસેલ રૂઝ ફોર્મનું સોનેરી અક્ષરવાળા પાકા પુસ્તક દળદાર પુસ્તક કામગીરી મોંઘવારી છતાં ઓછી કિંમતે વેચવાનું હરાબધું છે, તે સાધારણ વર્ગના માણસો પણ ખરીદી વાંચી શકે તેટલા માટે છે. આ પુસ્તકની ઉપજતી કિંમતનો પણ ફરી તેમાં જ પુસ્તકો છપાવવામાં ઉપયોગ કરવાનો છે.

આ પુસ્તક છપાવવાના કામકાજમાં શાહ હેમચંદ રામજીભાઈ તેમ જ શાહ સુનીલાલ વર્ષમાને ધણી મદદ કરી છે, તેથી તેમનો આભાર માનું છું.

ડોક્ટ, બમરગેટ, સુબ્રહ્મ. }
સં. ૧૯૭૩ માગસર વદ ૧.

હિ. સેવક
વંદાવન દયાલ.

ખીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

જણાવતાં ધણો હર્ષ થાય છે કે સત્તાવધાની પંડિત મુનિરાજ થી રત્નચંદ્રજી મહારાજશ્રીએ રચેલું આ પુસ્તક પણ “ કર્તવ્ય-કોમુદી ” ની માફકે સર્વમાન્ય થયું છે. આ સર્વસામાન્ય અને નીતિબોધક ગ્રંથ તરફ જનસમાજની વધતી જતી અભિરુચિને લીધે તેની આ ખીજી આવૃત્તિ પહેલી આવૃત્તિ પ્રમાણે જ છપાવીને ખહાર પાડવામાં આવી છે અને તે માટે હું મને કૃતાર્થ માનું છું.

આ પુસ્તકની લગભગ પડતર કિંમત રાખેલી છે અને અર્થ બાદ જતાં ને કંઈ વધારે રહેશે તે સુબ્રહ્મ આલિશાણાને એટ આપવામાં આવશે.

સુબ્રહ્મ,
નાયગામ મ્યુ. ગુજરાતી નિશાળ. }
સંવત ૧૯૭૩ ના પોષ વદી ૧

હી.
જેયંદ નેશ્વરી વોરા.
હેડમાસ્ટર, નાયગામ મ્યુ. ગુ. સ્કુલ.

ઉપોદ્ધાત.

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥

As a man thinketh, so he becometh : Bible.

પૂર્વ અને પશ્ચિમ આ પ્રભાણે આત્માના અસ્તિત્વને માન્ય રાખવાની સાથે તેના પરમ કલ્યાણનો માર્ગ ‘મનસ્’ માં યધને પસાર થાય છે, એટલું તો એકમતે માન્ય રાખે છે. શ્રુ અર્થાત્ ‘યવું’ ‘હોવું’ એ ધાતુમાંથી ભાવના શબ્દ સિદ્ધ થયો છે, અને તેનો ધાત્વનુસારી અર્થ કરીએ તો એવો થાય કે ‘જેના જેવા આપણે યવું જોઈએ તે.’ ‘ભાવના’ શબ્દનો સહેલો શુદ્ધરાતી અર્થ કરીએ તો તેને આપણે ‘વિચાર’ ‘આશય’ કે ‘મનઃ’ કહીએ, છતાં જે રહસ્યાર્થ ‘ભાવના’ શબ્દમાં વ્યક્ત થાય છે, તે એ શબ્દોમાં વ્યક્ત થતો નથી અને તેથી ‘ભાવના’ શબ્દનો માત્ર એક જ શબ્દમાં અર્થ કરવા જતાં આપણને અસંતુષ્ટ યવું પડે છે. મારિતબ્ધમાં ઉપરિચિત્ત થતો ‘વિચાર’ એને આપણે ‘ભાવના’ શબ્દનો અર્પણ અર્થ દર્શાવવા માટે જડી આવતો. સહેલામાં સહેલો શબ્દ કહીશું; પરંતુ મગજમાં તો અનેક વિચારો જન્મ પામે છે, બદલાય છે અને પુનઃ અદૃશ્ય થઈ જાય છે, એટલે મનુષ્યનું મગજ હમેશાં વિચારો કરવામાં ઉવુક્ત જ રહ્યા કરે છે; એવા પ્રત્યેક વિચારને કાંઈ ‘ભાવના’ કહી શકાય નહિ. ‘ભાવના’ વાળા વિચારમાં તો કાંઈક વિશિષ્ટ લક્ષણ રહેલું હોવું જોઈએ. ‘ભાવના’ એ જન્મીને બદલાઈ જતો કે અદૃશ્ય થઈ જતો અદૃદ વિચાર ન હોવો જોઈએ, પરંતુ એક દૃઢ વિચાર હોવો જોઈએ. એક દૃઢ વિચાર પણ જો એ મનુષ્યના જીવન ઉપર કાયમની અસર કરનારો ન નીવડે તો તે નિરર્થક છે અને તેથી તેને ભાવના કહી શકાય નહિ. પરંતુ એટલા શુણોવાળા વિચારથી પણ ભાવનાનું સંપૂર્ણ લક્ષણ બાંધી શકાતું નથી. એક માઠો દૃઢ વિચાર હોય અને તેની અસર મનુષ્યજીવન ઉપર કાયમની થતી હોય, તો શું તેને ભાવના કહી શકાય ?

નહિ જ. એ દૃઢ વિચાર સત્યયુક્ત અને હિતકર હોવો જોઈએ. તેમાં એવા ગુણો હોવા વિના તેને ભાવના કહી શકાય નહિ. એટલે દવે આપણે કહીશું કે એક સત્યયુક્ત અને હિતકર દૃઢ વિચાર કે જે મનુષ્યજીવન ઉપર કાયમની અસર નીપજાવી શકે તેને જ ‘ભાવના’ કહી શકાય.

આવા ગુણયુક્ત વિચારનું-ભાવનાનું ચિંતન કરવું એવું સર્વ ધર્મ-શાસ્ત્રો કહે છે અને ધર્મચાર્યો કહી ગયા છે, કારણકે ઉપર જણાવ્યું તેમ મનુષ્યના આત્માના કલ્યાણનો માર્ગ ‘મનસ્’ રૂપી ક્ષેત્રમાં યદને પસાર પાય છે. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે ‘ભાવના’ ભાવવાનો હેતુ ‘મનસ્’ માંથી અનિષ્ટ કયરો સદ્ગુણપૂર્વક દૂર દરીને આત્મકલ્યાણ માટેનો માર્ગ મોકળો કરવાનો છે. જડ અને આત્માને પિછાણીને મનુષ્યજીવનના લક્ષ્ય-ખિંદુ તરફ આત્માને દોરી જવો એ હેતુપૂર્વક ભાવનાઓનું ચિંતન કરવાની મનુષ્યમાત્રને આવશ્યકતા છે. મનુષ્યજીવનનું લક્ષ્યખિંદુ એ નિર્વાણ અથવા મોક્ષરૂપી ઉજ્જવલ દીપક છે. હેમચંદ્રાચાર્ય કહે છે: દીપિકા પદ્મ નિર્વાણ, અને એ દીપિકાને પ્રાપ્ત કરવા માટે જડ તથા આત્માનો ભેદ પાછાણવાની જરૂર છે. જ્યાં જાણદ સો સર્વ જાણદ અર્થાત્ એકને જાણે છે તે સર્વને જાણે છે, એ સત્ય આત્માને અનુલક્ષીને ઉપદેશવામાં આવેલું છે. આત્મા અને જડના જ્ઞાનવડે જ સર્વ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. વિવેકચૂડામ-ણિમાં શંકરાચાર્યે કહ્યું છે:—

શબ્દજાલં મહારણ્યં ચિત્તમમણકારણમ્ ।

અતઃ પ્રપન્નાદ્ જ્ઞાતવ્યં તત્ત્વજ્ઞાતત્ત્વમાત્મનઃ ॥

અર્થાત્—શબ્દજાળ એ ચિત્તને ભ્રમિત કરનારું મોટું અરણ્ય છે, માટે તેમાં નહિ અટવાતાં તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ પાસેથી પ્રથમપૂર્વક આત્મતત્ત્વ જાણી લેવું. એ પ્રમાણે આત્માની પિછાણ ઉપર જ નિર્વાણરૂપી દીપિકા પ્રાપ્ત કરવાનો આધાર રહેલો હોવાથી જ ભાવનાઓવડે મનસ્માંથી અનિષ્ટ કયરો કાઢીને માર્ગ મોકળો કરવો જોઈએ તે ભાવનાઓ ઉચ્ચ આત્મતત્ત્વનું પ્રાત-પાદન કરનારી-તેની પિછાણ કરાવનારી હોવી જોઈએ.

પોતાના આત્માની સ્થિતિ આ જગતમાં કેવી છે તેનું જ્ઞાન મનુષ્યને

પહેલું મળવાની જરૂર છે. એ સ્થિતિનું જ્ઞાન યથા પછી એ આત્મા કોણ છે, કેવો છે તથા કેવા સંયોગોમાં મેલાયો છે તેની પિછાણ તેને થવી જોઈએ. એટલું જ્ઞાન યથાર્થી મનુષ્ય પોતાના મનસ્વી અનિષ્ટ મળને દૂર કરવાની પ્રવૃત્તિમાં જોડાય શકે છે. એ મળ દૂર કરવા માટે તે જે નવીન વિચારની શ્રેણીએ સ્વાભાવિક રીતે ચડવો જોઈએ તે શ્રેણીનાં પગથીયાં જુદાં જુદાં છે. આત્મા સંબંધી જ્ઞાન મેળવવાથી તે એટલું તો જાણી શક્યો હોય છે કે મન દર મનુષ્યાણાં કારણં ચંપમોઘયોઃ અર્થાત્ બંધ અને મોક્ષનું કારણ માણસનું મન જ છે અને તેથી એ મનદ્વારા મળ બરાબ ન જાય તેની સાવચેતી રાખવાની આવશ્યકતા તે સમજે છે. નવો મળ બરાબ નહિ તેટલા માટે એ મળ બરાવાના માર્ગો બંધ કરવા સાથે એ માર્ગો તેણે જાણવા જોઈએ અને તે સાથે નવો મળ ઉત્પન્ન ન થાય તેટલા માટે સાવચેતીના ઉપાયો લઈ રાખવા જોઈએ. આટલી સાવધાનતા વાપર્યા પછી તે બરાબ ચૂકેલા જૂના મળને ધીમે ધીમે દૂર કરવાના કામમાં ઉદ્યત થઈ શકે છે. એ ઉદ્યમને અંગે તે આત્માને નિર્મળ કરવાનો લાભ મેળવી શકે છે, પરંતુ તેના પરમ કલ્યાણને માટે હજી એટલો ઉદ્યમ પૂરતો થઈ શકતો નથી. આ લોકમાં પોતે જે લક્ષ્યભિંદુએ પહોંચવાનું છે તે લક્ષ્યભિંદુનું જ્ઞાન તેને હજીસુધી થયું હોતું નથી તે થવાની જરૂર હોય છે. એ લક્ષ્યભિંદુ પર ધ્યાન રાખવાનું શીખ્યા પછી તે સત્ય જ્ઞાન અને ધર્મની પ્રાપ્તિમાં જપ્રમત્તો મૂત્વા વિજયસ્વ એ આદેશને અનુસરીને પરમ કલ્યાણ સાધી શકે છે. જેવી રીતે શુશ્રુષાનનો ક્રમ પગથીયે પગથીયે ચડાય છે, તેવી જ રીતે આત્મા અને જડના જ્ઞાનમાં, આત્માને જડથી અલગ કરવાના ઉદ્યમમાં અને છેવટે નિર્મળ થએલા આત્માને તેના કલ્યાણને માર્ગે પ્રેરવામાં ભાવનાઓ ભાવનામાં પણ ક્રમે ક્રમે ચડી શકાય છે.

આત્મકલ્યાણ સાધવાની સીડીએ ચડવા માટે જે ઉત્તમ ભાવનાઓ રૂપી સહાયકોની સહાયની જરૂર છે તે ભાવનાઓ ઉક્ત સીડીનાં પગથીયાંને બરાબર રીતે ઝાળખીને સર્વ રીતે સંપૂર્ણ સહાય આપનારી હોવી જોઈએ. આ ભાવનાઓ જૈન શાસ્ત્રમાં 'બાર પ્રકારની કહી છે અને એ બાર ભાવ-

નાઓ આત્મતત્ત્વ સંબંધી પૃથક્ પૃથક્ પ્રકારનું જ્ઞાન મસ્તિષ્કને કરાવીને તેનું ચિંતન કરવાનો ઉપદેશ કરીને અને એ ચિંતનદ્વારા ભાવનાઓ મનુષ્યની સ્વભાવસિદ્ધ વિશિષ્ટતાઓ બની જવી જોઈએ એવું કહીને મનુષ્યને આત્મકલ્યાણ સાધવામાં સદાય હરે છે, બલકે એ ભાવનાઓ જ આત્મકલ્યાણ સાધી આપે છે. પહેલી અનિલ ભાવનાદ્વારા આ જગતની અનિલતાનું ચિંતન કરવાનું છે. જ્યાંસુધી આત્માની રમૂજ સંપત્તિઓનું જ્ઞાન મનુષ્યને થતું નથી, ત્યાંસુધી તેની સૂક્ષ્મ સંપત્તિઓનો ખ્યાલ તેને આવી શકતો નથી. આ જગતમાં સઘળા અનિશ્ચિત વસ્તુમાં એક વાત નિશ્ચિત છે અને તે એ છે કે “વસ્તુ માત્રના પર્વાયો ક્ષણે ક્ષણે રૂપો હરે છે.” જગતની કોઈ પણ વસ્તુ નિલ નથી. ત્યારે નિલ શું છે ? એક માત્ર આત્મા. આ પ્રમાણે પહેલી જ ભાવનાદ્વારા જક જગતથી ચેતન આત્માનું પૃથક્ત્વ બતાવીને આત્માને રમૂજ સંપત્તિરૂપ જગત કોઈ રીતે કામનું નથી એમ બતાવ્યું. તેની ખીજી રમૂજ સંપત્તિ આ દેહ અને તે દેહ ઉપર મમત્વ ધરાવતાં આમગનો છે, પરંતુ ખીજી અશરણુ-ભાવના કહે છે આત્માને તે સઘળું પણ નિરપયોગી છે. તેના કલ્યાણને માટે રમૂજ દેહ કે સ્વંજનો કોઈ પણ કામમાં આવે તેમ નથી અને તેથી નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ આત્મા ‘અશરણુ’ છે-શરણુરહિત છે. ત્યારબાદ આત્મા જે રમૂજ સંયોગોમાં મેલાયો છે એ સંયોગોની વિચારણા કરવાથી આત્માને આ જગતમાંની પોતાની ચિંતનનું સંપૂર્ણ બાન યાય છે. જે સંયોગમાં તે મેલાયો છે તે આ ‘સંસાર’ છે અને તેથી ત્રીજી સંસાર ભાવનાદ્વારા સંસારની સારરહિતતાનું ચિંતન કરીને વૈરાગ્યવાન થવું એ તેનો ઉપદેશ છે. વસ્તુતઃ સંસાર ભાવનાદ્વારા મનુષ્યે રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવાનું શિક્ષણ મેળવવાનું છે. આ સંસારનો એકદમ ત્યાગ કરી નાખવો જોઈએ અને તો જ સંસારભાવનાનું ચિંતન કર્યું કહેવાય એવો તેનો ઉપદેશ નથી; પરંતુ સંસાર દુઃખમય છે અને જન્મમરણના ચક્રમાં ફરતાં ખરી રીતે સુખ લેશ માત્ર નથી એવી દૃઢ માન્યતાપૂર્વક સંસારના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો અને પૂર્વ કર્મને યોગે આ સંસારમાં આવવું પડ્યું છે પરંતુ પુનઃ એવા ફેરામાં ન પડવું પડે.

એવી ઇચ્છાપૂર્વક વૈરાગ્યવાન થકને આત્મસ્વભાવમાં રહેલું અનંત અમર સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો. સંસારમાંથી વિરતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે વૈરાગ્યની જરૂર છે અને વૈરાગ્યને માટે જ્ઞાનની જરૂર છે, તેટલા માટે કહ્યું છે કે જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિઃ । જ્ઞાનતું સ્વાભાવિક રૂણ જ વિરતિ છે અને જડ તથા આત્માના જ્ઞાનપૂર્વક સંસારમાંથી વિરતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે વૈરાગ્યવાન થવું એ આ કથનનો ઉદ્દેશ છે.

આત્માના જડ વસ્તુઓ સાથેના સંબંધનું જ્ઞાન મેળવ્યા પછી તેની સૂક્ષ્મ સ્થિતિનું જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર ઉભી થાય છે. યોથી અને પાંચમી 'એકત્વ' તથા 'અન્યત્વ' ભાવના દ્વારા એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તેનું ચિંતન મનુષ્યે કરવાનું છે. એ ચિંતનને અતે આત્મા કાણ છે, કેવો છે અને કેવા સંયોગોમાં મેલાયો છે તે વિષેનું 'મનુષ્યતું' જ્ઞાન પૂર્ણ થઇ શકે અને પછી તે તેના કલ્યાણની શ્રેણીએ ચડવાને સમર્થ થાય. એકત્વ ભાવનાદ્વારા આત્માની એકાકિનતાનું ચિંતન કરવાનું છે, એટલેકે જીવ દેહમાં એકલો જ જન્મે છે અને એકલો જ મરે છે, તે એકલો જ કર્મનો કર્તા છે અને એકલો જ કર્મનો ભોક્તા છે. ઈશ્વર પરમવિ યાતિ, જાયતે ચૈક ઈદિ અર્થાત્ જીવ એકલો જ પરમવમાં જાય છે અને એકલો જ જગતમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અશરણુ ભાવનાદ્વારા મનુષ્યને જે આત્માના અનાયત્વનું જ્ઞાન થાય છે તેમાં રહેલી ત્રુટી આ 'એકત્વ' અને 'અન્યત્વ' ભાવનાદ્વારા પૂરી થાય છે. 'અશરણુ' ભાવના જગતના રથૂળ સંબંધને અનુલક્ષીને હતી ત્યારે એકત્વ અને અન્યત્વ ભાવના તેના સૂક્ષ્મ અવસ્થાનનું જ્ઞાન આપે છે. જેવી રીતે આત્મા એકલો જ કર્તા અને ભોક્તા છે, તેવી જ રીતે સર્વ વસ્તુઓથી 'અન્ય' અર્થાત્ 'ન્યારો' છે. આ ભાવનાદ્વારા જૈનોનું બૈદ્ધતવાદિત્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આત્મા સિવાયની સર્વ જાણ વસ્તુઓ જડ છે અને આત્માને તેની સાથે કશો સંબંધ નથી, બલકે પોતાના દેહ સાથે પણ તેને સંબંધ નથી એવું દર્શાવતાં હકૂમી અશુચિ ભાવનામાં પોતાના દેહની અસારતાનું જ્ઞાન મનુષ્યને કરાવ્યું છે. દેહ એ આત્મા નથી પરંતુ આત્માનું વસ્ત્ર છે અને એ અશુચિ વસ્ત્ર ઉપર રાગ કે મમત્વ રાખવાથી આત્મ-

કલ્યાણ સધાવાનું નથી એવો ઉપદેશ એ આવનારો મનુષ્યને મળે છે. અહીં આગળ આત્માનાં સર્વ લક્ષણોનું મનુષ્યને થવું જોઈતું જ્ઞાન પૂર્ણ થાય છે, અને પછી મનુષ્યે એ આત્માને નિર્મળ બનાવીને કલ્યાણના માર્ગે આગળ વધારવાની આવશ્યકતા હોય થાય છે.

આત્મા ક્ષણ છે, ક્ષેપ છે, અને કેવા સચે જોમાં મેલાયો છે એ જાણું એટલે તે મનુષ્યની બુદ્ધિ આગળ તેના નગ્ન-Naked સ્વરૂપમાં રજૂ થાય છે. તે વખતે મનુષ્ય સમજે છે કે, જો આત્મા આવે છે, દેહ આવે છે, સંસાર આવે છે અને આખું જગત આવું છે, તો પછી આ-જન્મથી આત્મા અનેકથા: હણિત થયો હોવો જોઈએ-તેમાં મળ બરાયો હોવો જોઈએ. એ દેહપાને અતે તે સમજે છે કે-તેને સાક્ષાત્કાર થાય છે કે અનેક પ્રમંથે અને અનેક રીતે પોતાનો આત્મા મલિન થયો છે અને તેથી તેને નિર્મળ કરવો જોઈએ. જેવી રીતે રોગી માણસના ઘરિરમાંથી રોગને દૂર કરવા માટે પહેલાં તેણે રોગ યત્નાં કારણો જાણવાં જોઈએ, એ કારણોને અટકાવવાં જોઈએ અને પછી બરાબ ગએલા રોગને ઔષધોપચારદ્વારા દૂર કરવો જોઈએ, તેવી જ રીતે આત્માને જે કર્મશી મળ લાગ્યો હોય છે તેને સાફ કરવાને પણ તેણે જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ વિધિ કર્મ ચોટવાનાં કારણોને જાણવાનો, કર્મોને અટકાવવાનો અને જૂનાં કર્મોને ખખેરી નાંખવાનો છે. એ વિધિનું સૂચન કરનારી સાતમી આશ્રવ ભાવના, આઠમી સંવર ભાવના અને નવમી નિર્જરા ભાવના છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ આદિ જે દોષોથી આત્માને કર્મ વળગે છે તે દોષોનું જ્ઞાન મેળવવું અને ધ્વંસવું કે એ દોષો દૂર થાય તે આશ્રવ ભાવના છે. નવાં કર્મ આત્માને વળગે નહિ તેટલા માટે જેથી નવાં કર્મ વળગે તે દોષોને બંધ કરવા, એટલે કે સમ્યગ્ જ્ઞાનથી મિથ્યાત્વને અટકાવવું, વિરતિથી અવિરતિનો રોધ કરવો, ક્ષમાથી ક્રોધનો દ્વંસ કરવો ઇત્યાદિ વિધિને 'સંવર' કહે છે. કર્મનાં કારણો જાણ્યાં અને એ કારણોને નષ્ટ કર્યાં એટલે નવાં કર્મો બધાતાં અટક્યાં, પરન્તુ જૂનાં કર્મોને ખખેરવાનું કાર્ય હજી બાકી રહે છે અને એ કાર્ય નિર્જરા

ભાવનાદ્વારા બ્રહ્મવવાનું હોય છે. આ પ્રમાણે નવાં કર્મેનું આગમન થતું અટકવાથી અને જૂનાં કર્મેનું નિર્જરન થઈ જવાથી આત્મા નિર્મળ થઈ શકે છે અને પછી પોતાના કલ્યાણના માર્ગે આગળ વધવાનું અવશિષ્ટ કાર્ય તેને માટે રહે છે.

આત્મકલ્યાણનું છેવટ નિર્વાણ અથવા મોક્ષ છે. નિર્વાણપ્રાપ્તિ એ આત્માનું લક્ષ્યબિંદુ છે, પરન્તુ એ લક્ષ્યબિંદુ આત્માથી કેટલું દૂર છે, માર્ગમાં કેવાં કેવાં સ્થાનો આવે છે અને તેમાંથી પસાર થયા પહેલાં કેવી યોગ્યતા આત્માએ મેળવવી જોઈએ તેનું ખરેખરું જ્ઞાન થયા પિતા આત્માને એ લક્ષ્યબિંદુની અવસ્થિતિ વિષે ખરી કલ્પના આવી શકતી નથી. આ કલ્પનાને અર્થે દશમી શ્લોક ભાવના નિર્માણ થએલી છે. શ્લોકનો વિસ્તાર કવો છે, કેટલો છે, કેવી કેવી ઋદ્ધિવાળા જીવો તેમાં રહેલા છે, કેવી કરણી-દ્વારા તેઓ તેવી ઋદ્ધિને પ્રાપ્ત થએલા છે અને હ્રદયનમ ઋદ્ધિ ધરાવનાર સિદ્ધ ભગવાન કયાં બિરાજી રહ્યા છે તેનું ચિંતન એ ભાવનામાં કરવાનું છે. એટલું જાણ્યા પછી જે કાંઈ બાકી રહે છે તે જ્ઞાન અને ધર્મની પ્રાપ્તિ જ માત્ર છે. સત્ય જ્ઞાન હૃદયમાં છે માટે સર્વજ્ઞ ભગવાને પ્રકાશનાં સિદ્ધાંતો ઉપર શ્રદ્ધા રાખી, સતને સત્ તરીકે અને અસતને અસત્ તરીકે જાણ-ખવું તથા ગુરૂકૃપાએ તેમાં પારંગત થવું એ ભાવનાને ‘બોધિહૃદય’ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. છેલ્લી અથવા બારમી ‘ધર્મ’ ભાવના છે. એક ધર્મના આલંબનથી નિર્વાણરૂપ દીપિકાએ પહોંચી શકાય છે; તેથી કેવળજ્ઞાનથી તીર્થંકર ભગવાને જગતના દિતાર્યે શ્લોકોને જે જ્ઞાન ઉપદેશ્યું છે તે સત્ય હોવું જોઈએ એવી શ્રદ્ધા રાખીને દેશવિરતિ તથા સર્વવિર-તિરૂપ તેમણે ઉપદેશોલા ધર્મનું પાલન કરવું; આ છેલ્લી ભાવનાના ચિંતન તથા અનુસરણ દ્વારા આત્મા પોતાનું સંપૂર્ણ શ્રેયઃ સાધી શકે છે. ભાવના બોધવાનું-દંડ શુભ વિચારોનું ચિંતન કરવાનું આ રહસ્યયુક્ત મહત્ત્વ ધરાવે છે. ભાવનારહિત સર્વ ક્રિયાઓ અફળ નીવડે છે અને તેથી જ શુશુ-રધાનકની શ્રેણીએ ચડવા માટે ભાવનાઓની સહાયની અનિવાર્ય અગત્ય બાબતોને દર્શાવી છે.

આ દાદશ ભાવનાઓમાં સર્વ રહસ્યની પૂર્ણાવૃત્તિ થાય છે. તેની દ્વારા જે આત્મદૃષ્ટ્યાણુ સધાય છે તેજ આત્મદૃષ્ટ્યાણુ સાધવા માટે ભાવનાઓની એક બીજી શ્રેણી પણ નિર્માણ કરેલી છે. આ શ્રેણી માત્ર ચાર ભાવનાઓની છે. મૈત્રી (Love towards equals), પ્રભોદ (Love towards superiors) હાર્દય (Love towards inferiors) અને માધ્યરથ (Indifference towards opposition.) એ પ્રમાણે એ ચાર ભાવના છે. પોતાથી સરખા, પોતાથી હંચા, પોતાથી નીચા અને (ધર્મદૃષ્ટિથી) પોતાના વિરોધીઓ ઉપર તથા બીજી પ્રતિકૂળતાઓ ઉપર પ્રેમ-સમાન ભાવ રાખતાં સીખવનારી અર્થાત્ અનુકૂળ પ્રત્યે રાગ અને પ્રતિકૂળ પ્રત્યે દ્વેષ એ બન્ને વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવાનું શિક્ષણ એ ભાવનાઓ આપે છે. રાગ-દ્વેષ એ જ ધર્મજન્ય 'ધનુ' મૂળ છે અને એનો ત્યાગ કરવાથી આત્મા 'સમતા' ને પામીને પોતાનું શ્રેયઃ સાધી શકે છે. જૂદી જૂદી રિચતિના જીવો પ્રત્યે પ્રેમ રાખવાના પ્રકારો જૂદા જૂદા દર્શાવ્યા છે અને તેથી એ પ્રત્યેક પ્રકારનાં નામો જૂદાં જૂદાં આપ્યાં છે. પોતાના સરખા જીવો પ્રત્યેના પ્રેમને મૈત્રીભાવના, પોતાથી હંચા જીવોપરના પ્રેમને પ્રભોદ ભાવના, પોતાથી હલકા બાળ જીવો-ગરીબ જીવો પ્રત્યેના પ્રેમને હાર્દય ભાવના અને પોતાના વિરોધીઓની પ્રત્યે કિંવા પ્રતિકૂળતાઓની પ્રત્યે ઉપેક્ષા અથવા તટસ્થતા પૂર્વકના પ્રેમને માધ્યરથ ભાવના, એતું નામ આપવામાં આવ્યું છે. વસ્તુતઃ રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરીને સર્વ જીવો પ્રત્યે સમાન ભાવ રાખવો, એ આ ચાર ભાવનાઓનો હેતુ છે.

બાર ભાવનાઓનો ગોધ વિસ્તૃતરૂપે ફેલાવવાને આ મંથની રચના કરવામાં આવી છે. પ્રત્યેક ભાવનાની સમજાવતીને માટે એક એક અટકની-આઠ શ્લોકોની રચના કરી છે અને ઉપસંહાર રૂપે બીજા ચોડાં શ્લોકોની રચના કરીને આ સ્તંભ-સો શ્લોકો પૂરા કરવામાં આવ્યા છે. શ્લોકોમાં જે કથન સંક્ષિપ્ત રચનાથી કરવામાં આવ્યું છે તેને વિશેષાર્થમાં સમજાવવાને અર્થ, વિવેચન અને કેટલેક રથજે દષ્ટાંતની પણ યોજના કરવામાં આવી છે. આ વિવેચનની એક વિશેષતા એ છે કે મૂળ શ્લોકની રચના કરનાર પંડિત

મુનિરાજ શ્રી રત્નચન્દ્રજીને હસ્તે જ એ સધળું લખાયું છે અને તેથી તે સંપૂર્ણ અર્થવાદક અને ધર્મ રસિક થયું છે મૂળ શ્રોત્રની રચના કરતી વખતે પ્રત્યેક શબ્દમાં જે અર્થમાંથીર્થની ધારણા તેમણે રાખી હશે તે ધારણા તેમના જ હસ્તે વિવેચન લખાવાથી સંપૂર્ણ રીતે પ્રણીત થએલી જોઈ શકાય છે. પાછળ જણાવેલી ચાર ભાવનાઓ આ અંધનો મુખ્ય વિષય નહિ હોવા છતાં પરિશિષ્ટમાં તત્સંબંધે પૃથક્ પૃથક્ રાગોનાં ચાર સંસ્કૃત પદોની તથા તેના ભાવાર્થની યોજના કરવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે ભાવનાઓના ષોધના સંબંધમાં આ અંધ સંસ્કૃત તેમજ ગુજરાતી ભાષામાં અત્યંત ઉપયોગી થયો છે. બળ્ય જીવો તેના વાચન, મનન અને નિદિધ્યાનનવડે સ્વાત્મશ્રેયમાં ઉચ્ચુક્ત બને એવી ભાવના સાથે આ ઉપોદ્ધાત પૂરો કરું છું.

સારંગપુર, અમદાવાદ.
તા. ૧૭-૧૨-૧૯૧૬.

}

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

આ પુસ્તકે મળવાનાં ઠેકાણાં.

ભારતર જ્યેષ્ઠ નેણશી વોરા,
ઠે. નાયગામ મ્યુનિ. ગુજરાતી સ્કુલ, મુંબઈ નં. ૧૪.

શ્રી રત્નચિંતામણિ સ્થા. જૈન મિત્રમંડળ,
ઠે. મમાદેવી, નેચનલ સ્કુલ પાસે, મુંબઈ.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

મંગલાચરણ	૧
(૧) અનિત્ય ભાવના	૪
(૨) અશરણ ભાવના	૩૫
(૩) સંસાર ભાવના	૮૦
(૪) એકત્વ ભાવના	૧૧૩
(૫) અન્યત્વ ભાવના	૧૪૭
(૬) અશુચિ ભાવના	૧૭૪
(૭) આશ્રય ભાવના	૧૮૮
(૮) સંવર ભાવના	૨૨૮
(૯) નિર્જરા ભાવના	૨૫૨
(૧૦) લોક ભાવના	૨૭૪
(૧૧) બોધિહૃદય ભાવના....	૨૯૭
(૧૨) ધર્મ ભાવના	૩૧૬
પરિશિષ્ટ						
મૈત્રી ભાવના	૩૩૫
પ્રમોદ ભાવના	૩૪૦
કરુણા ભાવના	૩૪૫
માધ્યસ્થ્ય ભાવના	૩૫૦

ભાવના-શતક.

શાર્દૂલવિક્રીડિત દૃત્તમ્ ॥

મંગલાચરણમ્ ।

શ્રીવૃન્દારકવૃન્દવલ્લભતરં કલ્પદ્રુતુલ્યં સદા ।
મત્વાઽઽસ્વળ્ડલમળ્ડલાર્ચિતપદં શ્રીવર્દ્ધમાનં જિનમ્ ॥
સ્મૃત્વા હૃદયઽજરામરં ગુરુગુરું નિર્મીયતે વોધકં ।
મૃગ્યાનાં ભવનાઙ્ગનાય શતકં સદ્ભાવનાનામિદમ્ ॥૧॥

મંગળાચરણ.

અર્થ—દેવતાઓના વૃન્દને અતિશય વલ્લભ થયેલા, આશ્રિત જનોને ઇચ્છિત ફળ આપવામાં હમેશ કલ્પદ્રુ જેવા, હન્દોના સમૃદ્ધી સત્કારપૂર્વક પુજાએલા, અને રાગ દ્વેષને છોડનાર, શ્રી વીર ભગવાનને નમસ્કાર કરી અને શુરના પણ શુર શ્રી અજરામરજી સ્વામીનું હૃદય-પ્રદેશમાં સ્મરણ કરી, ભવ્ય છવેના ભવબ્રમણ્યને નાશ થાય તેવી બોધ આપનાર “ભાવના-શતક” નામનો આ ગ્રંથ રચવામાં આવે છે.

વિવેચન—ગ્રંથની શરૂઆતમાં ઇષ્ટદેવનમસ્કારાદિ૩૫ મંગળાચરણ કરવાની પદ્ધતિ, શિષ્ટાચારને અનુસરનારી હોવા ઉપરાંત, “શ્રેયાંસિ વદ્ધ-વિપ્રાત્નિ” એ નિયમાનુસાર ગ્રંથ સમાપ્તિ૩૫ શ્રેયઃ કાર્યમાં આવતાં વિધોને પણ દૂર કરનાર મનાય છે. એટલા માટે ગ્રંથકારનું લક્ષ્ય મંગળાચરણમાં નમસ્કરણીય કોઈ કદ વ્યક્તિ તરફ ખેંચાય છે. નમસ્કાર કરવાને યોગ્ય તો અનંત વ્યક્તિઓ સામાન્ય રીતે ઉપરિચિત થાય છે, પણ તેઓ પૈકી જે

અંકિતો રચનાર અને વાંચનાર ઉપર વિશેષ ઉપકાર છે, જેના વચન-વિલાસથી વર્તમાન કાળમાં પણ વિશિષ્ટ બોધ મળી શકે છે, તે નિઃકટોપકારી શાસનપતિ ચરમતીર્થકર મહાવીર સ્વામીને અંધકાર પ્રથમ નમસ્કાર કરે છે. “શ્રી વર્ધમાનમ્” અહીં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ ‘મહાવીર’ શબ્દ ન વાપરતાં “વર્ધમાન” શબ્દ વાપર્યો છે, તે એટલા માટે કે અંધકારના મનમાં “જ્ઞાન-સંપત્તિ, ચારિત્ર્ય-સંપત્તિ અને મોક્ષ-સંપત્તિની સિદ્ધિને માટે ભાવનાની વૃદ્ધિ સત્વર કયે રસ્તે યાય” એ વિચારો રમી રહ્યા છે. તેને અતુલ્ય યથ પડે તેવો અર્થ ‘વર્ધમાન’ શબ્દમાં સમાયેલો છે, એટલે કે તે શબ્દ વૃદ્ધિ અર્થવાળા ‘વૃષ્’ ધાતુમાંથી બનેલો છે અને તે સહેતુક છે. વીરપ્રભુના સમાગમ, દર્શન અને સ્મરણ માત્રથી પણ દરેક ઉચ્ચ વસ્તુની વૃદ્ધિ થતી સંભવિત છે. માટે ‘વર્ધમાન’ શબ્દનો પ્રયોગ આ રથાને ઉચિત જ છે. અહીં વર્ધમાન શબ્દનાં ચાર વિશેષણો યોજેલાં છે. તેમાં પહેલું ‘જિન-રાગ દ્વેષને છતનાર’ એ વિશેષણ વીતરાગ અવસ્થા દર્શક છે. ખીજું ‘પલ્પટુલ્ય’ (ઇષ્ટ મનોરથો પૂરવામાં કલ્પવૃક્ષ તુલ્ય) એ વિશેષણ વીતરાગ અવસ્થાના કાર્યેષુ જ્ઞાન-સંપત્તિ દર્શાવે છે. ‘દેવતાને વલ્લભ’ અને ‘ઇદ્રથી પૂજિત’ એ બે વિશેષણો વીતરાગ અવસ્થાની સાદગીક વિશ્વનિ યા પૂજનતિથય દર્શાવે છે. નમસ્કરણીય વીર પ્રભુની વીતરાગ અવસ્થા અને તેની સંપત્તિનું આ રથજે સ્મરણ કરવાનો હેતુ એ છે કે આ દુનિયામાં પરમ શાંતિનું સ્થાન જે કંઈ હોય તો તે વીતરાગ અવસ્થા જ છે. કહ્યું છે કે—

નયિ સદી દેવતા દેવલોષ । નયિ સદી પુદ્ગવીર્ધ રાયા ॥

નયિ સદી સેઠ સેનાવદ્ ય । ઇમંત સદી સુણી વિચરાગા ॥ ૧ ॥

જે અવસ્થા પરમ શાંતિને આપનાર છે, તે જ અવસ્થા શાંતિના અ-ભિલાષી પુરોષને સાધનીય અથવા રપૃહણીય છે. અંધકાર પણ નમસ્કાર કરતાં પોતાની અંતર્ગત ઇચ્છા ઉક્ત વિશેષણો દ્વારા પ્રાર્થનારૂપે પ્રકટ કરે છે કે જે ભાવનાના બળથી વર્ધમાન પ્રભુ વીતરાગ અવસ્થાની જ્ઞાનાદિ સંપત્તિને પામ્યા તે ભાવનાનું ઉચ્ચ બળ અમારામાં પણ આવિર્ભાવ પામે. પૂર્વાર્દમાં ઇષ્ટ દેવને નમસ્કાર કર્યા પછી ઉત્તરાર્દમાં એક શાસન પ્રભાવક

ઉપકારી મહાપુરુષર્તુ સ્મરણ કરવામાં આવે છે. તે મહાપુરુષ અંધકારના ગુ-
રૂના પશુ ગુરૂ લીંબડી સપ્રેક્ષાયને નવું જીવન આપનાર પોતાના જમાનામાં
જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરનાર પૂજ્ય શ્રી ય્યજ્ઞરામરણ સ્વામી છે.

નમસ્કાર અને સ્મરણનો વ્યાપાર યમા પદ્ધતી અંધનો વિષય શું છે,
અને અંધરચનાતું પ્રયોજન શું છે, તે બતાવવાની જરૂર હોવાથી શ્લો-
કના ચતુર્થ ચરણમાં અંધકાર વિષય અને પ્રયોજન દર્શાવે છે. અનિલ
ભાવના, અશરણ ભાવના, સંસાર ભાવના, એકત્વ ભાવના, અન્યત્વ ભા-
વના, અશુચિ ભાવના, આશ્રય ભાવના, સંવર ભાવના, નિર્જરા ભાવના,
લોક ભાવના, બોધ ભાવના અને ધર્મ ભાવનાઃ એમ બાર પ્રકારની ભાવ-
નાઓતું આ અંધમાં વર્ણન કરવામાં આવશે. એકેક ભાવનાતું આઠ આઠ
પદ્યમાં નિરૂપણ થતાં લગભગ એક સો પદ્યોમાં ભાવનાઓતું વર્ણન થઈ
જવાતો સંભવ હોવાથી આ અંધનું નામ “ભાવના-શાલક” એવું
રાખવામાં આવે છે, એટલે બાર ભાવના એ આ અંધનો વિષય છે. તે
ભાવનાતું સ્વરૂપ વાંચવા વિચારવાથી બબ્બે જીવોના બવબંધનનો નાશ
થાય એ આ અંધનું પ્રયોજન છે. બવબીર પ્રવૃત્તિ અને પરિવ્રમણથી યાદી
ગએલા જિજ્ઞાસુ જીવો આ અંધના અધિકારી છે. (૧)

(૨) અનિત્ય ભાવના.

[સાવનાઓની શરૂઆત અનિત્ય ભાવનાથી થાય છે. અનિત્ય પદાર્થોમાં સૌથી વધારે લલસાવનાર અને દુઃખ આપનાર માયા-લક્ષ્મી છે, માટે પ્રથમ લક્ષ્મીની અનિત્યતાનું વર્ણન અનંતર ત્રણ શ્લોકોથી કરવામાં આવે છે.]

અનિત્યભાવના ।

વાતોદ્વેલિતદીપકાઙ્કુરસમાં લક્ષ્મીં જગન્મોહિનીં ।
 દૃષ્ટ્વા કિં હૃદિ મોદસે હતમતે મત્વા મમ શ્રીરિતિ ॥
 પુણ્યાનાં વિગમેઽથવા મૃતિપથં પ્રાપ્તેઽપ્રિયં તત્ત્ક્ષણા-
 દસ્મિન્નેવ ભવે ભવત્યુભયથા તસ્યા વિયોગઃ પરમ્ ॥૨॥

અનિત્ય સાવના.

અર્થ—હે ભદ્ર ! લક્ષ્મી જન્મતે મોહ ઉપજવનારી છતાં, વાયુથી કંપતી દીપકશિખાની પેઠે અસ્થિર અને નાશ પામનારી છે. આવી રીતે તું નજરે જુએ છે, છતાં પણ આ લક્ષ્મી મ્હારી છે એમ ને માની બેસે છે તે શું ત્હારી મૂઢતા નથી ? હે મુઝ્ઝ ! લક્ષ્મી-સંપત્તિ મળવી તે પુણ્યાધીન છે. પુણ્ય મર્યાદિત હોય છે. મર્યાદા પૂરી થતાં પુણ્યનું અવસાન આવે છે ત્યારે અથવા પોતાનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં પરલોકગમન કરતું પડશે ત્યારે મળેલી લક્ષ્મીનો અવશ્ય વિયોગ થવાનો છે. ખાત્રીથી માત્ર કે કંતો લક્ષ્મીને છોડી ત્હારે જવું પડશે અગર લક્ષ્મી ત્હને છોડીને જશે. ખીજા ભવમાં નહિ પણ આ ભવમાં જ બેમાંથી એક પ્રકારે પણ અવશ્ય લક્ષ્મીનો વિરહ થશે. (૨)

વિવેચન—જે મનુષ્યો પ્રાપ્ત થએલી લક્ષ્મીનો ગર્વ કરે છે, લક્ષ્મીની સત્તાથી જીજ્ઞાસે દબાવે કે સત્તાવે છે, અપ્રાપ્ત થએલી લક્ષ્મી મેળવવાને ચારે તરફ ફાં ફાં મારી અનર્થો નિપજાવે છે અને પાપના પ્રવાહમાં તણાયા.

જાય છે, તેવા મનુષ્યોમાંના એક મનુષ્યને હિંદી અપાએલો આ શ્લોકમાંનો બોધ માત્ર એક મનુષ્યને જ લાગુ પડે છે-એમ નથી, કિન્તુ ધનમાં લુબ્ધ થએલા દરેક જણને લાગુ પડે છે. “હતમતે” એ સંબોધન પદ્યથી જેઓની મતિ લક્ષ્મીના મદમાં યા તેની લાલચોમાં ખેરે મારી ગઈ છે, તે દરેક મનુષ્યનું ગ્રહણ થાય છે. બન્ને લક્ષ્યાધિપતિ કે કરોડાધિપતિ હોય પણ જે પોતાની પાસે દ્રવ્ય હોવાને લીધે અભિમાન કરે છે, ફાંકડો ધકેને ધરે છે, આંખો કપાળે ચડાવી દે છે, તેને શું ‘હતમતિ’-મૂઢમતિ ન કહી શકાય? જે મળેલ દ્રવ્યને શાશ્વત માની જમીનમાં દાટી મૂકી માત્ર દ્રવ્યનો સંચય કરે છે તે શું મૂઢમતિ ન કહેવાય? જે વસ્તુ થોડો વખત રહેવાની છે તેને માટે લાખો અને કરોડો વરસો સુધી પોતાને અને બીજાઓને દુઃખ ભોગવવું પડે તેવાં પાપકર્મો બાંધી જે અનર્થ કરે છે તેને શું મૂઢમતિ ન કહી શકાય? કહેવાય જ. હે મંદમતે ! લક્ષ્મી મળ્યા પછી તને જે ગર્વ આવે છે, તે તારો દોષ નથી પણ પ્રાયે તેનો જ તે દોષ છે. દાર્શના જેમ નિરસો ચડાવવાનો શુભ છે તેમ લક્ષ્મીમાં પણ નિરસો ચડાવવાનો શુભ છે. અનુભવી પુરૂષો કહે છે કે એક શેર દાર્શના જેટલો નિરસો છે તેટલો નિરસો સો રૂપિયામાં છે. મદિરા પીધા પછી તેના નિરસામાં ડાહ્યો માણસ પણ ગાંડો બની જાય છે તેમ લક્ષ્મી મળ્યા પછી અગ્ર મનુષ્ય ગર્વમાં ગાંડો બની જાય તેમાં શું નવાઈ? અલગત, એટલો તદ્દાવત છે કે મદિરાનો નિરસો ગમે તેવા ડાહ્યા માણસને પણ ચડે છે ત્યારે લક્ષ્મીનો નિરસો માત્ર અગ્ર મૂઢ મનુષ્યોને જ ચડે છે. હૃદયમાં કંઈક સમજણ હોય, સારાસાર વિચારવાની શક્તિ હોય તો તેને લક્ષ્મીનો નિરસો ચડતો નથી, પણ તેના મનુષ્યો બહુ થોડા હોય છે. હે મદ્ર ! લક્ષ્મી આવ્યા પછી છતી આંખે દેખાતું નથી, છતે કાને સંભળાતું નથી, છતી જીભે પણ ખોલાતું નથી એવી જાતનો એક રોગ હિત્વન થાય છે તે દોષ પણ તારો નહિ કિન્તુ લક્ષ્મીનો જ છે. નિરસો ચડ્યા પછી જેમ માણસ બાન ભૂલી જાય છે, તેમ ધન મળ્યા પછી ગરીબાઈનું દુઃખ ભૂલી જવાય છે; ગરીબ સગાંવડાલાં પોતાને ઘેર આવ્યા હોય છતાં તે નજરે ચડતાં નથી. તે અનિત્યતાને ધનની મદદ મેળવવાની આશાએ

શ્રીમંતની પાસે પોતાનાં દુઃખની વાતો કરે છે પણ તે તરફ કોણ ધ્યાન આપે ? તેવી વાતો સાંભળવાને તો શ્રીમંતને કાને બહેરાય આવી ગઇ છે એટલે છતે કાને પણ સંભળાતું નથી. કદાચ વારંવાર આગ્રહ કરતાં થોડા સપ્તે સાંભળ્યા પણ તેથી શું ગરીબોને દા કે નાનો કંઈ જવાબ મળે છે ? નહિ જ. ગરીબોની સાથે વાતચીત કરવાને શ્રીમંતની જીભમાં મૂકતાનો રોગ યદ્ય આપે છે, જેથી છતી જીભે પણ બોલી સકાતું નથી. એક સુમાપિતકારે ખરું જ કહ્યું છે કે—

અધિરયતિ કર્ણપિવરં । વાર્ચ મૂલયતિ જયનમન્યયતિ ॥

વિકૃતયતિ ગાત્રયદિં । સંપદ્રોગોઽપ્યમદુતો રાજન્ ॥ ૧ ॥

હે ભદ્ર ! લક્ષ્મીનો ત્રીજો દોષ એ છે કે તે જેની પાસે જાય છે તેને મોજશોખમાં પાડી દે છે, વ્યસની બનાવી દે છે, કામકાજમાં આળસુ અને એકી બનાવે છે, ધાર્મિક ક્રિયામાં પ્રત નિયમ કરવામાં સિધિલ બનાવે છે અને લોભમાં વધારો કરે છે : એવા અનેક દોષોથી ભરેલી લક્ષ્મીને જોઈ તું મનમાં કુલાય છે ? આટલા દોષો હોવા છતાં પણ તે લક્ષ્મી કાયમ તો રહેતી નથી. તેનામાં મ્હોટામાં મ્હોટો દોષ તો વ્યભિચારનો છે. તે એક કંપણીને ત્યાં જીવનપર્યંત રહેતી નથી કિન્તુ એકને છોડી બીજાની પાસે જાય છે અને થોડા જ વખતમાં બીજાની પાસેથી ત્રીજાની પાસે જાય છે. માટે જ તેનું નામ અંચલા-અપલા પાડવામાં આવ્યું છે. તે એટલી બધી અસ્થિર છે કે તેને વાયુથી કંપાયમાન થતી દીવાની શિખાની ઉપમા આપીએ તો તે બરાબર ધટે છે. મેઘાનમાં રાખેલો દીવો કે જેને ચારે તરફથી પવનના અપાટ લાગી શકે તેની શિખા પવનના સપાટા વચ્ચે કેટલી વાર સ્થિર રહી શકે ? તેવી જ યા તેથી પણ વધારે અસ્થિર લક્ષ્મી છે. વૃક્ષની છાયા દેખીતી રીતે સ્થિર લાગે છે પણ તે એક ક્ષણ પણ સ્થિર રહેતી નથી. ક્ષણે ક્ષણે પોતાનું સ્થાન છોડી આગળ પાછળ જાય છે. રહવારે એક તરફ હોય છે, સાંજે બીજી તરફ જાય છે; તેવી જ રીતે લક્ષ્મી-માયા પણ દેખીતી રીતે સ્થિર લાગે છે પણ તે ક્ષણે ક્ષણે ગતિ કયે જાય છે એટલું જ નહિ પણ તે જેટલી ગતિ કરે છે તેટલે અંશે પૂરેના પુણ્યને અપાવતી જાય છે.

આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે થોડે થોડે ખવાતાં ખવાતાં પુણ્ય જ્યારે પૂરાં થઈ રહે છે ત્યારે એકદમ લક્ષ્મીનો નાશ થાય છે, તોપણ મૂર્ખ મનુષ્યો તેનો કશો લાભ લઈ શકતા નથી. સત્કાર્યમાં અને સારી સંસ્થામાં તેનો વ્યય કરી પુણ્યની નવીન જ્યોતિ પ્રકટાવી શકતા નથી. તેઓ એમ વિશ્વાસ રાખીને બેસી રહે છે કે આ લક્ષ્મી પાછળથી આપણને કામ આવશે, પણ તેમ વિશ્વાસ રાખવાથી તેઓ હેતરાય છે. પાછળથી તેમને પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે છે કેમકે આ ને આ ભવમાં જ લક્ષ્મીનો અવસ્ય વિયોગ થાય છે. વિયોગ બે પ્રકારે થાય છે: એક તો માણસના જીવતાં લક્ષ્મી તેને છોડીને ચાલી જાય છે; બીજી રીતે આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં માણસ જ લક્ષ્મીને અહીં પકડી મૂકી ખાલી હાથે પરલોક તરફ પ્રયાણ કરે છે. એ બે રીતે લક્ષ્મીનો વિયોગ થતાં જો તેનો દહાવો લેવામાં ન આવ્યો હોય તો છવટે લક્ષ્મીપતિને માત્ર અશ્વસ કરવાનો જ વખત આવે છે. (૨)

લક્ષ્મીજન્યણુલ્લસ્યોસ્તુલના ।

ત્યક્ત્વા વન્ધુજનં પ્રિયાં ચ પિતરં મુક્ત્વા ચ જન્માવનિ—
મુહ્યંધ્યામ્બુનિધિં કઠોરવચનં સોઢ્ઢા ધનં સશ્ચિત્તમ્ ॥
હા કષ્ટં ન તથાપિ તિષ્ઠતિ ચિરં કામં પ્રયત્ને કૃતે ।
દુઃખં સાગરતુલ્યમર્જિતમભૂત્તો વિન્દુમાત્રં સુખમ્ ॥૩॥

લક્ષ્મી પ્રત્યુપાલંભઃ ।

હા માતઃ કમલે ધની તવ સદા વૃદ્ધયૈ કરોતિ શ્રમં ।
શીતાદિવ્યસનં પ્રસહ્ય સતતં ત્વાં પેટકે ન્યસ્યતિ ॥
ચોરેભ્યઃ પરિરક્ષણાય લભતે નિદ્રાસુખં નો ક્વચિ—
દ્વૌઘ્યં નો ભજસે તથાપિ ચપલે ત્વં નિર્દયા કીદૃશી ॥૪॥

લક્ષ્મીના સુખ અને દુઃખની સરખામણી.

અર્થ—માળાપ, ઓ, પુત્ર, કુટુંબને હોડી, જન્મભૂમિને મૂકી, સમુદ્ર ઉલ્લંઘી, દુષ્ટ અધિકારીનાં કઠોર વચનો સહન કરી, મહા મુસીબતે ધનનો સંચય કર્યો હોય, એટલું જ નહિ પણ તેનું રક્ષણ કરવાના અનેક ઉપાયો સેવામાં આવ્યા હોય, તોપણ મેળવેલું ધન ઘણા વખત સુધી ટકતું નથી. ખેદનો વિષય તો એ છે કે ધન મેળવવામાં અને સાચવવામાં દુઃખના સાગર જેટલું ભોગવવું પડે છે, ત્યારે સુખ તો એક બિન્દુ જેટલું પણ મળી શકતું નથી, અર્થાત્ સાચવ્યા છતાં પણ અતે લક્ષ્મી પોતાના વિયોગનું દુઃખ આપતી આવી જાય છે. (૩)

લક્ષ્મીને ઉલ્લેખો.

હે લક્ષ્મી ! તારો માલિક હમેશ તારી કેટલી બધી સેવા કરે છે ? ગમે તેવી ટાક પડતી હોય કે સખ્ત તાપ પડતો હોય તોપણ ટાક અને તાપને ગણકાર્યા વગર તારે માટે ગામોગામ રજા છે. ત્હને પેટી-પટારામાં કે તીજોરીમાં સાચવીને રાખે છે, ત્યારે પોતે ગમે ત્યાં પડ્યો રહે છે. ચોર હુંટારાઓથી ત્હને બચાવવાને પોતે નિદ્રા પણ લેતો નથી. કામ પડ્યે પોતાના પ્રાણનો પણ ભોગ આપે છે. તારે માટે આટલી બધી તકલીફ તારો માલિક ઉઠાવે છે, તોપણ હે અપલે લક્ષ્મી ! તું સ્થિરતા રાખતી નથી અને તારા ઘણીને તું કામે લાગતી નથી ! આ કેટલી બધી તારી નિર્દયતા ? ! ઉપકારનો જલ્દો અપકારમાં જ વાળે છે કે શું ? (૪)

વિવેચન—તે જ વસ્તુ ઉપાદેય ગણી શકાય કે ને વસ્તુના આદિમાં કંઈ સુખની પ્રાપ્તિ થાય, યા સુખે સુખે મેળવી શકાય. કદાચ મેળવવામાં સુખ ન હોય કિન્તુ દુઃખે કરી મેળવી શકાતી હોય પણ મળ્યા પછી જો તેમાંથી કંઈ સુખ પ્રાપ્ત થતું હોય તોપણ તે ઇચ્છવાલાયક માની શકાય. છેવટે મધ્યમાં પણ કદાચ સુખ ન મળતું હોય તો અંતના સુખની અભિલાષાએ પણ મધ્યમાં દુઃખ જોડી લઈ તે વસ્તુ મેળવવાનો મનુષ્યનો પ્રયત્ન કંઈક વાજબી ગણી શકાય. ખંચુ જેમાં પહેલાંએ દુઃખ, વચ્ચે પણ દુઃખ,

અને અંતે પણ દુઃખ તેવી વસ્તુ મેળવવામાં જે મનુષ્યો પોતાની આખી જીંદગી ગુમાવી નાંખે છે તેઓ કેટલી મોટી ભૂલ કરે છે ? લક્ષ્મીને માટે ફાંફાં મારનારાઓને પણ આ જ કોટિના મનુષ્યો ગણી શકાય. લક્ષ્મીના આદિમાં, મધ્યમાં કે અંતમાં શું જોઈએ તેવું સુખ મળી શકે છે ? નહિ જ. પ્રથમ તો દ્રવ્ય મેળવવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ વેડવી પડે છે. “જનની જન્મ-મૃતિશ્ચ સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી” અર્થાત્-પોતાની જન્મભૂમિમાં નિવાસ કરીને જનનીની સેવા કરવી તે સ્વર્ગના સુખ કરતાં પણ અધિક સુખદાયક છે. આ સ્વર્ગીય સુખને દ્રવ્ય મેળવવા ઇચ્છનારાઓએ પ્રથમથી તિર્સાજલિ આપવી પડે છે, એટલું જ નહિ પણ જેઓની સાથે રમ્મત ગમ્મત કરી છે, જેઓની સાથે શાળામાં અધ્યયન કર્યું છે, તેવા જીવનના બાળમિત્રો અને બાઈઓની આનંદભરી વાતોથી અને તેમના સહવાસથી મળતું સુખ પણ દ્રવ્ય મેળવવાને માટે લજ્જતું પડે છે. જે માતાપિતાએ હાથેરી, પાળી પોપી, બજાવી ગજાવી હુશીયાર કર્યા તે માતાપિતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રત્યુપકાર તરીકે કરવી જોઈતી તેમની સેવાભક્તિ પણ બાળ્યે મૂકી દેવી પડે છે અને પતિને જ પ્રભુત્વ ગણનારી પતિવ્રતા પત્નીના હાર્દ પ્રેમને પણ દ્રવ્ય મેળવવાની ખાતર પાતાલમાં પ્રવેશ કરાવવો પડે છે, એટલે કે જન્મભૂમિ, જન્મ-દાતા, મિત્રો, અને જીવન સહચારિણી એ સર્વનો વિયોગ સદન કરી દ્રવ્ય મેળવવાને પરદેશ-દૂર દેશ તરફ પ્રયાણ કરવું પડે છે. માર્ગની મુસાફરીમાં જળવાટે કે રથજવાટે અનેક આફતો આવી પડે છે. મુંબઝ, કરાચી, મલબાર, જંગલાર, એડન કે અરબસ્તાનની સફર કરવાને બહાણ કે સ્ટીમરમાં બેઠા પછી કેટલાએકને પિત્ત ઉછળે છે, મન શ્રમે છે અને ફેર આવે છે એટલે ‘ખાતું’ પીવું બધું પડતું મૂકી કુંટીયા વાળી કે લાંબા થઇ સૂઈ જવું પડે છે ! વખતે વખત થાય ત્યારે દિવસે તારા દેખાય છે. વગર માંદગીએ અધભૂઆ જેવા બની જાય છે. એટલામાં કયાંય દરીયાતું તોફાન નડે છે કે પૂરેપૂરા બેહાલ થાય છે ! દ્રવ્ય તો હજી દ્રવ્યને ઠેકાણે રહ્યું, કુંડા કુંડાને ઠેકાણે રહ્યું અને દ્રવ્યનો ઉમેદવાર તો જળ અને આકાશની વચ્ચે ડોલાયમાન થવા માટે છે ! તેના હોશકોશ હડી જાય છે. પારાવાર પશ્ચાત્તાપ કરે છે કે

“આના કરતાં દેશમાં જ દરિદ્ર બનીને રતો હોત તો શું ખોટું હતું?” આયુષ્યને યોગે કદાચ સદીસલામતીથી ધારેલે સ્થાને પડેાંચ્યો તોપણ જતાં વેંત તો પૈસો મળી જતો નથી. પ્રથમ તો અમ્મણ્યા દેશમાં પીછાણ ન હોવાને લીધે આમથી તેમ બટકવું પડે છે. શ્રીમતીના સમાગમ માટે ધક્કા ખાવા પડે છે. “શોક અખી સો મયે હં, અખી જંગલ મયે હં, અખી તો આરામમેં જૈડે હં, અખી નહોં મીલેજે, પીછે આના” આવાં શોકના નોક-રોનાં વચનો સાંભળી પાછા ફરવું પડે છે. કેટલેક દિવસે શોકની મુલાકાત થઈ તો “તને કોણ પીછાણે છે? તારા જેવા રઝગતા ધણા માણસો આવે છે. તું ચોરી કરી માલ્યો ન જ તેની શી ખાત્રી? કોણ જમીન ધાય છે?” આવા અનેક અટપટા અપમાનભરેલા સવાલો શ્રીમતી સાંભળી તેનો નત્ર-તાથી જવાબ આપવો પડે છે. નીચેના હલકટ માણસોની ખુશામત કરવી પડે છે. છેવટે નોકરી તો મળે પણ પગાર પેટપુરતો જ મળે છે. કપડાં અને ધરના બાકા માટે તો કરજ કરવું પડે છે, અને તેના બદલામાં અનેક કઠોર ગાળો-પ્રદારો સહન કરવા પડે છે. તેમાં જો વચ્ચે એકાદ માંદગી આવી તો ન મળે કોઈ ચાકરી કરનાર કે પાણી પાનાર! અનેક મુસીબતો વેઠી પડ્યો રહે છે તો કેટલેક વરસે કમે કમે પગાર વધે છે અને કરજથી મુક્ત થઈ કાંઈક ઉંચું મુખ કરી શકે છે. કદાચ વજોસગે વ્યાપારની લાઇનમાં ચડે તોપણ જીવ તો મુઠીમાં ને મુઠીમાં! માલની ભરતી થઈ ગઈ અને ભાવ ઉતરી ગયા હોય તો રાત અને દિવસ ચિંતા ચિંતા અને ચિંતા. “અરેરે! આટલું બધું કરજ થઈ જશે તો હું કેમ ચુકવીશ? હવે કેમ લાજ રહેશે?” આવી ચિંતા અને ગભરામણમાં ઉંઘ આવતી નથી, ખાવાનું ભાવતું નથી, ચિત્તમ મ યઈ જાય છે, વખતે આપઘાત પણ કરવાને દોરાય છે. કદાચ પ્રુષ્યનો યોગ હોય તો આશ્વ ટળે અને છેવટે પૈસો મેળવે, પણ તે કેટલે દુઃખે? કેટલી મુસીબતે? આટલી મુશ્કેલીઓ વેઠતાં લક્ષ્મી મળી તેથી પણ કંઈ દુઃખની સમાપ્તિ થતી નથી. દુઃખાંપરપરા તો હજી ચાલુ જ રહે છે. મેળવેલી લક્ષ્મીનું કેવી રીતે રક્ષણ કરવું, તેની ચિંતા હવેથી શરૂ થાય છે. મણસ એમ સમજે કે દ્રવ્ય મેળવ્યું એટલે તે આઈ ચકા વ્યૂં, પણ તેમ

નથી. તેના ઉપર સાત પ્રકારના ઉપદ્રવો તો ચાલુ જ રહે છે. નજીકના ભા-
યાતો અને સંબંધીઓની એવી નજર ધાય છે કે અમુક શ્રીમાન્ નિર્વશ
તુરત મરી જાય તો તેની લક્ષ્મી અમે વહેંચી લઈએ. છુટારા, ચોર અને
કંગારા લોકોની દૃષ્ટિ પણ હમેશ ત્યાં લાગી રહે છે કે કપારે તક મળે અને
કપારે તેના ધરખાર છુટી લઈએ. રાજા કે અધિકારીની તેવી દૃષ્ટિ ધાય તો
તેમના તરફથી પણ ઉપદ્રવ ચાલુ ધાય છે. તેમ જ અગ્નિ, જળ, ધરતીકંપ,
દુષ્ટ દેવ અને વ્યસની સંતતિ તરફથી પણ મેળવેલ ધનને ઠેકાણે પાડવા
પ્રયત્ન ચાલુ ધાય છે. આટલા બધા ઉપદ્રવોથી લક્ષ્મીને ખચાવવાને લક્ષ્મી-
પતિને રાત દિવસ શિકર રહ્યાં કરે છે. ગરીબ માણસો જ્યારે નિશ્ચિંતપણે
સુખે નિદ્રા લે છે ત્યારે પણ શ્રીમંતોના હૃદય ધડકતાં જ રહે છે. અરે આ
ફૂતરા કેમ બંસે છે? નળાયાનો ખડખડાટ કેમ ધાય છે? કાંઈ ચોર તો
નથી આવ્યો? આવા વિચારમાં ને વિચારમાં ઉઝગરાથી રાત્રિ પસાર કરવી
પડે છે. પત્રંગ કે તળાઈ ઉપર હાથ આવી જાય તેથી તેના ઉપર ન સૂતાં
ધનના પટારા ઉપર એકાદ ગુણુપાટ પાપરી શયન કરવું પડે છે. ગરીબ
માણસને તો માત્ર પોતાના વહીવટની જ ચિંતા કરવી પડે છે, ત્યારે
શ્રીમંતોને પોતાના વહીવટ ઉપરાંત જોને ત્યાં પૈસો બાળે મૂક્યો છે,
તે સર્વેના વહીવટની ચિંતા રાખવી પડે છે, નહિતો આસામી તૂટતાં
પૈસો બરબાદ ધાય છે. એટલું કરતાં પણ કાંઈ આસામીમાં કે બેંકમાં
નાણાં ખોટાં ધાય છે કે ક્યાંક બાપ્પરમાં કમ લાગે છે, ત્યારે તો
એટલું બધું દુઃખ યદ્ય પડે છે કે ખાનપાન સર્વ ઝેર સમાન લાગે
છે, હેઠકોશ ઉડી જાય છે અને વખતે ઘેસછા પણ યદ્ય જાય છે.
આમ એક તરફ તો રક્ષણું દુઃખ ચાલુ હોય છે, બીજી તરફ લક્ષ્મી
ગળતાં મ્હોટાઈની ભૂખ વધે છે. મારા કરતાં અમુક માણસોની પાસે લક્ષ્મી
વધારે છે, તે મારાથી વધારે માનપાન પામે છે, મારે મરી પાસે તેમના
કરતાં પણ વધારે ધન કેમ ધાય અગર બીજાઓનું ધન કેમ નષ્ટ ધાય,
એવી ધર્મ્યાં બુદ્ધિ જગૃત ધાય છે, તેથી તે રાત દિવસ બખ્યાં કરે છે.
ન તો પોતાની પાસે વધારે ધન ધાય અને ન તો તેમની પાસેનું ધન નષ્ટ

યાય ત્યારે તેની પોતાની શ્રીમંતાઈ તુચ્છ-અકિંચિત્કર જણાય છે. તૃપ્ત્યા
 એકદમ વધી જાય છે, સાથે લોભ પણ શક્તિગત થતો જાય છે અને ઉદા-
 રતા નષ્ટ થાય છે. દ્રવ્ય વધારવાને ચારે તરફ દ્રાક્ષા મારવા લાગે છે, તેથી
 મળેલા ધનમાંથી એક રતિભર સુખ ભોગવી શકાતું નથી અને પરમાર્થ કે
 પુણ્ય પણ યદ્ય શક્યું નથી. એટલે પૈસાની મધ્યમાવસ્થા પણ નહિ જેવું
 થોડું સુખ અને અનેક પ્રકારનાં દુઃખો આપતી પસાર થાય છે. અસ્તુ.
 અંલાવસ્થામાં પણ કંઈ સુખ મળે તો પ્રથમની જે અવસ્થાનું દુઃખ
 ભૂલી જવાય, પણ આ તો વિપરીત જ નીકળ્યું. અંલ અવસ્થા તો જાને
 અવસ્થા કરતાં ભયંકર જ નીકળી. આ ત્રીજી અવસ્થાનું નામ છે ફના
 અથવા નાશ ! પ્રથમ જે અવસ્થાના દુઃખને તો દ્રવ્યાર્થો લોભ સુખ દરી
 માની લે છે પણ આ અવસ્થાનું દુઃખ તો તેમને કંટકરૂપ લાગે છે. અર્થાત્
 અનેક દુઃખોની પરંપરાને ઉત્તરથી લક્ષ્મી એકઠી કરી તોપણ તે કાયમ સ્થિર
 રહેતી નથી. અનેક પ્રવર્તો કયાં છતાં પણ જ્યારે તે જવાની થાય છે ત્યારે
 ગમે લાંબી માર્ગ કરી મેળવનારની આંખમાં આંશુ છેતરીને આવી જાય છે.
 તે મેળવનારની હયાતી સુધી કાયમ રહેતી હોય તો બિચારા મેળવનારને
 તો દુઃખ દેખવું ન પડે પણ આ તો માત્ર ચાર દિવસનો ચટકા દેખાડી
 વાહજાની હાયા, સંધ્યાનો રંગ કે દામડાની અણિ ઉપર જમીલ પાણીના
 બિંદુની પેઠે શીઘ્ર અદૃશ્ય થઈ જાય છે. ખરેખર દોલત તે દો=એ, લત=લાત
 મારનારી જ રહ. જ્યારે આવી ત્યારે ગરદનમાં લાત મારી તેથી છાતી
 ખંદાર નીકળી આવી અને મસ્તક અનમ થયું હતું પણ જતી વખતે તો
 કેડમાં એવી લાત મારતી જાય છે કે બિચારાની કેડ વાંકી વળી જાય છે,
 અને છાતી તો ફાટી જાય છે. તેવું પાછળનું જીવન ધૂળમય બની જાય છે. ઘોડા-
 ગાડીમાં બેસીને ધરનાર અને ગાદીતકીયા ઉપર બેસનારને જ્યારે પોતાની પાંઠ
 ઉપર બોળે ખેંચવાનો વખત આવી પુણે છે ત્યારે બિચારાને કેટલું વસતું લાગતું
 હશે ? તેનો ખ્યાલ ખીજાએ ન આવી શકે. તે તો તેનો અનુભવી જ જણી
 શકે છે. લક્ષ્મીનો વિયોગ તેને જીવન પર્યન્ત ખટકે છે, અને હેવટે પણ આત્-
 ધ્યાન કરતાં આ ભવની સાથે પરભવ પણ જગડે છે. દુર્ગતિનો બંધ પડે

છે તેથી મનુષ્યને બધા દારી જમ નરક તિર્યચમાં ગોળાં ખાવાં પડે છે. આ બધાં દુઃખને વિચાર કરીને કહેવામાં આવ્યું છે કે “ દુઃખં સાગરતુલ્યમ્ ” અર્થાત્ ધનમાં સુખ એક મિનુટ જેટલું પણ નથી, ત્યારે દુઃખને તો દરીયો ભર્યો છે. કેટલાએક કહે છે કે લક્ષ્મીને મેળવવાને શ્રી કૃષ્ણને દરીયો ડોળવો પડ્યો. આ વાતને આલંકારિક રીતે એમ માનીએ કે લક્ષ્મી-દ્રવ્ય મેળવવાને દુઃખને દરીયો ડોળવો પડે છે તો કંઈ ખોટું નથી. આટલું દુઃખ બહારીને પણ મેળવેલી લક્ષ્મી પોતાના ધણીને છેવટને વખતે પણ સુખ આપતી નથી માટે જ તેને ઉલ્લેખો આપવામાં આવ્યો છે કે “ ત્વં નિર્દયા કોદૃશી ” હે લક્ષ્મી ! તને લોકો માતા તરીકે ગણે છે, તેથી માતા તરીકે પુત્રો પર વતસલતા રાખવી હોને ઉચિત છે; તે ગુણ તારામાં નથી તો કંઈ નહિ, પણ તારા પાલક તારા રક્ષણ કરવાને કેટલી તકલીફ ઉઠાવે છે, તારે માટે વખતપર પોતાના પ્રાણનો પણ ભોગ આપે છે, તે પણ તું લક્ષ્મીમાં લેતી નથી અને ઉપકારનો બદલો વાળી પ્રત્યુપકાર કરતી નથી એટલે કૃતગ્રતાના ગુણને પણ કૃતગ્રતાના દોષથી તે દબાવી દીધો, તે પણ કદાચ જતો કરીએ; તોપણ તારો માલિક છેવટને વખતે તારા તરફથી કંઈક દયાની આશા તો રાખી શકે; પણ કોણ જણે તારામાં કેટલી કઠોરતા છે કે લાંબ પણ તું નિર્દય નીવડે છે. તારા ધણીને દુઃખી હાલતમાં પડતો મૂકી લપેટ સ્ત્રીની પેડે તું ચાલી જાય છે અને બીજે ધણી કરે છે. આ ઉપાલંબથી કે બ્યાજનિન્દાથી લક્ષ્મીની અનિત્યતાનું ભાન કરાવ્યું છે. લક્ષ્મીનો સ્વભાવ જ અનિત્ય છે, તે જણતાં છતાં લોકો જે લક્ષ્મીનો દલાવો લઈ શકતા નથી તે દોષ લક્ષ્મીનો નથી પણ માણસોનો જ છે, અને તેથી ઉપરનો ઉલ્લેખ ખરી રીતે લક્ષ્મીને નહિ પણ વિચારહીન લક્ષ્મીપતિને જ ધટે છે. વિચારશીલ મનુષ્યોએ લક્ષ્મીના દોષો, લક્ષ્મીની ત્રણે અવસ્થાનું દુઃખ અને તેની અસ્થિરતાનો ખ્યાલ કરી અનિત્ય ભાવનાની ઉદાહરણમાં ઉતરી, લોભ તૃષ્ણા ગર્વ અને ઉદ્વેગ દ્વર કરવી એ લક્ષ્મીની અનિત્ય ભાવનાનું ફળ છે. (૩-૪)

[શરીર ઉપર અધ મૈત્ર-મોહ રાખવાથી કેટલાંએક કરવાનાં કામો રહી જાય છે, જેથી શરીરનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજાવવાને નીચેનાં બે કાવ્યોથી શરીરની અનિત્યતાનું વર્ણન કરાય છે.]

શરીરસ્થાનિત્યતા ।

દેહે નાસ્તિ ચ રોમ તાદૃગપિ યન્મૂલે ન કાચિદ્રુજા ।
 લઘ્વા તે સહકારિકારણમનુ પ્રાદુર્ભવન્તિ ક્ષણાત્ ॥
 આયુરિછન્નઘટામ્બુવત્પ્રતિપલં સદ્ધક્ષીયતે પ્રાણિનાં ।
 તદ્દેહે ક્ષણમદ્ગુરેઽશુચિમયે મોહસ્ય કિં કારણમ્ ॥૫॥
 યસ્ય ગ્લાનિભયેન નોપશમનં નાયમ્બિલં સેવિતં ।
 નો સામાયિકમાત્મશુદ્ધિજનકં નૈકાસનં શુદ્ધિતઃ ॥
 સ્વાદિષ્ટાશનપાનયાનવિભવૈર્નક્તં દિવં પોષિતં ।
 હા નષ્ટં તદપિ ક્ષણેન જરયા મૃત્યા શરીરં રુજા ॥૬॥

શરીરની અનિત્યતા.

અર્થ—મનુષ્યના શરીરમાં એક પણ રોમ-ફેરો એવો નથી કે જેના મૂળમાં રોગની સત્તા ન હોય. એકેક રોમે પોણાબધે રોગનું અસ્તિત્વ શાસ્ત્ર-કારે કહેલ છે. સત્તામાં રહેલાં તે રોગો વિષય ભોગવિલાસ અને રોગોત્પાદક જાતું આદિ કંઈ પણ સદકારી કારણ પામી એકદમ બહાર ઉભરાઈ આવે છે; ખીછ તરફ આયુષ્ય કે જે પાણીમાં ઉઠતા તરંગના જેવું ક્ષણભંગુર છે, તે ક્ષણે ક્ષણે છિદ્રવાળા ઘડાના પાણીની માફક ક્ષીણ થતું આવે છે. રોગોનો ઉપદ્રવ અને આયુષ્યની ક્ષીણતા આ બે કારણોથી આ શરીર અનિત્ય-નશ્વર અને ક્ષણભંગુર દેખાય છે, તો પછી હે બદ્ ! તુચ્છ નશ્વર અને કુટિલ શરીરમાં કેમ તું આટલો બધો મોહ પામે છે ? (૫)

શરીર ફળંગ બની જશે એવા બયથી કાંઈ વખતે ઉપવાસ કે આયંબિલ ન કર્યા, જેનાથી આત્માની શુદ્ધિ થઈ શકે અને શાન્તિ મળી શકે તેવાં સામાયિક પ્રતિક્રમણ વગેરે પણ ન કર્યા, ભૂખ લાગવાથી

શરીરની ગ્લાનિ થાય એમ માનીને એકાસણું ચોવિહાર પણ શુદ્ધ ભાવથી ન કર્યા, કિન્તુ રાત દિવસ સ્વાદિષ્ઠ ખાનપાન, રહેા, નાસ્તા, મેવો, ફળ, ફૂલ વગેરે ખાધને બની શકે તેટલું શરીરનું પોષણ કર્યું, પગે ચાલતાં શરીરને ધસારો લાગી જાય એમ જાણીને ઉંટ થોડા વાહન ઉપર બેસી મુસાફરી કરી શરીરને ખૂબ સાચવ્યું; ખેદની વાત છે કે એટલું કરતાં પણ અંતે શરીર ટક્યું નહિ, કિન્તુ રોગ જરા અને મૃત્યુના પંખમાં સપડાઈ જઈ નહિ થયું! (૬)

વિવેચન—માણસે પોતાની માની લીધેલી વસ્તુઓમાંની સૌથી નજીકની વસ્તુ શરીર છે. દેહલેક અંશે લક્ષ્મી મેળવવાનો પ્રયાસ શરીર-રક્ષણને માટે થાય છે. માંદો માણસ હજારો-લાખો રૂપિયા ખર્ચાને પણ શરીરને બચાવવા ધડકે છે તેથી જણાય છે કે લક્ષ્મી કરતાં પણ શરીર વધારે ઉપયોગી હોવાથી તેના ઉપર માણસોને વધારે પ્રાનિ હોય છે. પણ ખીજી બાજુ તરફ જોઈએ છીએ તો જેમ લક્ષ્મી ચપલા-અચર્ય છે તેમ આ શરીર પણ તદ્દન પાયા વગરનું-ફણમગુર જણાય છે. એક ઇમારત, ઝાડ કે તરણાના ટકાવ જેટલી પણ શરીરના ટકાવની આશા રાખી શકાય નહિ, કેમકે ઇમારતનો પાયો જમીનમાં ઉડો નાંખવામાં આવે છે, ઝાડના મૂળાયાં પણ જમીનમાં ઉડાં ઉતરી ઝાડને ટકાવી રાખી પોષણ આપ્યાં કરે છે, લાંપ જેવા નિર્જીવ તરણાં પણ જમીનમાં જડ ધાલી રહે છે, ત્યારે આપણું શરીર તો તદ્દન નિર્મૂળ હોય છે. તેને રોગરૂપ પવનનો એકાદ સપ્ત ઝપાટો લાગ્યો કે જમીન ઉપર ધસી પડતાં શું વાર લાગે? રોગોને કંઈ પ્રહારથી બોલાવવા જતું પડતું નથી. તે તો શરીરની અંદર ભર્યા જ પડ્યા છે. શરીરમાં રહેલા રૂવા તે રોગને સચવનારાં નિશાનો વા ધ્વજઓ જ છે. એકેક રોગ પોતાના મૂળમાં પોણાબળે રોગની સત્તાનું સ્વામીપણું બોગવી રહેલ છે. જે નાવાનું તળીયું બોદું પડી ગયું છે અથવા નીચેનાં પાટીયાંમાં મ્હોટાં મ્હોટાં છિદ્રો પડી ગયાં હોય તે નાવામાં બેસીને સમુદ્રમાં મુસાફરી કરનાર મનુષ્ય પોતાની જીંદગીની આબાદીનો વિશ્વાસ ક્યાંકથી રાખી શકે? તેટલો વિશ્વાસ પણ આ છિદ્રવાળા અને રોગથી ભરેલા શરીરની આબાદી-

ને માટે રાખી શકાય નહિ. શરીરની બહારના વાતાવરણમાં પણ રોગ ઉત્પન્ન થવાનાં કંઈ થોડાં નિમિત્તાં છે? જરી હવા ઠંડી થઈ કે તરત ફેફસાંમાં શરદી લાગે છે અને પછી શરીરના બીજા ભાગો ગંબડી પડે છે. યોમાસામાં પાણીવાળા ભાગમાં મચ્છરોની વધારે ઉત્પત્તિ થઈ કે મેલેરિયા તાવની ઝડપ ચાલુ થાય છે, અને તેમાં ટપાટપ માણસો સપડાવા મડે છે. વધારે વરસાદથી જમીનમાં બિનાશ વધતાં મરડાને, રોગ લાગુ પડે છે. વધારે ગરમી પડતાં કાલેરા ફાટી નિકળે છે. પાણીના વિકારોથી ખસ, દાદર, વાળા વગેરે રોગો ઉદ્ભવે છે. રોગકારક સૂક્ષ્મ જંતુઓની વૃદ્ધિ થવાથી પ્લેગ, ધનુર્વા, ક્ષય વગેરે દર્દો ફેલાય છે. આવા અનેક સંયોગો મળતાં શરીરની અંદર સત્તામાં રહેલા રોગો એકદમ બહાર ફૂટી નીકળે છે. તે રોગો શરીરને શિથિલ-અશક્ત બનાવી દે છે અથવા મોતને સ્વાધીન કરી દે છે. પછી બહેને બાળ હોય કે જુવાન હોય, સ્ત્રી હોય કે પુરુષ હોય, રાજા હોય કે રંક હોય; પણ રોગોનો ઉપદ્રવ થયો કે પણ એકમાં આ શરીર ગંબડી જાય છે. એક વરસ રોગો શરીરને શિથિલ બનાવવાનું કામ કરે છે, બીજી તરફ જરા અવરથા અને મૃત્યુ શરીરમાં પ્રવેશ કરવાને ડાકીયાં કરી રહ્યાં હોય છે. જરા છે તો નારીબિતિ પણ તેના કારી જખમો એટલા ઉંડા પડે છે કે તેથી માણસનું ગમે તેવું મજબૂત શરીર ધાપલ થઈને જર્જરિત બની જાય છે. જરા અવરથાનું ઝેરી બાણ મોઢામાં વાગે છે, તો દાંતની બત્રીથીનું સત્યાનાશ વળી જાય છે. તેનો ધક્કો આંખને લાગે છે તો આંખનું તેજ જતું રહે છે અને અધાપો આવી જાય છે. કાનમાં વાગે છે તો કાનના પડદા ટૂટી જાય છે અને સાંભળવાની શક્તિના બાર વાંગી જાય છે. કેડમાં વાગે છે તો કેડ વાંકી વળી જાય છે, મસ્તક કંપ્યા કરે છે, હાથ ધુજવા મડે છે, શરીરનું લોહી શોષાઈ જાય છે, ત્વચામાં લીલરી વળી જાય છે, બળ તંદન ફીણ થાય છે, મોઢાનું તેજ મંદ પડી જાય છે અને બાંલ તમામ સફેદ થઈ જાય છે. પુરુષ પાતળું પડી જાય છે તેથી વૃદ્ધ પુરુષનું મુખ અને તેનાં વચનો કોઈને ગમતાં નથી. એવી રીતે જરા અવરથાનો અપાટો લાગતાં મોતની સામેથી તૈયાર થઈ રહે છે. જેના આ-

શ્રવણી આ જીવનસતતા ટકી રહી છે તે આયુષ્યરૂપ શાખા ક્ષણે ક્ષણે કાત-
રાઈ રહી છે. દિવસ, રાત, પશુ, માસ, ઋતુ, વરસ અને યુગરૂપી ઉદરો
આયુષ્યરૂપ તરણાખાના મૂળને કચકોટ્યા કરે છે. જેના તળીયામાં ઊંદ્ર છે
એવા ઘડામાં ભરેલું પાણી જેમ ક્ષણે ક્ષણે ઝર્યા કરે છે અને થોડા વખતમાં
તે ઘડો ખાલી થઈ જાય છે, તેમ આયુષ્ય પણ ક્ષણે ક્ષણે ઝર્યા કરે છે—ક્ષીણ
થતું આવે છે. આયુષ્ય ક્ષીણ થઈ રહેતાં એક પળ પણ આ શરીર ટકી
શકે તેમ નથી. એક સુભાષિતકારે કહ્યું છે કે—

વ્યાગ્રીવ તિષ્ઠતિ જરા પરિતર્જયન્તિ ।

રોગાથ દુઃખ જ્ઞ પ્રહરન્તિ દેહ ॥

આપ્તુઃ પરિસ્તવાતિ ભિન્નઘટાદિવાંમ્બો ।

હા હા તથાપિ વિપયાન્ ન પરિત્યજન્તિ ॥ ૧ ॥

અર્થાત્—જરા અવસ્થા વાઘણી પેડે શરીરના ખેદાલ કરી નાંખે
છે, રોગો શત્રુઓની મારક પ્રહાર માર્યા કરે છે, ક્રૂરતા ઘડામાંથી પાણી
વહાં કરે છે તેમ આયુષ્ય ઝરતું જાય છે, તોપણ મનુષ્યો નિર્વિપાસક્તિ કેમ
છોડતા નથી ?

આ દુનિયામાં પગલે ને પગલે શરીરવાચક વસ્તુઓ ભરેલી છે. ધર-
તીકંપ થવાથી કેટલીએક વાર હજારો મનુષ્યો જમીનમાં જ ગરક થઈ જાય
છે. નદીમાં રેલ ચડવાથી, તળાવો ફાટવાથી, સમુદ્રમાં તોફાન થવાથી પણ
હજારો મનુષ્યોનો નિનાસ થઈ જાય છે. લડાઈઓ જંગવાથી લાખો માણ્-
સોની ખુદારી થાય છે. રેલ્વે અકસ્માતો અને ખીન અનેક ઉપદ્રવોથી જરા
અને રોગ વિના પણ ઘણા જનોની પામમાથી થતી જોવામાં આવે છે. ઠેસ
વાગતાં, ઉધરસ આવતાં, બળખો અટકી જતાં કે હૃદય બંધ થઈ જતાં
ઘણાં મરણો નિપજી જાય છે. જીવવામાં હજારો સુસ્કેલીઓ નડે છે, ત્યારે
મરવું તો સહજ છે. આવી સ્થિતિમાં આ શરીરની આખાદી ઉપર વિશ્વાસ
રાખી સુસ્ત થઈ ખેંસી રહેવું એ કેટલી મૂર્ખાઈ છે તે સ્પષ્ટ સમજાય તેમ
છે. બિચારા કેટલાએક પામર જીવો આ દેહથી પરમાર્થ કરવામાં કે ધર્માનુશન

કરવામાં શરીર ધસાઈ જવાની ખીક રાખે છે. જો તેઓને ઉપવાસ, એકાસણું, આયંબિજ વગેરે તપાસ્યા કરવાનું કહેવામાં આવે તો તેઓ એમ કહે કે અમારાથી જૂખ સહન થઈ શકે નહિ ! જૂખથી અમારું શરીર સુકાઈ જાય ! જો તેમને પરમાર્થવાળું કોઈ જાતમહેનતનું કામ જતાવવામાં આવે તો શરીરે પરિશ્રમ લેવાથી શરીરને ધક્કો લાગે એમ માની પરમાર્થથી દૂર રહે છે. જેનાથી અત્માની શુદ્ધિ થાય તેવાં સામાયિક પ્રતિક્રમણ પ્રવૃત્તિ ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો કરવાથી શરીરને તકલીફ પડે એમ માની ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો પણ કરતા નથી. કેવળ સારા સારા પદાર્થો આરોગ્ય, સારાં વસ્ત્રો-આભૂષણો પહેરવાં, ઘોડા ગાડીમાં બેસીને શરવું, રમવું, ન્હાવું, સૂઈ રહેવું અને શરીરને પોષવું, એ કાર્યમાં રાત દિવસ મગી રહી જેઓએ શરીરને પુરતી રીતે સાચવી રાખ્યું તેઓના શરીરને રોગ જરા અને મૃત્યુ શું મૂકી દે છે ? નહિ જ. સૌથી પ્રથમ તેઓના શરીરને જ રોગાદિકનો ઉપદ્રવ લાગ્ય પડે છે. આ અનુભવસિદ્ધ નિયમ છે કે “ મોળે રોગમય ” વધારે ભોગો ત્યાં વધારે રોગો. શરીરના ઉપર વધારે મોહ રાખનાર અને વધારે સાચવનારને થોડું દુઃખ પણ મેરૂ જેવડું લાગે છે. કપાંક પરવશપણે થોડો પણ પરિશ્રમ લેવો પડે તો તે તેમને મહાભારત જેવું લાગે છે. થોડો પણ ઉપાત તેમને ભયંકર જણાય છે અને તેની આશ્વતમાં વગર મોતે તેઓ મરી જાય છે.

દૃષ્ટાંત—એક વખત કોઈ બે મિત્રો પરદેશની મુસાફરીએ નિકળ્યા. બેમાંનો એક જણ જાતમહેનતુ હતો. બે ચાર ગાડીની મુસાફરી કરવી હોય તો ગાડીનું સાધન છતાં પગપાળો ચાલતો. પર્વણી તિથિઓમાં ઉપવાસાદિ પણ કરતો હતો. વખતપર ઝાણું વતું કે ટાણું ઉતું જે બોજન મળે તેનાપર તે સંતોષ માનનારો હતો, ત્યારે બીજો માણસ શરીરની બહુ સંભાળ લેતો હતો. થોડું પણ કામ પોતાની જાતે કરતો નહિ. થોડો વખત પણ તે જૂખને સહન કરતો નહિ. મુસાફરીમાં તો કપાંક ખાવાનું મોડું મળે કપાંક ન પણ મળે, સૂવાને પયારી મળે અથવા ન મળે, આથી બીજો મિત્ર બહુ દુઃખી થવા લાગ્યો. અધૂરામાં પૂરું વળી એક રથને એવું બન્યું કે તે બે જણ જે જગ્યામાં ઉતર્યા હતા, ત્યાં કોઈની ચોરી થઈ. ચોરીનો આરોપ

આ બે જણ ઉપર આવ્યો. બંનેને આઠ આઠ દિવસની કેદની શિક્ષા થઈ. કેદીઓને ખોરાક બહુ ઘુઘ મળતો. જે સદનયીલતાવાળો હતો તે તો તેવા ખોરાકથી પણ સંતોષ માનીને નિર્વાહ કરતો પણ બીજો માણસ કે જેને જરા હંકે કે મોળું હોય તોપણ આવતું નહિ, તેનાથી કેદીનો ખોરાક શી રીતે લઈ શકાય ? પરિણામ એ આવ્યું કે જ્યારે સજા ભોગવી લઈ છૂટવાનો વખત આવ્યો ત્યારે એક જણ જ બહાર નીકળ્યો. બીજો જણ તકલાદીપણાની ટેવથી આઠ દિવસની બૂખ વેડીને કેદખાનામાં જ મરણ પામ્યો.

ગમે તેવી રીતે સાચવ્યા છતાં પણ જ્યારે આ શરીરનો ચિન્ધર સ્વભાવ દૂર થતો નથી, એટલું જ નહિ પણ જે આ શરીરની મુદરતા લાગે છે તે પણ ચૈતન્યની હાજરીથી જ. ચૈતન્ય નિકળી જતાં તો તે એક ધડી વારમાં વિચુસી જાય છે, દુર્ગંધ નીકળવા માંડે છે, છવાત પડી જાય છે અને આસપાસના વાતાવરણને પણ ખરાબ કરી દે છે. ચૈતન્યને ટકાવી રાખવાની પણ તેમાં શક્તિ નથી તો પછી કયા ગુણને લઈ તેના ઉપર મોહ કે આસક્તિ રાખવી થટે ? કવિ દલપતરામે કહ્યું છે તેમ અતિ તો “રાખ થશે રણમાં બળીને બંધી કંચનના સરખી શુભ કાયા !” તો પછી રાત દિવસ શરીરને પોષવામાં જ વળગી રહેવું, તપ, યાન, ધ્યાન, પરોપકાર કંઈ પણ ન કરવું, એ મજેલી તકને ગુમાવી નાંખવા જેવું જ ગણાય. સુત જનોએ શરીરનું અનિત્ય સ્વરૂપ સમજી જ્યાંસુધી તેની હયાતી છે ત્યાંસુધી દર ક્ષણે કંઈ ને કંઈ આત્મિક કાર્ય સાધવું, વ્રત, પચ્ચખાણ, લાગ, નિયમ, ઇન્દ્રિય-દમન, મનોનિગ્રહ અને પરમાર્ચનાં કાર્યો કરી લેવાં. યાદ રાખવું કે “દેહસ્ય સારં વ્રતધારણઙ્ગ.” “દેહ ખેદ હો જાયગી, હિર કહો કરેગો ધર્મ !” દેહનો નાશ થયા પછી કંઈ બની શકવાનું નથી માટે આ દેહથી જેટલાં શ્રેયસ્કર કાર્યો બની શકે તેટલાં કરી લેવાં એજ શરીરની અનિત્ય ભાવનાનું રૂણ છે. (૫-૬).

[સંપત્તિ અને શરીર એ સર્વનો નાશ કરનાર મોત છે. તેનું સામર્થ્ય કેટલું છે તે હવે પછીના ગ્રંથોમાં બતાવવામાં આવે છે.]

વહિનામપિ કાલકવલીમયનમ્ ।

પ્રાજ્યં રાજ્યસુખં વિભૂતિરમિતા યેપામતુલ્યં વલં ।
તે નષ્ટા ભરતાદયો નૃપતયો ભૂમણ્ડલાખણ્ડલાઃ ॥
રામો રાવણમર્દનોપિ વિગતઃ કૈતે ગતાઃ પાણ્ડવા ।
રાજાનોપિ મહાવલા મૃતિમગુઃ કાપામરાણાંકયા ॥૭॥

બળવાન્ રાજાઓ પણ કાળના કોળીયા.

અર્થ—જેમની રાજ્યસત્તા વિશાળ હતી, જેમને ત્યાં વૈભવ અપરિ-
મિત હતો, જેમના શરીરતુ બળ પણ અદ્વિતીય હતું, તેવા ભરત આદિ
સાર્વભૌમ રાજાઓ પણ કાળના કવલ યથા ! રાવણ આશ્ચર્ય ગયો અને
તેને મારનાર રામચંદ્રજી જેવા પણ આ દુનિયાને છોડી આદ્યા ગયા ! ક્યાં
ગયા તે મહા બળવાન અને જગત્ વિખ્યાત પાંચ પાંડવો ? દામ દામ અને
દામના ધણી, પૃથ્વીના બાદશાહો અને માંડલિક રાજાઓ પણ ત્યારે મોતના
પંજમાં પકડાઈ જઈ હતા નહતા યથા, ત્યારે બીજા સામાન્ય માણસોની
તો વાત જ શી કરવી ? (૭)

વિવેચન—આ જગતમાં કાળ નામનો રાક્ષસ એટલો બધો ભોરાવર
છે કે તેણે નાના મોટા સર્વનો એકસરખી રીતે સંહાર કર્યા છતાં પણ ને
શાન્ત પડતો નથી. તેણે શક્તિવાળા સમર્થ શ્રીમતો, પોતાની સખદગર્વ-
નાથી સિંહને પણ કરાની જગાડનારા ચરવીરો, શત્રુવર્ગને હઠેલાવી જેર
કરનાર બલિષ્ઠ રાજાઓ, વૈદ્યવિદ્યાના પારંગત વૈદ્યરાજો, શુદ્ધ ધર્મના આ-
રાધક પૂજનિકો, દોંગદારા પૂજતા દોંગીઓ, લક્ષ્મીના અભિમાનીઓ, પવિત્ર
મહાત્માઓ, અપવિત્ર લુચ્યાઓ, શીળવંતી સતીઓ, બળિયારી કુચ્છાઓ,
પોતાની શક્તિના વિચારને જુની બીજાઓની નકલ કરનારા નકલીઓ,
તેલ કુદેલ લગાવી માથાના વાળની પટ્ટીઓ પાડી અહોભાગ્ય માનતા દેહરી
લાલાઓ, તેમની પ્રવૃત્તિમાં અથડાઈ જતી આજીં વચ્ચે ચાળા કરી જગત્ દંડમાં

વધારો કર્યા છતાં ખાનદાન-અમીર કે ઉમરાવ કુટુંબમાં ઝોળખાવાની નકલ કરનારી તેમની લોલણીઓ, આ સર્વેનો કાળ વિનાયકપાતે એકસરખી રીતે નાશ કરે છે. નથી ચાલતી તેની આગળ રાજ્યોની રાજ્યસત્તા કે નથી ચાલતું મ્હોરા લશ્કરનું લશ્કરી બળ નથી ચાલતી વૈદ્યોની વૈદ્યક વિદ્યા અને નથી ચાલતી હકીમેની હિકમત. નથી ચાલતી કારીગરોની કરામત કે નથી ચાલતાં હુન્નરીઓના હુન્નરો. નથી ચાલતી કાકટરની દવા કે નથી કામ આવતી માયેરાનના ખંગલાની દવા ! નથી ચાલતી ઉદ્ધતોની ઉદ્ધતાઇ કે નથી ચાલતી ગરીબોની ગરીબાઇ. નથી ચાલતો જોશીઓનો જોષ અને નથી ચાલતો જુવાઓનો રોષ. નથી ચાલતો અમલદારોનો શ્વાસ કે નથી ચાલતો વકીલ ખારીરોએ ધડી કાઢેલો જવાબ. નથી ચાલતી માન્ધતાની મ્હોટાઇ કે નથી ચાલતી બાદશાહની બાદશાહી. નથી ચાલતી અમીરોની અમીરાઇ કે નથી ચાલતી કાકોરોની કકુરાઇ. નથી ચાલતી શાહુ-કારોની શાહુકારી કે નથી ચાલતી અરજદારોની અરજદારી. નથી ચાલતું અમલદારોનું અભિમાન અને નથી ચાલતી કમાન્ડરોની કમાન. નથી ચાલતું નિશાન તાકનારાઓનું નિશાન અને નથી ચાલતું સુકાનીઓનું સુકાન. નથી ચાલતી ગવૈયાની ગાનકળા જુએ નથી ચાલતી દ્રવિઓની દ્રાબ્યકળા. નથી ચાલતી ગણિતવેત્તાઓની ગણિતકળા અને નથી કામ આવતી સાહિત્યા-ચાર્યોની સાહિત્યકળા. નથી ચાલતી વિદ્વાનોની વિદ્વતા અને નથી ચાલતી વક્તાઓની વક્તૃતા. નથી ચાલતો દંભીઓનો દંભ અને નથી ચાલતો યાત્રિકોનો યત્સમારંભ. જો કાળ કોઇની પણ લાલચમાં લપટાતો હોત કે કોઇની પણ હુતરકળાથી પ્રસન્ન થતો હોત, કોઇની પણ રહેમાં દખાતો હોત કે કોઇની પણ શરમ રાખતો હોત, કોઇની સત્તાથી પરાજય પામતો હોત કે કોઇની સમજવટથી સમજતો હોત, તો આ જગતમાં નામીયા પુરુષો, શ્રીમતો, અમલદારો, રાજ્યો, બાદશાહો, ચક્રવર્તીઓ, પંડિતો કે બહુગરો કદી પણ મરણ પામત નહિ. ગમે તે રીતે કાળને ફોસલાવી, ફસાવી, લલચાવી, બુલાવી, સમજાવી, દરાવી, દખાવી કે રંજન કરી પાછા વાળત અને મોતથી બચી જાત. પણ તેમ થતું તો દેખાતું નથી. ચક્રવર્તી

બળદેવ, વાસુદેવ, મહાશિવ, માન્ધાતા રાજાઓ અને કળાવાન હુન્તરી બળ-
વાન સત્તાવાન અનેક પુરોહિતો આ પૃથ્વી ઉપર યજ્ઞ ગયા છે પણ તેમાંના કોઈ
પુરુષ હાલ દેખાતો નથી. જો હોય તો બતાવો ભરત આદિ ચક્રવર્તીઓ
કે જેમની પાસે છ ખંડનું રાજ્ય હતું, બત્રીસ હજાર મુકુટબંધ રાજાઓ
જોને નમતા હતા, ચોરાસી લાખ હાથીઓ, ચોરાસી લાખ ઘોડા, ચોરાસી
લાખ રથો અને ૯૬ કરોડ પાંચદળ લશ્કર જેમની પાસે હતું. ત્રણ કરોડ
કોટવાળ, ત્રણ કરોડ કામદાર અને તેટલા જ મંત્રી મહામંત્રીઓ હતા.
ચૌદ રત્નો જેઓનું દરેક કામેકાજ કરતા હતા, અને સોળ હજાર દેવતાઓ
જેમની સેવામાં હમેશ હાજર રહેતા હતા. તેવા ચક્રવર્તીઓમાંના એક તો
બતાવો! ચક્રવર્તી કરતાં અરધી સાહેબી વાસુદેવોની હોય છે તેવા નવ
વાસુદેવો ગતયુગમાં (ચોથા આરામાં) યજ્ઞ ગયા, તેમાંના કોઈ મોતથી બ-
ચેલો જેવામાં આવ્યો? ક્યાં ગયો પેલો બધાઓને ધુળવનાર, રાક્ષસોનો
સરદાર, સીતાજીને ઉપાડી જનાર, રામચંદ્રજીની સામે યુદ્ધ કરનાર,
બલિષ્ઠ અને અતિગર્વિષ્ઠ રાજા રાવણ? કૌરવોને હરાવનાર, ન્યાયને માર્ગે
આલનાર, પાંડુરાજાનો પુત્રો પાંચ પાંડવોમાંથી પણ કોઈ આ પૃથ્વી ઉપર
દેખાતું નથી. આવા આવા મોટા રાજા મહારાજા સત્તાધીશો પણ જ્યારે
કાળના કોળીયા યજ્ઞ ગયા, કોઈ પણ બચવા પામ્યો નહિ, ત્યારે સામાન્ય
માણસોની તો શી વાત કરવી?

દરેક જાણુને મોડાં કે વહેલાં એક દિવસ અવશ્ય મરવું છે. જન્મ્યા
પછી મરવું એ આ શરીરનો સ્વભાવ જ છે, છતાં પણ અમુક વરસો સુધી
જીવાય છે એ એક મનુષ્યોનો ભાગ્યોદય સમજવો જોઈએ, નહિતો કોઈ
પણ ક્ષણ એવી જતી નથી કે જેમાં એકેકે મરણ નિષ્પન્નતું ન હોય. એકેકે દિ-
વાદિકની વાત તો એક બાણુ સુડીએ; માત્ર મનુષ્યોનો જ હિસાબ કરીએ
તોપણ હાલની ગણતરી પ્રમાણે એક અબજ અને ૪૪ કરોડની કુલ વસ્તી
મનાય છે; તેમાં એક મિનિટે ૩૩ સરેરાસ મરણપ્રમાણ આવે છે. પીર,
પેગંબર, રજીર, ઝાલીયા, સાધુસંત, શુષ્ણી, સજ્જન, દુર્જન ને બાળ, યુવાન,
૫૬ દરેકને કોઈ ને કોઈ ક્ષણે મરતાં આપણે નજરે જોઈએ છીએ. તે જ

દશા આપણી પણ એક ક્ષણે થવાની છે એમ પણ સમજવું હોય તો સહજ સમજી શકાય, છતાં પણ જાણે આ દુનિયામાં અમર રહેવું હોયની, કાળની જાણે સ્વપ્ને પણ ખીક ન હોયની તેમ કુટલાએક મનુષ્યો અંધ બનીને અનાચારો સેવે છે ! પોતે બળવાન હોય તો દુર્બળને દબાવે છે, ગરીબોને સતાવે છે, વિશ્વાસઘાત, છળપ્રત્ય કરે છે, ખોટાં નામાં લખે છે, અમલ દીન માણસોને છેતરે છે, પોતાની કન્યાને વેચી તેના પૈસા લે છે, જેનું વર્ણન કરતાં કંપારી છૂટે તેવાં ન કરવાનાં કામો કરે છે ! ક્રોધના આવેશમાં પોતાના કુટુંબના માણસોના અગર ખીજાઓનાં ખૂન કરી નાંખે તેવા મનુષ્યો પણ જ્યારે મોતના મિજમાન બને છે ત્યારે તેમની આંખો ઉઘડી જાય છે. ભૂતકાળનાં કાળાં કૃત્યો તેની નજર આગળ ખડાં યાય છે, ત્યારે હૃદયમાં કંપારી છૂટે છે અને પાસવાર પશ્ચાત્તાપ થાય છે, પણ ધર સજાયા પછી કુલો ખોદાવવાથી આગ ક્યાંથી ઓસાય અને માલ ક્યાંથી બચે ? માટે પ્રથમથી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કાલા મનુષ્યો તે ગણાય કે જે કાળની દૂતી જરા અવસ્થાનું એકાદ ચિન્હ નજરે ચડતાં તરત ચેતી જાય.

દૃષ્ટાંત—એક રાજનું દૃષ્ટાંત આ રચળને બંધાયેલું છે. એક રાજા કે જેના તાબામાં મોટું રાજ્ય હતું, જેણે પોતાના દુશ્મનોને નમાવ્યા હતા, તે રાજા એક વખતે પોતાના મહેલમાં એક પદ્મંગ ઉપર બેઠો છે. તેની જોડે તેની રાણી હાસ્યવિલાસ કરતી બેઠી છે. પ્રસંગને અનુસરતી વિનોદની વાતો ચાલી રહી છે. એટલામાં બીંતપર ગોઠવેલા અરીસા તરફ રાજાની નજર ગઈ કે અચાનક રાજાના મહેરા ઉપર ગ્વાનિ છવાઈ ગઈ. વિનોદ અને વિલાસને રચળે ઉદાસીનતા આવી ગઈ. રંગમાં ભંગ પડી ગયો. આ જોઈ રાણી પણ બહેઆટળા બની દીન સ્વરે રાજાને આ પ્રમાણે વિનવવા લાગી:—

રાણી—(દહે) બોલે બરી છે સુખડી, પાનનાં બીડાં દૃઢ,

જળહળ જ્યોતિ જગમગે, કેમ અણુણા કંથ ? (૧)

અર્થાત—હે પ્રાણુનાથ ! આ મીઠાઈ મેવાના ખુમચા બરેલા મારા બોલામાં પડ્યા છે, આપને ખાવાને પાનનાં બીડાં તૈયાર કરી મેં લાવ્યાં છે, સામે રતોની જ્યોતિ જળહળી રહી છે, હાસ્યવિ-

જમ્યો છે, તેમાં એકાએક આપ કેમ ઉઠાસ થઈ ગયા? જૂનકાળનો કોઈ પ્રસંગ સાંભરી આવ્યો કે ભવિષ્યમાં કંઈ આશ્વત્થ આવવાની આગાહી મળી છે કે શરીરમાં કંઈ ગુસ્સા વેદના લિપ્ત થઈ છે? શા કારણથી અચાનક રંગમાં બેંગ પડ્યો?

રાજા—(હોહો) સંદેશો લઈ આવીયો, જમનો દૂત આ વાર,

દુસ્મન આવી પહોંચ્યો, જવું પડશે જંમદાર. (૨)

અર્થ—પ્રિયે! આપણી નજીકમાં એક દૂત આવી પહોંચ્યો છે. તે એક મોટા દુસ્મનનો સંદેશો લઈ આવ્યો છે. તે કહે છે કે હે રાજા! તૈયાર થઈ રહે, મારા સ્વામી તને બાંધી કેદ કરી લઈ જવાને થોડા વખતમાં અહીં આવી પહોંચશે. આગળથી ચેતવણી આપવાને મને મોકલ્યો છે! હે બંદ્રે! આ ભયભીન સંદેશથી મને ચિંતા થઈ પડી છે કે મારે લાચારી સાથે રાજ્યભ્રષ્ટ થઈ દુસ્મનને (જમને) હારે જવું પડશે.

રાણી—હે સ્વામીન! આપ એક બહાદુર ક્ષત્રિય હોવા છતાં દુસ્મનથી કેમ કરો છો? આટલા દુસ્મનો જીત્યા તેની સાથે આ એક દુસ્મનને શું નહિ જીતી શકાય? કદાચ તે બહુ બળવાન હશે તો હે પ્રાણપતે!

(હોહો) આપું જમને લાંચડી, આપું લાખ પસાય,

આપું (મારા) કરની મુદ્રિકા, (મારા) પિકને કાણુ લઈ જાય? (૩)

અર્થ—જમને ગમે તેવી લાલચમાં નાંખી હું આપને છોડાવી લઈશ. આપણા બંડારમાં અને મારી પાસે દ્રવ્યનો કયાં તોટો છે? લાખોનું નજરાણું કરી જમને પાછા વાળીશું, તમે શા માટે ટ્રિકર કરો છો?

રાજા—(હોહો) ઘેલી મુંદરી ખાવરી! ઘેલા બોલ મ બોલ,

જો જમ લેવત લાંચડી, તો જગમે' મરત ન કાય. (૪)

અર્થ—હે મુંદરી! તું આટલી બધી બોણી કેમ થાય છે? શું જમ કોઈની લાલચમાં લપટાયો છે? જો તે રસ્તે લઈને પાછો ફરતો હશે તો આ જગતમાં મોટા સમર્થ પુરુષો કોઈ મરતે જ નહિ.

રાણી—પણ હજી તો તે દૂત અહીં આવ્યો નથી તે? આવશે ત્યારે વાત.

રાજ—હે બોળી ! તે તો અહીં આવી ચૂકો છે.

રાણી—ક્યાં છે ? હું તો તેને દેખતી નથી !

ત્યારપછી રાજએ પોતાના માથામાં આવેલો એક સફેદ ખાલ ઉ-
ખેડીને રાણીને ખતાવ્યો કે જો આ જમનો દૂત ! જરા અવસ્થાનો પહેલો
જમસુસ ! આ સફેદ ખાલ આપણને મોતની ચેતવણી આપે છે અને જીંદ-
ગીનાં કરવાલાયક કાર્યો કરી લેવાની સૂચના આપે છે, માટે આ છેલ્લી
વાતચીતમાં તારો ને મારો સંબંધ પૂરો થાય છે. બસ હવે ન જોઇએ
મારે રાજમહેલ, અને ન જોઇએ સંસારની રહેલ ! નથી જોઇતા ભોગ
વિલાસ, નથી મારા મનમાં કશાની આશ ! એટલું કહી તે રાજએ રાજ્ય
વૈભવને તથા સદ્ગુણના ચરણનું ચરણ અહીં આત્મસાધન કરવાને વિરકત
બની દીક્ષા અંગીકાર કરી મનુષ્યજીવનનું સાર્યક કર્યું.

આ દર્શાત ઉપરથી દરેક જણે સમજવું જોઇએ કે મોતની નિશાનીઓ
જથ્થાતે તે પહેલાં તૈયાર થઇ જઇ આત્મિક કાર્ય સાધી લેવું. હજી તો
આપણે જીવાન્ છીએ, આજ નહિ તો કાલે, આ માસે નહિ તો આવતે
માસે, આવતે વરસે ધર્મ કરીશું, પરડા થઇશું ત્યારે શ્રેય સાધીશું, એવી
રીતે જ બરોસો રાખી બેસી રહે છે, તે કંઈ પણ ક્યાં વગર ખાલી હાથે
મરણને શરણ થાય છે, માટે કંઈ ને કંઈ પણ શ્રેયનું કાર્ય અગાઉથી
કરવું. (૭)

[મોતનો ખ્યાલ જીવાનીમાં આવતો નથી પણ જીવાની કટતા વખત સુધી
રહવાની છે તે નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવાય છે.]

યૌવનસ્યાપ્યસ્યૈર્યમ્ ।

રે રે મૂઠ જરાતિજીર્ણપુરુષં દૃષ્ટ્વા નતાત્ત્વં પરં ।

કિં ગર્વોદ્ધતહાસયુક્તવચનં બ્રૂપે ત્વમજ્ઞાનતઃ ॥

રે જાનીહિ તવાપિ નામ નિકટં પ્રાપ્તા દશેયં દ્રુતં ।

સન્ધ્યારાગ ઇવેહ યૌવનમિદં તિષ્ઠેચ્ચિરં તત્કિમ્ ॥૮॥

જુવાનીની અસ્થિરતા.

અર્થ—અરે ઓ યુવક ! પેલો વૃદ્ધ ડોસો કે જેનું શરીર જરાજીર્ણ થવાથી બેવડું વળી ગયું છે, કે જે હાંફતો હાંફતો લાકડીના ટેકાવતી ધણી મુસીબતે ચાલી શકે છે, બિચારો ચાલતાં ચાલતાં લડાયડીયાં ખાધ પડી જાય છે, તે ડોસાની તું સામાટે મશ્કરી કરે છે ? આટલો બધો જુવાનીના ગર્વમાં ગરકાવ થઇ ગયો છે, અગર અજ્ઞાનસાગરમાં ડુબી ગયો છે કે જુવાની જવાની છે તેનો ખ્યાલ સરખો પણ લંબે થતો નથી ? સમજ સમજ ! કંઈ વિચાર કર ! આ જુવાની થોડો વખત સુંધી જ ટકવાની છે, ચાર દિવસ જ લંબેનો ચટકો છે, સંધ્યાના રાગ સમાન જુવાની થોડા વખતમાં જ્યારે ચાલી જશે ત્યારે ત્હારી પોતાની પણ આ જ હૃદય થવાની છે. તું યાદ રાખજે કે જે દશા ડોસાની જોઈ તું મશ્કરી કરે છે, તે જ દશા લંબે પોતાને વીંટી વળશે, ત્યારે લંબે પણ આવું જ દુઃખ વેઠવું પડશે. (૮)

વિવેચન—“જુવાની દીવાની” એ કહેવત અનુસાર જુવાન અવસ્થામાં હામ હામ મદિરાપાને હકેલા મઘપની પેઠે દીવાનાપણું ધણે ભાગે જોવામાં આવે છે. મદિરા પીનારને જેમ ભાન રહેતું નથી તેમ જુવાનીમાં વિવેક રહેતો નથી. જ્યાં વિવેકની ગેરહાજરી ત્યાં મોહની પ્રબળતા હોય છે, એટલે જેમ દેવતા ઉપર ગરમ થએલા કડકડતા તેલમાં પાણી પડે તો ઉમરાઈ જાય છે તેમ સદૃજ નિમિત્ત મળતાં કોષના આવેશમાં આવે છે, આખા જગતના પદાર્થ માત્ર પોતાના કબજામાં આવે તોપણ પામે નહિ તેટલો લોભ આવીર્ભાવ પામે છે. ગમે તેને ગમે તેમ છેતરીને વિના હકે તેની પાસેથી કંઈ પણ છીનવી લેવાનું કપટ પેદા થાય છે, નાના પ્રકારે અભિમાન આવી જાય છે, એટલે કે—હું ઉચ્ચ જાતિનો છું, મ્હને ઉત્તમ પ્રકારની સામગ્રીનો લાભ થયો છે, તે ખીજ કાઢતો નથી. હું ઉંચા કુળનો છું—મારા જેવું કોઈને ઉંચું કુળ નથી. મ્હાંડે ઐશ્વર્ય પ્રબળ છે, તેવું ખીજતો નથી. મ્હાંડે જળ-સામર્થ્ય અધિક છે, તેવું કોઈનામાં નથી; મ્હાંડે રૂપ ધણું સાંડું છે તેવું કોઈનું નથી; મ્હાંડે તપ ઉંચા પ્રકારનું છે—તેવું કોઈનું નથી; મ્હાંડે જ્ઞાન વધારે છે—તેવું કોઈનું નથી; એમ અનેક

પ્રકારે છતી વસ્તુઓનો મદ અને અછતી વસ્તુઓનું માન પેદા થાય છે. વક્ષણે જેની તેની ભાંડ ભવેવાની પેઠે મશ્કરી કરવાની ખુદ્દિ ઉપજે છે. ભોગભોગે પોતાને કંઈ સારી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય તો તે અત્યંત ખુશ ખુશ થાય છે, હર્ષધેયો બને છે, કોઈ વસ્તુનો વિનાશ થાય તો અત્યંત ક્લેશરૂપ વિધાદ થાય છે, અનેક પ્રકારના ભય પેદા થાય છે, ઘટ વસ્તુના વિયોગ પ્રસંગે ધણા વખત સુધી તેને શોક થાય છે, વળી સારસૂદનો રંગ લાગે છે તો ખીજઓની મલિનતા તરફ તેને સૂગ પેદા થાય છે. પુરૂષ હોય તો સ્ત્રી ભોગવવાની ઇચ્છા થાય છે, સ્ત્રી હોય તો પુરૂષ ભોગવવાની ઇચ્છા થાય છે, નપુંસક હોય તો સ્ત્રી અને પુરૂષ એ બન્નેને ભોગવવાની ઇચ્છા થાય છે. આ પ્રમાણે જીવાનીમાં મોહનો ઉદય થાય છે તેથી અજ્ઞાનપણે મનુષ્યજન્મને સાર્થક કરવાનો વખત જે ચિંતામણિ રત્ન સમાન ગણાય છે તેને નિરર્થક ગુમાવે છે અને આત્મહિતને વિસારે છે. આંખે પાટા બાંધી શણગાર સજીને વરધોડામાં શરનાર વાગતાં વાજનાં નાદને આધારે સાથે ને સાથે તો ફરી શકે છે પણ તેના શરીરપરના શણગાર ઉપાડી લેનારને તે જોઈ શકતો નથી. તેમ જીવાનીના મદવડે આંધળા બનેલા ચાણુ નક્કીઆ જમાનામાં વાગતાં વાજનાં જેવાં કે નાટકો, હોરેયો, દેશનો, એદીકટ્ટો અને શૃંગારિક નાદશ્રવણોમાં ખીજઓની સાથે સાથે ભય તો છે, પણ તેમાં તેમને શું નુકસાન થાય છે તે તેમની આખી જીવાની પૂરી થતાં સુધી-અને તેમને માટે આગળ વધીને કહીએ તો તેમની પુણ્ય પૂરી થતાં સુધી તેમને ખબર પડતી નથી. પણ જ્યારે જીવાની જશે, હામ દામ અને દામ હારશે, વૃદ્ધાવસ્થા આવશે, સંપૂર્ણ અથકતપણું જણાશે, ત્યારે જ પોતાની ભૂલનો પરતાવો યયા વિના રહેનાર નથી પણ “ પછીથી હાય ધસ્યે શું થાય ? ” એ કહેવત અનુસાર હાલજ વિવેક લાવીને આત્મહિત આદરે તો પછીથી પરતાવો કરવાનું જરા પણ કારણ નહિ. માટે જ્યાં સુધી જીવાની કાયમ છે, વૃદ્ધાવસ્થા આવી નથી, રોગો ઉત્પન્ન થયા નથી, કાળે ધેરો ધાણો નથી અર્થાત્ મૃત્યુ આબું નથી, લક્ષ્મી અને પરિજન ઉપર સ્વતંત્ર કાબુ છે, શરીરમાં સક્તિ છે, ત્યાંસુધી આત્માર્થ કરી લેવું એ જ ખાણુસ માનવું

કર્તવ્ય છે, કારણકે જીવાની ગયા પછી હાથમાં લાકડી આવે છે, ક-
મ્મરમાંથી નમી જવાય છે અને લોકો તેમના બુદ્ધાપાની મરકરી કરે છે.
કોઈ કહે છે કે:—“ કાકા કેમ હાથ પડી પડીને ચાલે છે ? ” ત્યારે
ખીજે તેના જવાબમાં વક્રોક્તિ કરે છે કે:—“ તેમની જીવાની ખોવાઈ ગઈ
છે, તે શોધવા માટે હાથ પડી પડીને ચાલે છે. ” વળી વૃદ્ધાવસ્થામાં આંખો
જાય ને આંધાપો આવે તોપણ આ જમાનાના વક્ર લોકોને કંઈ દયા
આવતી નથી. તે તો જીવાનીના મદમાં દીવાના બનેલા-તેની પણ મરકરી
ક્યાં વિના રહેતા નથી. તેનો એક ન્હાનો દાખલો નીચે મુજબ છે.

દૃષ્ટાંત—એક ગરીબ આંધળો ડોસો એક ગલીમાં બીખ માંગતો હતો.
તેને જોઈને એક છોકરે પૂછ્યું કે “ ડોસા! આમ ક્યાં જશો ? ” ડોસે
જવાબ આપ્યો કે—“ હું બૂખ્યો છું તેથી બીખ માંગવા જઈ છું. ” ત્યારે
છોકરે ખોલ્યો કે, “ હ્યો આ મારી પાસે ચીરો છે તે આપું. ” એમ કહી
ચોડાક દાદવ તે ડોસાના હાથમાં મૂક્યો, તે આંધળા ડોસાએ પોતાના
મ્હોંઠામાં મૂક્યો, અને મૂકતાંની સાથે જ તે દાદવ હોવાનું જણાયાથી તેણે
થુંકી દીધી એટલે તેની પાષડી ઉછળીને હસતો હસતો પેલો છોકરો દોડી
ગયો અને ડોસે ધુમ પાડી તેથી જણાયામાંથી ચાર પાંચ બીખ જીવાનીયા
આગ્યા તેમણે તે ડોસાને પાષડી પાછી આપવાને બદલે તેની કાઢડી કાઢી
નાંખીને વધારે પળળ્યો.

આ પ્રમાણે જીવાનીના મદમાં ફેટલાએક દુઃખી યતા વૃદ્ધ મનુષ્યોની
છેડ કરે છે પણ તેમને એટલી ખબર નથી કે “ એક વખત આપણી પણ
એવી જ દશા થવાની છે. તે પણ લાંબે વખતે નહિ પણ તરત જ આવ-
વાની છે. જીવાનીને જતાં કંઈ પણ વાર નહિ લાગે. પતંગના રંગની પેઠે
તે તરત ઉડી જશે. ” કાંતી જીવાની કાચમ રહી છે ? જેઓ થોડા વખત
પહેલાં જીવાન હતા તેઓને બુદ્ધા યતાં આપણે નજરે જોઈએ છીએ. જેમ
તેઓ બુદ્ધા થયા, તેમ દરેક જીવાન અવસ્થા બુદ્ધા થવાનો જ. જ્યારે તે
બુદ્ધો થશે ત્યારે તેના પણ તેવા જ હાથ પડશે. ભવૃંદરિનાં આ વચનો તે-
મણે યાદ રાખવાં જોઈએ:—

માત્રં સંકુચિતં ગતિર્નિગલિતા ષ્વયં ચ દન્તાવલિ ।

દંટિર્નિશ્યતિ વદંતે ચધિરતા વક્ત્રં ચ લાલાયતે ॥

‘વાક્યં નાદ્રિયતે ચ વાન્ધવજનૈર્માયાં ન શુભ્રૂપતે ।

દ્વા કટં પુરુષસ્ય જીર્ણવયસઃ પુત્રોપ્યમિત્રાયતે ॥ ૧ ॥

અર્થાત—જ્યારે માણસને વૃદ્ધાવસ્થા લાગુ પડે છે, સારે શરીર સડો-ચાઈ જાય છે, પગ નરમ પડી જાય છે, ચાલવાની શક્તિ રહેતી નથી, દાંતની પંક્તિ પડી જાય છે, આંખનું તેજ ધરી જાય છે અગર બંધ થઈ જાય છે, કાને બહેરાશ આવે છે, મોઢામાંથી લાળ ઝર્પા કરે છે, કુદુંબમાં તેનો અનાદર થાય છે, કોઈ પણ માણસ તેનું વચન માનતો નથી, પોતાની સ્ત્રી પણ સેવા ચાકરી કરતી નથી, કિંબહુના જેને ઉઠેરીને મોટા ઘરે તેના દીકરાને પણ વૃદ્ધ પિતા દુસ્ત્રમ જેવો જણાય છે અર્થાત—માણસના બે હાલ થઈ જાય છે.

વૃદ્ધની મશ્કરી કરનારા જીવાનીયાઓએ પોતાની બાબિબ્ધની સ્થિતિનો ખ્યાલ કરી ગર્વ અને ઉદ્દતાઈ છોડી સિધ્ધે માર્ગે ચાલવું જોઈએ. (૮)

[જીવાનીની માફક સર્વ વસ્તુઓ અસ્થિર છે તે નીચેના કાવ્યમાં દર્શાવતાં અનિત્ય ભાવનાની સમાપ્તિ કરવામાં આવે છે.]

सर्वेषामस्थैर्यम् ।

रम्यं हर्म्यतलं वलञ्च बहुलं कान्ता मनोहारिणी ।

जात्यश्वाश्चटुला गजा गिरिनिभा आज्ञावशा आत्मजाः॥

एतान्येकदिनेऽखिलानि नियतं त्यक्ष्यन्ति ते सङ्गतिं ।

नेत्रे मूढ निमीलिते तनुरियं ते नास्ति किं चापरम् ॥ ૧॥

સર્વ વસ્તુઓની અસ્થિરતા.

અર્થ—હાંડી, તખ્તા અને ફરનીયરથી શણગારેલી સુંદર દુવેલી, માણસને ચકિત કરી નાખે તેવું અતુલ શરીરબળ, વિવિધ વૃદ્ધોના કૂત્રની સુગંધવાળા પવનથી મનને રમાડનાર સુંદર બગીચો, પવનને વેગે ચાલનાર

અસંખ્ય થોડા, હાથી, રથ અને વિસ્તૃત કુટુંબ, આ બધી વસ્તુઓ શું ત્હારી પાસે કાગમ રહેનારી છે? નહિરે નહિ! કદાચ તે વસ્તુઓ મળી હશે તોપણ થોડા વખત જ ત્હારા ઉપભોગમાં આવવાની છે. અંમુક સમય થતાં તે બધી વસ્તુઓ અવશ્ય ત્હારાથી જુદી પડવાની છે. અરે મૂઠ! જ્યારે આ શરીરમાંથી પ્રાણ ઉડવાની તૈયારી થશે અને આંખો મીંચાઈ જશે, ત્યારે આ શરીર કે જે નજીકનો સંબંધી છે તે પણ ત્હારૂં થવાનું નથી તો પછી બીજી વસ્તુઓની તો વાત જ શી કરવી? (૯)

વિવેચન—આ જગતમાં જેટલી ચીજો દૃશ્ય છે અથાત્ દષ્ટિગોચર થાય છે તે સર્વ ચીજો પુદ્ગલ સ્વરૂપ છે. પુદ્ગલ એટલે “પૂરણગત્તસ્વમાનઃ પુદ્ગલઃ” અર્થાત્—“પુરાતું-મળતું અને ગળી જતું-વિખરાઈ જતું એ જેનો સ્વભાવ છે તે પુદ્ગલ કહેવાય છે.” આકાશમાં સાંજની વખતે રંગ ખેરંગી દેખાતી સંધ્યા એ પુદ્ગલ છે, અને સૂર્યના ઉદયની સાથે ખીલેલા ફૂલની સુગંધ એ પણ પુદ્ગલ છે. ખાવાનાં પકવાન્નો, પહેરવાનાં વસ્ત્રો, આશૂપણો, સુવાની શ્યામ, આસનો, રહેવાની હવેલી એ સર્વ પુદ્ગલની જ વસ્તુઓ છે. એટલા માટે તે કાણે કાણે પલટાયા કરે છે. સાંજને વખતે સંધ્યાના રાગથી આકાશ જળહળી રહેતું જણાય છે, પણ પાંચ મિનિટ રહીને જો-કાએ છીએ તો અંધકાર છવાઈ ગયેલો જણાય છે. થોડી વાર થાય છે અને ચંદ્રનો ઉદય થાય છે ત્યારે અંધકાર પણ નષ્ટ થાય છે અને તેની જગ્યા પ્રકાશને મળે છે એટલે ચંદ્રિકાની જ્યોતિઃ ઝગમગી રહે છે, પણ થોડા વખત પછી વળી અંધકારનું આગમન થાય છે અને ચંદ્રિકા અદૃશ્ય થાય છે. પ્રભાત થાય છે એટલે સૂર્યનો ઉદય થતાં આતપ પ્રસરે છે અને અંધકાર નષ્ટ થાય છે. સૂર્ય પણ પ્રભાતે કિરોર, મધ્યાહ્ને યુવાન અને સાંજ પડતાં તો વૃદ્ધ બની અસ્ત પામી જાય છે—પ્રકાશને ખેંચી લઈ અંધકાર મૂકતો જાય છે! પ્રકાશ અને અંધકાર એ પણ સર્વ પુદ્ગલ સ્વરૂપ છે. સૂર્ય અને ચંદ્ર જેવાં જ્યોતિવાળા પદાર્થો પણ રિથર નથી, કિન્તુ કાણે કાણે પરિવર્તન પામ્યા જ કરે છે, તો બીજાની શી વાત કરવી? પૈસા ખરચી પરિશ્રમ લઈ કંઈ ખાવાની સારામાં સારી ચીજ બનાવી પેટમાં નાંખી કે તરત

ઉલટી થઈ તો તેનું સ્વરૂપ તદ્દન બદલાઈ ગયેલું માલમ પડે છે ! જે વસ્તુ થોડા વખત પહેલાં પુશી થઈ ખાવામાં આવી તે ચીજની સામે નજર કરતાં હવે સૂઝ ચડે છે. તેની ઉજળતી દુર્ગંધ પણ ખમી શકાતી નથી. એટલી વારમાં સ્વરૂપ પરિવર્તન થઈ ગયું તેનું કારણ ? કારણ ખીજું કંઈ નહિ. પુદ્ગલ સ્વભાવ જ એવો છે. શુભ વર્ણનો અશુભ અને અશુભ વર્ણનો શુભ વર્ણ, સુરભિ ગંધનો દુરભિ ગંધ અને દુરભિ ગંધનો સુરભિ ગંધ, શુભ રસનો અશુભ રસ અને અશુભ રસનો શુભ રસ અને છે. સાચુ ખાર આદિથી ઉજ્જવલ બનાવેલું વસ્ત્ર પહેરી તેથી કે કદોષની દુકાને બેસતા માણસનાં વસ્ત્રો ચાર પાંચ દિવસમાં એવાં મલીન થઈ ગયેલાં બેવામાં આવે છે કે જાણે તે વસ્ત્રો જ ન હોય !

એક તરફ વસ્તુઓ આવી રીતે પરિવર્તન પામતી જાય છે, નવીની જુની અને જુનીની નવી વસ્તુઓ બને છે, એક વસ્તુ હોય ત્યાં અનેક અને અનેક હોય ત્યાં એક પણ રહેવા પામતી નથી, જલ ત્યાં રથલ અને રથલ ત્યાં જલ, ગામ ત્યાં શહેર અને શહેર ત્યાં સ્મશાન બની જાય છે; ખીજી તરફ આપણે પોતે પણ બદલાતા જઈએ છીએ. બાલ્યાવસ્થા, કિશોરાવસ્થા, તરુણાવસ્થા, પ્રૌઢાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થા એ દરેક અવસ્થામાં સરીર વગેરેની સ્થિતિ બદલાતી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેની સાથે પુણ્યની સ્થિતિ પણ બદલાયાં કરે છે. એક વખતે જે જે ઇચ્છા થાય તે તે વસ્તુ મળતી આવે, ખીજે વખતે જે જે ઇચ્છે તેનાથી વિપરીત જ પ્રાપ્ત થાય ! એક વખત હજારો માણસો ઉપર હુકમ ચલાવે છે, ખીજી વખત હજારોના હુકમો ઉઠાવવા પડે છે. એક વખત બેસવાને હાથી થોડા પાલખી મળે છે ત્યારે ખીજી વખત ગાડીનાં બળદને ઠેકાણે બેસાવું પડે છે અગર ખીજની પાલખી પોતાને ખમી ઉપાડવી પડે છે ! એક વખત જમવાને મનમાનતી રસોઈઓ તૈયાર થાય છે ત્યારે ખીજી વખત સુઝા રોટલાના કકડા પણ મળતા નથી ! આમ બેવડી રીતે પરિવર્તન પામતા દસ જગતમાં જે મનુષ્યો તટીન થઈ રહ્યા છે, પોતાને મળેલી થોડી સંપત્તિનો ગર્વ કરી રહ્યા છે, અને તેવી સંપત્તિ વધારવાને ન કરવાલાયક કાર્યો આચરી રહ્યા છે,

તેઓએ એટલું તો અવશ્ય વિચારવું જોઈએ કે આ હવેલી, હાથી, ઘોડા, રથ, કુંડેબ, પરિવાર, શરીરબળ, ધૌવન, લક્ષ્મી, બાગ બગીચા, જમીન, ગામ ગરાસ, અધિકાર અને સત્તા એ સર્વે ક્યાંસુધી રહેવાના છે, અથવા આપણે પોતે ક્યાંસુધી ટકવાના છીએ ? પુણ્ય કે આયુષ્યનું બળ હોય ત્યાં-સુધી જ તે બનેલો સંયોગ છે, પણ પુણ્ય અને આયુષ્ય ક્યાંસુધી સ્થિર રહેશે ? એ બંને ચીજો એવી નથી કે લાખો કે અથવા કરોડો વરસ સુધી કાયમ રહે. વધારે તો શું પણ પાંચ પચીસ વરસ સુધી નિયમિત રીતે ટકી રહે તેમ પણ નથી. વખતે ખીજે જ ક્ષણે બદલાવાની હોય તો ખીજે જ ક્ષણે નાશ પામે. જે ક્ષણે નાશ પામવાની હોય ત્યારે કોઈની સત્તા નથી કે તેને નાશ પામતાં અટકાવી શકે. એવા તો ઘણાએ દાખલા જોવામાં આવે છે કે એક ક્ષણે રાજા અને ખીજે ક્ષણે તે રાંક બની જાય છે. એક ક્ષણે શાહુકાર અને ખીજે ક્ષણે હરિદ્ર, એક ક્ષણે નીરાંગી અને ખીજે ક્ષણે રાંગી, એક ક્ષણે જીવંતો ખીજે ક્ષણે મરણ પામતો જોવાય છે. તો જ્યારે પુણ્ય અગર આયુષ્ય એ બેમાંની એક ચીજનો અંત આવશે તેની સાથે જ સર્વ સંપત્તિનો વિયોગ થશે. માફ માફ કર્મા છતાં એક ક્ષણમર પણ તેને ઉપભોગમાં લેવાનો હક્ક નહિ રહે.

દૃષ્ટાંત—લોજરાજની એક અવસ્થાનું દૃષ્ટાંત અહીં લઈએ. લોજરાજની ઉદારતા અને વિહતા એ બે ગુણો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આ બે ગુણોની સાથે અભિમાનરૂપ અવગુણ ન રહે એવું તો કોઈનું જ અંતઃકરણ હશે. લોજરાજમાં અભિમાનનો દોષ કદાચ સ્વાભાવિક નહિ હોય પણ કોઈ વખતે આવિર્ભાવ પામે એ અસ્વાભાવિક નથી. એક વખત રાત્રિનો થોડો ભાગ અવશેષ રહ્યો હતો, જંદીજનો-મંગળપાઠકો મંગળ સ્તુતિ કરતા હતા, ત્યારે લોજરાજની ઉંઘ હતી ગાંઠ. જાગૃત થવાની સાથે મનોવૃત્તિ પોતાની સંપત્તિ તરફ ચાલી. પોતાના રાજ્યવૈભવ, સત્તા અને મહોટાઈની સ્મૃતિ થતાં ગર્વનો અંકુર ઉત્પન્ન થયો. પોતાને ઝુજે પોતાની સંપત્તિનું વર્ણન કરવાને એક સંસ્કૃત શ્લોક રચવાનો પ્રયત્ન ચાલુ થયો. જેમ જેમ પદો તૈયાર થતાં ગયાં તેમ તેમ ઉચ્ચ ધ્વનિથી નીચે પ્રમાણે રાજા બોલવા લાગ્યા:—

ચેતોહરા ધ્યતયઃ સદ્દરોડકૂલાઃ ।

સદ્વાન્યવાઃ પ્રણતિ નમ્રગિરથ મૃત્વાઃ ॥

વલગન્તિ દન્તિનિવહાસ્તરલાસ્તુરંગાઃ ।

અર્થાત—મારા અંતઃપુરમાં રાણીઓ એકેકે કરતાં સુંદર, ચિત્તને હર-
નારી છે. મારા મિત્રો અને ભાયાતો પણ મોટા મોટા છે અને તે સર્વે અતુલ
છે. મારા નોકરો અને અમલદાર વર્ગ ઉપર મારો એટલો બધો કાબુ છે કે
કોઈ પણ માફ વચન ઉપરથી શકે નહિ. દરેક જણ મારી પાસે નમ્ર થઈને
આસે છે. હાથી, ઘોડા અને લશ્કર પણ બધા કરતાં મારી પાસે વિશેષ છે.
હુંકામાં માફ સામ્રાજ્ય જેવું જામ્યું છે તેવું ખીજતું નહિ હોય. આવી
રીતે પોતાની સમૃદ્ધિનો ગર્વ કરતાં માફ માફ એવું મમત્વ રાખતાં પુનઃ
પુનઃ પ્રકૃત તથા પદ્મો ઉચ્ચાર રાજના મુખમાંથી થવા લાગ્યો. એવું પદ
તૈયાર કરવાને રાજ ગોઠવણ કરે છે પણ તૈયાર થતું નથી. દરમ્યાન એક
ચોર કે જે વિદ્વાન છે પણ કર્મના યોગથી તેના અંતઃકરણના બંધારણમાં
ચોરી કરવાની વૃત્તિ (સ્વભાવ) પડી ગઈ છે, તે ઇચ્છા પાર પાડવાને
પહેલી જ વાર રાજના ભંડારમાં ચોરી કરવાને આવ્યો છે. તે ચોરીના
ધધાનો તેણે માહિતગાર ન હોવાથી, રાજના ભંડાર સુધી પહોંચી તો
આવ્યો, પણ તરત ભંડાર તોડી વસ્તુ ઝેળવી શક્યો નહિ. હાંફ મારતાં
વખત વધારે લાગી ગયો તેની પણ તેને ખજાર રહી નહિ. રાજ જાગૃત
થયા અને પહેલા ત્રણ પદો ગાવા લાગ્યા હતા ત્યાંસુધી પણ તે વિદ્વાન
ચોર અંદર હતો. રાજના ત્રણ પદો તેણે સંભળ્યા. સંભળીને વિચાર થયો
કે રાજને ગર્વ આવી ગયો છે, તે ઉતારવાની દવા તેને કોણ આપે? તેની
પાસેના માણસો તો ધણે ભાગે ખુશામતીયા જ હોય જેથી ખૂફ મનાવી શકે
નહિ. હું રાજનો ગર્વ ઉતારી શકું, પણ આ વખતે જાહેરમાં કેમ આવાય?
જાહેરમાં આવું તો મને ચોર જાણી પકડી પાડે. હવે શું કરવું? આ
વિચાર ઉપરથી તે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે માર્ગ ગમે તે યાય પણ
રાજનો ગર્વ ઉતારવાને મારે બહાર પાડવું. એમ નિશ્ચય કરીને તે ચોર
રાજના સુવાના ઓરડાની આગળની આગાશીમાં ઉભો રહ્યો. રાજએ ત્રણ
પદ પૂરા કર્યા કે તુરત ચોરે નીચે પ્રમાણે એવું પદ ઉચ્ચાર્યું—

સંમીલને નયનયોર્ને દિ કિંચિદસ્તિ ॥

અર્થાત્—હે રાજન્ ! સ્ત્રી, મિત્ર, નોકર, હાથી, ઘોડા, લશ્કર વગેરે બધું ત્યાંસુધી તારૂં છે કે જ્યાંસુધી આંખ ઉઘાડી છે : પણ આંખ બંધ થઈ ગઈ, પ્રાણ ઉડી ગયા, કે કંઈ પણ તારૂં નથી. કુખીરદાસના કહેલા શબ્દોમાં બોલીએ તો “આપ મુઝે પીછે હુખ ગઈ હતીયા.” એવું પદ સાંભળીને રાજના મનમાં એક તો શ્લોક પૂર્ણ થયો તેથી સંતોષ થયો અને વળી તે પદ એવું અમત્કારી અર્થસૂચક હતું કે તેના અર્થનો વિચાર કરતાં રાજનો ગર્વ પણ ઉતરી ગયો. પણ આ પાદપૂર્તિ કરનાર કાણ છે ? તપાસ કરાવીને તેને રાજાએ પોતાની પાસે બોલાવ્યો. વિદ્વાન્ ચોરે પણ રાજાની સન્મુખ ઉભા રહી એવા પાદનો અર્થ સારી રીતે સમજાવ્યો. રાજાએ પૂછ્યું કે “તું કાણ છે ?” તેણે કહ્યું કે “હે રાજન્ ! હું ઉચ્ચ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ એક શૂદ્ર-સ્થ છું, પણ જન્મથી કાંઈ એવા સંસ્કાર મારી બુદ્ધિમાં પડી ગયા છે કે તેથી હમેશાં વૃત્તિ ચોરી કરવાની થયાં કરતી હતી. આજે તે વૃત્તિને પાર પાડવા માટે હું ચોરી કરવા અહીં આવ્યો છું, પણ હજી મેં કંઈ લીધું નથી, ફરિયાન આપના શબ્દો સાંભળી આપને રાડપર લાવવા હું આપની હજીરમાં આવ્યો. આ શારી દહીકત છે. હવે જે શિક્ષા તમારે કરવી હોય તે કરો.” રાજાએ પ્રસન્ન થઈ ધનામ આપી તેને ત્રિદાય કર્યો અને ત્યારથી હમેશને માટે અરિયર સંપત્તિનો ગર્વ કરવો છોડી દીધો.

આ કાપલા ઉપરથી સંપત્તિનો ગર્વ કરનારાઓ અને અનિત્ય પૌદ્ગલિક સંપત્તિને નિત્ય માનનારાઓએ ધોડા લેવો જોઈએ. અનિત્યને અનિત્ય અને નિત્યને નિત્ય સમજવું તે જ સમજણ કહેવાય, એમ સમજે તે જ કાલો કહેવાય, અને આત્મહિત પણ તે જ સાધી શકે. માટે આત્મિક વસ્તુ જે નિત્ય છે તેની તરફ લક્ષ્ય રાખીને અનિત્ય, અવશ્ય એક ક્ષણે નાશ પામનારી, માત્ર ઉપરથી જ સુંદર પણ અંદરમાને હાલાકલ ઝેરથી ભરેલી પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ ઉપરની આસક્તિ ઝાઝી કરવી, ગર્વ-અભિમાન દૂર કરવાં એ જ “અનિત્ય ભાવના” ભાવવાનું રજ છે. (૯)

(૨) અશરણ ભાવના.

[અનિત્ય અને અસ્થિર જીવનમાં છેવટને વખતે કોઈ ચોક્કસ શરણુદાયક છે કે કેમ ? તે બીજી ભાવનાના વર્ણનથી દર્શાવનામાં આવે છે. તેમાં પ્રથમ ધનની અશરણુતાનું કથન નીચેના કાવ્યની કરાય છે.]

મન્દાક્રાન્તા વૃત્તમ્ ॥

દ્વિતીયાશરણભાવના.

ત્યક્ત્વા ધર્મં પરમસુખદં વીતરાગૈશ્ચ ચીર્ણં ।
ધિકૃત્યૈવં ગુરુવિધિવચઃ શાન્તિદાન્તી તથૈવ ॥
ધ્રાન્ત્યા લક્ષ્મીં કુનયચરિતૈરાર્જયસ્ત્વં તથાપિ ।
મૃત્યૌ દેહં પ્રવિશતિ કથં રક્ષિતું સા સમર્થા ॥૧૦॥

બીજી અશરણુ ભાવના.

અર્થ—પરમ સુખ આપનાર અને રાગરોષ વિનાના પુરુષોએ જતાવેલ ધર્મ તેને તિલાંજલિ આપી, શાસ્ત્રીય વિધિવાક્યો ઉપર પગ મૂકી, શાન્તિ-સમાધિનો ભંગ કરી, દેશ પરદેશ રખડી, અન્યાય અને વિરૂદ્ધાચરણથી યદ્યપિ તું લક્ષ્મી સંપાદન કરે છે, પણ જ્યારે કાળ આપીને કંઈ પકડશે તે વખતે શું ત્હને લક્ષ્મી કાળના સપાટામાંથી ખચાવી શકશે ? ? ના, રે ના ! ગમે તો લાખો રૂપિયા મેળવ્યા હશે કે કરોડો મેળવ્યા હશે, પણ તે લાખો કરોડો રૂપિયા કાળના મુખમાંથી છોડાવી તને પોતાને શરણે કદી નહિ રાખે ! (૧૦)

વિવેચન—બાળકાની રમતમાં એક છોકરો બીજા છોકરાને મારે છે ત્યારે તે છોકરો રોતા રોતા પોતાનાં માથાપને શરણે જાય છે. તેઓ પોતાના છોકરાને આશ્વાસન આપી તેને મારનારને શિક્ષા કરે છે. કોઈ રોગી રોગથી પીડાતો—દુઃખી થતો કોઈ પ્રયત્નકરી વેધ લઈને કે ડોક્ટરને

શરણે જાય છે તે વૈધ દ્વા આપી દર્શાવું દેવ દૂર કરી શાંતિ ઉપજાવે છે. હુંદરા કે ખંડખોરોના ત્રાસથી દુઃખ પામતી પ્રજા રાજાને શરણે જાય છે. રાજા તેનું દુઃખ ધ્યાનમાં લઈ તે દૂર કરવાની કોશિષ કરે છે. કાંઈ રાજા લડાઈમાં પરાજય પામે છે ત્યારે પોતાથી મોટા રાજાને શરણે જાય છે. તે સમયે રાજા શરણે આવેલા રાજાને સદાય આપી આશ્વત્થી બતાવે છે. પૈસાની તંગી બોગવતો કાંઈ ગરીબ માણસ દાતારને શરણે જાય છે. દાતાર પુરૂષ તેને આશ્રય આપી તેનું કષ્ટ કાપે છે. આવી રીતે આ જગતમાં ન્દાનાં ન્દાનાં દુઃખથી બચાવનાર અને સદાય આપનાર માણસો અમર વસ્તુઓ મળી શકે છે પણ જ્યારે અંત વખતની માંદગી લાગુ પડે છે, અજ કે ખાણી ગળા હેઠળ ઉતરતાં નથી, શ્વાસ ઉપર શ્વાસ આવી રહ્યો હોય છે, ઉઠવા બેસવા કે બોલવાની શક્તિ રહેતી નથી, સન્નિપાત જાગે છે અને મોતના બહુકારા વાગી રહે છે, તે વખતે ઠાળના સપાટામાં સપડાએલા માણસને દુઃખમાંથી બચાવનાર કે શરણ આપનાર કોણ છે ? હે મહાનુભાવ ! જે મનને માટે પરમ સુખ આપનાર ધર્મને તિર્થાંજલિ આપે છે, ધર્મની આગ અને મહાપુરૂષની શિક્ષાને એક તરફ પડતી મૂકે છે, જે ધન મેળવવાને લોકોમાં અર્શાંતિ ફેલાવે છે, ઉત્પાત જગાડે છે અને કપટ દંભ લોભ વિશ્વાસઘાત અસત્ય અન્યાય આચરે છે, તે ધન તને પોતાના પંજમાંથી છોડાવશે ? કહી નહિ !

દુષ્ટાંત—એક શાહુકારની પાસે અગણિત દોલત ગણાતી હતી. તે કદર આકર, ગાડી ઘોડા, બાગ જગીયા વગેરે તેની સાહેબી પણ તેવી જ હતી. રાજ્યમાં તેના સારા સત્કાર થતો હતો અને સમાજમાં તે અગ્રણી ગણાતો હતો તથાપિ એક વસ્તુની ખામીને લીધે તે સર્વ સાહેબી તેને મને તુચ્છ લાગતી હતી. જ્યારે તે વસ્તુ તેને સ્પર્શ થતું ત્યારે તેના મુખમાંથી ઉડો નિઃશ્વાસ નીકળતો અને એવા ઉદ્દગારો નિકળતા કે હાથ ! ! આટલી સંપત્તિ મને મળવા છતાં પણ એક જરૂરની ઓજા પ્રાપ્ત થઈ નહિ. આ ઓજા બીજી કંઈ નહિ, પણ એક પુત્ર ! પુત્રની પ્રાપ્તિ ખાટે શેડે અનેક ઉપાયો કર્યા, એક સ્ત્રી ઉપર બીજી-ત્રીજી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યા; આખરે ધણે વરસે

ત્રીજી સ્ત્રીથી શેઠને એક પુત્ર થયો. પુત્રના જન્મથી શેઠના આનંદનો તો કંઈ પાર રહ્યો નહિ. છૂટે હાથે પૈસા ખર્ચીને પુત્રનો જન્મમહોત્સવ કર્યો. અનેક આંધળાં લુલાં પાંગળાં નિરાધાર બિજીકોને દાન આપી સંતોષ્યા. આ પ્રસંગે શેઠનાં સર્ગા બહાલાં સંબંધીઓ ઝાળખીતાં માણસો તરફથી શેઠના ઉપર એટલા બધા અભિનંદનપત્રો આવ્યા કે તેના જવાબો લખવાને ખાસ માણસો રોકવા પડ્યા હતા ! જાણકના જન્મથી ચારે તરફ હર્ષ ફેલાય રહ્યો હતો, તેથી તેનું નામ હર્ષચંદ્ર રાખવામાં આવ્યું. હર્ષચંદ્ર પંચધાવે ઉછરવા લાગ્યો. રમાડનારી જૂદી, ધત્તરાવનારી જૂદી, સ્નાન કરાવનારી જૂદી, વસ્ત્રાબૂંધ પછુ પહેરાવનારી જૂદી અને જોળે બેસાડનારી જૂદી ! હર્ષચંદ્રને જરા ઉધરસ આવતી કે ઝીણો પણ તાવ આવી જતો ત્યારે વૈદ્યો અને ડાક્ટરો ઉપરા ઉપરી આવતા. દવા પછવાડે દબરો રૂપીયા શેઠ ખર્ચી નાખતા. હર્ષચંદ્રની માંદગી જો બે ચાર દિવસ વધારે લંબાતી તો ત્યાંસુધી શેઠને બિલકુલ એન પડતું નહિ. ખાન-પાન કે ગાન-તાન કંઈ ગમતું નહિ. છોકરાની શિક્ષકમાં કાંઈ વખતે શેઠ પોતે માંદ પડી જતા; એટલો બધો હર્ષચંદ્રના ઉપર શેઠનો મોહ હતો. જ્યારે તે સાત આઠ વરસનો થયો ત્યારે તેને ભણાવવા ખાસ શિક્ષકો રાખી પોતાને ઘેર ભણાવવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. માસ્તરોને ભલામણ દેવામાં આવી કે યોડું ઝાંઝું બણે તેનું કંઈ નહિ પણ છોકરાને બિલકુલ મારવો નહિ, કે ધમકી પણ ન આપવી. એક તરફ અભ્યાસ ચાલુ થયો, બીજી તરફ બીજા ચાહકો તરફથી પોતાની કન્યાને હર્ષચંદ્ર સાથે વિવાહ કરવા માટે ઉપરાઉપરી શેઠને પ્રાર્થના થવા લાગી. શેઠ અને શેઠાણીને પણ પુત્રનો લગ્નમહોત્સવ જોવાની ધણી જ આતુરતા હતી, તેથી પોતાના ખરોખરીયા એક મોટા ગૃહસ્થની કન્યા સાથે હર્ષચંદ્રનું વેવિશાળ કર્ણું અને લગ્નમગ ખાર તેર વરસની ઉમરે તેના લગ્નની ધામધૂમ થવા માંડી. આ ધામધૂમમાં શું ખામી હોય ? લાખો રૂપીયા તો લગ્ન પ્રસંગમાં ખર્ચ્યા. શેઠે હર્ષચંદ્રના લગ્નનો દહાવો લીધો. હર્ષચંદ્રને નોકરી તો કરવાની હતી નહિ તેમ પૈસા પુષ્કળ હતા જ્યાં વધારે ભણાવી શું કરવું છે એવી માન્યતાથી પરણ્યા પછી ભણવાનું બિલકુલ માંડી વાળ્યું.

કામકાજમાં માત્ર રમતગમત કરવી, શરવા જવું, મોજમગહ ઉડાવવી, એટલું જ રહ્યું, અને તે કામમાં હૃદયંદ્રનો સમય ચાલ્યો જવા માંડ્યો. હૃદયંદ્રની જ્યારે સોળ વરસની ઉંમર થઇ ત્યારે શેઠની ઉંમર ૭૬ વરસની થઇ હતી. તે ઉંમરે પણ કંઇ જરૂરનો પ્રસંગ પડવાથી શેઠ દસ પંદર દિવસની મુસાફરીએ ગયા. મુસાફરી કરી પાછા ઘેર આવે છે ત્યાં તો રસ્તામાં સમાચાર સાંભળ્યા કે હૃદયંદ્રને ગઇ કાંચે પચેમની ગાંઠ નીકળી છે ! સમાચાર સાંભળતાં જ શેઠના હોઠકોચ હડી ગયા. ગાડીમાં ને ગાડીમાં જ મૂર્છા આવી ગઇ. શુદ્ધિ આવતાં ગાડીવાનને કહ્યું કે મને ઘેર તરત પહોંચાડ. ગાડીવાને ધોડાને છૂટા મૂકી દીધા. થોડી વારમાં ગાડી ઘેર આવી પહોંચી. ઘર આગળ ડાકટરોની ગાડીઓ ઉભી હતી. ખીજા કેટલાએક માણસોની આવજા થઇ રહી હતી. હાંશતા હાંશતા શેઠ હૃદયંદ્રના પક્ષંગ આગળ પહોંચ્યા. હૃદયંદ્રની સામે જોયું તો તેનો ચહેરો બદલાઇ ગયો છે, શરીરે દાઢ થઇ તો તાવ એકસો ચાર પાંચ ડિગ્રી ચડેલો છે, ચાર પાંચ ડાકટરો તો હતા છતાં એથી મોટા ખીજા ડાકટરોને બોલાવવા શેઠે નોકરોને મોકલ્યા. થોડી વારમાં તો મોટા મોટા સરજન ડાકટરો ભેગા થઇ ગયા. શેઠને હિંમત આપવા લાગ્યા કે તમે શિકર કરો નહિ, હમણાં સાફ થઇ જશે. આ કેસ કંઇ જોખમભરેલો નથી. આથી શેઠની થોડી આશા બંધાય પણ જ્યારે હૃદયંદ્ર તરફ નજર કરે છે ત્યારે તેની માંદગી વધતી જતી જોવામાં આવે. ડાકટરો ઉપર ડાકટરો બોલાવ્યા છતાં અને દવાઓ ઉપર દવાઓ પાયા છતાં કશું કશું માંદગી વધતી ગઇ. બે ઘડી વારમાં તો શુદ્ધિ જતી રહી. સન્નિપાત થઇ આવ્યો તેમાં હૃદયંદ્ર ગમે તેમ બકતો. એક વાર તો તે એકદમ બેડો થઇ શેઠને ગળે વળગ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે બાપા ! હવે હું મરી જઇશ. આ જમડાઓ સામે ઉભા છે. શું તે મને લેવાને આવ્યા છે ? હા, હા, ભલે લઇ જાય. અરે બાપા ! મને બચાવો. આમ અસ્ત વસ્ત બાંધતો શેઠની ગરદન પકડી રડો. છેવટે બહુ પ્રયત્ને ગરદન છોડાવી તેને સુચાડ્યો, પણ શેઠનું હૃદય હવે રિધર રહ્યું નહિ. તે ઉડી એક ઝોરડામાં ચેવા લાગ્યા. ' હાય ! મારા

નસીમ ફૂટ્યાં. હવે આ માંડગી શાથી મુઠે ? ! ' શેઠનાં સર્ગાઠકાનાં શેઠને ધણી રીતે સમજાવતાં, પણ શેઠ તો પછાડો ખાવા મંડી પડ્યા, માથું કુટવા લાગ્યા; હૃદયંદ્રની વહુ, તેનો સસરો અને ધરનાં બધાં માણસો રોવા મંડી પડ્યાં. રડાકુટ થવા મંડી. શેઠ પોક નાંખી રોતે રોતે કહેવા લાગ્યા કે આ વખતે મારા દીકરાને કોઈ બચાવે તેને મ્હેં માંગ્યા પૈમા આપું. લાખો-કરોડો રૂપિયા કે તેથી પણ વધારે દીકરાના વજન બરાબર ઝવેરાત આપું. કોઈ મારા છોકરાને બચાવે ! ખીજી તરફ હૃદયંદ્રની મા રોતી રોતી કહેવા લાગી, અરે મારા દીકરાને કોઈ બચાવે. જે કોઈ બચાવે તેને હું મારા લાખો રૂપિયાની કિંમતનાં આભૂષણો આપવા ઉપરાંત જે ભાંગે તે આપું. આમ સર્વ પોક્કરતા રહ્યા તેટલામાં તો હૃદયંદ્રનો જીવાત્મા પરલોક તરફ પ્રયાણ કરી ગયો ! શેઠની જાંઠગી ધૂળધાણી જેવી થઈ ગઈ. શેઠ પાછાથી થોડા વરસ જીવ્યા પણ પોતાને જીવતા મૂઆ માનતા અને છેવટે ઝુરી ઝુરીને શેઠ પણ પરલોકવાસી થયા.

આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી સમજવું જોઈએ કે ગમે તેટલી લક્ષ્મી હોય, પણ મોતના પંજમાંથી લક્ષ્મી કે લક્ષ્મીથી મેળવેલાં ખીજાં સાહિત્યો બચાવી શકતાં નથી, એટલે મોત વખતે ધન કશા કામ આવતું નથી. (૧૦)

કાન્તાપિ ન શરણ્યા ।

મત્વા યાં ત્વં પ્રણયપદવીં વલ્લભાં પ્રાણતોપિ ।

પુણ્યં પાપં ન ગણયસિ યત્પ્રીણને દત્તચિત્તઃ ॥

સા તે કાન્તા સુખસહચરી સ્વાર્થસિદ્ધચેકસહ્યા ।

મૃત્યુગ્રસ્તં પરમસુહૃદં ત્વાં પરિત્યજ્ય યાતિ ॥૧૧॥

શ્રી પણ રક્ષણ નહિ કરી શકે.

અર્થ—જે સ્ત્રીને તું પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ પ્યારી માને છે, ખરા પ્રેમનું પાત્ર માનીને જેને સંતોષવા અને શણગારવા પુણ્ય પાપની દરકાર,

રાખ્યા વગર ગમે તેવું અકાર્ય કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે તે ત્હારી કાન્તા-સ્ત્રી જ્યાંસુધી ત્હારા તરફથી સુખ મળ્યા કરશે અને ત્હેનો સ્વાર્થ સધાતો રહેશે, ત્યાંસુધી ત્હારા ઉપર અંતરથી નહિ પણ બહારથી મોહિત થઇ રહેશે- પ્રેમ દર્શાવશે; પણ જ્યારે દુઃખથી ભરેલો મરણનો સમય આવશે, ત્યારે પેટી પટારાની કુંચીઓ હાગીના અને સંપત્તિના સમાચાર પૃછવા તૈયાર થશે, પણ ત્હને દુઃખમાંથી કે મોતના પંજમાંથી નહિ છોડાવી શકે. (૧૧)

વિવેચન—જે મનુષ્ય અંતે સ્ત્રી અને સદાય કરશે એમ ધારી સ્ત્રીના મોહમાં મુગ્ધ બની ગયો છે, તે પુરૂષને હિંદીને આ કાવ્યનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. તે પુરૂષનું સંબોધન અધ્યાદારથી લેવાનું છે. હે મોહમુગ્ધ! આ જગતમાં સ્ત્રીઓ ચાર પ્રકારની છે: અધમાધમ, અધમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ. જે સ્ત્રીના ઉપર તેનો પતિ પ્રેમ રાખતો હોય, પોતે દુઃખી થઇ પૈસા કમાઇ સ્ત્રીને સારાં વસ્ત્રો આભૂષણો આપતો હોય છતાં તે સ્ત્રી બહારથી માત્ર દાર્શનિક પ્રેમ ખતાવી અંદરખાને ખીજ કાઢ પરપુરૂષના પ્રેમમાં લપ-ટાએલી હોય, પતિનું અદિત ઇચ્છતી હોય, કપટ કરી પતિને છેતરતી હોય, તે સ્ત્રી અધમાધમ કહેવાય. જે સ્ત્રી સ્વાર્થ હોય ત્યાંસુધી ઉપર પ્રેમ રાખે, પતિના કાર્યમાં મદદ કરે, પતિનું દિત ચાહે, પણ સ્વાર્થ સધાઇ રહ્યા પછી પતિથી પ્રતિકૂળ થઇ ચાલે છે, પતિના દ્રોહ કરે છે તે સ્ત્રી અધમ ગણાય છે. જે સ્ત્રી સ્વાર્થ હોય ત્યાંસુધી સારી રીતે પ્રેમ રાખે છે અને પછી વિશેષ પ્રેમ નથી રાખતી, તેમ અપ્રેમ પણ નથી રાખતી, પતિના દિતમાં પોતાનું દિત નહિ પણ પોતાના દિતમાં પતિનું દિત સાથે છે, પોતે દુઃખ ખરી પતિનું સુખ સાધતી નથી પણ પોતાનું સુખ સાધીને પતિના સુખની ચાહના કરે છે, તે મધ્યમ સ્ત્રી કહેવાય છે. અને જે સ્ત્રી પતિવ્રતા ધર્મનું રેહરસ સમજી પતિની ભક્તિ કરે છે, પતિ તરફથી સારા વસ્ત્રો આભૂષણો મળે તેની ખાતર નહિ પણ પોતાની ફરજ સમજી પતિના દુઃખમાં ભાગ લે છે, પતિના સુખમાં કે દિતમાં પોતાનું સુખ અને દિત માને છે, સ્વાર્થપર્યંત નહિ પણ વિનાસ્વાર્થે પણ પતિભક્તિ કરવાનું ચૂકતી નથી, પતિના મરણ પછી પણ પાતિવ્રત્ય પાળે છે, તે સ્ત્રી ઉત્તમ કહેવાય છે.

દટાંત—અધમાધમ લ'પટ સ્ત્રીઓના દાખલા શાસ્ત્રમાં અનેક છે. ખીજા નંબરની અધમ સ્ત્રી સૂરિકંતા છે, જેનું વર્ણન “રાયપસેણી” સુત્રમાં છે. સૂરિકંતા અર્ધકેકયી દેશના રાજા પરદેશીની પટરાણી હતી. પરદેશી રાજા પૂર્વ અવસ્થામાં ધણો અધર્મી, અન્યાયી, બુદ્ધી, ક્રૂર, નાસ્તિક, ધર્મગ્રોહી અને વિપયાસકત હતો. સૂરિકંતાની ઉપર તેનો ધણો પ્રેમ હતો. કારણકે તે પટરાણી હતી અને તેનો પુત્ર સૂરિકંતકુમાર યુવરાજ હતો, તેથી બવિખ્યતી તે રાજમાતા હતી. સૂરિકંતાની ઇચ્છા પ્રમાણે દરેક વસ્તુ રાજા તરફથી તેને મળતી તેથી રાજાને તે અતિ પ્રેમભાવ દર્શાવતી. જ્યાંસુધી રાજાને સદ્ગુણ કેશી સ્વામીનો સમાગમ નહોતો થયો ત્યાંસુધી તો રાણીના પ્રેમનો પ્રવાહ તેવો ને તેવો ચાલુ રહ્યો પણ ચિત્તસારથીના પ્રયત્નથી કેશી સ્વામીનું શ્રવેતામિકા નગરીમાં આગમન થયું અને પરદેશી રાજાને મૃગવન ઉદ્યાનમાં પ્રસંગે સદ્ગુણનો સમાગમ થયો, એટલું જ નહિ પણ કેશી સ્વામીની યુક્તિમયી દલીલોથી જ્યારે પરદેશી રાજાના મનનું સમાધાન થયું, સ્વર્ગ-નરક, પુનર્જન્મ-પુનર્ભવ, પુણ્ય-પાપ, ધર્મ-અધર્મ અને શરીર ભિન્ન જીવ છે એવી ખાતરી થઈ ત્યારે રાજાએ નાસ્તિકપણાના મિથ્યા સિદ્ધાંતોને ત્યજી દઈ જૈન ધર્મના સત્ય સિદ્ધાંતો સ્વીકાર્યા; તેની સાથે બારમત રૂપ આવક ધર્મ સ્વીકાર્યો અને પોતાના તાજાના માત હજાર ગામોના ચાર વિભાગ પાડી એક ભાગમાંથી દાનશાળા માંડવાનું નક્કી કર્યું. પરદેશી રાજાની ધાર્મિક વૃત્તિ એટલી દૃઢ થઈ કે તેણે સંસારનાં તમામ કાર્યો છોડી દીધાં; માત્ર એકાંતની પૌપધયાળામાં ધર્મ ધ્યાન કરવું એટલું જ કાર્ય તે પોતાનું સમજ્યો, અને અહર્નિશ તે જ કાર્યમાં મગ્નજીવ બની રહ્યો. આ વાત સૂરિકંતાને પસંદ પડી નહિ, કારણકે તેથી તેનો સ્વાર્થ સધાતો અટક્યો. સૂરિકંતાની સ્વાર્થી વૃત્તિમાં પૂર્વના પ્રેમનો અંકુર બળીને દગ્ધ થઈ ગયો. પ્રેમની જગ્યા દ્વેષ લીધી. રાતદિવસ સૂરિકંતાના મનમાં પરદેશી રાજા ઉપર અને તેને ધર્મમાં સમજાવનાર કેશી સ્વામી ઉપર દ્વેષ ઉમરાવા લાગ્યો. તેણી એમ સમજતી હતી કે સાધુએ રાજાના ઉપર કંઈ ભુરમી નોંખી રાજાને બરમાવી દીધા છે, અને મારા ઉપરનો પ્રેમ ઉતરાવી નોંખ્યા છે.

સ્વાર્થપરાયણ સૂરિકંતા પૂર્વેનો સ્નેહ, ઉપકાર, સંખંધ, એ સર્વ બૂલી જઈ પ્રભુતુલ્ય પતિને યમધામમાં પહોંચાડી દેવાના વિચારપર આવી પહોંચી. તે વિચાર તરત પાર પાડવાને પાશ રચવા લાગી. આ કાર્ય કેવળ પોતાની જાતથી નહિ જતી શકે એમ જણાવાથી સૂરિકંતાકુમારને રાજ્યસત્તાના લોભમાં નોખી તેને પોતાના ધારેલા કાર્યમાં સામેલ રાખવાનો સૂરિકંતાએ નિશ્ચય કર્યો. એક માણસને મોકલી તેણે કુમારને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. એકાંતના ઝારડામાં તેને લઈ જઈ નીચે પ્રમાણે તે કહેવા લાગી.

સૂરિકંતા—કેમ કુમાર! તમારી શી ઇચ્છા છે?

કુમાર—માતાજી! હું તમારો પ્રશ્ન હજી સમજ્યો નથી. મને ખાસ બોલાવી કંઈ ઇચ્છા વિષે પૂછો છો?

સૂરિકંતા—હું રાજ્યની ઇચ્છા વિષે પૂછું છું, કે તમારે રાજ્યગાદીએ બેસવું છે કે નહિ?

કુમાર—માતાજી! આ વખતે આ પ્રશ્ન પૂછવાનું શું પ્રયોજન?

સૂરિકંતા—પ્રયોજન એ કે રાજ્યનું બધું કામ બગડે છે. રાજાજીને ધર્મનો હિંદ લાગી ગયો છે કે કોણ જાણે મતિવિગ્રમ થઈ ગયો છે. ગમે તેમ હો, તમે જોતા નથી કે રાજ્ય કે ઘરની બાબતમાં તે જરાએ લક્ષ આપે છે?

કુમાર—ના, તે તો નથી આપતા; પણ તેનું હવે શું કરવું?

સૂરિકંતા—શું કરવું તે બધું હું જણાવીશ. પણ તે પહેલાં એટલી બલામણુ કરું છું કે આપણી આ ખાનગી વાત કયાંય પણ બહાર પડવી ન જોઈએ.

કુમાર—મારા તરફથી બહાર નહિ પડે તે વિષે ખાતરી રાખો, પણ વાત શું છે તે જણાવો.

સૂરિકંતા—કુમાર! જુઓ હવે રાજા આપણને આડખીલીરૂપ છે. એમની દયાથી સુધી તમને રાજ્યગાદી મળી શકશે નહિ અને સ્વામ્યધીમાં રાજ્યની રીયતિ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય, માટે કોઈ ન જાણે તેવી રીતે આપણે બંને કોઈ પણ પ્રયત્નથી એર આખી આગ લગાડી કે સત્તથી રાજાને

મારી નાંખીએ. પછી તમે છો અને હું છું. આપણે બંને એકબીજાની સલાહથી રાજ્ય ચલાવીશું. કેમ આ મારી વાત રચે છે ?

કુમાર—(સ્વગત) અધધધ !! આ બચંકર વિચાર !! આટલો બધો રાજ્યસત્તાનો લોભ !! ધૂળ પડે તે રાજ્યવૈભવમાં કે જેને માટે આવા કૂર વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે ! હવે અહીં બેસવામાં કે બોલવામાં લાભ નથી. વધારે પડતું બોલીશ તો મારા માટે પણ આવા વિચારો બાંધતાં મારી માતા વાર લગાડશે નહિ. (પ્રકાશ) માતાજી ! એના માટે હું વિચાર્યા વગર હમણાં કંઈ નહિ કહી શકું. હમણાં માફ શરીર અસ્વસ્થ છે, તેથી જવાની રજા લઉં છું.

એટલું બોલી કુમાર ઉડી ચાલતો થયો. સૂરિકંતા જરા વાર તો વચારમાં પડી કે કામ ન થયું અને વાત બહાર પડી ગઈ. કુમાર મારા વિચારમાં સંમત થયો નહિ. અસ્તુ. મેં બીજાનો આશ્રય માંગ્યો એ જ બૂલ કરી. એ કામ મારા એકલાથી ક્યાં બની શકે તેવું નથી ? એક રાજાને તે પણ ખાનગી રીતે મારવો તેમાં બીજાની મદદની શી જરૂર હતી ? હવે તરત તે કામ પાર પાડું. વિલંબ થવાથી વખતે તે વાત કુમાર તરફથી બહાર પડી જાય માટે તરત ગોઠવણ કરું. આવો નિશ્ચય કરી તે દુષ્ટાએ પરદેશી રાજાને પોતાને ત્યાં જમવાનું આમંત્રણ આપ્યું અને રસોઈમાં, વાસણમાં, આસનમાં દરેક રચણે એર નાંખી દીધું. રાજા જમવાને આવ્યા, બોજન કર્યું, તેની સાથે એરની અસર થઈ, તેથી અધૂરે બોજને રાજા ઉડી ગયા અને પોષકશાળામાં ગયા. સૂરિકંતાના આ કાવત્રાની રાજાને ખબર પડવા છતાં તેનો વાંક ન દેખતાં સમાધિ પરિણામે સંચારો કરી રાજા સ્વર્ગે ગયા; પણ સૂરિકંતાએ છેવટે પોતાની સ્વાર્થવંપટતા દર્શાવી અધમતા સાબીત કરી. ત્રીજા નંબરની મધ્યમ ઓળો તો રચણે રચણે છે. ચોથા નંબરની ઉત્તમ ઓળો તો આ જગતમાં થોડી જ છે.

હે મોહમુગ્ધ ! પહેલા ત્રણ નંબરની ઓળો તો જીવતાં જ છેલ્લે બતાવે છે. ચોથા નંબરની ઓળો જીવતાં સુધી કદાચ ગ્રેમ રાખે છે અને મરણ પછી પણ કદાચ નેહ રાખે તોપણ તે મરણથી બચાવી શકે તેમ તો

નથી જ ! ગમે તેવી જીવાનીમાં કાળ આવી પહોંચશે, ત્યારે જીવાન સુંદર અને પ્રેમાળ પત્ની પતિને મોતથી નહિ બચાવી શકે. (૧૧)

[એક શાસ્ત્રીય અને અતુલવસિષ્ઠ દાખલાથી અસરણ ભાવનાનું સ્વરૂપ નીચેના કાવ્યથી દર્શાવાય છે.]

અર્થેકો દૃષ્ટાન્તઃ ।

દુર્ગેઽરણ્યે હરિણશિશુષુ ક્રીડયા વંન્નમત્સુ ।
તત્રૈકસ્મિન્ મૃગપતિમુખાતિથ્યમાત્રે પ્રકામમ્ ॥
ધાવન્ત્યન્યે દિશિદિશિ યથા સ્વસ્વરક્ષાધુરીણાઃ ।
કાલેનૈવં નરિ કવલિતે કોપ્પલં રક્ષિતું નો ॥૧૨॥

આ વિષયમાં એક દૃષ્ટાન્તઃ.

અર્થ—ધારે કે આપણે એક જંગલમાં ગયા છીએ કે જે જંગલ વિવિધ પ્રકારની વનસ્પતિઓનો ભંડાર છે. વધારે જનાવરોનો સંચાર ન હોવાથી પુષ્કળ ખાસ ઉમેરું છે. અહીં એક હરિણનું ટોળું આપણી નજરે પડે છે. જુઓ, આ ટોળામાં ન્હાનાં મોટાં ધણાં હરણીયાં છે. કેટલાંક ચરે છે, કેટલાંક ટગમગ સામે જોયાં કરે છે, કેટલાંક કુદે છે અને ગેલ કરે છે, નિર્ભયપણે મરજી મુજબ ચરે છે અને શરે છે. ત્યાં અટવીમાંનો એક વિકરાળ સિંહ આવ્યો. પેલા મૃગના ટોળા ઉપર તરાપ ભારી એક સુંદર આશાથી ભરેલ મૃગના બચ્ચાને તે પકડે છે. ચરે રે ! જોતજોતાંમાં તો તે મૃગહું પેલા રાક્ષસી મોહાદાનું અતિવિ બની ગયું. તે વખતે તેનાં સહચારી બીજાં મૃગો ન્હાનાં મોટાં ધણાં દર્તાં, પણ એકેકે તેને બચાવવા ઉપર રહ્યું નહિ. જેને જોમ ફાળ્યું તે દિશાનો માર્ગ લઈ બધાએ નાસી ગયાં. તેવી જ રીતે મોતરથી સિંહ જ્યારે એક માણસને કોળાયો કરી ઉપાડશે ત્યારે તેનાં મા-બાપ, ભાઈ-બહેન, પુત્ર-પુત્રી, પત્ની અને સગાં સંબંધીઓ પૈકી કોઈ પણ તેને બચાવી નહિ શકે. (૧૨)

વિવેચન—આ દર્શાવેલો વિષય ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૧૭ માં અધ્ય-
યનની ૨૨ માં ગાથામાંથી લેવામાં આવ્યો છે. તે ગાથા આ પ્રમાણે છે:—

જદેદ સિદ્ધો વ્ય મિયં મદાય ।

મચ્ચૂ નરં મેદ દ્વ અંતકાલે ॥

ન તસ્મ માયા વ પિયા વ માયા ।

કાલંમિ તસ્મં સદરા ભવંતિ ॥ ૧ ॥

અર્થાત—જેમ કોઈ સિંહ મૃગના ટોળામાંના એકાદ મૃગને પકડી
ચાલ્યો જાય છે, તેમ મોત કુટુંબના બધા માણસોની વચ્ચે એકાદ જણને
જ્યારે પકડે છે તે વખતે તે માણસના માઆપ બાઈ સ્ત્રી પુત્ર આદિ કોઈ
પણ માણસ તેનો સહચારી થતો નથી કે મોતના પંજામાંથી તેને છોડાવી
શકતો નથી. આ જન્મતમાં વધારેમાં વધારે બધ કોઈના પશુ હોય તો તે
મૃત્યુનો છે કારણકે કોઈ કદામી કદે અમલદાર હોય તેનો હુકમ પૈમાથી
કે પિછાનથી કે સમગ્રવટથી ફરી શકે છે. રાજાનો હુકમ પણ પ્રજાની
આજીજીથી કે સખ્ત પોકારથી બદલી જાય છે. પણ મોતનો હુકમ કોઈથી
પણ બદલી શકતો નથી. જે દિવસે જે ધડીએ અને જે પળે તેનો હુકમ
થયો તે જ ક્ષણે તેને અધીન થવું પડશે મોતને એવો વિચાર નહિ થાય
કે “ બિચારો આ માણસ હજી જીવવાન છે, ગાંઠ કાલે જ પરણ્યો છે, તેના
માઆપનો તે એક જ છોકરો છે, આખા કુટુંબનો આધાર તેના ઉપર જ
છે, તેના મરી જવાથી પાંચ પચીસ માણસોના હાથ ભોંયપર પડે તેમ છે,
અગર પાંચ દશ પેઢીનો વંશ નીકળી જાય તેમ છે મારે આને છોડી
દઉં.” તેમ જ તેને એવી દયા પણ નહિ આવે કે “ આની પછવાડે તેની
બાળ સ્ત્રીને જીવનપર્યંત વૈધવ્ય પાળવું પડશે, કે તેના આંધળાં માઆપો
રખડી મરશે, તેના કરબદારોને પોક નાંખી રાવું પડશે, કે તેના આશ્રય
નીચે સેંકડો માણસોનું શુજ્ઞાન ચાલે છે તે બધા નિરાધાર બની જશે.”
મોત બાળકને ઉપાડતાં એટલી વાર લગાડશે અને જીવવાને પકડતાં પણ તે-
ટલો જ વખત લગાડશે. એકવાને તાબે કરતાં જેટલો વખત લાગશે તે-
ટલો જ વખત હજારો અને લાખો માણસોના લશ્કર વચ્ચેથી એક સર-

દારને ઉઘાડી જતાં લાગશે. કોઈની પણ તે ચરમ નહિ રાખે કે કોઈથી દબાશે નહિ. હે બદ્ ! તું એમ માનીશ નહિ કે “મારું કુંજ મોટું” છે, મારા તાબામાં ઘણાં માણસો છે, મારાં સર્ગાંબદાં મોટા મોટા છે, મારી પામે પૈસાનું જોર છે, તો મારે શી ફિકર છે.” જ્યારે મોતની ચોટ લાગે ત્યારે તારા સર્ગાંબદાં બધા દૂર થઈ જશે. તેની આગળ બધું સામર્થ્ય સંકેલાઈ જશે, માટે એક ક્ષણનો પણ વિશ્વાસ રાખ્યા વિના અંતને વખતે શરણે રાખે તેવી વસ્તુને શોધ. તારી માની લીધેલી જગત્પત્ની વસ્તુઓ અને માણસો કોઈ પણ શરણુદાયક નહિ થાય. (૧૨)

આતરોવ્યવસ્થા :

કૃત્વા કામં કપટરચનાં દીનદીનાન્નિપીડ્ય ।
 હૃત્વા તેષાં ધનમપિ ભુવં મોદસે ત્વં પ્રભૂતમ્ ॥
 મત્વા સ્વીયાન્ પ્રણયવશતઃ પુણ્યસિ આતૃવર્ગ-
 ન્કષ્ટેભ્યસ્ત્વાં નરકગમને મોચયિષ્યન્તિ કિં તે ॥૧૩॥

બાઈઓ પણ નહિ બચાવી શકે.

અર્થ—જે બાઈઓને પ્રેમને વશ તું પોતાના માની તેઓને રાછ રાખવા કે તેમની મનઃકામના પૂર્ણ કરવાને બીજા ગરીબમાં ગરીબ માણસોને કપટ કળાથી છેતરી, દગા ફટકા અને અનીતિથી તે ગરીબ માણસોનું ધન લૂંટી, ગરીબોને વધારે ગરીબ બનાવે છે કે પીડે છે, અને તે ધનથી આતૃવર્ગને પોમે છે; પણ જ્યારે કપટ પ્રણય અને પરપીડનના પરિણામ તરીકે ત્હારે નરક જેવી દુર્ગતિમાં જવું પડશે તે વખતે ત્હારા બાઈઓ શું ત્હને છોડાવી શકશે ? નહિ જ. અન્યાય અને અધર્મનાં ફળો ત્હને પોતાને જ ભોગવવાં પડશે, તેમાં કોઈ પણ ત્હારા બાગીદાર નહિ થાય. (૧૩)

વિવેચન—કેટલાએક માણસો ધન મેળવવાને માટે ન ધ્વજિય લાયક અધર્મનાં કામો કરતાં જરી પણ ખાણું વાળી જોતા નથી. ગરીબ

અને વિશ્વાસુ માણસોને વિશ્વાસમાં નાંખી છેતરવા કે લૂંટી લેવાનો ખાસ ધંધો લઘુ બેઠો છે, તેવું પાપાયરણુ કરી ધન મેળવવાનો તેમનો ઉદ્દેશ બે પ્રકારનો હોઈ શકે. એક તો પોતાનો અને પોતાના સંબંધીઓનો (ભાઈ-ઓનો) નિર્વાહ ચલાવવાનો અને બીજો ઉદ્દેશ પોતાનો અને ભાઈઓનો નિર્વાહ ચાલી શકે તેટલું ધન હોવા છતાં પોતાને આગર ભાઈઓને શ્રીમંત કહેવડાવવાની તૃષ્ણા તૃપ્ત કરવાનો. નિર્વાહ ચલાવવાને કરાતાં પાપકર્મો અને તૃષ્ણા તૃપ્ત કરવાને કરાતાં પાપકર્મો એ બંનેથી જો કે આત્મા દંડાય છે, તોપણ પહેલા પ્રકારનાં પાપકર્મો સ્વાર્થદંડ અને બીજા પ્રકારનાં પાપકર્મો અનર્થદંડ તરીકે ગણી શકાય. સ્વાર્થદંડ વ્યવહાર દૃષ્ટિએ કંઈક અંશે હિંતવ્ય ગણી શકાય પણ અનર્થદંડ તો વ્યવહાર દૃષ્ટિએ અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ એ બંને દૃષ્ટિએ અહિંતવ્યજ ગણાય, કેમકે પહેલા પ્રકારમાં અધમાયરણુ કરનારને પણ કંઈક પશ્ચાત્તાપ થાય છે. તે મનમાં એમ સમજે છે કે આ ખરાબ કામ છે પણ શું કરું કે પેટના માટે કરવું પડે છે. આટલો પશ્ચાત્તાપ યવાથી તેના અધ્યવસાયોમાં કામગીતાનો કંઈ પણ અંશ રહે છે. બીજા પ્રકારના અનર્થદંડીને તેવો પશ્ચાત્તાપ સંભવે નહિ કારણકે તે કંઈ નિર્વાહને માટે ન છૂટકે તેવું કામ કરતો નથી, કિન્તુ તૃષ્ણા અને લોભવૃત્તિથી કામ કરે છે, માટે તે પોતાના આત્માનો સંપ્ત ગુન્હો કરે છે. આ કાવ્યમાં બીજા પ્રકારના મનુષ્યને ઉદ્દેશી કહેવામાં આવ્યું છે કે હે બદ્દે ! તું ત્હારા ભાઈઓને શ્રીમંત બનાવવા કે ત્હારી અને તેમની તૃષ્ણાનો ખાડો પૂરવા જે તું મરીબોના ઉપર છરી ચલાવી રહ્યો છે, કપટ અને વિશ્વાસઘાત જેવાં કામોથી ગરીબોને (ખરી રીતે પોતાના આત્માને) છેતરવાનો ધંધો લઘુ બેઠો છે, તે પાપાયરણુથી બંધાતાં અશુભ કર્મો તો અવશ્ય ભોગવવાં જ પડશે. તે પણ તારી જાતને જ ભોગવવાં પડશે. તેમાં ભાગ લેવા કે ત્હને છોડાવવા શું ત્હારા ભાઈઓ ત્હને મદદ કરી શકશે ? નરક અને તિર્વ્યયની ગતિમાં કર્મનો બદ્દો ભોગવવા જતાં ત્હને તેઓ શું અટકાવી શકશે ? નહિ જ. અરે મૂર્ખ ! તું નિશ્ચય કરી માન કે તે બધા સ્વાર્થ મુઘી સંબંધ રાખનારા છે. એક ભાઈ બીજા ભાઈને

ત્યાંસુધી મ્હાય છે કે જ્યાંસુધી એકનો સ્વાર્થ બીજા તરફથી જળવાઈ રહે છે. પણ જ્યારે એક બાઈની સંતતિ વધવાથી તેનું ખર્ચ વધી જવા મડિ અને તેની પેદાશ કમી હોય, બીજા બાઈની કમાણી વધારે અને ખર્ચ યોડું હોય ત્યારે કમાઈ બાઈના પ્રેમ થોડી કમાણી કરનાર બાઈ ઉપર શું રહી શકશે ? તરત જ તેને એવો વિચાર આવશે કે હવે જૂદા થઈ જઈએ અને ભાગ વહેંચી લઈએ. અગર જૂદા નહિ થઈએ તો પોતાની કમાણી ખાનગી રાખવાનો તે પ્રયત્ન કરશે, એટલું જ નહિ પણ કેટલાએક ઇષ્ટ ધુદ્ધિવાળા બાઈઓ એટલા બધા સ્વાર્થલપટ બને છે કે બીજા બાઈઓ જીવતા હશે તો બાપની મીઠકતમાંથી ભાગ વહેંચી લેશે, માટે કામ રીતે તેમનો અંત આવી જાય અગર કાવતરું કરી તેમને ઠેકાણે પાડી દઈએ તો બાપની મીઠકતના સ્વતંત્ર માલિક આપણે બનીએ; આવી ઇતિવાળા બાઈઓના અનેક દાખલા ઇતિહાસમાં મોજુદ છે.

દૃષ્ટાંત—ઐરંગઝેબના દાખલો લઈએ. ઇ. સ. ૧૬૫૭ માં જ્યારે શાહ-જહાં બાદશાહને ખિમરી થઈ ત્યારે તેના ચાર પુત્રો—દારા, ઐરંગઝેબ, મુરાદ અને સુજા જુદા જુદા પ્રાંતોની સુબાગિરી ઉપર હતા. ગાદીના વારસાનો ખરો હક્ક દારાનો હતો, પણ ઐરંગઝેબના મનમાં રાજ્યસત્તાનો તીવ્ર લોભ ઉત્પન્ન થયો. બાપની ગાદીનો હક્ક મેળવનાર મારા સિવાય બીજાને કોઈ પણ ન રહે તેમ કરવું એટલું જ નહિ પણ રાજ્યમાંથી હિસ્સો લેનાર કોઈ પણ ન રહે તેવો બદોબસ્ત કરવા સુધીનો સંકલ્પ તેના મનમાં જગૃત થયો. પોતાની કપટ-જળમાં બીજાને શસાવવા એ વિદ્યા તેને ક્યાંય શીખવા જવું પડે તેમ નહોતું—તે વિદ્યામાં તો તે નિપુણ જ હતો, એટલે પોતાના બાઈ મુરાદને રાજ્યના ભાગની લાલચ આપી તેને અને તેના લશ્કરને પોતાની મદદમાં લઈ પ્રથમ ઉજ્જન પાસે સુજાની પત્ની રાડોડ જશવંતસિંહની સાથે લડાઈ કરી અને બીજી લડાઈ બંગાળામાં સુજાની સાથે કરી સુજાને ઠેકાણે પાડ્યો. ત્યાર પછી ખરા હક્કદાર દારાને ચમદાર પર્ડેયાડી, પિતાને કેદમાં નાંખી, મુરાદની સાથે પણ દ્વેષ કરી આપેલ વચનને તોડી પોતે સ્વતંત્ર બાદશાહ થયો. હક્કદાર કે ભાગીદાર કાદને રહેવા દીધા નહિ.

પાંડવો અને કૌરવો પણ નજીકના બાઈઓ યતા હતા, જ્યુ રાજ્યના લોભથી કૌરવોએ (દુર્યોધને) પાંડવોની સાથે છળ પ્રપંચથી જુગાર રમી તેમનું સર્વસ્વ હુંડી લીધું અને દેશનિકાલની સજા કરી વનવાસે મોકલ્યા અને પછીયા પાંડવોએ કૌરવોનો સંહાર કર્યો. ત્યાં બાઈઓનો રતેહ ક્યાં ગયો ? !

ત્રીજો દાખલો કૌલિકના બાઈ હલ અને વિહલનો છે. કૌલિકે પોતાના પિતા શ્રેણિક રાજાને કાષ્ટપિંજરમાં નાંખ્યા તેથી તેનો ઘણો અપવાદ થયો. તે કારણથી રાજગૃહ નગર છોડી દધ ચંપાનગરીમાં તેણે રાજ્યભાદી સ્થાપી. તે વખતે તેના બાઈ હલ અને વિહલ તેની સાથે ચંપાએ આગ્યા હતા. હલ અને વિહલને ચેલણા રાણીએ અદારસરો વંકદાર અને શ્રેણિક રાજાએ સિંચાનક હાથી બેટ તરીકે આપ્યો હતો તેથી રાજ્યના ભાગ પાડતી વખતે કૌલિકે ખીજ દધ બાઈઓને રાજ્યનો એકેક ભાગ આપ્યો પણ હલ વિહલને માખાપ તરફથી ઉત્તમ વસ્તુઓ બેટ મળેલી છે, માટે રાજ્યમાંથી તેમને લાગ ન આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. હલ વિહલ બે બાઈ સતોાપી હતા તેથી બે વસ્તુ ઉપર સતોાપ રાખીને તેમણે રાજ્યભાગની દરકાર ન કરી. સિંચાનક હાથી એટલો તો ચાલાક અને રમણીય હતો કે તેની આગળ ખીજ સાહેબી તુચ્છ હતી. હલ વિહલ અને તેના ધરનાં માણસો હાથી ઉપર બેસી કૌલિકના દરબાર પાસે યધ નદીએ કીડા કરવા જાય. ત્યાં હાથી સુંઢવતી ઉપર બેસનારને નીચે ઉતારે, ઉપર ચડાવે અને અનેક પ્રકારે કીડા કરાવે. આ આશ્ચર્યકારક દેખાવથી લોકો વિસ્મય પામી હાથીની તારીફ કરવા લાગ્યા અને હલ વિહલને આવો હાથી હોવાને લીધે સદ્ભાગી માનવા લાગ્યા. ખીજ તરફ હલ વિહલની સ્ત્રીઓના શણગારને શોભાવનાર દિવ્ય હાર અને કુંડળના પણ લોકો વખાણુ કરવા લાગ્યા. આ બધી હકીકત દાસીઓ દ્વારા કૌલિક રાજાની રાણી પદ્માવતીના સાંભળવામાં આવી. પદ્માવતીથી તે સહન યધ શયું નહિ. રાજ્યના માલેક અમે અને હાથીની ખરી સાહેબી તો હલ વિહલ જ બોગવે છે. આ હાથી તો અમને જ ચોભે ! એવી રીતે ઈર્ષ્યાની સાથે જ તે હાથી અને હાર પાડવી લેવાનો

શોભ પદ્માવતીના મનમાં પ્રદીપ થયો. ચોગ્યાપોગ્ય કે ન્યાયાન્યાયનો વિચાર કર્યા વગર તે વાત પદ્માવતીએ કોણિકની આગળ મૂકી. કોણિકના અંગમાં હજુ કંઈ ન્યાયવૃત્તિ અને શ્રાતૃસ્નેહનો અંશ હતો તેથી તે વાત ઉરાડી દીધી, પણ પદ્માવતીએ તો નિશ્ચય દરી રાખ્યો હતો કે આજ નહિ તો કાલે, કાલ નહિ તો પરમ દિવસે પણ રાજના મનમાં વાત ઠસાવી હુંલ વિહલના દાર હાથી પડાવી લેવા. દરરોજ થોડી થોડી ઉસ્કેરણી કરતાં કરતાં છેવટે પદ્માવતીએ કોણિકના મનમાં રહેલી ન્યાયવૃત્તિ અને શ્રાતૃસ્નેહને દેશ-વટે દેવરાખ્યો. સ્ત્રી ઉપર આશક જનેલા કોણિકે પદ્માવતીના નાલાયક વિચારોને પોતાના હૃદમાં અવકાશ આપી સ્વાર્થવૃત્તિ અને અન્યાય અને દોષો ધારણ કર્યા. હુંલ વિહલને પોતાની પાસે બોલાવી દાર હાથી સોંપી દેવાની શરૂ પાડી. ગામ ગિરાસ દ્રવ્ય જોઈએ તો લ્યો પણ દાર તથા હાથી મને સોંપો, એ વસ્તુ તમને શોભતી નથી, એ તો રાજ્યમાં જ શોભે. આવાં કોણિકના મુખમાંથી નિકળતાં વચનો સાંભળી હુંલ વિહલે વિચાર કર્યો કે બાઈએ રાજ્યમાં ભાગ તો ન આપ્યો પણ માથાપતી આપેલી ચીજો પણ પડાવી લેવાની ઘાનત યષ્ટ. તો હવે અહીં રહેવામાં શ્રેય નથી પણ આ વખતે ના પાડીશું તો પરાણે પડાવી લેશે જેથી વિચારી જવાબ દઈશું એમ આશામરેશે જવાબ આપી હુંલ વિહલ અને બાઈ પોતાને ઘેર આવ્યા. પોતાની સંપત્તિ અને કુટુંબને લઈ હાથી ઉપર સવાર થઈ તેઓ રાતોરાત લાંથી પસાર થઈ ગયા. વિદ્યાળા નગરીના ચેડા રાજ કે જે તેના નાના (માના બાપ) યાચ તેને ચરણે ગયા. બીજે દિવસે કોણિકે હુંલ વિહલને બોલાવવા માણસો મોકલ્યા ત્યારે ખબર મળ્યા કે તે તો નાસી ગયા છે. શોધ કરતાં પત્તો લાગ્યો કે તે વિદ્યાળા નગરીએ ચેડા રાજના આશ્રય નીચે પહોંચ્યા છે. તોપણ તેટલેથી કોણિકે સંતોષ ન રાખ્યો. એક દૂત મોકલીને ચેડા રાજને ખબર કહેવરાવ્યા કે દાર તથા હાથીની સાથે હુંલ વિહલને પાછા મોકલો, નહિતો લગાઇ યશે. ચરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવું એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે, જેથી મારા શુભતા તે વસ્તુની આશા રાખીશ નહિ એવો ખુદ્દો જવાબ ચેડા રાજએ મોકલ્યો. તે ઉપરથી

કોણિકે એકા રાજની સાથે લગ્ન કરી, જેમાં કોણિકના ખીજ દસ બા-
પ્ત્રો સાથે બને લશ્કરમાં કુલ એક કરોડ ૮૦ લાખ માણસોના જન ગયા.

સ્વાર્થવૃત્તિની આગળ આત્મનેહ એ કયા દિસાજમાં છે ? આના સ્વાર્થ-
કુટિલ બાપ્ત્રોના મોહમાં મુગ્ધ બની જે અનર્થ દંડ-પાપાયરણુ ડુબૃત્યો
કરે છે, તે છેવટે બાંધેલાં કર્મોના ઉદય થતાં દીનનો દીન બની અશરણુ થઇ
જ્યારે પરમાધામી આદિને અધીન યશે ત્યારે તેને એકાગ્રીપણે કર્મોના બદલો
આપવો પડશે. તે વખતે તેના બાપ્ત્રો તેને દુઃખમાંથી છોડાવી નહિ શકે,
માટે સુર જનોએ પાપાયરણુ કરતાં અગાઉથી વિચાર કરવો જોઇએ. (૧૩)

કિંં પુત્રા રક્ષિષ્યન્તિ ? ।

येपामर्थे सततमहितं चिन्तयस्यात्मनोपि ।

कृत्याकृत्यं गणयसि पुनर्नैव पापं च पुण्यम् ॥

गाढं धूलिं क्षिपसि शिरसि प्राणिनो हंसि चान्या-

न्किं ते पुत्रा नरककुहरे भागभाजस्त्वया स्युः ॥૧૪॥

શું પુત્રો બચાવી શકશે ?

અર્થ—જે પુત્રોને માટે રાત દિવસ પેસારી ધાખના રાખે છે, તેમાં
આત્માના હિત કે અહિતનો વિચાર સરખો પણ કરતો નથી, કર્તવ્ય-અક-
ર્તવ્યનો પણ ખ્યાલ કરતો નથી, મોહ અથવા એકલપેટા રાગને વશે અનેક
ધણીઓને સંતાપ ઉપજાવી અનેક માણસોનાં કાળજી ૪૪ડાવી, નિરંતર
માથામાં ધૂળ નાંખ્યા કરે છે, પોતાની આજીવિકા તોડી નાંખે છે; હે
વૃદ્ધ પુરુષ ! જ્યારે તારા કાળાં કર્મો કુડાડો લઇ તારી ખાંધે ચડી બેસશે
અને નરક ગતિમાં પ્રયાણ કરીશ ત્યારે તારા તે પુત્રો શું એક ક્ષણ પણ
બચાવી શકશે ? નહિ રે નહિ. ગમે તેટલા પેસાવાળા ચએલા પણ તારા
પુત્રો તને નહિ બચાવી શકે. (૧૪)

વિવેચન—બાપ્ત્રોના મોહને વશે મનુષ્યો જે અનર્થ-દુષ્ટત્યો કરે
છે તેના કરતાં પુત્ર ઉપરના મોહથી ઘણાં વધારે દુષ્ટત્યો કરવાને કેટલા-

એક મનુષ્યો ઉદય હોય છે. યદ્યપિ બ્રહ્મસ્નેહ અને પુત્રસ્નેહ એ સ્ત્રીજ તદ્દન નિરૂપયોગી નથી, અને તેથી બ્રહ્મસ્નેહ કે પુત્રસ્નેહ ન રાખવાનો અહીં ઉપદેશ આપવામાં નથી આવ્યો, કિન્તુ તે સ્નેહને લીધે અયોગ્ય તૃષ્ણા અને તેને લીધે જ કરતાં અનર્થો-પાપાયરણો ન કરવાનો ઉપદેશ અહીં આપવામાં આવ્યો છે. બ્રાહ્મસ્નેહ કે પુત્રસ્નેહનો ખરો અર્થ એ-ટલો જ હોષ થકે કે, તેમનું યથોચિત પાલન કરવું, શિક્ષણ આપવું, લક્ષ્મી કરતાં સદ્ગુણોનો વારસો આપવાની વધારે કાળજી રાખી, અન્યાય અધર્મ અને અત્યાચારથી તેમને અટકાવવા, વ્યવહાર અને પરમાર્થનું ધ્રુવરૂપ બરાબર ઉપાડી શકે તેવા લાયક બનાવવા, તેમાં જ પુત્રસ્નેહની સાર્યકના થઇ જાય છે. તેથી તેનાથી આગળ વધીને પુત્રોને શ્રીમંત બનાવવાની ઉત્કટ લાલસા રાખી પોતે અન્યાય અધર્મને માર્ગે ચાલવું અને પુત્રને તે માર્ગે ચાલવાનું શિખવવું, પોતે અસાચાર સેવવો અને બીજાઓને તેનું અનુકરણ કરાવવાનું શિખવતા જવું. તે પુત્રસ્નેહનો દુરૂપયોગ ગણી શકાય. આ સ્નેહને સ્નેહ નહિ પણ મોહ કહી શકાય. તેવા મોહમુગ્ધ મનુષ્યો પણ અંતર્માં અભિલાષા તો સુખની જ રાખે છે. તે પણ કેવળ આ બવના જ સુખની નહિ, કિન્તુ પરભવના સુખની પણ અભિલાષા તેમને હોય છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાના પુત્રને માટે પણ જે કાંઈ કાળાં ધોળાં કરે છે તે પણ વૃદ્ધાવસ્થામાં પુત્ર તરફથી તેનો બદલો સુખ અને શાંતિમાં મળે તેવી આંતરિક અભિલાષા રાખીને કરે છે ! પણ પરિણામે તેમાં તે જને વાટે છેતરાય છે. આ બવમાં પણ તેઓ હાય વોય કરી, છેવટ જતાં પુત્ર આદિની અપ્રીતિને પાત્ર બને છે અને પરભવમાં તેઓ દુર્ગતિમાં પ્રવેશ કરે છે. તેવા મનુષ્યોને ચેતવણી આપવાને આ કાવ્યમાં ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે કે આ જગતમાં દીકરા-દી વાળે તે દીકરા કાંઈક ઠેકાણે જ હોય છે. બાકી તો છો-પટ કરે તે દીકરા ઘરોઘર હોય છે. કળિયુગના છોકરાઓ માટે એક કવિએ બરાબર કહ્યું છે કે-

બેટા જગત બાપસેં કરત ત્રિયાસેં નેહ,
વારંવાર તું કહે હમ જુદા કર દેહ;

હમ જુદા કર દેહ ધર્મે ચીજ સબ મેરી,
નહિતો કરેએ ખવાર પડીયા જયગી તેરી;
કહે દીન દરવેશ દેખો કળયુગદા ટેટા,
સમા પલટયા જાય બાપસે હમકત બેટા.

૧

જ્યાંસુધી છોકરો પરણ્યો હોતો નથી ત્યાંસુધી હજુ કંઈક માળાપની આ-
ગ્રામાં રહે છે, સેવા ચોકરી કરે છે, પણ પરણ્યા પછી સ્ત્રીના મોહમાં લપટાઈ
છોકરો માળાપની સામે યાય છે. સ્ત્રીની ઉત્કેષણીથી માળાપનો ઉપકાર
બૂલી જઈ અપકાર કરવા મંડી જાય છે. માને ડોકરી અને બાપને ડોકરો
કહી બોલાવે છે. મોદેયા ગમે તેમ એલ દેલ બોલે છે, તેમની મસ્કરી કરે
છે, પોતાની સ્ત્રી જ્યારે તેમની સાથે કજીયો કરે છે ત્યારે પોતે પણ સ્ત્રીની
મદદમાં ઉભો રહી માળાપનો તિરકાર કરે છે. “સાહી ને જુદા નાહી,
હમર થઈ અને ગત ગઈ.” એવા સખ્દો પોતાની જનની અને જનક માટે
વાપરે છે. પોતે બે માણસો જામી લઈ એકું જુદું રહે તે માળાપને ખવ-
રાવે છે. તેમાં પણ હજી જ્યાંસુધી ધરતું કામકાજ કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં
માળાપ હોય છે ત્યાંસુધી તો કંઈક પણ બાવ પ્રબાવ, પણ જ્યારે મિયારાં
તદ્દન પરવશ થાય છે, ત્યારે તો તેમની અથડાઅથડી થવા માંડે છે.
ઘેરયા ફુકાને અને ફુકાનથી ધર વચ્ચે રખડપટ્ટી કરવામાં જ દિવસ પ-
સાર થાય છે.

દર્ષાંત—અહીં એક અનુભવસિદ્ધ દર્ષાંત આપવું ઉચિત ગણાયો.
એક ડોસાને ચાર દીકરા હતા. તે ચારેને ડોસાએ પૈસા ખરચી જૂદે જૂદે
સ્થળે પરણાવ્યા હતા. ડોસાથી જ્યાંસુધી કામ થઈ શકતું હતું, ત્યાં-
સુધી તે કદી એક ધડી પણ જોડીને મુખે બેઠો નહોતો. કોઈ સાધુ સંત
તેને ધર્મ કે પરાપકાર કરવાનું કહે તો તે તેમના ઉપર રોય ધરતો અને
બોલું લગાડતો હતો, અને તેનો હત્તર એવી રીતે વાગતો કે તમે તો નવરા
છો. તમારે તો કોઈ ચાહુકારને ઘેર જઈ ‘પત્ર પૂર અને વિદ્ધ દૂર’ કરવું છે.
અમારાથી કાંઈ તેમ થઈ શકશે? આટલું આટલું મારે કામ છે તેથી ધર્મ
કેમ કરી શકું? આખી ઉમ્મર રજા રજા પૈસા એકઠા કરી સંચય કરતો.

છેવટે દીકરા મોટા થયા અને તેમને ઘેર પણ દીકરા થયા. જૈરાઓમાં ક'ણ્યા થવા લાગ્યા એટલે ચારે છોકરા જુદા થયા. ડોસાની મેળવેલી મીઠકત ચારે બાઈઓએ બહેની લીધી ડોસાએ પણ વિશ્રામ રાખી બધું ચારે દીકરાઓને સોંપી દીધું. ડોસાને જમવા માટે ચાર છોકરાએ વારા કર્યા. જ્યાં સુધી થોડું પણ કામ થતું ત્યાંસુધી તો દીકરાઓ હાંશે હાંશે ડોસાને પોતાને ઘેર રાખતા અને જમાડતા, અને ડોસાની પાસેથી તેટલું કામ પણ લેતા હતા. તે ડોસાને કામ કરવાનું ન હોય તોપણ ડોસાથી બેસી રહી શકાય તેમ ન હતું તેથી સ્વાયં સુધી તો ડોસાની દીક દીક ચાકરી થતી હતી અને વારા ખરાબર સમવાતા હતા, પણ થોડા વખત પછી ડોસાની નજર બંધ થઈ આંખે અંધારો આવ્યો એટલે કામકાજથી અટક્યા. શરીરની શક્તિ પણ ઘટપણને લીધે ક્ષીણ થઈ, જેથી બીજા ક્યાંય જવાય અવાય પણ નહિ. આખો દિવસ ધરમાં બેસી રહેવાનું થાય. હવે ડોસાની કિંમત ઘટી. છોકરા કે છોકરાની વહુઓ કાઢીને પણ હવે ડોસાની વાત ગમતી નહિ. છોકરાના છોકરાઓ તો ડોસાની મરકરી કરવા લાગ્યા. કોઈ પાછડી સંતાડે, કોઈ લાકડી ઉપાડી જાય, કોઈ કાછડી કાઢી નાંખે, આથી ડોસાનો સ્વભાવ મીઠીયો બન્યો. છોકરાઓને મારવા દોડે તેથી ધરના માણસોની અપ્રીતિ થઈ. ડોસાએ અગાઉ બધાના ઉપર હુકમ ચલાવેલ, તેને બદલે તેમને હુકમ ઉઠાવવાનો વખત આવ્યો તે વાત ડોસાને પસંદ પડે નહિ, એટલે અંદર અંદર બોલાચાલી થવા માંડી. સૌ એક તરફ અને ડોસો એક તરફ. ડોસાનો પક્ષ કોણ પકડે ? આથી ડોસાની પ્રજેતી થવા માંડી. ઘેરથી વહુઓ છોકરાઓને કહે કે જાઓ, બાબાજીને દુકાને ધસડી જાઓ. દુકાને જાય એટલે છોકરાઓ કહેશે કે અહીં તમારું શું દાટણું હતું કે લેવાને આવ્યા ? જાઓ જાઓ ધરે મરોની ! યુ યુ કરીને અહીં બેમવાની જગ્યા ખરાબ કરશે. છોકરાઓ, બાપાને ઘેર તેડી જાઓ ! એમ ઘેરથી દુકાને અને દુકાનેથી ધર વચ્ચે બાબાજી અથડાવા લાગ્યા. ડોસાને બેસવા એક નાની સરખી ઝોરડી કાઢી આપી હતી તેમાં તેને એક ખાટલો પકવો રહેતો. ઝોરડીમાં કચરાના તો ઢગલા પડ્યા હતા. સાફસુદ કોણ કરે ? ખાટલામાં મોકડ અને ચાં-

ચડનો પાર નહોતો. લુગડાં પણ મેલાં થઈ જાય તોપણ કોઈ બદલાવવાનું કહેતું નહિ. હજમત પંદર દિવસે કે મહીને દિવસે થાય તો ડોમાનું સુનાગ્ય ! આટલું છતાં પણ ખાવામાં મુરકેલી પડવા માંડી. ઘરનાં બધાં માણસો જમી રહે ત્યાં-સુધી પણ ડોસાના ખખર કોઈ ન પૂછે. એક વખત તો બાર ઉપર એક વાગ્યો, સાંસુધી ડોસાને જમવાનું કોઈએ કહ્યું નહિ. ડોસાને ભૂખ પણ ખૂમ લાગી હતી એટલામાં મોટા દીકરો ત્યાંથી નિકળ્યો; ડોસાએ બોલાવ્યો: “ અધ્યા બાઈ, એ કોણ છે ? ” છોકરો બોલ્યો: “ છે શું ? આજો દિવસ કોણ છે કોણ છે શું કરી રહ્યા છે ? છાનામાના મરોની ! ” ડોસાનો મિ-જાજ હવે તપી ગયો. “ અધ્યા ગધેડીના ! મને જમવાનું આજે ક્યાં છે ? એક વાગ્યો તોએ હજી જમવાનું ઠેકાણું નથી. ” મોટા દીકરાએ તપાસ કરી તો સૌ કહેવા લાગ્યા કે આજે અમારો વારો નથી. અમારે ઘેર તો કાલે જમી ગયા છે. હવે મોટા દીકરાએ પોતાને ઘેર ડોસાને જમાડ્યો, પણ ડોસાના મનમાં હવે એટલું દુઃખ થવા લાગ્યું કે આ કરતાં મરી જઉં તો સાઈ. આ દુઃખ હવે ખમાતું નથી. મેં પૈસો મારી પાસે રાખ્યો નહિ તેમ કંઈ ધર્માદામાં પણ ખરચ્યો નહિ. આ હરામખોરાના હાથમાં પૈસો સોંપીને હું ફળેત મૂઓ, પણ હવે શું યાય ? એમ બેઠે કરે છે એટલામાં ડોસાનો ભાઈજી એક સોની તેને મળવા આવ્યો. સોની પાસે ડોસાએ પોતાનું દુઃખ કહી સંભળાવ્યું. સોનીએ હેનો ઉપાય બતાવ્યો કે કાલે બધા છોકરા બેગા બેકા હશે ત્યારે હું એક પેક કરેલી પેટી લાવીશ, અને તું બધાને કહેજે કે એમાં મારી ખાનગી મૂકી છે. ડોસાએ કહ્યું, બહુ સાઈ. બીજો દિવસે પેલા સોનીએ એક મજબૂત હાથકોતરામાં ગોળ ગોળ પથ-રાઓ ભરી ઉપર ૩ અને રેશમ નાંખી સુમધી તેજ અત્તર છાંટી પેક કરી એક મજબૂત પાસે ઉપડાવી ડોસાને ઘેર પહોંચતી કરી. ડોસાને કહ્યું કે ત-માઈ જોખમ હવે સંભાળો; ધણાં વરસ સુધી મેં રાખ્યું, હવે તમારી અવસ્થા તેમ મારી પણ અવસ્થા થઈ છે માટે આ કુંચી અને આ પેટી સંભાળી લેજો. ડોસાએ તે પેટી પોતાના ખાટલા નીચે રખાવી, પણ આ પેટીથી સૌ કોઈ ચકિત થઈ ગયા કે ડોસાની પાસે ખાનગી મૂકી હતી

છે ખરી ! નાના છોકરાઓએ ડોસાને પૂછ્યું કે બાપા ! આમાં શું છે ? ડોસાએ કહ્યું કે મારી કમાણીની લાખોની મીઠકત આમાં છે. આથી ડોસાની કિંમત વધી. વહુ આવી કહેવા લાગી, બાબાજી ! તમારાં લુગડાં બહુ મેલાં થયાં છે માટે આ નવાં પહેરો, લાવો, આ હું ધોધ આણું. બીજી વહુ ડોસાને ખાવાનું કહેવા આવી. ચાલો બાબાજી ! ઉનો સીરો ઘોંકરા માટે કપો છે તે તમે જમી લ્યો. ત્રીજી વહુએ બાબાજીનો આટલો ગોઠડો બદલાવી એક મોટો ગદસો અને સારો ઢોલીયો નાંખી દીધો. એમ દિવસે દિવસે બાબાજીની બક્તિ વધતી ગઈ. બાબાજી પણ સૌને બંધાવતા આવ્યા કે તમારે સાફ એક કિંમતી હાર આ પેટીમાં રાખ્યો છે. ઉપર તમારું નામ લખ્યું છે. કાઢને સાંકળી, કાઢને ગંઠો, એમ એકેકને આદા બંધાવતા ગયા. બાબાજીની સેવામાં એક નોકર રાખ્યો કે જે શરીરનું દરેક કામ કરે, પગથપી કરે. બાબાજી હવે એટલા ખર્ચથી અટક્યા નહિ, કિન્તુ આગળ વધીને ધર્માંદો પણ કરવા લાગ્યા. છોકરાને કહ્યું કે તમે પૈસા આપો છો કે આ પેટીમાંથી એક નંગ વેચી નાંખો ? છોકરાઓના મનમાં એમ કે નંગની કિંમત હમણા બહુ નહિ આવે માટે રોકડા પૈસા આપણે આપતા રહીએ. આ પેટી તો છેવટે આપણી જ છે ને ? આમ આજે પચાસ તો ઠાલે સો ડોસે છૂટે હાથે ખરચવા માંડ્યા. પાંજરાપોળ, અનાયાશમ, પાકશાળા, રૂઢલ વગેરેમાં સારી સારી રકમ છોકરા પાસેથી અપાવા લાગ્યા. છોકરાઓ પણ પેટીની મીઠકતની આશાએ કરજ કરીને પણ ડોસાના હાથમાં પૈસા આપતા ગયા. સોનીની સુક્તિથી જે ડોસો ખરવાને તૈયાર થયો હતો તેણે જ બાર મહીના લાંબાવ્યા. છેવટે છોકરાઓને કરજ તળે દબાવી ધર્માંદાની સંસ્થાઓમાં સારી રીતે ખર્ચાવી ડોસાએ પરલોક પ્રવાણ કર્યું. ત્યારપછી ડોસાનું કારજ કર્યું. કારજ કરીને પછી ધરનાં બધાં માણસો એક ખાનગી ઝોરડામાં બેમાં થયાં. ડોસાનો ઇસ્કોતરો ઉઘાડ્યો તો અંદરથી અત્તરની બબક છટી. સૌ ખુશ થતા હતા કે સારી સારી ચીજો અંદરથી નિકળશે. સૌ વહુઓ ટાંપાને બેઠી હતી, કે અમારાં નામ નિશાન સુદ્ધાં અંદરથી ઢાગીના નિકળશે. એટલામાં તો એકેક

વસ્તુ નિકળવા માંડી. ઉપર નામની ચટકીઓ ચોડેલી હતી તે નામ વાંચી તેને તે તે વસ્તુ આપવામાં આવી. વસ્તુ હાથમાં લેતાં તો ઉમંગ હતો. 'પણુ ર અને રેશ્મ ઉખેડીને અંદર જુએ તો ગોળમટોળ પાણી સિવાય બીજું કશું નહિ ! બધાના હાથમાં પાણી જ આબ્યા. પેલા નોકરના નામનો પણ એક પત્થર નિકળ્યો. આથી સૌ ડોસાને ગાળો ભાંડવા લાગ્યા અને ડોસાના નામની પોક નાંખી રોવા મંડ્યા. અધૂરામાં પૂર્ણ પેલા નોકરે બગ્ગરમાં જ ધને વાત ખુલ્લી કરી કે પેટીમાંથી તો પત્થર નિકળ્યા અને આ એક પત્થર મને પણ મળ્યો છે. લોકોમાં તેમની કુળેલી યજ્ઞ અને લાજ આખર ગઈ. ડોસાને આપેલા દુઃખનો બદલો તેમને એ રીતે મળી ચૂક્યો.

આ ઉપરથી સમજવાનું એ છે કે પોતાના દીકરા પણ સ્વાયં હોય ત્યાંસુધી જ સારા લાગે છે. આ ભવમાં પણ અતે કામ આવતા નથી, તો પરબવમાં શાના કામ આવે ? પોતાનાં કરેલાં કર્મો પોતાને જ ભોગવવાં પડશે, માટે અમાઉયાં વિચારીને ચાલવું જોઈએ ! દરેકના નસીબ દરેકની સાથે હોય છે એમ ધારી તૃષ્ણા કે લોભ ન રાખતાં સંતોષથી રહી મજેલી સંપત્તિનો સફળયોગ કરવો. અંતે કરેલ ધર્મત્રાણુ જ સરણુ થશે. (૧૪)

एकस्य पुनेरनाथता ।

यस्यागारे विपुलविभवः कोटिशो गोगजाऽश्वा ।

रम्या रामा जनकजननीबन्धवो मित्रवर्गाः ॥

तस्याऽभून्नो व्यथनहरणे कोपि साहाय्यकारी ।

तेनाऽनाथोऽजनि स च युवा का कथा पामराणाम् ॥ ૧૫ ॥

એક મુનિની અનાથતા.

અર્થ—જેના ઘરમાં પૈસાનો કંઈ પાર નહોતો, જેને ત્યાં અપાર હાથી ઘોડા અને વાહનો હતાં, મનને રમાડનારી નારી પણ જેને સાતુકૂળ હતી, માખાપ, ભાઈઓ અને કુટુંબીઓ પણ જેને પુષ્કળ હતાં, છતાં શુભસુંદર

(અનાથી મુનિનું પૂર્વ નામ) ના શરીરમાં જ્યારે અતુલ પીડા ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે તેના દુઃખમાંથી ભાગ પડાવવાને કોઈ પણ મદદગાર થયો નહિ ! ત્યારે તે યુવક ખાત્રીપૂર્વક માનવા લાગ્યો કે આટલું કુટુંબ હોવા છતાં ખ. રેખર હું અનાથ જ છું-કોઈ પણ મદદરો નાથ નથી. હે ભદ્ર ! એક કોટિ-ધ્વજ શાહુકારનો પુત્ર પણ જ્યારે અનાથ જ ગણાયો ત્યારે ખીજા સામાન્ય જનોની તો શી વાત કરવી ? (૧૫)

વિવેચન-જેની પાસે જીવનની જરૂરીઆતો મેળવવાનાં કે ભોગ-વિલાસ પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો પૂરેપૂરાં ન હોય, જેને દુઃખ કે સંકટને વખતે સહાય આપનાર નજીકના સંબંધીઓ ન હોય તે તો અનાથ-અશરણ ગણાય, પણ જેની પાસે તેનાં સાધનો પૂરાં હોય તેને કેમ અનાથ-અશરણ ગણી શકાય ? આવી શંકા થવાનો સંભવ છે. તે શંકા દૂર કરવાને એક દૃષ્ટાંતની અત્ર જરૂર છે, તે પણ મનઃકલ્પિત નહિ કિન્તુ સૂત્રસંમત. આ કાવ્યમાં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના પીરમા અધ્યયનમાં દર્શાવેલ એક મુનિનું દૃષ્ટાંત યોજવામાં આવ્યું છે, તે દૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે છે.

દૃષ્ટાંત-રાજગૃહી નગરીના રાજા ઐલુકનો એક મંડિતકુક્ષિ નામે બગીચો હતો. નવા નવાં વૃક્ષો, લતાઓ અને મંડપોની વ્યવસ્થાથી તેની શોભા અનુષ્ઠ દેખાતી હતી. એક વખતે ઐલુક રાજા પોતાના રસાલાની સાથે મંડિતકુક્ષિ ખાગ તરફ ગયા. બગીચામાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે રાજાની દૃષ્ટિ એક દૂરના વૃક્ષ તરફ ગઈ. ત્યાં વૃક્ષની નીચે કંઈ તેજસ્વી સ્વરૂપ જોવામાં આવ્યું. આ તેજસ્વી સ્વરૂપ કોનું હશે તે જાણવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ, તેથી રાજાની સ્વારી તે તરફ ચાલી. જેમ જેમ આગળ વધ્યા તેમ તેમ રાજાના મનમાં સંશયની ભિંમો જાદલાતી ગઈ. પ્રથમ દૂરથી દેખાતી વસ્તુ કોઈ દિવ્યાકૃતિ હશે એવો તર્ક થયો હતો પણ નજીક ગયા પછી જણાયું કે આ તો મનુષ્ય છે, પણ તેનું સૈદ્ધ્ય અઘૌઠિક છે; શું રહેતો આકર્ષક મહેરો છે ? ! અહા શું તેના દેહની દીપ્તિ છે ? ! કેવી મનોહર તેની આંખો છે ? ! તેના શુભાખી ગાલ અને અર્ધચંદ્રાકાર કપાળ જોનારને વિસ્મય પમાડે તેવા છે. તેની આકૃતિ સુંદર છે એટલું જ નહિ પણ “ આદ્યતિર્ગુણાત્

કપયતિ” એ ન્યાયાનુસાર શુભો પણ તેવા જ બાસે છે. તેની શાંત મૂર્તિ અને સમાધિ દશા પણ તેની જ ઉત્કટ છે. પણ આ પુરુષ કોણ હશે ? આવી શરીરસંપત્તિ અને તરૂણાવસ્થા છતાં તેની પાસે ભોગનાં કુંઠ સંધનો કેમ નથી ? તેની પાસે વસ્ત્રાભૂષણો, નોકર ચાકર, વાહન વગેરે કંઈ પણ દેખાતું નથી; શું એની આવી જ સ્થિતિ હશે ? તે પણ કેમ સંભવે ? એના લલાટના તેજ પ્રભાણે એ પુરુષ ભાગ્યશાળી હોવો જોઈએ અને સંપત્તિ મળેલી હોવી જોઈએ, પણ તે સંપત્તિનો શું એણે ત્યાગ કર્યો હશે ? ત્યાગ કર્યો હોય તો તે શામાટે ? આવા અનેક પ્રશ્નો એક પછી એક રાગના મનમાં ઉત્પન્ન થતા ગયા. આ પ્રશ્નોના ખુલાસા કરે તેવો બીજો કોઈ માણસ તેની પાસે હોતો નહિ જ્યો રાગ શ્રેણિક વાહનથી નીચે ઉતરી આ બધ્યાકૃતિ પુરુષની પાસે આવ્યા. ત્યાગી પુરુષને નમન કરવાની પ્રણામિકા જાણનાર રાગજો બંને હાથના સંપ્રુટ સાથે મસ્તક નમાવી શિષ્યાચાર સાચવ્યો અને ત્યાગી મુવકનું લક્ષ્ય પોતા તરફ ખેંચવા વાગ્ વ્યાપાર શરૂ કર્યો. આ દિવ્યાકૃતિ પુરુષ તે બીજા કોઈ નહિ પણ એક પવ્ય મહાત્મનધારી મુનિ હતા. ઈક્ષુ તણે એક આસન લગાવી શાંતિ-પૂર્વક સમાધિ દશામાં લીન હતા. રાગજો પ્રત્યાવસિની શરૂઆત કરી તે દરમ્યાન મુનિજો ધ્યાન પાળ્યું, અને રાગની સાથે વાતચીત કરવી શરૂ કરી. રાગજો પૂછ્યું કે આ તરૂણાવસ્થામાં શુદ્ધસ્થાશ્રમનો ત્યાગ શામાટે કર્યો ? શું તમારા ઉપર દુઃખ કે આશંત આવી પડી હતી કે કોઈની સાથે તકરાર થઈ હતી ? મુનિજો કહ્યું કે હે રાગન્ કોઈની સાથે તકરાર થઈ નહોતી તેમ બીજી કંઈ આપતિ પણ આવી પડી નહોતી. શુદ્ધસ્થાશ્રમ ત્યજવાનું કારણ માત્ર એક જ છે અને તે મારી અનાયતા—એટલે કે મારો કોઈ નાથ-ત્રાણુ શરણુ નહોતો તેથી મેં શુદ્ધસ્થાશ્રમમાં રહેવું દુરસ્ત ધાર્યું નહિ.

શ્રેણિક—શું તમે અનાય હતા ? તમને કોઈ આશ્રયદાતા કે રક્ષણુ-કર્તા માણસ ન મળ્યો ?

મુનિ—હા, હું અનાય હતો.

શ્રેણિક—આ વાત મને તો સંભવિત લાગતી નથી. આતું તમારું સંકલ્પ, આતું તેજ, અને કોઈ આશય આપનાર તમને ન મળે એ હું માની શકતો નથી. તોપણ તમે કહો છો તેથી કદાચ સત્ય હોય તો હે મહારાજ ! તમને આશયદાતા કે રક્ષણકર્તાની જરૂર છેની ? તેવો કોઈ શરણુદાતા મળી જાય તો તમે સ્વીકાર કરો ?

મુનિ—કેમ નહિ ?

શ્રેણિક—ત્યારે તો બહુ જ સાફ. આલો મારી સાથે. મને તમારા ઉપર અત્યંત સ્નેહ-બહાલ આવે છે. હું તમને મારી સાથે જ રાખીશ. દરેક રીતે તમારું રક્ષણ કરીશ અને હું તમારો નાથ બનીશ. કોઈ પણ રીતે તમારી ઇચ્છામાં ન્યૂનતા રાખવા નહિ દઉં. મનપસંદ મહેલ કદાહી આપીશ, દામ દામ અને દરેક દામ હું પૂરી પાડીશ. પછી કંઈ છે ? આલો કરો સંસારની રહેલ.

મુનિ—હે રાજન ! તું આમંત્રણ પછી કરજે. એક વાર તારો પોતાનો તો તું વિચાર કર.

શ્રેણિક—એમાં વિચાર શો કરવાનો હતો ? મારી પાસે પૂરતું સામર્થ્ય છે, પૂરતી સમૃદ્ધિ છે, ગમે તેવા દુસ્મનની સામે થવાને મારી પાસે જોઈએ તેટલું બળ છે. કદાચ કોઈ તમારો દુસ્મન હશે તો તેનાથી તમને બચાવવાની મારામાં શક્તિ છે.

મુનિ—હે રાજન ! સજ્જર કર, સજ્જર કર ! બોલવામાં બહુ આગળ વધી જાય છે. વિચારની સીમાતું ઉલ્લંઘન યાચ છે. અભિમાનના આવેશમાં જ્ઞાન બૂલી જવાય છે. મારા દુસ્મનથી મને બચાવવાની તારામાં શક્તિ તો નથી, પણ તારા દુસ્મનથી તને પોતાને બચાવવાની પણ તારામાં શક્તિ નથી ! મારા અને તારા બંનેના દુસ્મનની આગળ તું દીન-રંક છે, માટે હું બાર દબને કહું હું કે જેમ હું અનાથ હતો તેમ તું પોતે પણ અનાથ જ છે. તું પોતે અનાથ હોઈને બીજાનો નાથ સી રીતે થઈ શકીશ ?

શ્રેણિક—મારી પાસે કેટલું લશ્કર છે, મારું કેવું બળ છે, મારી કેવી ખ્યાતિ છે, તેની તમને ખબર નહિ હોય તેથી મારા ઉપર અનાથતાનો

જૂઠો આરોપ મૂકો છો. હે મહારાજ ! સાંભળો. મારી પાસે ૩૩ હજાર દાથી, ૩૩ હજાર ઘોડા, ૩૩ હજાર રથ અને ૩૩ કરોડ પાપદળ લશ્કર છે. તે નિવાય મારા બંડારમાં અખૂટ દોલત છે. હું ધાઈ તે વસ્તુ મેળવી શકું. કોઈ પણ ભોગની ચીજ મારા માટે અલભ્ય નથી. ગમે તેવો દુશ્મન હોય પણ મારી સામે લડવાની કોઈની હિમ્મત નહિ આવે, માટે તમે જરી વિચાર કરીને ખોલો. જેને તેને અનાય કહી દેવામાં તમે તમારી અચૂતા-બ્રમિતતા યા અવિવેકિતા સાબીત કરો છો.

મુનિ—હે રાજન્ ! હું મારી અચૂતા જાહેર કરૂં છું કે તું તારી અચૂતા જાહેર કરે છે એ તો ત્રીજો કોઈ મધ્યસ્થ માણસ હોય તો કહી શકે, પણ હું થોડું બ્યાન તારી પાસે કરીશ તે સાંભળ્યા પછી તું પોતે પણ કબૂલ કરી શકીશ કે અચ તું પોતે જ છે. પ્રથમ તો અનાય રાજા કેવા અભિ-પ્રાયથી વપરાય છે તે પણ તું સમજતો નથી. મારા ઘરમાં સમૃદ્ધિ નહોતી કે કોઈ કુટુંબી નહોતા તેથી હું અનાય છું કે ખીજી રીતે અનાય છું તે પણ તું સમજી શક્યો નથી.

શ્રેણિક—ત્યારે અનાય શબ્દનો શો આશય છે અને તમે કેવી રીતે અનાય થયા તે મને સંભળાવશો ?

મુનિ—હે રાજન્ ! તું વિશેષ દૂર દૂરી શાંતિપૂર્વક સાંભળીશ તો હું ખુશીની સાથે સંભળાવીશ.

શ્રેણિક—મને કોઈ જાતનો વિશેષ નથી. હું તે વાત ધીરજથી સાં-ભળવાને તૈયાર છું, માટે આપ સંભળાવો.

મુનિ—હે રાજન્ ! માઈ પેલાનું ચરિત્ર મારે પોતાને મુખે વર્ણવવામાં આત્મશ્રદ્ધા જેવું જણાશે, પણ અનાયતા અને સનાયતાનો ખરો અર્થ સ-મજાવવા માટે તે માર્ગ લીધા સિવાય છૂટકો નથી. હું મૂળ કોશાંબી નગ-રીનો રહીશ છું. મારા પિતાનું નામ ધનસંચય છે. તેઓ કોશાંબી નગરીમાં એક આબરૂદાર ગૃહસ્થ છે. રાજ્ય અને પ્રજા ઉભય વર્ગમાં મારા પિતાનું માનપાન ઘણું સાઈ છે. મારા પિતાના ખજાનામાં દોલત એટલી છે કે તેની

ગણતરી થવી મુશ્કેલ છે, કિંબહુના તે ખજાનાની પાસે મોટા રાજ્યનો ખ-
બનો તુચ્છ છે. માઈ પ્રથમતું નામ શુભસુંદર હતું હતું ન્દાની ઉમ્મરમાં
ધણી શ્રીમંતામરેલી સારવાર નીચે હજીયો, બણ્યો અને એક ઉચ્ચ કુલની
કન્યા સાથે પરણ્યો, ત્યાંસુધીનો વખત રમત ગમત, ભોગવિલાસ, મોજ-
મજામાં જ પસાર થયો. દુઃખ કે સંકટ એ શું ચીજ છે તે હતું સમજતો
નહોતો. મારા ખીજ બાઈઓ અને બહેનો હતાં, પણ તે સર્વની મારી ત-
રફ એટલી આહના જણાતી હતી કે મને કોઈ પણ બાબતમાં કોઈ નારા-
જ કરતું નહિ. યુવાવસ્થામાં મને એક યુવકની સાથે દોસ્તી થઈ. દરરોજ
હું અને મારો મિત્ર અમે બંને બે ઘડી સાથે બેસતા અને વિનોદની વાતો
કરતા. મારો મિત્ર હમેશા મારી પાસે વૈરાગ્યની વાતો કરતો, અને કહેતો
કે આ દુનિયાના સંબંધીઓ સ્વાર્થચતિવાળાં હોય છે, ત્યારે હું તેનું ખંડન
કરતો અને મારો પોતાનો દાખલો આપી કહેતો કે મારાં માબાપ બાઈઓ
અને સ્ત્રી વગેરે મારા ઉપર એટલો પ્યાર રાખે છે તે મને દોઢે જ દેખતા
છે. હું એક ધડીબર મોડો દેખાઉં તો તેમને કંઈ ને કંઈ થઈ જાય. અમારા
કુટુંબમાં સ્વાર્થી પ્રેમ નથી પણ ખરેખર અંતરનો પ્રેમ છે. મારો મિત્ર
આ મારી વાત સાચી માનતો નહિ. તે એમ કહેતો કે જગતમાં પણ પક્ષી
અને મનુષ્યો સર્વ સ્વાર્થતાં જ સર્ગાં છે. સ્વાર્થ સર્વાં પક્ષી કોણ કોણનું
સગું નથી. એક વખત અમે એક તળાવ ઉપર ગયા હતા તે વખતે ત્યાં
અનેક પક્ષીઓ કીડા કરતાં હતાં. કમળ ઉપર બમરા શુંગરવ કરતા હતા.
ખીજ વાર ગયા તો ત્યાં કંઈ હતું નહિ તે ઉપરથી મારા મિત્રે મને કહ્યું કે
જો આ સ્વાર્થશુદ્ધિ !

(ગજલ)

હવં પાણી હતાં પક્ષી, નથી પાણી નથી પક્ષી,
કેવી આ સ્વાર્થની શુદ્ધિ, નથી જરી પ્રેમની શુદ્ધિ । ૧

ખીલ્યે ફૂલે હતાં બમરા, બિડાતાં તે નથી બમરા,
કરે છે સૌ સુખે સોખત, દુઃખે કો ના ધરે મ્હોખત । ૨

ખગીયો અને મનુષ્યો, ઝાડ અને પક્ષીઓ વગેરે અનેક દાખલાઓ
આપી તેણે મને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ હું તેની વાત જરી પણ

લંદનમાં લેતો નહિ. મેં તો મારો બાંધેલો અભિપ્રાય જ ખરો માની લીધો હતો. મારો મિત્ર આટલું બધું મને સામાટે કહે છે તે હું ત્યારે સમજ્યો નહોતો. છેવટે મારો મિત્ર મારી સાથે માઘાકુટ કરી યાત્રો, અને મારી પાસેથી રજા લીધી કે હું હમણાં જહાઝ જવાનો છું તેથી કેટલાક વખત સુધી તારી પાસે નહિ આવી શકું. હે રાજન! મારો મિત્ર મારી પાસેથી ગયો કે તરત જ અચાનક મને અંગે અંગે વેદના ઉત્પત્ત યજ્ઞ. હાડની અંદર કોઈ એવી જાતની પીડા ઉપડી કે પાણી વિના માછલી તરશડે તેમ તરશડીયાં ખાવા મડ્યો. ધડીકમાં પલંગ ઉપર અને ધડીકમાં જમીન ઉપર આભોટવા લાગ્યો, પણ ક્યાંય સુખ પડે નહિ. જાણે અંદરથી કોઈ સોયા ધોંચતું હોય તેવી પીડા થવા લાગી. થોડી વારમાં મારા ધરના અને કુટુંબના બધા માણસો એકઠા થયા. દરેક જથ્થે મારી સારવાર કરવા લાગી ગયા. કોઈ વૈદને તો કોઈ હકીમને, કોઈ નેશીને તો કોઈ લુવાને તેડાવવા કે પુઝાવવાની સલાહ આપવા લાગ્યા. એક પછી એક વૈદો હકીમો વગેરે સર્વે આવી ચિકિત્સા કરી દવા આપતા ગયા, પણ કંઈ ફેર પડ્યો નહિ. નેશી લુવા વગેરે સર્વે યાકી ચાલ્યા ગયા, પણ કોઈથી આરામ થયો નહિ. વખત ધણો થયો. વેદના ભોગવીને હું તો કાયર થઈ ગયો કે આના કરતાં મોત આવે તો સારું. ધરના માણસો પણ બધા કંટાળી ગયા. હું દિવસ અને રાત એવી રાડો પાડતો કે કોઈ જમવા પામતું નહિ. આવી સ્થિતિમાં એક પરદેશી વૈદ આવ્યો. તે દેખાવમાં જોયો સુંદર હતો તેવો જ ચાલાક પણ જણાતો હતો. મારા બાપે તે વૈદને બોલાવ્યો અને કહ્યું, કે મારા દીકરાને આરામ કરી દો, હું તમને મોં માંગ્યા દામ આપીશ. વૈદે કહ્યું દામની શું કામ વાત કરો છો? હું તો પરમાર્થે દવા કરું છું. મારી પાસે એવી અકસીર દવાઓ છે કે મેં જે દર્દીને હાથમાં લીધો છે તે કોઈ મારી પાસેથી આરામ પામ્યા વગર મરે નથી. છતાં કોઈની પાસેથી મેં પૈસા લીધા નથી. ચાલો, તમારા દીકરાની તબીયત તપાસું. એમ કહી તે મારી પાસે આવી મારી નાડી હાથમાં લઈ બેઠો, હે શેઠ! આ દીકરાને રોજ કંઈ પણ નથી, પણ એને તો વળ-

ગાડ છે. એક દુષ્ટ વ્યંતર એને વળગ્યો છે. મારા બાપે કહ્યું કે હે વૈધરાજ ! તેના ઉપાય પણ તમારી પાસે તો હશે જ. વૈધે કહ્યું, હા છે તો ખરો, પણ તેના ઉપર વધારે ઉપાયો નથી. મારા બાપે કહ્યું વધારે ઉપાયોનું શું ઝામ છે ? એક ઉપાય તો છે, એથી જ મટે તો ખીજની શી જરૂર છે ? વૈધે કહ્યું, એક ઉપાય છે તો અકસીર પણ... મારા બાપે કહ્યું વળી પણ તે શું ? બોલતા કેમ અચકાએ છો ? વૈધે કહ્યું કે તે ઉપાય જરા આકરો છે, એ ઉપાયથી આ છોકરાના શરીરમાંથી વ્યંતરનો પ્રવેશ કઢાડી શકીશ, પણ તે હાં લેવાને ખીજે એક માણસ તૈયાર થવો જોઈએ. આ વ્યંતર એવો દુષ્ટ છે કે જીવ સાટે જીવ લે તેમ છે. એકને. ઉગાડે તો તેને ખદો ખીજ એક જણે મરવાને તૈયાર થવું જોઈએ.

આ સાંભળી થોડી વાર તો બધા વિચારમાં પડી ગયા. ફટલાએક તો એમજ માનવા લાગ્યા કે આ વૈધ અપાટકી છે. એમ તે કંઈ બનતું હશે ? પણ એવા તો ઘો, એમ ધારી કહેવા લાગ્યા કે વૈધરાજ ! તમે શુભસુંદરના શરીરમાંથી શેગ કઢાડો પછી જેને કહેશે તે લેવાને તૈયાર છે. અમે બધા અહીં હાજર હતા છીએ. વૈધે કહ્યું, પછી ફરી શકાશે નહિ, વિચારીને બોલજો. બધાએ કહ્યું કે હા અમે વિચારીને જ બોલીએ છીએ. આટલું ચોક્કસ કરીને વૈધરાજે સર્વને જોરડામાંથી બહાર કાઢ્યા. બારણાં બંધ કરી દીધાં. મારા શરીર ઉપર એક બારીક વસ્ત્ર ઝોટાડી વૈધ કંઈ મંત્રજાપ કરવા લાગ્યા. થોડી વારમાં મને પરસેવો વળ્યો. વસ્ત્ર બાંજાઈ ગયું. એક પ્લાસ્ટીની અંદર તે નિયોબીયમ બીજી વાર ઝોટાડયું. એક બે અને અને ત્રણ વાર નિયોબીયું, તેમાં પ્લાસ્ટો આખો પરીનાથી-દેથી ભરાઈ ગયો. મને તદ્દન શાંતિ થઈ ગઈ. વૈધે ક્રમાડ ઉઘાડી બધાને અંદર બોલાવ્યા. હાંનો પ્લાસ્ટો હાથમાં લીધો અને કહ્યું કે જુઓ ! આ છોકરાને તદ્દન શાંતિ થઈ ગઈ. તેનું સંધ્યું હાં આ પ્લાસ્ટોમાં ઝોટું થયું છે ! કહો હવે આ પ્લાસ્ટો કેમ પીવા ઈચ્છે છે ? મારા પિતાજી, માતાજી, ભાઈઓ, બહેનો, બોળાઈઓ, બધાને જૂઠાં જૂઠાં બોલાવી વૈધે કહ્યું, પણ હે રાજનું ! તે પ્લાસ્ટીની અંદરનો પ્રવાહી પદાર્થ તેજબની પેટે ખદખદતો

હતો. વખતે વખતે ધુમાડો અને વખતે અગ્નિની જ્વાળા જેવી જ્વાળાઓ નીકળતી હતી તેથી તે ખાલો પીલો એટલો તો અધરો હતો કે કોઈની હિંમત ચાલી નહિ ! બાપે તો કહ્યું કે હું ધણો પી જઈ પણ દુકાનનો બધો વહીવટ મારા હાથમાં છે. ખાલો પીધા પછી વેદના યવાથી તેની કશી ખતર લઈ શકાય નહિ ! માએ કહ્યું કે ગુણસુંદરના બાપની તખીયત એવી આકરી છે કે મારા વિના તે બીજા કોઈવા જાળવી શકાય નહિ. બાપ-એને તેમની સ્ત્રીઓ ના પાડવા લાગી. બહેનોને તેમના પતિ ના કહેવા લાગ્યા. સ્ત્રીએ નાના છોકરાનું બહાનું કહાડ્યું કે મારા વિના આ છોકરા રહી શકે નહિ. બીજાં સગાં બડાલાં તો કોઈ જાડાનું કોઈ પેસાબનું મિય કરી પલાયન કરી ગયા ! છેવટે મારા દર્દીને ખાલો વેધે મારા ઉપર છાંટ્યો તેથી મને જેવી પીડા હતી તેવી પાછી સરૂ થઈ. વેધ સાંધી ચાલ્યો ગયો. આ વખતે મને મારા મિત્રની વાત યાદ આવી. સંસારના સ્વાર્થી સંબંધનો મનમાં ખ્યાલ થયો. અલારસુધી કાચને હીરો, પિત્તળને સુવર્ણ માની મોઢમાં મસ્ત થઈ મેં ઘૂમ્યા કાગળ ગુમાવ્યો તેનું જ્ઞાન થયું. તરત જ મેં વિચાર કર્યો કે હવે આ પીડા જે મને મરી જાય તો મારે શાની દુનીયાનો ત્યાગ કરી સંયમ માર્ગ સ્વીકારવો. આવો વિચાર કરી સૂતો. કંઈક સ્વપ્ન આવ્યું. સ્વપ્નમાં મારા મિત્ર દેખાવ લીધો. તેણે કહ્યું, હે મિત્ર ! સમજ, સમજ. તું અને હું આપણે બંને દેવો હતા. ગયા દેવતાના બવમાં તારું આયુષ્ય પૂર્ણ થવા આવ્યું ત્યારે તેં મને કહ્યું કે “તારું આયુષ્ય હજી બાકી છે માટે હું અડોધી મરીને મનુષ્ય થઈ છું ત્યાં તું મને સમજાવવાને આવજો. ગમે તે પ્રકારે મને બોધ પમાડજો.” તેના માટે મારી પાસેથી તેં વચન લીધું. મેં વચન આપ્યું કે હું સમજાવવાને આતીશ. શું આ બાગત બધી જૂની ગયો ? તે વખતનો તારો વૈરાગ્ય, તે વખતની તારી સમજણ, એ બધાં ક્યાં હડી ગયાં ? હે મિત્ર ! આજે હું (વચન આપનાર દેવ) તારી પાસે ત્રીજી વાર દાનજર યયો છું. એક વાર મિત્ર તરીકે તારી સાથે સંબંધ બાંધ્યો, તને સંસારનું સ્વરૂપ સમજાવવાની કોણીશ કરી, પણ તું ન સમજ્યો. ત્યારે દુઃખકર પણ અનુભવ કરાવનાર આ બીજો માર્ગ લીધો. ત્રીજી વાર વેધ

ખનીને તારી પાસે આબો ને પણ હું પોને જ. મેં તને વચન આપ્યું હતું
 તેથી આજે ત્રીજી વાર સ્વપ્નાવસ્થામાં તારા સમાગમમાં આબો છું. હવે
 સંસારના સ્વાર્થમય સંબંધની તને પિછાન થઈ ? જો પિછાન થઈ હોય તો
 હવે આત્મસાધન કરવાને ટદાર થઈ જા. એક નિશ્ચય કર. તુરત તારી વેદના
 દૂર થઈ જશે. એટલામાં હું જાગી ગયો ત્યાં તો દેવ અદૃશ્ય થઈ ગયો.
 મેં પ્રથમથી નિશ્ચય તો કર્યો હતો પણ સ્વપ્નના અર્થનો વિચાર કરી વધારે
 ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આબો કે હવે આ વેદના મટે કે તરત જ સંસારનો
 ત્યાગ કરવો. હે રાજન્ ! આ નિર્ણય કર્યા પછી તરત જ મારી વેદના કંઈ
 ઝાઝી થવા માંડી અને યોડી વારે તો મને શાંત નિદ્રા આવ્યા ગઈ.
 ખીજે દિવસે સ્વપ્નાવસ્થામાં હું જાગ્યો ત્યારે મારો ઝોરડો મારાં સંબંધીઓથી
 ચીઠાર બરાબ ગયો હતો. હું જાગી ન જઉં તેટલા માટે સૌ મૌન ધરી
 મારા ઉઠવાની રાહ જોતાં હતાં. હું જાગ્યો કે દરેક જણ મને કેમ છે તે
 પૂછવા લાગ્યાં. મેં જવાબે મને શાંતિ હોવાનો જવાબ આપ્યો ત્યારે સર્વ
 ખુશ થયા અને કહેવા લાગ્યા કે અમારી માન્યતા ધૂળીભૂત થઈ કોઈ તો
 કહે મેં અમુક વક્ષની માન્યતા કરી હતી, કોઈ કહે અમુક માતાની માન્યતા
 કરી હતી, પણ મેં કહ્યું કે ખીજ કોઈની માન્યતા ધૂળી નથી, માત્ર મારી જ
 માન્યતા ધૂળીભૂત થઈ છે. મારા માળાપે મને પૂછ્યું કે પુત્ર ! તારી મા-
 ન્યતા શું છે તે બોલ; પ્રથમ તારી માન્યતા પૂરી કરીએ. મેં કહ્યું
 “ સંતો દંતો નિર્વાર્ત્તો પવદ્વય અજગારિયં ” અર્થાત્-મેં એવી માન્યતા કરી
 છે કે આ વેદના મટી જાય તો ક્ષમાનો પાઠ શીખી ઇન્દ્રિયોનું દમન કરી
 આરંભ પરિબ્રહ્મને છોડી અણુગારપણું-સાધુધર્મ અંગીકાર કરું. આ વિચાર
 કરવાની સાથે મારી વેદના શાંત થઈ. માટે હવે હું માફ આત્મકાર્ય સાધીશ.
 કોઈએ પણ મારા કાર્ય વચ્ચે આડખીલ ન કરવી એટલી આપ સર્વેની
 કૃપા હું ચાહું છું. હે રાજન્ ! આ વિષય પરત્વે મારાં માળાપ અને સંબં-
 ધીઓની સાથે ધણે સંવાદ ચાલ્યો, પણ આખરે સર્વેને સમજાવી મેં દીક્ષા
 અંગીકાર કરી ત્યારથી અનાય મટીને હું સનાય થયો છું. હવે મારા
 આત્માનું રક્ષણ કરું છું અને ખીજ જીવોનું પણ રક્ષણ કરું છું માટે પોતાનો

અને ખીજનો નાથ થયો છું. આ હિપરથી તું પોતે સનાથ છે કે અનાથ છે તેનો જાતે વિચાર કરી લે. તું મને અત્યારે ઋદ્ધિ ભોગવિલાસના સાધનો આપવાને કહે છે, તેના કરતાં પણ વધારે મને મળ્યાં હતાં. સગાં, બહાલાં, મિત્રો પણ તેટલાં જ હતા, છતાં મને કોઈ દુઃખથી બચાવી શક્યો નહિ માટે હું અનાથ હતો. કહે તારામાં દુઃખ કે મોતથી બચાવવાની શક્તિ છે? મોટામાં મોટો દુસ્મન મોત અથવા કબ્રો છે તેનાથી બચાવવાની તારામાં શક્તિ નથી માટે મેં તને અનાથ કહ્યો હતો. હવે એ વચનો તને અસત્ય લાગતાં હોય તો પાછા ખેંચી લઉં.

ઐલુક—હે મહારાજ ! તમારાં વચનો સત્ય છે. મારી જ ભૂત છે. હવે મને ખાતરી થાય છે કે આ હિસાબે હું પોતે પણ અનાથ છું. મેં મારી મારી સંપત્તિને માટે વૃથા અભિમાન કર્યું. મોતરથી દુસ્મનની આગળ ગમે તેટલી સંપત્તિ કે ગમે તેટલી સત્તા હોય પણ તે તુચ્છ છે. તમે એક દંડ વૈરાગી અને ખરા ત્યાગી પુરુષ છો. છતાં તમને ભોગની આમંત્રણ કરી એ મેં તમારો અપરાધ કર્યો, તેને માટે હું આપની ક્ષમા માંગું છું અને આપનો ધર્મ સાંભળવાને છઠ્ઠું છું.

ત્યારપછી મુનિએ ધર્મબોધ આપ્યો. તે સાંભળી ઐલુક રાજ્યએ ધણી જ પ્રસન્નતાની સાથે પોતે તે ધર્મ સ્વીકાર્યો. મુનિની સ્તુતિ, બહુ માન, વંદના, નમસ્કાર કરી ઐલુક રાજ્ય લાંબી વિદાય થયા. મુનિ પણ મહામંડળમાં અનેક મળ્ય જીવોને પ્રતિબોધ પમાડી અંતરના દુસ્મનોને છૂટી છેવટે નિર્ભય પદ પામ્યા. સનાથ થયા છતાં પણ ખીજ લોકોને સમજાવવા માટે “અનાથ” એવા નામથી જ તેઓ પોતાને જાણખાવતા, અને તેમના ચરિત્રમાં અદ્યપિષ્યતઃ ‘અનાથી’ એવું નામ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે.

જેની પાસે આટલી સમૃદ્ધિ હતી અગર મોટું રાજ્ય હતું, તે ગુણસુંદર અને ઐલુક રાજ્ય જેવા પણ બ્યારે અનાથ હતા, ત્યારે સામાન્ય મનુષ્યોથી સનાથતાનો દાવો થી રીતે ધરી શકાય ? (૧૫)

અન્તેરણ્યમવાશ્રયઃ ।

રાજ્યં પ્રાજ્યં ક્ષિતિરતિફલા કિઙ્કરાઃ કામચારાઃ ।

સારા હારા મદનસુભગા ભોગભૂમ્યો રમણ્યઃ ॥

एतत्सर्वं भवति शरण यावदेव स्वपुण्यं ।

मृत्यौ तु स्यान्न किमपि विनाऽरण्यमेकं शरण्यम्॥૧૬॥

ઉપટે રમશાન સિવાય બીજે નિવાસ નથી.

અર્થ—મોટી સત્તાવાળું રાજ્ય, લાંબા વિસ્તારવાળી પૃથ્વી, ઉપરીની ઇચ્છાને તાબે રહી કામ કરનારા નોકરો, ખેડવાલાયક ઉંચામાં ઉંચા કિંમતી હારો, હાથણીની ગતિએ ચાલનારી મનને રમાડનારી મુદર મુંદરીઓ, આ બધું ચાલુ જન્મમાં પણ ત્યાંસુધી જ ઉપયોગી છે કે જ્યાંસુધી પૂર્વનાં સંચિત શુભકર્મ-પુણ્યકર્મ પ્રબળ છે, અથવા જ્યાંસુધી મોતની સવારી આવી પહોંચી નથી. હે મદ્ર ! પુણ્યનો અંત આવતાં કે મોતનો સપાટો લાગતાં એક અરણ્ય કે રમશાન ભૂમિ સિવાય બીજું કાંઈ પણ આ શરીરને આશ્રય નહિ આપે. (૧૬)

વિવેચન—આ પરિવર્તન તો કેટલીએક વખત નગરે જોવાય છે, કે એક માણસને પુણ્યયોગે વારસા તરીકે કે વગર વારસે રાજ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે; બીજી તરફ તેના હરીફો કે દુશ્મનોની તેનું રાજ્ય પડાવી લેવાની દૃષ્ટ પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય છે. આખરે દુશ્મનો શરૂ છે તો નવો રાજા માસ ૭ માસ કે બાર માસની અંદર રાજ્ય ગુમાવી બેસી ઉપટે કેદમાં સપડાય છે. અહા ! આ પરિવર્તન રાજ્ય ગુમાવી બેસનારને કેટલું દુઃખપ્રદ થાય છે ? આ વખતે તે એમ જ ઇચ્છશે કે થોડા વખતને માટે રાજ્યસંપત્તિની આ પ્રાપ્તિ થઈ તેના કરતાં ન થઈ હોત તો વધારે સારું હતું. વસ્તુના અભાવ કરતાં વસ્તુને વિયોગ માણસના અંતઃકરણમાં ઉડેા ધા મારતો જાય છે. એક માણસને અત્યુક વસ્તુ મળ્યાં ન મળ્યાં હોય તેને તે વસ્તુને

અભાવ હોય છે. તે અભાવ માણસને એટલો ખટકતો નથી, પણ આવેલી વસ્તુનો પુનઃ વિયોગ થાય તે વધારે ખટકે છે. એવી જ, રીતે એક માણસને કોઈ જમીનનો કકડો બાગમાં આવે છે કે પૈસા ખરચી વેચાતો લેવામાં આવે છે, પણ પાછળથી તેનો ખરો હક્કદાર બીજો કોઈ માણસ નીકળે છે અગર કોઈ ખટપટીયા માણસો ખટપટ જગાવી ખોટો લેખ અને ખોટા સાક્ષીઓ ઉભા કરી તે જમીન ઉપર દાવો કરી ઇન્નાફ આપનારના મનમાં જુદો જ અભિપ્રાય બધાવી હુકમનામું કાઢાવી પૈસા ખરચનારની પાસેથી જમીનનો કકડો પડાવી લેવામાં આવે છે, પૈસા ખરચનાર પૈસા અને જમીન બંને શુભાવવાની સાથે લોકોમાં ગાડો ગણાય છે ત્યારે તે બિચારાને કેટલું દુઃખ થતું હશે ? એક માણસને એક વખત મન માન્યા સારા નોકરો મળે છે કે બીજા તેના હરીફને ઇર્ષ્યા જન્યુત થાય છે તેથી તે નોકરોને બદલવાઈ આપી નસાડી દે છે. એકને એકઠા પૈસા કે આભૂષણોની પ્રાપ્તિ થાય છે; છ મહીના કે બાર મહીના થતાં પાછો બ્યાપારમાં ધક્રો લાગે છે કે કોઈ આસામી મુટે છે તેમાં પોતાની સર્વ દોલત હમાઇ જાય છે. એટલે મેળવેલાં આભૂષણો વેચવાનો વખત આવી પુગે છે. એક માણસને મન ગમતી પ્રકૃતિને અનુકૂળ આશતમાં પણ આત્માસન આપનારી પતિવ્રતા સ્ત્રીનો પ્રેમ બધાય છે, હૃદયની ગાંઠ જોડાય છે કે બીજી તરફ બેમાંથી એકને કાળનો સપાટો લાગે છે સારે વિયોગ થાય છે. એક વરસે બ્યાપાર કે લોટરીમાં સારો ચાન્સ-લાભ મળે છે કે બીજો વરસે કાંતો શેઠ કે બાગીદારનું મન બદલાઇ જાય છે અને કાંતો પોતે જ મોંઢો પડે છે, એટલે મળેલ લાભ જતો રહે છે ! આજના વખતમાં પ્રથમ તો માણસોનો હૃદય જ એવો છે કે જેમ હજુ વસ્તુની અધિક ઇચ્છા કરે તેમ તેમ હજુ વસ્તુ દૂર બાગતી જાય. કદાચ સ્વદેશ પુણ્યનો યોગ થતાં તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ તો તે પુણ્ય પણ એટલાં બધાં નહીં કે છંદગીપર્વત ઇષ્ટ વસ્તુનો સંયોગ કાપ્યમ રહે. કોઈના પુણ્યની અવધિ છ મહીનાની હોય તો છ મહીના સુધી અને બાર મહીનાની હોય તો બાર મહીના સુધી અગર કંઈક વધારે જોર હોય તો બે પાંચ વરસ સુધી ઇચ્છિત વસ્તુનો મેળાપ

રહે છે અને પુણ્યની અવધિ પૂરી થતાં તરત જ ગમે તે કારણ મળતાં સંયોગ વિયોગના રૂપમાં બદલાઈ જઈ હૃદયને જખમી બનાવતો જાય છે. મહાવીર પ્રભુએ ખરૂં જ કહ્યું છે કે “સંયોગ મૂઠં જીવાણં પત્તા દુસપરં-પરા” અર્થાત્ તારા પામતારી વસ્તુનો સંયોગ જ દુઃખરૂપ વસ્તુ મૂળ છે. સંયોગરૂપ મૂળની હયાતી થતાં દુઃખપરંપરારૂપ પાંદડાં રતત એવ પુટી નિકળે છે. પુત્ર, પત્ની, મિત્ર, દાથી, ઘોડા, રથ, હવેલી, ધન-દોલત વગેરે મીઠોનો સંયોગ પૂર્વના પુણ્યનો છેડો ન આપ્યો હોય ત્યાં સુધી જ રમણીય રહે છે, પણ સાથે એ વાત પણ ચોક્કસ છે કે ગમે તેટલું પુણ્ય હશે તોપણ તેની અવધિ-હદ બંધાએલી છે. અવધિ પૂર્ણ થતાં એક દિવસ અવસ્ય પરિવર્તન તો થવાનું જ. કહાય વધારેમાં વધારે લાંબી સ્થિતિનાં પુણ્યો હશે તોપણ આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં મોતનો સપાટો લાગનાં તો જરૂર પરિવર્તન થવાનું છે. તે વખતે પોતાની કરી લીધેલી દરેક વસ્તુ, બંધે-ને તે વસ્તુ વિના એક ઠાણ પછી ચાલી સકતું ન હોય તોપણ તે વખતે પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુ પછી છોડવી પડશે. હે બદ્ ! તે વખતે ખીંછ વસ્તુઓની સાથે બંધાવામાં બંધાઈ આ તારૂં શરીર પણ તને લગ્નવું પડશે. અગર શરીરથી તારે છૂટા થવું પડશે. હે બદ્ ! તે તારા શરીરને ગમે તેવાં લાડ લઠાવ્યાં હશે અને તેની પૂરેપૂરી સાર સંભાળ કરી હશે, તેજ કૂચેલ અતર નાંખી મુશોબિત બનાવ્યું હશે અગર પકવાનો એવા મસાલા ખાઈ ખૂચ પુટ કર્યું હશે પણ તેને તારો વિયોગ થયા પછી તારા સમાં બંધાતાં પુત્રો કે પત્ની કોઈ પણ એક હજુબર તારી બનાવેલી હવેલીમાં તને રહેવા નહિ આપે. વધારે નજીકનાં સંબંધીઓ વળી વધારે કિતાવળ કરી તારા શરીરને ઘરથી બહાર કઢાડશે ! તારા ખરીદેલા ઘોડા દાથી કે રથ હશે પણ તે માંતું કશું તારા શરીરને સ્વારીમાં લિપ્તોગી નહિ થાય. માત્ર આડકાટના લાકડાની બનાવેલી ઠાંઠડી જ તારા શરીરના વાહન તરીકે વપરાશે !! તે પણ રમણાનની બચકર ભૂમિમાં પહોંચતાં સુધી જ. આખરે તારા બાગ બગીચાની રમણીય ભૂમિ પછી આ શરીરને ચરણ નહિ આપે, કિન્તુ અરુણ-જંગલમાં આવેલી રમણાનભૂમિ જ આ શરીરને આશ્રય આપશે.

તારા સંબંધીઓ તો તે ભૂમિમાં પણ તારા શરીરને અખંડ રહેવા નહિ આપે કિન્તુ બાળીને ભસ્મ કરી નાંખશે, તે એટલે મુઠ્ઠી કે છેવટે તેની રાખનો પણ પતો નહિ લાગે ! તારામાં કંઈ સ્વાર્થ હશે તો પાછળના સંબંધીઓ થોડા દિવસ યાદ કરશે પણ પછી તો નામ નિશાન પણ ભૂલી જવાશે. ખરું જ કહ્યું છે કે—

દિન ગણતાં માત્ર ગયા, વરસે આંતરીયા,
સુરત ભૂલ્યા સમજનો, પછી નામે પણ વિસરીયા.

આવી અનિત્ય બાહ્ય સમજને જે આત્મિક કાર્ય સાધશે તે મુખી થશે. (૧૬)

किं शरणम् ।

संसारोऽस्मिन् जनिमृतिजरतापतप्ता मनुष्याः ।
सम्प्रेक्षन्ते शरणमनघं दुःखतो रक्षणार्थम् ॥
नो तद् द्रव्यं न च नरपतिर्नापि चक्री सुरेन्द्रो ।
किन्त्वेकोयं सकलसुखदो धर्मएवास्ति नान्यः ॥१७॥

કેાતું શરણું હોઇ શકે ?

અર્થ—આ સંસારમાં નરક તિર્યચ આદિ ગતિમાં ભવભ્રમણ કરતાં ત્રાસ પ્રાપ્તિ અને ખિન્ન થએલા જીવોને અવશ્યમેવ દુઃખથી બચવા અને મુખ પામવાની ઇચ્છા થાય છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે “ન્યારે કન માલ મીલત કુટુંબ પરિવાર એ બધાં અન્તે અળગાં થાય છે ત્યારે સખાની પેડે સહાયક બની કોણ રક્ષણ કરે છે ? કોઇ પણ રક્ષક અથવા શરણુ આપનાર છે કે નહિ ?” આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સરલ અને સીધો છે, પણ પ્રથમ તેમાં શ્રદ્ધાની જરૂર છે. હે સખે ! શ્રદ્ધા હોય તો શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળ. મોત વખતે ખીજ બધા ન્યારે દૂર રહેશે ત્યારે માત્ર એક ધર્મ જ કે જે સર્વ પદાર્થોને બંધનાર પુરૂષે દર્શવિત છે, કર્મના મર્મને મોક્ષનાર છે, અને

સમગ્ર સુખ સંપત્તિને આપનાર છે, તે ધર્મે જ મિત્રની માફક સદાપક યર્ધ રક્ષણ દરનાર છે. માટે તેનું જ સ્વરણ સ્વીકાર. (૧૭)

વિવેચન—ત્યાંમુધી સૂક્ષ્મ અને અમૂર્ત રૂપ રસ ગંધ સ્પર્શ વગરની ચીજોને અપરોક્ષ જણાવનાર જ્ઞાન ન થાય ત્યાંમુધી કેવળ શ્રદ્ધાથી તેની દયાતી માનવાની જરૂર છે. જીવ-આત્મા એ ચર્મચતુષ્ઠી દેખી શકાય તેવી ચીજ નથી હારણ કે તે અતિસૂક્ષ્મ છે, તોપણ તેનું અસ્તિત્વ સામિત કરનાર અનેક દાર્શનિક અને ધાર્મિક પુસ્તકો છે, તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખી આત્માની દયાતી જ્યારે સ્વીકારવામાં આવે ત્યારે તેની સાથે એ પણ સ્વીકારવું પડશે કે આત્મા શરીરની સાથે નાશ પામી જનાર ચીજ નથી પણ તે શરીર ઉત્પન્ન થયા પહેલાં અને શરીરનો નાશ થયા પછી પણ કાયમ રહેનાર અખંડ અવિનાશી નિત્ય છે. જ્યારે એ નિત્ય છે ત્યારે શરીરની ઉત્પત્તિ થયા પહેલાં તે કોઈ સ્વયં હોયો જોઈએ અને શરીરનો નાશ થયા પછી કોઈ જગાએ જવો જોઈએ, એટલે કે આત્માને પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મ છે. કોઈ સ્વયંથી આવીને તેણે આ શરીર સાથે સંબંધ જોડ્યો અને આખરે આ શરીરથી છૂટો પડી ગતિંતરમાં બીજા શરીરની સાથે સંબંધ જોળવાનો છે. જેમ એક માણસ જુનાં વસ્ત્રો બદલાવીને નવાં વસ્ત્રો ધારણ કરે છે તેમ આત્મા પણ જુનું શરીર છોડીને નવું શરીર ધારણ કરે છે. યદુક્ત ગીતામાં—

वासंति जीर्णानि यथा विहाय । नयानि घृष्टाणामि नरोऽपराणि ॥

તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાન્યન્યાનિ સંવાપિતિ નયાનિ દેહી ॥

અ. ૨. શ્લો. ૨૨.

જ્યારે એ વાત સ્વીકારવામાં આવે કે જીવ ભવાંતરમાંથી આવે છે અને પુનઃ ભવાંતરમાં જાય છે, ત્યારે સવાલ એ ઉત્પન્ન થાય છે કે જીવ ભવાંતરમાંથી અહીં આવે ત્યારે કંઈ સાથે લઈ આવે છે કે કેમ? તેમ જ અહીંથી ભવાંતરમાં જતાં જીવની સાથે કંઈ જાય છે કે કેમ? આનો ઉત્તર એક જ પ્રકારે આપી શકાશે કે જે ચીજ ભવાંતરમાંથી અહીં લાવી શકાય છે, તે જ ચીજ અહીંથી ભવાંતરમાં જતાં લઈ જઈ શકાય. અહીંથી

બવાંતરમાં ગયેલાએની સ્થિતિ આપણે નજરે જોઈ શકતા નથી, પણ બ-
વાંતરમાંથી અહીં આવેલાની સ્થિતિ આપણે જોઈ સંકીએ છીએ કે બાળક
જન્મતી વખતે એક નવન શરીર સિવાય બીજું કશું હાવતું નથી. નથી
હોતાં તેની પાસે વસ્ત્ર આભૂષણો અને નથી હોતું હીરા માણેક મોતી સોનું
રૂપું કે બીજું દ્રવ્ય. જોકે દેખીતી રીતે કંઈ પણ તેની પાસે જેવામાં
આવતું નથી, પણ ખરી રીતે તેમ નથી. પુણ્ય પાપ કે શુભ અશુભ કર્મ
તે સાથે લઈ આવેલ હોય છે, અને તદ્વત્સારે જ અહીં સુખ દુઃખ, સંપત્તિ
વિપત્તિ, સંયોગ વિયોગ, લાભાલાભ, વગેરે પામે છે. જન્મ પરમવમાંથી
આ જીવ પુણ્ય પાપ લઈ આવે છે અને તે તેને ફળ આપે છે, તેવી રીતે
આ ભવનાં પુણ્ય પાપ પરમવમાં સુખ દુઃખ રૂપ ફળ આપવાને જીવની
સાથે જાય છે; એટલે આ ભવનો અંત આવતી વખતે ધન, માલ, મીઠકત, હાથી,
ઘોડા, રથ, હવેલી, સર્ગો-સંબંધીઓ એ બધાં જ્યારે દૂર રહે છે, એમાંનું
કોઈ પણ સહાયકારક કે સહચારી બનતું નથી, ત્યારે પણ આ જીવનીમાં
કરેલ ધર્મોપકારોથી મેળવેલી પુણ્ય-સંપત્તિ જીવની સાથે આવે છે અને
પરમવમાં દુઃખમાં દિલાસો આપી એક સાચા મિત્ર તરીકે સહાય કરે છે.
અહીં એક દૃષ્ટાંત લઈએ.

દૃષ્ટાંત—એક રાજાનો કારભારી દીર્ઘદર્શી અને બુદ્ધિશાળી હતો.
એકદા તેણે વિચાર કર્યો કે “રાજા મિત્ર કેન દૃષ્ટં શુભં વા” હું રાજાની
નોકરી કરું છું. આજે રાજાની દષ્ટિ મારા ઉપર સારી છે, કાલે ખરાબ થઈ
જાય કેમકે રાજા કોઈના મિત્ર થયા નથી અને થશે નહિ. વખતે રાજાની
ખરા નજર થતાં આપત્તિ આવી જાય તે વખતે મિત્રો વિના બીજું કોણ
સહાય કરે? માટે મારે થોડા મિત્રો કરવા જોઈએ. એમ વિચારી તેની
પાસે આવનાર અને જેસનાર માણસોમાંથી એક માણસની સાથે તેણે
મિત્રતા બાંધી તે એટલે સુધી કે ખાતું પીતું, હરવું કરવું, રમત મમ્મત, એ
દરેકમાં મિત્રને સાથે રાખી તેની સાથે ગાઢ સંબંધ બાંધ્યો. એક કરતાં બે
સારા એમ ધારી કારભારી સાહેબે વળી એક બીજા માણસની સાથે પણ
મહોત્તમ બાંધી, પણ તેની સાથે વાર વર્ષ કે આઠ વસંતે નજરમાં રાખ્યું.

હતું. પ્રથમ મિત્ર જેટલો સહવાસ બીજા મિત્રની સાથે નહોતો. તોપણ ખાસ પ્રસંગે બીજા મિત્રને કદી પણ ભૂલી જતા નહિ. કારભારીએ ત્રીજો પણ એક મિત્ર કર્યો હતો પણ તેની સાથે વધારે પરિચય રાખવામાં આવતો નહિ. માત્ર કોઈ વખતે રસ્તામાં દૃષ્ટિમેળાપ થતો અને કોઈ ખાસ પ્રસંગપર એક બીજાને ઘેર મેળાપ થતો હતો. આ ત્રણ મિત્રોને જુદા જુદા ઝોળખવાને પહેલાનું નામ નિત્યમિત્ર, બીજાનું નામ પર્વમિત્ર અને ત્રીજાનું નામ જુદારમિત્ર અથવા દૃષ્ટિમિત્ર રાખવામાં આવ્યું હતું. કારભારીનો જેની સાથે જેટલો પરિચય હતો તે પ્રમાણે નામની ગોઠવણ થઈ હતી. એક વખત કારભારીએ પોતાના મિત્રોની પરીક્ષા કરવાનો વિચાર કર્યો. પોતાના ઉપર રાજ્ય તરફની કંઈ આશંકા આવી છે એવું બાન કરાવવાને કારભારીએ એક પ્રપંચી કારસ્તાન ઉભું કર્યું. રાજાને ન્હાની ઉમ્મરનો એક ને એક કુંવર હતો તેને પોતાને ત્યાં જમાડવા લઈ જવાને કારભારીએ રાજાને વિનંતિ કરી. રાજાએ તે સ્વીકારી. કિમતી વસ્ત્ર આભૂષણો પહેરાવી એકલા કુમારને કારભારીને ત્યાં મોકલવામાં આવ્યો. કારભારીએ ઘેર જઈ રાજકુમારને તેના જેવડી ઉમરના પોતાના પુત્રની સાથે ગમ્મતમાં લગાડી ધરની અંદરના શુભ ભોંયરામાં સંતાડી રાખ્યો. પોતાના બીજા છોકરાની સાથે પોતાની સ્ત્રીને પિયર તરફ વિદાય કરી, અને ધરની માલમીલકત આધી પાછી કરી જેના પેટમાં વાત ટકી શકે નહિ એવા એક નોકરને બોલાવી તેની પાસે કારભારીએ વાત કરી કે મારાથી એક અધઠિત ખનાવ બન્યો છે. રાજાની સંમતિ લઈ રાજકુમારને આપણે ઘેર તેડી લાવ્યા પણ તેનાં કિમતી ધરેણાંની લાલચે મારી બુદ્ધિ બગડી તેથી મેં તેને મારી નાંખ્યો. દોષને વશે મેં ભવિષ્યની આપત્તિનો વિચાર ન કર્યો પણ હવે તેનો વિચાર થઈ પડ્યો છે કે રાજાને શું જવાબ આપવો? રાજાએ કુમાર હાથોહાથ મને સોંપ્યો એટલે જેખમદારી મારા ઉપર રહી જેથી આડો અવરોધ જવાબ આપતાં પણ હું તો સપડાવાનો જ. આ બધી કડાકુટ કરવા કરતાં હું ક્યાંક સંતાઈ જઈ એ માર્ગ મને ઠીક લાગે છે માટે હું ક્યાંય સંતાઈ જઈશ. હું ખબરદાર રહી મારા ધરની સંભાળ રાખજે અને રાજાનાં માથુસો આવે તો આ

ધુપો બેઠ પ્રગટ થવા ન દેતાં કંઈ પણ બહાનાં કહાડી ઉત્તર આપજે. એવી રીતે ચાકરને બલામણુ કરી કારભારી ઘેરથી બહાર નીકળી નિત્યમિત્રને ઘેર પહોંચ્યા. કારભારીને એકલા આવતા જોઈ નિત્યમિત્રને વિચાર થયો કે આજે એકલા કેમ ? કેમ કોઈ નોકર ચાકર સાથે નથી ? એટલું જ નહિ પણ કારભારીનો મ્હેરો તદ્દન બદલાઈ ગયો છે, સુખપર ઉદાસીનતા છવાઈ ગઈ છે, માટે કંઈ પણ અવનવો બનાવ બનેલો જણાય છે. નિત્યમિત્ર આમ વિચાર કરે છે તેટલામાં તો કારભારી આવી પહોંચ્યા. નિત્યમિત્રને એક ખાનગી ઓરડામાં લઈ જઈ કારભારી કહેવા લાગ્યા, હે મિત્ર ! આજે મારા ઉપર આશત આવી પડી છે. તેમાં દોષ જીજ્ઞાસો નથી કિન્તુ મારો પોતાનો જ છે. મારો નસીબ ફૂટ્યો તેથી મને કુપ્રુદ્ધિ સુગ્રી. રાજના એકના એક કુમારતું ખૂન મારે હાથે થઈ ગયું. કારભારી વાત આગળ ચલાવે છે તેટલામાં તો નિત્યમિત્ર બોલી ઉઠ્યો અરે કારભારી સાહેબ ! આ શું બોલો છો ? રાજકુમારતું ખૂન !! કારભારીએ કહ્યું : બાઈ ! ત્યારેજ કહું છું કે મારા કર્મ ફૂટ્યો.

નિત્યમિત્ર—અરે સાહેબ ! આ તો ગજબની વાત કહેવાય આવો મ્હેરો શુન્દો હવે શી રીતે જાનો રહેશે ?

કારભારી—હે મિત્ર ! ગમે તે ચુકિતથી તું મને બચાવ. મારી મતિ મુંઝાઈ ગઈ છે. મને કોઈ દિશા સૂઝતી નથી માટે તારે આશરે આગ્યો છું. ખીજી વાત પછી પણ એક વાર તારા ઘરમાં મને ક્યાંક સંતાઈ કેમકે વખતે રાજના માણસો આવી પહોંચશે તો મને પકડી જશે.

નિત્યમિત્ર—સાહેબ ! તમે કહો છો તે ખરું છે પણ આમાં વિચારવા જેવું છે. તમે કહેવાઓ રાજના શુન્દેમાર, તે પણ નાનો સુતો શુન્દો નહિ પણ મોટો શુન્દો. ખબર પડી તેની ધડીએ રાજના માણસો છૂટશે. મારી શક્તિ નથી કે હું તેમનો તાપ છરવી શકું.

કારભારી—હું સંતાઈ ગયો હોમશ એટલે શું ખબર પડશે કે કારભારી અહીં છે ? માટે હે મિત્ર ! આ વખતે તું મને મદદ આપ.

પંક્તિનો બાળખચ્ચાંવાળો માણસ હું. જાતે નિર્વાહ કરનારો હું. જો હું તમને રાખું તો રાખ્યું દબાણ મારા ઉપર યાય અને કામ ધંધાથી અટકું, એટલું જ નહિ પણ છેવટે વાત છાની ન રહે તો તમને પકડી જાય તેની સાથે મને પણ શિક્ષા યાય તો મારાં બેરાં છોકરાં સર્વે રખડી પડે માટે મહેરબાની કરી મારાં બાળખચ્ચાં ઉપર દયા રાખો તો ઠીક. બીજો કયાંય રક્ષણ થતું હોય ને તે કરો તો સારું.

કારભારી—પણ બીજો કયાં જવું તે મને સૂઝતું નથી ! આ વખતે તું સદાય નહિ કરે તો બીજો કાણ કરે ?

પર્વમિત્ર—તે વાત ખરી પણ મારે મારી શક્તિનો વિચાર કરવો જોઈએ કે નહિ ? બીજા કોઈનો ગુન્હો હોય તો ઠીક પણ આ તો રાખ્યો ગુન્હો. સાહેબ ! આ વખતે માફ કરો. મને જાગતી લાવમાં હોમવાનું મોકુફ રાખો.

કારભારી—હે મિત્ર ! તારી હિમ્મત હોય તો જ મને રાખવાનું હું કહું છું, પણ બીક લાગતી હોય તો કંઈ નહિ. મારાં નસીબ મારી સાથે. પરાણે આપત્તિમાં હું કોઈને નહિ નાંખું. તમારી હિમ્મત નથી આલતી તો કંઈ નહિ, હું જઈ છું. તમારું શ્રેય થયે.

એટલું કહી કારભારી ત્યાંથી વિદાય થયા ત્યારે પર્વમિત્ર દિવગીર થતો થોડે સુધી ચૂકવાને આવ્યો, અને એ આંસુ ખેરવતો કહેવા લાગ્યો કે હું હતભાગ્ય કે મારે ત્યાં તમારી મેજે તમે આશ્રય લેવા આવ્યા પણ હું સંયોગને વશ આશ્રય આપી શક્યો નહિ. એમ વિવેક દર્શાવતો પર્વમિત્ર પાછો વળ્યો અને કારભારી ત્રીજા જુદારમિત્રને ત્યાં ગયા. જુદારમિત્ર કારભારીને પોતાને ઘેર આવના જોઈ સામો ગયો અને ઘણો આવકાર આપી કારભારીને ઘરની અંદર લઈ આવ્યો. ત્યારે કારભારીએ કહ્યું કે હું ઘણો દિલગીર છું કે આવા કટાકટીના વખતમાં હું તમારો પરાણો બચાવું છું. જુદારમિત્રે કહ્યું : ગમે તેવો વખત હોય પણ તમારા આવવાથી હું ઘણો ખુશ થયો છું. કારભારીએ કહ્યું કે મારા ઉપર રાખ્યો આવકાર આવી પડી છે. મારે હાથે આવું...કામ જતા

મથું છે દવે આશ્રય લેવાને હું તારી પાસે આવ્યો છું. જુદારમિત્રે કહ્યું કે હે મિત્ર ! કેાઇ જાતની દરકત નહિ આવે. જ્યાંમુઘી મારા દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાંમુઘી હું તમારૂં રક્ષણ કરીશ. મારે ઘેર ચાલી ચલાવીને આજે આવ્યા તો તમે મારા પ્રાણ છો. તમારે બદલે હું મારા પ્રાણ અર્પણ કરીશ પણ તમને જરા લાગવા નહિ દઈ. ચાલો અહર, એક બોંયરામાં તમને સતાડી મૂકું. એમ ત્રીજા મિત્રે એવી લાગણીથી કારભારીને આશ્વાસનની સાથે આશ્રય આપ્યો.

કારભારી તો ઠેકાણે પડ્યા પણ તેને ઘેર શું બન્યું તે તપાસીએ. દિગંત ગધ છાની રહે તો ચાકરના પેટમાં વાત છાની રહે. કારભારીએ વાત કરી ત્યારથી ચાકરને આફરો ચડી આવ્યો. કારભારી ગયા કે તરત બહારો થવાને રાજાની પાસે ચાકરે પેટ ફેડ્યું. કારભારીની તમામ હકીકત કહી સંભળાવી. રાજાએ શરૂસે થઇ એકદમ માણસોને હુકમ કર્યો કે દર-મખેર કારભારીને પકડી લાવો. રાજાનાં માણસોએ કારભારીને ઘેર નિત્ય-મિત્રને અને પર્વમિત્રને ત્યાં તપાસ કરી. નિત્યમિત્રે કહ્યું : મારે ત્યાં આવ્યો હતો ખરો, પણ મેં તેને રાખ્યો નથી. રાજાના શુન્દેગારને હું કેમ રાખું ? ખાત્રી ન હોય તો મારૂં ઘર તપાસો. છેવટે એટલું પણ કહ્યું કે પર્વમિત્રને ત્યાં ગયો હશે માટે ત્યાં તપાસ કરો. રાજાના માણસો પર્વમિત્રને ત્યાં ગયા. તેણે પોતાનું ઘર બતાવ્યું અને કહ્યું કે મારે ત્યાં નથી અને મને ખબર નથી કે તે ક્યાં ગયા. છેવટે જુદારમિત્રને ત્યાં તપાસ કરી. તેણે કહ્યું કે મારે ત્યાં નથી. રાજાના માણસોએ કહ્યું કે નિકળશે તો તું શુન્દેગાર ગણાઈશ, અને તારે શિક્ષા બોગવવી પડશે. જુદારમિત્રે કહ્યું કે ખુશીની સાથે મારે ઘેરથી નીકળે તો હું શિક્ષા બોગવવા તૈયાર છું. એમ હિમ્મતબાર જવાબ આપીને શક દૂર કર્યો. પણ રાજાના માણસે તેની પાસેથી લખાવી લીધું કે મારા ઘરમાંથી નીકળે તો રાજા મારા ઘરખાર છુટી ચાહે તેવી શિક્ષા કરે. ઘણી તપાસ કરતાં કારભારીનો પતો ન લાગ્યો ત્યારે રાજાએ દહેરો પિટાવ્યો કે કારભારીના ખબર આપે તેને અમુક ધનામ આપવામાં આવશે.

કારભારીને પણ પરીક્ષા કરવાની હતી તે યદ્ય ગદ્ય. તેમ છોકરાઓને બોંયરામાં રાખ્યા છે તે પણ સુંઝાતા હશે માટે હવે આ બાજી સંકેલી લેવી, એમ માની જીહ્વારમિત્રને કારભારીએ ઠણું કે ટું બીહું ઝડપી રાજની પાસે જઈને કહે કે કારભારીનો હું પત્તો આપું, પણ કારભારીને આપ ગુન્હેગાર ગણા છે તે ગુન્હે તેનો નથી. આપને કોઈએ ખોટી વાત કસાવી છે. કુમારસાહેબ તો સદીસલામત છે. આપની આગા હોય તો કુમારસાહેબ અને કારભારીને આપની આગળ હાજર કરૂં.

જીહ્વારમિત્રે તે જ પ્રમાણે કર્યું. રાજની આગા મેળવી કારભારી અને કુમારને બોંયરામાંથી કઢાડી રાજની પાસે હાજર કર્યા. રાજનો ગુસ્સો ઉતરી ગયો. પણ આમ કરવાનું શું કારણ હતું તે પૂછ્યું. કારભારીએ ખુલાસો કર્યો, અને ત્યારથી કારભારીએ નિત્ય અને પર્વમિત્રનો સંગ છોડી જીહ્વાર મિત્રની સાથે મહોબત રાખી.

આ વાતનો સાર એ છે કે કારભારી તે દરેક જીવ છે. નિત્યમિત્ર તે આ શરીર છે. તેની સાથે હમેશનો પરિચય અને રાત દિવસ તેની સંભાળ લેવામાં આવે છે. પર્વમિત્ર તે સર્ગાસંબંધીઓ તેની વારે તહેવારે સંભાળ લેવાય છે. જીહ્વારમિત્ર તે ધર્મ અથવા ધર્મશુર તેનો પરિચય કોઈ કોઈ વખતે થાય છે. જ્યારે કાળરૂપ રાજનો કોપ થાય છે, ત્યારે પહેલવહેલાં આ શરીર જીવનો સંગ છોડે છે. જંગલમાં હોય તો જંગલમાં અને રસ્તામાં હોય તો રસ્તામાં તે સંગ છોડે છે. ગામભેગાં કે ધરભેગાં કરવા જટલી પણ તેને ચરમ રહેતી નથી. પર્વમિત્ર સમાન સર્ગાવહાલાં પણ સાથ છોડી દે છે, પણ તે ચોડે સુધી એટલે સ્મરણસુધી પહોંચાડવા આવે છે. બે આંસુ ખેરવી દિલગીર યતાં તે પણ પાછાં વળે છે. પણ ત્રીજા જીહ્વારમિત્ર સમાન ધર્મ જીવનો સંગ છોડી દેતો નથી, કિન્તુ સાથે આવીને વિપત્તિથી બચાવે છે. પરમવમાં દરેક જાતની સગવડ કરી આપે છે. માટે એક ધર્મનું જ ચરણુ લેવું જોઈએ કે જોથી આખરને વખતે શાંતિ મળે અને પરમવમાં પણ ઇચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય. (૧૭)

(૩) સંસાર ભાવના.

[ધર્મનું શરણ ન સ્વીકારનાર જીવ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે માટે ત્રીજી ભાવનામાં સંસારનું સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવે છે.]

શિखारिणी वृत्तम् ॥

વૃત્તીયા સંસારભાવના ।

अहो संसारेऽस्मिन् विरतिरहितो जीवनिवह—

श्विरं सेहे दुःखं बहुविधमसौ जन्ममरणैः ॥

परावर्त्तनन्त्यं प्रतिगगनदेशं विहितवां—

स्तथाप्यन्तं नाप्नोद्भवजलनिधेः कर्मवशतः ॥૧૮॥

ત્રીજી સંસાર ભાવના.

અર્થ—અહો ! આ સંસારને વિષે પ્રાણીસમૂહ પાપથી નિવૃત્ત થયા પછી પણ વખતથી જન્મ જરા અને મરણનું દુઃખ નિરંતર સદન થયા કરે છે, તે એટલે સુધી કે ચૌદ રાજલોકના અસંખ્યાતા પ્રદેશ છે, તેમાંના દરેક પ્રદેશે અનંતાનંત વાર જન્મ મરણ કરી અનંતા પુલ્કણ પરાવર્તન નિષળવ્યા તોપણ હજીસુધી સંસાર સમુદ્રને હિંદો આવ્યો નહિ ! (૧૮)

વિવેચન—‘સમ્’ ઉપસર્ગ અને ‘સૃ’ ધાતુ ઉપરથી ‘સંસાર’ શબ્દ બન્યો છે. ‘સસરણગીલઃ સંસારઃ’ સંસારનું-વહેવું-એક રથાનેથી બીજે રથાને જવું એ જેનો સ્વભાવ છે તે સંસાર. ‘જપ્તુ’, આવણું, ઉપજવું, મરણું, એ સ્વભાવ કર્મ સહિત જીવે છે. ખરી રીતે તે સ્વભાવને જ સંસાર કહી શકાય. તે સ્વભાવ ચાર ગતિ યોગીશ દંડકે અથવા ચોરાસી લાખ જીવાયોનિમાં અવિભાજ પામે છે તેથી ચાર ગતિ, ચોવીશ દંડક અને ચોરાસી લાખ યોનિ અથવા પાંજમણ સ્ત્રેષ્ઠ ચૌદ રાજલોક એ સંસાર

ગણાય છે. દરેક જીવને કર્મનો સંગ અનાદિ કાળથી લાગેલો છે અને પરિ-
ભ્રમણ પણ અનાદિ કાળથી ચલા કરે છે. લોકના નીચેના છેડાથી ઉપરના
છેડા સુધી, પૂર્વના છેડાથી પશ્ચિમના છેડા સુધી, અને દક્ષિણના છેડાથી ઉ-
ત્તરના છેડા સુધી રાધનો દાણો મૂકીએ તેટલી પણ જગ્યા આ જીવે જન્મ-
મરણના દુઃખ અનુભવ્યા વિનાની ખાલી રાખી નથી. દરેક જગ્યાએ, દરેક
આકાશ પ્રદેશ ઉપર, એક વાર નહિ પણ અનંતી અનંતી વાર, આ જીવે
જન્મમરણો કર્યા છે. કહ્યું છે કે—

તં કિંચિ નચ્છિ ઠાળં છોષ વાલગ્ગ કોઢિ મિત્તં પિ ॥

જગ્ધ ન જીમા બહુસો ઉદ્દુદ્ધ પરંપરં પત્તા ॥ ૧ ॥

અર્થ—વાળના અગ્ર ભાગનો એક કકડો મૂકીએ તેટલી પણ એવી
જગ્યા કે એવું સ્થાન નથી કે જ્યાં અનેક વખત જીવેએ સુખદુઃખની
પરંપરા અનુભવી ન હોય.

જેમ જન્મમરણ વિનાનું ક્ષેત્ર ખાલી રાખ્યું નથી તેમ જ કોઈ જાતિ
કે જો ગોત્ર થોડાં કે નામ એવું રાખ્યું નથી કે જ્યાં આ જીવે અનંતી અનંતી
વાર જન્મમરણો ન કર્યા હોય. શાસ્ત્ર કહે છે કે—

ન સા જાઈં ન સા જોળી । ન તં ઠાળં ન તં ફુલં ॥

ન જાયા ન કુવા જગ્ધ । સવ્વે જોવા અણંતસો ॥ ૧ ॥

લોકમાં અનંતાનંત જીવો છે તે દરેક જીવની સાથે એકેક જીવે મા-
બાપ, માઈ-મમિતી, પુત્ર-પુત્રી, સસુ-સસરા, કાકા-કાકી, મામા-મામી,
દોઈ, માસીપણે અનંતી અનંતી વાર સમપણુ બાંધ્યાં. એક તરફથી સગપણુ
બંધાતાં ગયાં, બીજી તરફથી ત્રુટતાં ગયાં. આવી રખડપટ્ટીમાં-પરિભ્રમણમાં
આ જીવે અનંતાં કલચક્રો, અનંતી ઉત્સર્પિણી અવમર્ષિણીયો, અનંતા પ્રુદય-
પરાવર્તનો પસાર કર્યા. ન્દાનામાં ન્દાના રષદ આવલિકા (૧૭૧ આસોઆસ
પ્રમાણ) ના બવો નિગોદમાં કર્યા અને મ્હોટામાં મ્હોટા તેનીશ સાગરના
બવો સાતમી નરકમાં કર્યા કે જ્યાં વધારેમાં વધારે દુઃખ છે. વધારે આ-
કુપ્ય પામ્યો ત્યાં સ્થિતિમાં અનેક જાતની વિટંબતાઓનું દુઃખ ભોગવ્યું અને

જ્યાં ડુંકં આયુષ્ય પામ્યો ત્યાં જન્મમરણનાં દુઃખો ભોગવ્યાં. નિગોદમાં બે ઘડી જેટલા વખતમાં ૧૫૫૩૬ વાર જન્મ અને તેટલી જ વાર મરણ થયાં. તેવી રીતે જન્મમરણ કરતાં અનંત કાલ કેવળ નિગોદમાં જ પસાર કર્યો. તેટલા વખત સુધી નિગોદનું ઘર છોડી બહાર જવા પામ્યો નહિ. નિગોદીયા જીવનું શરીર એટલું ખારીક હોય છે કે સોષના અગ્નિ ભાગ જેટલી જગ્યામાં તેવાં અસંખ્યાત શરીરો સમાઈ જાય; તથાપિ તેવું ખારીક શરીર એક જીવની સ્વતંત્ર માલિકીનું હોઈ શકતું નથી, કિન્તુ તેટલા શરીરમાં અનંત ભાગીદારો વસે છે એટલે કે અનંત જીવો વચ્ચે એક શરીર મળે છે. તેમાં પણ ઇન્દ્રિય માત્ર એક સ્પર્શે ઇન્દ્રિય જ હોય છે. આવી સંકલ્પશમાં ખારા-વાર અકળામણ અને ગભરામણ સાથે અનંતકાળ સુધીની મહાકેદની સજ્જ ભોગવી. ત્યાંની સજ્જ પૂરી થઈ રહ્યા પછી પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં આ જીવ દાખલ થયો. આ પાંચ રસાવરમાંના દરેક કેદખાનામાં અનંત કાળની નહિ પણ અસંખ્યાત કાળ-અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી અસંખ્યાતી અવસર્પિણી સુધીની સજ્જ ભોગવવી પડે છે. અહીં એક શરીર ૩૫ ઠાટડીમાં અનંતાં જીવો પુરવામાં આવતા નથી, કિન્તુ એક ઠાટડીમાં એક જ જીવ પુરાય છે, એટલી શિક્ષા પહેલાં કરતાં ઝાઝી થઈ, પણ ખીજ રીતે ત્યાં પણ ઘણું દુઃખ ભોગવવું પડે છે. એક સ્પર્શે ઇન્દ્રિય સિવાય ખીજ કોઈ ઇન્દ્રિય અહીં હોતી નથી, એટલે જોવાને આંખ, સાંભળવાને કાન, સુંઘવાને નાક અને ખોલવાને જીભ ત્યાં હોતી નથી, તેથી મુંઝા, બ્હેરા, અને આંધળા થઈ અસંખ્યાત કાળ સુધી એકેક ચાવરની કેદ પણ પૂરી કરી; ત્યારે એક જીભ ઇન્દ્રિયની શક્તિ વધારી બેઐન્દ્રિયતા કેદખાનામાં આ જીવ પુરાયો. અહીંના કેદખાનાની સજ્જ સંખ્યાત કાળ-સંખ્યાતા દુનિયર વરસની હોય છે તેટલી સજ્જ ભોગવી લે છે, ત્યારે વળી એક ધાણુ ઇન્દ્રિયની શક્તિ વધારવામાં આવી. બ્હેરાશ અને અંધાપાની સાથે બેઐન્દ્રિય જેટલી સજ્જ અહીં પણ ભોગવવી પડી. જ્યારે તે સજ્જ પૂરી ભોગવી ત્યારે એક આંખ વધી અને તે ચો ઇન્દ્રિયમાં દાખલ થયો. હાં પણ બે ઇન્દ્રિય જેટલી પૂરી સજ્જ ભોગવી ત્યારે પચૈન્દ્રિયમાં અસંખ્યાત કેદખાનામાં ગયો, જ્યાં

ઇંદ્રિયો પાંચે પાંચે પશુ મન વગરની ગાંડપણ જેવી સ્થિતિમાં અસંતી, તિ-
ર્યંચ અને સમુર્જિત મનુષ્યની સગ્ન પૂરી ભોગવી ત્યારે સંતી મન સહિતની
સ્થિતિમાં સિંહ વાપ વગેરે તિર્યંચમાં આવ્યો. પણ ત્યાં પૂર્વ કર્મની બદ્ધતા
અને નવીન કાર્યોના સંચયથી ખીજા વધારે શુન્દાની ભારે સગ્ન ભોગવ-
વાને નરકમાં પડ્યો. સાંતા કેદખાનાની કેવી સ્થિતિ છે અને ત્યાં કેવું દુઃખ
છે તેનું વર્ણન હવે પછીના કાવ્યમાં આવશે. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે એકેક
કેદખાનાની સગ્ન એક વાર નહિ પણ અનંતી અનંતી વાર ભોગવી. સગ્ન
ભોગવતો ભોગવતો ઉપર આવ્યો અને પુનઃ શુન્દા કર્યા એટલે તેની સગ્ન
ભોગવવાને શરી ત્યાં જવું પડ્યું. આવા પરિક્રમણથી અનંતા પુનઃપરા-
વર્તન સુધી એકેક જીવે જે દુઃખ ભોગવ્યું છે, તેના સરવાળો તો શું પણ
સરવાળાની કલ્પના કરવી એ દુર્ધર છે. એટલા માટે જ સંસાર એ સમુદ્ર
અથવા કાંતાર-અટવી કહેવાય છે. સમુદ્રમાં પાણીનો યાગ નથી, સંસારમાં
દુઃખનો યાગ નથી. સમુદ્રમાં પાણી સ્થિર નથી કિન્તુ અનેક તરંગોથી ઉ-
છળે છે તેમ સંસારમાં કયાંય સ્થિરતા નથી, જન્મમરણના તરંગોથી જીવો
હંમેશ ઉછળતી સ્થિતિમાં રહે છે. સાધન વગર વસ્સોનાં વરસ વીતી જાય
તોપણ સમુદ્રનો છેડો લઇ શકાતો નથી, તેમ સદૃશ અને સદર્શના સાધન
વિના અનંતકાળ વીતી ગયો તોપણ હજી સંસારનો છેડો આવી શક્યો
નહિ. મહાટવીમાં જેમ ભોમીયા વિના ખીજાને ખરા માર્ગની ખજર પડતી
નથી તેમ સંસારમાં મોહની જીલવણીના એટલા જવા કુમાર્ગ છે કે ખરા
સદૃશ વગર ખીજાને માર્ગની ગમ પડતી નથી. અગર કાંતાર-અટવી જેમ
બધંકર છે તેમ સંસાર પણ દુઃખથી ભરેલ બધંકર છે. અટવીમાં અનેક
ચોર છુટારા રહે છે તેમ સંસારમાં કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, મદ વગેરે
અનેક છુટારા આત્મસંપત્તિ છુટવાનું કામ રાત દિવસ કર્યો કરે છે. (૧૮)

નરકાદિદુઃસમ્ ।

अयं जीवः सेहे नरककुहरे क्षेत्रजनितां ।

व्यथां शैत्यादेयां परवशातया चैकसमये ॥

શતૈર્જિહ્વાનાં સા ગણયિતુમશક્યેતિ જગદુ-
ચ્યથા તાદૃક્તૌત્રા કયમિવ વિસોઢા ચિરત્તરમ્ ॥૧૧॥

નરક આદિ ગતિનું દુઃખ.

અર્થ—જ્યારે આ જીવ નરકની ગતિમાં ગયો અને ત્યાં શીત ક્ષેત્ર વા ઉષ્ણ ક્ષેત્રથી ઉત્પન્ન થતી ટાઢ અને તાપની પીડા એકેક સમયમાં જોટલી વેદનામાં આવી, તેટલી પીડાની કદમ્ય કષ્ટ માણુસ ગણુત્રી કરવા બેસે તો તે એક જીવથી તો ગણી શકાય નહિ, પણ કોઈને એક લાખ જીવ દેવયોગે મળે અને તે બધી જીવોથી તેનું વર્ણન કરવા બેસે તોપણ પાર ખામી શકે નહિ. એટલી વેદના તો એક સમયમાં બોગવી સારે તેવી વેદના પશ્ચાત્તપ્ત અને સાગરોપમ સુધી આ જીવે કેવી રીતે વેડી હશે ! ! એટલું છતાં પણ હજી દુઃખનો પાર આબો નહિ. (૧૯)

વિવેચન—નરકના ભયંકર કેદખાનામાં પ્રથમ પ્રવેશ કરવાની કાટડીને કુંભી કહે છે. તે કુંભી અંદર પહોળા અને મોઢે સાંકડી હોય છે. તેની અંદર કહોવાયેલા રહેવર જેવી દુર્ગંધ મૂકતા અશુચિમય પદાર્થો ભર્યા હોય છે. તીક્ષ્ણ ધારના વજ્રમય કાંટા અંદરની વ્યાબુજે હોય છે. એક ગુન્ડેગાર કેદી પ્રથમ તે કુંભીમાં ઉપજે છે અને યોડી વારમાં તેનું રમૂસ મોઢું થઈ જાય છે એટલે સંકડાશ થવા માંડે છે. ચારે તરફ અણીવાળા કાંટા ખુન્નવા માંડે છે. દુર્ગંધ પણ અસહ્ય લાગે છે. બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન કરે પણ મોઢું સાંકડું હોવાથી નીકળી શકાતું નથી, ત્યારે તે કેદી ખૂમાખૂમ પાડવા માંડે છે. કેદીઓને શિક્ષા કરનાર અને નિયમમાં રાખનાર 'જેલર'ને પરમાધામી કહેવામાં આવે છે. આ પરમાધામીઓ એક હલકી જાતના દેવતા છે. નરકીઓને શિક્ષા કરવા અને જીવડાવવા ધારે તેવું રૂપ બનાવવાની તેનામાં શક્તિ છે. નવીન કેદીની જૂઓ સાંભળી પરમાધામીઓ હાથમાં તીક્ષ્ણ રુઓ લઈ ભયંકર અને કૂર રૂપ ધારણ કરી નવીન કેદી પાસે આવે છે. જ્યારે અવાજ ઉપરથી પરમાધામીઓ આવવાની તે દેખતા કરે છે ત્યારે

તે કેદીને એમ લાગે છે કે હવે દીક ઘરો. મને આ લોહા અહીંથી બહાર
 દહાડશે, પણ નહક આવે છે ત્યારે તેમનું બપુંકર રૂપ અને તીક્ષ્ણ સન્નો
 બેધ કંપવા લાગે છે. અરે ! આ રાક્ષસો આ ધારવાળાં સન્નોથી મારા શા
 હાલ કરશે ? એમ તે બિચારો ગમરાય છે તેટલામાં પરમાધામીઓ કોઇ
 તેના માયામાં મુદ્દર મારે છે, કોઇ બાલાની અણી ભોંકે છે, કોઇ તીક્ષ્ણ
 છરીથી તેના શરીરના કચ્છા કરે છે, કોઇ તથવારથી તો કોઇ ચપ્પુથી તેના
 ખડેખડ કરી સાજીથી બહાર દહાડે છે. કેદી બિચારો ઘણીએ ના પાડે
 છે કે હવે મને અહીં જ રહેવા હો, મારે બહાર નીકળવું નથી. પણ તેની
 ના ઉપર કોણ દયા કરે ? પરમાધામીઓ તેને પૂર્વના ગુન્હા સંભળાવે છે કે
 તે' તો જનાવરોનાં અને માણસોનાં ગર્જા કરતાં દયા રાખી નહોતી. બકરાં
 અને ઘેટાં ઘણાએ ખરાડ પાડતા પણ તે' તેઓના ઉપર છરી ચલાવતાં
 જરા વિચાર કર્યો નહોતો, તો હવે તારા ઉપર કોણ દયા રાખશે ? તું તારાં
 કર્મનાં ફળો ભોગવ. ત્યાંના કેદીના શરીરનો સ્વભાવ જ પારા જેવો હોય છે.
 પારાના જૂદા જૂદા કકડા કરવામાં આવે તોપણ તે પાછા એકરૂપ થઇ
 મળી જાય છે તેમ નારકીના શરીરના ઝીણા ઝીણા કકડા પણ અંતર્મુહૂર્તમાં
 પાછા મળી જાય છે, અને જેવું મૂળ શરીર હોય છે તેવું પાછું બની જાય
 છે. આ તો ત્યાંના દુઃખનું મંગલાચરણ થયું. આ કેદખાનામાં પ્રકાશ બિ-
 લકુલ હોતો નથી. રાત દિવસનો વિભાગ નથી પણ સદાએ રાત્રિ જેવું ગાઢ
 અંધારું છવાઇ રહ્યું છે. અહીંની રિયતિનું વિશેષ વર્ણન ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના
 ૧૯ મા અધ્યયનમાં મૃગાપુત્ર નામના રાજકુમારે કર્યું છે. તેમાંથી યોડો
 ઉતારો લઇએ. મૃગાપુત્ર એ સુખ અને વૈભવમાં ઉછરેલો એક રાજકુમાર
 છે. એક વખત તેણે મધ્યાહન સમયે ગોચરીયે જતા એક સાધુને પોતાના
 મહેલના ગોખમાંથી જોયા. તે ઉપરથી આશ્ચર્યના-પ્રહાપો કરતાં જાતિસ્મ-
 રણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. પૂર્વના સંસારી પચ્ચિયપણે જે બવો કર્યા હતા તે
 જ્ઞાનથી જોવામાં આવ્યા. તે બવોના સર્વ બનાવોનું સ્મરણ થયું ત્યારે તે
 કુમારને એકદમ દૃઢ વૈરાગ્ય ઉપજતા દીક્ષા લેવાનો વિચાર થયો. માતાની
 અનુચા-સંમતિ માંગી ત્યારે માતા રામને લીધે સંવમની દુહરતા બનાવે

છે. તેની સામે રદીયો આપવાને મૃગાપુત્ર પોતે અનુભવેલા નારકીના હઃખનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે:—

જહા હૈ અગળી રણહો । इतोर्णंतगुणो तर्हि ॥

નરણસ વેયળા રણહા । અસાયા વેદ્યા મણ ॥

અર્થાત્—હે માતા ! તમે અહીંના તાપની અસહ્યતાનું વર્ણન કરો છો પણ એ તાપને હું હિસાબમાં ગણતો નથી, કારણકે નારકીના અવતારમાં મેં જે ત્યાંના ક્ષેત્રની ઉષ્ણતાનો અનુભવ કર્યો છે તે ઉષ્ણતા અહીંની અગ્નિની ઉષ્ણતા કરતાં અનંતગુણી વધારે છે. અર્થાત્ નરકના ઉષ્ણ પ્રદેશમાં રહેલા એક નારકીને કોઈ આ લોકમાં લાવી કુંભારના નિંબાડાની અગ્નિમાં સુવાડે તો તે નારકી એમજ સમજે કે મને કૂંઝની શય્યામાં સુવાડયો. આવી ઉષ્ણ વેદના મેં ત્યાં સહન કરી છે.

जहा हई इमं सीयं । इतोर्णंतगुणो तर्हि ॥

નરણસ વેયળા સીયા । અસાયા વેદ્યા મણ ॥

અર્થાત્—હે માતા ! નરકમાં જ્યાં ઉષ્ણ પ્રદેશ છે ત્યાં અનહદ ગરમી છે અને જ્યાં શીત પ્રદેશ છે ત્યાં અનહદ ઠંડી છે. તે ઠંડી પણ જેવી તેવી નહિ કિન્તુ અહીં જ્યારે ડિમ પડે અને વધારેમાં વધારે ઠંડી હોય તેના કરતાં અનંતગુણી વધારે ઠંડી નારકના ઠંડા પ્રદેશમાં છે. ત્યાં પણ મેં ધણું અવતારો કર્યા છે અને ઠંડીની અસહ્ય વેદના મેં જોગવી છે. એ આ વખતે બરાબર મને સાંભરે છે.

कंदतो कंदु कुम्भिस । बहुषाओ अहोसिरो ॥

હુવાસળે જલંતંમિ । પદ્ધુ પુજ્વો અર્ણંતસો ॥

અર્થાત્—હે માતા ! નરકને વિશે પરમાધામીઓ એક કુંડમાં અગ્નિ સળગાવી તેના ઉપર મને માથું નીચે અને હાથે પગે અધર લટકાવી અગ્નિમાં સેકતા. આવી રીતે પૂર્વે અનંતી વાર હું સેકાયો અને ભુજાયો છું.

महा दवग्नि संकासे । मर्मेभि वहरवाहए ॥

કલંબવાહુવાણ્ય । દદ્ધુઅગ્નિ અર્ણંતસો ॥

રસંતો કંદુ કુંભીસ । હૃદયો અવધવા ॥

કરવત્ત કરવપાદિં । હિવસુઓ અગંતસો ॥

અર્થાત—હે માતા ! જે દૂરથી જોતાં મહાન્ દાવાનલ સમાન લાગે તેવી વજ્રવાલુકા અને કદંબવાલુકા નદીની હૃદય રેતીમાં દાટીને અને સેકવામાં આબ્યો, તેમજ હૃદયે માથે લટકાવી કરવત વગેરેથી અને ચીરવામાં આબ્યો. તે દુઃખ પણ અનંતી વાર મેં નરકમાં ભોગવ્યું.

અદિતિલ્લ કંટકાદિ । હંગે સિંચલિં પાયવે ॥

લેવિયં પ્રાસવદેણં । કદો કદાદિં દુકરં ॥

મહાજંતેહ હૃદવા । આરસંતો હમેરવં ॥

પીલિઓમિ તત્કમ્મેદિં । પાવકમ્મો અગંતસો ॥

અર્થાત—હે માતા ! પરમાધામીઓએ આતતીકચ્ચ અણ્ણીયાળા કાંઠાથી વ્યાપ્ત અને તલવારની ધાર જેવાં પાંદડાંવાળા શાસ્ત્રમહી નામા વૃક્ષની શાખા સાથે સખ્ત રીતે બાંધી અને હિંચકા ખવરાળ્યા અને પાંદડાં તથા કાંઠાથી માફ શરીર વિધી નાંખ્યું. વળી મ્હોટા યંત્રમાં કે જેમાં પીણતાં બચકર શબ્દ થતો હતો તેમાં અનેક વાર અને શેરડીની પેડે પીલવામાં આબ્યો. હે માતા ! જગતમાંની તમામ ખાવાની ચીજો એક સાથે એક નાશકીને ખવરાવવામાં આવે અને જગતનું સર્વ પાણી પાવામાં આવે તોપણ તેની જૂખ તરસ ભગિ નહિ તેવી જૂખ અને તરસ પથ્યોપમ અને સાગરોપમ સુધી નરકમાં મેં અનંતી વાર વેડી. જ્યારે પરમાધામીઓની પાસે ખાવાને માંગતો ત્યારે મારા પોતાના શરીરના અવધવો કાપી તેને પકવી અને ખવરાવતા અને પાણીની યાચના કરતાં ધમધમતી ઉકાળેલ ધાતુ પીવરાવતા. તે પીવાની મનાઈ કરવા છતાં પરમાધામીઓ છાતીપર ચડી બેસી સરજેરીથી પાતા, તેની એવી તો પીડા થતી કે તે પીડાને હીંધે આકાશમાં ૫૦૦ જોજન સુધી શરીર હોયે ઉછળતું. હે માતા ! પરમાધામીઓ જૂદાં જૂદાં ૩૫ લઘુ અને દુઃખ દેતા હતા; કોષ વાધને ૩૫, કોષ સર્પને ૩૫, કોષ વાંછીને ૩૫, કોષ કૂતરાને ૩૫, કોષ વજ્ર જેવી ઠઠિત ચાંચવાળા ગીધ પક્ષીને ૩૫ મારા શરીરને પીડા ઉપજવતા. નરકનાં અવતારમાં એક

સમયમાં જોટલી પીડા ભોગવાય છે તેનું પણ પૂરેપૂરું વર્ણન યદ્ય શકે નહિ તો આખા બવની તો શી વાત કરવી ? આવા અનંત ભવો મેં નરકના કર્યા છે. તેની પીડા આગળ સંયમથી કદ કયા દિસાજમાં છે ? મોટે મને દીક્ષા લેવાની સંમતિ આપો. રાજકુમારે માખાપને સમજાવી દીક્ષા લઈ આત્મિક કાર્ય સાધ્યું.

રાજકુમારે વર્ણવેલી નરકની વેદના ઉપરથી કંઈક શુન્દાનો પણ ખ્યાલ થઈ શકે છે. જ્યોત્સના મનુષ્ય દે તિર્થંચના બવમાં ફૂરતાથી ધણા પચેદ્રિય જીવોની હિંસા કરે છે, સર્પ, વિછી, કુતરા, ઘેડાં, બકરાં, પાડાં, હરણ, રાજ, સસલાં વગેરે નિરપરાધી જીવોની હતલ કરે છે, મોટી લડાઈઓ ઉડાવે છે, ખોટા ધંધ મચાવે છે, પરસ્પરીમન કરે છે, ચોરી અને ધાક પાડે છે, મહાઆરંભ અને મહાપરિગ્રહનાં કાર્યો ઉડાવે છે, સન્માર્ગમાં કાંટા વિખેરે છે, એવા પ્રકારના મોટા શુન્દાઓ કરે છે તેને નરકના મહા કેદખાનાની સખ સખ નરકવાસમાં ભોગવવી પડે છે. દરેક જીવે સંસારના પરિભ્રમણમાં આવા શુન્દા ધણી વાર કર્યા અને સખ પણ ધણી વાર ભોગવી. તોપણ હજી તેવા શુન્દા કરવા ઉચત યતા કેટલાએક જણાય છે. તેમણે નરકયાતનાનું વર્ણન લક્ષમાં લેવું જોઈએ. (૧૯)

જન્મવૈચિયમ્ ।

કદાચિજીવોઽભૂત્રપતિરયૈવં સુરપતિ—

સ્તથા ચાળ્હાલોઽભત્રટશવરકૈવર્તતનુજઃ ॥

કદાચિચ્છેષ્ઠોઽભૂત્કિટિશુનકયોનૌ સમભવ—

ન્ન સંસારે પ્રાપ ક્વચિદુપરતિં શાન્તિમથવા ॥૨૦॥

જન્મની વિચિત્રતા.

અર્થ—કોઈ વખતે શુભ કર્મના જગથી આ જીવ રાજકુમારોં ઉત્પત્ત થઈ મોટો રાજા થયો અથવા દેવતાઓનો અધિપતિ થઈ ગયો, ત્યારે તે જ જીવ

કલાન્તરે શુભ કર્મ પૂરાં થઈ રહેતાં, અશુભ કર્મના યોગથી નટ, કાળી, ધીવર કે ચાંડાલના કુલમાં ઉત્પન્ન થઈ નીચ ચાંડાલ થયો. એક ક્ષણે મોટો શાહુકાર થયો ત્યારે ખીજે ક્ષણે દરિદ્ર બિખારી થયો. એક વખત મનુષ્ય યોનિમાં ઉત્પન્ન થયો, ત્યારે ખીજે વખતે હુકર કે શ્વાન જેવી તીર્થંચ યોનિમાં પેદા થયો. આવી વિચિત્રતાની સાથે અનંત કાળથી આ સંસારમાં જીવ બ્રમણ કરે છે તોપણ હજીસુધી નિરવચિન શાન્તિપૂર્વક બવબ્રમણથી નિવૃત્તિ મળી શકી નહિ. (૨૦)

વિવેચન—સંસારના પરિબ્રમણ દરમ્યાન પૂર્વના ગુન્હાઓની સગળ ભોગવવાને નીચ અવતારો કરતાં કરતાં, જ્યારે અશુભ કર્મોનો ફાસ-ધટાડો થાય છે અને શુભ કર્મનું જળ વધે છે ત્યારે મનુષ્ય કે દેવતાનો અવતાર પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં પણ વધારે શુભ કર્મને યોગે કદાચ રાજા કે ઇન્દ્ર થાય છે પણ તેટલા ઉપરથી તેણે અભિમાન કરવા જેવું નથી, કારણકે તે અવતાર અને તે પદવી કાયમની નથી, તેમ જ તે અવતાર પહેલાં ચોરાસી લાખ યાનિમાં નીચમાં નીચ અવતાર કરનાર પણ તે જ જીવ છે. રાજ્યપદ કે ઇન્દ્રપદનું અભિમાન કરનાર જીવ એક વખત હુંગળી, લસણ કે બટાટાના એક અંશના એક શરીરમાં એક ભાગીદાર તરીકે ઉપજ્યો હતો ત્યારે તેની કિંમત એક પાઇની તો શું પણ પાઇના અનંતમા ભાગ જેટલી પણ ન હતી કારણકે અનંત જીવો વચ્ચે એક શરીર હોય છે અને અસંખ્યાતા શરીરો મળી એક જોળો હોય છે, તેવા અસંખ્યાત જોળા મળી એક લસણની કળી થાય છે. તેની કિંમત કદાચ એક પાઇની ગણીએ તો એક શરીરને ભાગે પાઇનો અસંખ્યાતમો ભાગ આવે છે અને એક જીવને ભાગે પાઇના અસંખ્યાતમા ભાગનો અનંતમો ભાગ આવે છે. આવી તુચ્છ કિંમતે એક વાર નહિ પણ અનંતી વાર વેચાયો, તે જ જીવ આજે રાજા કે ઇન્દ્ર બન્યો તેથી શું તેની ભૂતકાળની છાપ હુંસાધ જવાની? કદાચ ભૂતકાળને ન સંભારીએ તોપણ ભવિષ્યકાળ તો આપણી તરફ ક્રય કરતો આવે છે તેને કેમ બૂલી શકીશું? વર્તમાન કાળનો રાજા કે ઇન્દ્ર શું ભવિષ્યકાળમાં રાજા કે ઇન્દ્ર તરીકે કાયમ રહેવાનો છે? નહિ જ. જેવી રીતે માટકો

એકટર-પાત્ર એક વખતે રાજા અને છે, પુનઃ થોડી વારે તે જ એકટર વળી રંક અને છે. એક વખત ચાલુકાર અને છે, બીજો વખતે ચોર અને છે. એક વખત સ્ત્રી અને છે, બીજી વખત પુરુષ અને છે. તેવી જ રીતે વર્તમાનનો રાજા કે હિંદુ ભવિષ્યમાં ચાંડાલ, બિલ, સર્પ, સિંહ, હુકર કે શ્વાન અને એ પણ અસંભવિત નથી. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ત્રીજા અધ્યયનમાં મહાવીર પ્રશ્ન કહે છે કે:-

एगया देवलोएसु नरएसु नि एगया ॥

एगया आसुरं कायं अहान्मोहिं गच्छद् ॥ ३ ॥

एगया सत्तियो होइ तओ चंडाल दुःखो ॥

तओ कीड पयंगो य तओ दुंधु पिपीलिया ॥ ४ ॥

અર્થ—આ શ્રવ એકદા દેવલોકમાં દેવપણે ઉપજે છે, અને તે જ શ્રવ શરી નરકમાં પણ જાય છે. એક વખત અસુરકાયમાં પણ ઉપજે છે. જેવાં કર્મ કરે છે તે પ્રમાણે તેની ગતિ થાય છે. એક જન્મમાં ક્ષત્રિય બનેશો આ શ્રવ બીજા જન્મમાં ચાંડાલ, વર્ણસંકર કે તેના કરતાં પણ ઉતરતી જાતિમાં અવતાર લે છે, એટલું જ નહિ પણ કીટ, પતંગ, કુંથવા અને કીડીરૂપે પણ આ તે આ શ્રવ અવતરે છે.

વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત યએવી ઉચ્ચ સ્થિતિનું અભિમાન કરવું તે ખરેખર મૂર્ખતા જ છે. “માને દૈન્યમય” ગાન-અભિમાનની સામે દીનતાનો ભય તૈયાર રહે છે. રાવણ જેવા બળવાન રાજાનો પણ ગર્વ છાંચ્યો નહિ તો બીજાની શી વાત કરવી? દરેક પદાર્થ પરિવર્તનશીલ છે. એક જીંદગીમાં એક માણસની કેટલી કેટલી અવસ્થાઓ બદલાતી જણાય છે? બાદમાવસ્થા, કિશોરાવસ્થા, તરુણઅવસ્થા, પ્રૌઢઅવસ્થા, વૃદ્ધઅવસ્થા, આ દરેક અવસ્થાનો રંગ જુદો જુદો નીકળે છે. કોષમાં રુખ તો કોષમાં ફુગ્ગ, કોષમાં સંપત્તિ તો કોષમાં વિપત્તિ, કોષમાં ચિંતા તો કોષમાં ગભરામણ, કોષમાં સન્માન તો કોષમાં અપમાન પ્રતીત થાય છે! જે એક અવસ્થામાં હજારો પર હુકમ ચલાવે છે તેને બીજી અવસ્થામાં હજારોના હુકમ ઉઠાવવાનો સમય આવી ચડે છે. એક જીંદગીમાં અવનવો આટલો ફેરફાર પ્રસન્ન જણાય છે તો બર્વાતરમાં

મોટો ફેરફાર થાય તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. જેમ દિવસ પછી રાત અને રાત પછી દિવસ આવતા જાય છે તેમ ચાંતી અને પડતીનું ચક્ર પણ આત્મા જ કરે છે. સૂર્યની પણ એક દિવસમાં ત્રણ અવસ્થા બદલાય છે. પ્રાતઃકાળની જૂદી અવસ્થા, મધ્યાહ્નની જૂદી અવસ્થા અને સાંજના વખતની અસ્તમય જૂદી અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. ચંદ્રની અવસ્થા પણ બદલાય છે. તે રાત્રે તેજસ્વી અને દિવસે અંખો યતો દેખાય છે. ચક્રોળની રમતમાં ચાર બેઠકા હોય છે. તેમાં બેસનારા ઉપરથી નીચે અને નીચેથી ઉપર જાય છે. નીચેથી ઉપર ગયેલો માણસ ઉપરથી નીચે ગયેલ તરફ જોઈને મનમાં એમ કૂંઠાય કે હું કેવો બધાની ટોચ ઉપર ચડ્યો છું? ખીજ સધળા ભારી નીચે છે. તેની આ અભિમાનવાળા માન્યતા તેને ફટલીવાર આત્માસન આપી શકે? તે પોતાની હંચી સ્થિતિ દર્શાવનાર શબ્દો મુખથી બોલવા જાય તેટલામાં તો તેની બેઠક પાછી નીચે આવતી રહી હોય છે. ભાં ગર્વ કે મગાઈની રાખવી શું કામ આવે? જેવી સ્થિતિ ચક્રોળની છે તેવી જ સ્થિતિ આ સંસારની છે. ચક્રોળમાં ચાર બેઠક છે તેમ સંસારમાં ચાર ગતિ છે: તરક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવતા. ચક્રોળની બેઠકોને એક વાર ગતિ આપ્યા પછી જેમ ઉપર નીચેની આવળ ધણી વખત સુધી થયા કરે છે તેમ જીવને કર્મનો ધક્કો લાગવાથી ચાર ગતિમાં આવળ થયા કરે છે. ચક્રોળની બેઠકને ઉપર ધક્કેલવામાં જોર કરવું પડે છે, નીચે તો તે પોતાની મેળે પણ ઉતરે છે, તેમ જીવને હંચી ગતિમાં જવું હોય તો ધર્મ, પુણ્ય, પરમાર્થ કરીને જળ મેળવવું જોઈએ પણ નીચે જવામાં વધારે જળની જરૂર પડતી નથી. નીચે જવાનો તો ધણી વખતનો અભ્યાસ પડેલો છે. (૨૦)

સંસ્પર્શચિત્રમ્ ।

પિતા યસ્યાઽભૂસ્ત્વં તવ સ જનકોઽભીક્ષ્ણમભવત્ ।
પ્રિયા યા સા માતા તપદિ વનિતા સૈવ હુહિતા ॥

ભગવન્ ! આ જીવ સર્વ જીવની સાથે વેર બાંધી દુશ્મનાઈ કરી અગર સર્વ જીવોનો ધાત કરનાર વધ કરનાર પ્રત્યક્ષ (કાર્યધાતક) અને પ્રતિબિંબ (દુશ્મનને સદાયકર્તા) તરીકે ઉપજી આવ્યો? ભગવાન્ કહે છે કે હે ગૌતમ ! આ જીવ સર્વ જીવોનો અનંતવાર દુશ્મન કાર્યધાતક પ્રતિકૂલવર્તી પણ યષ્ટ આવ્યો છે, અથવા કોઈ ભવમાં મિત્ર અને કોઈ ભવમાં શત્રુ બની અનંત અનંતવાર એકેક જીવની સાથે એકેક જીવે સંબંધ જોડ્યો છે.

જુદા જુદાં ભવોમાં તે વિચિત્ર સંબંધની ઘટના થાય પણ એક ભવમાં પણ સંબંધની વિચિત્ર ઘટના થાય છે તેને માટે કુબેરદત્ત અને કુબેરદત્તાનું દૃષ્ટાંત મચકુર છે.

દૃષ્ટાંત—મયુરા નગરીમાં કુબેરસેના નામની એક નાયકા રહેતી હતી. તે મૂળથી ગણિયાના ધંધામાં જોડાયેલી હતી. નવનવા શ્રીમંત યુવકોને ખ્યારમાં શસાવી તેમની પાસેથી ધન હરી લેવાના કાર્યમાં તે કુશળ હતી. એક દિવસ કુબેરસેનાને ગર્ભ રહ્યો. તેને પાડવાને તેણે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં તે નિષ્ફળ ગઈ. ગર્ભ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામતો રહ્યો. છેવટે પૂર્ણ દિવસે કુબેરસેનાએ એક યુગલ-પુત્ર સુત્રીને જન્મ આપ્યો. કુબેરસેનાની મા કુદની હતી. તેણે જન્મેલા યુગલને મારી નાંખવાની કુબેરસેનાને સલાહ આપી પણ કુબેરસેનાના મનમાં કંઈક સંતતિ-વત્સલતાનો બાવ ઉત્પન્ન થવાથી તે સલાહ માન્ય ન કરી પણ બીજો કોઈ માર્ગ લેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. દશ બાર દિવસ ગયા પછી કુબેરસેના જ્યારે સ્વસ્થ થઈ ત્યારે એક પેટી તૈયાર કરાવી તેની અંદર ૩ ભરી ધન ન આવે તેવી રીતે બંને બાળકોને અંદર સુવાડ્યાં અને સાથે બે નામકિત મુદ્રિકા મૂકી કે જેમાં એક ઉપર કુબેરદત્ત અને બીજી ઉપર કુબેરદત્તા નામ ગોઠવ્યું હતું. પેટીની અંદર પાણી ન જાય અને ઉપરથી થોડી હવા આવે તેવી ગોઠવણ કરી હતી. પેટીને સારી રીતે પેક કરી રાત્રે ચંચુના નદીમાં વહેતી મૂકી દીધી. સવારના પહોરમાં તે પેટી શેરીપુર નગરની આસપાસ આવી પહોંચી હતી, તે દરમ્યાન શેરીપુરના બે મૃકસ્યો ચરીર કારણે નદીને કાંઠે આવ્યા હતા. તેમણે દ્રવ્ય આવતી પેટી જોઈ દ્રવ્યની લાલચે તે પેટી નદીમાં પડી બેંચી

લીધી. બંને જણે દરાવ કર્યો કે આમાંથી જે નીકળે તે બે ભાગે આપણે વહેંચી લેવું. એકાંતમાં જઈને પેટી ખોલી તો જીવતાં બે બાળક નીકળ્યાં. તે પણ બંને ગૃહસ્થોને ઉપયોગનાં હતાં કારણકે એકને પુત્રની અને બીજાને પુત્રીની ખોટ હતી તેથી ખુશ થઈ બંને જણાએ બાળકો વહેંચી લીધાં. જેને પુત્ર ન હતો તેણે પુત્ર લીધો અને જેને પુત્રીની ખોટ હતી તેણે પુત્રી લીધી. નામાંકિત મુદ્રિકા પણ સાથે લીધી. મુદ્રિકા ઉપરના નામને અનુસારે જ તેમનાં કુબેરદત્ત અને કુબેરદત્તા એવાં નામ રાખવામાં આવ્યાં. જુદે જુદે ઘેર બંને બાળકો ઉછરવા લાગ્યાં. કંઈક મોટાટી ઉંમરનાં થયાં એટલે કલાચાર્યની પાસે વિદ્યાભ્યાસ કરાવવામાં આવ્યો. થોડા ઉંમરે બંનેના પાળકોએ બંનેના સગ-પણની શોધ કરવા માંડી, પણ દેવયોગે બીજા કયાંય સગવડ ન મળતાં કુબેરદત્તનું કુબેરદત્તાની સાથે જ લગ્ન થયું. લગ્ન થયા પછી એકદા બંને જણ ચોપાટે રમતાં હતાં તેમાં એકબીજાની વોટી તરફ નજર ગઈ. બંને વોટીઓ એક દારીગરીની બનાવેલી હોય તેવી લાગી એટલું જ નહિ પણ ઘાટમાં, વજનમાં, વસ્તુમાં તદ્દન સાદૃશ્ય લાગ્યું અને નામના અક્ષરો પણ સરખાજ લાગ્યા. આ ઉપરથી તેમને જોઈ મડલો પડ્યો કે આનું કારણ શું હશે? તરત જ માખાપની પાસે જઈ ખરી હકીકત વિશે ખાર છતે પૂછ્યું ત્યારે માખાપે કહ્યું કે તમે બંને અમને નદીમાંથી મળ્યાં છો. અમે તમોને પુત્રવત્ પાળ્યા છે, તથા સરખેસરખી જોડ જાણીને તમારૂં પરસ્પર લગ્ન કર્યું છે. આ સાં-ભળી તે બંને જણે નિશ્ચય કર્યો કે આપણે એક પેટીમાંથી નિકળ્યા છીએ માટે નક્કી આપણે બાંધબહેન છીએ. આપણા પાળકોએ આ બહુ જ અધ-રિત કર્યું. અરેરે! આ અનુચિત કૃત્ય કરી આપણે મહાપાતકમાં પડ્યાં. હવે અહીંથી આપણે છૂટા પડી જવું જોઈએ. કુબેરદત્તાને આ બનાવથી ધણો જ ખેદ થયો અને તેની સાથે સંસાર ઉપરથી મન ઉતારી ગયું. જ્ઞાતિ ઉઠાસ થઈ ગઈ. વૈરાગ્યને રંગ લાગ્યો. અસાર સંસારને છોડી કાઢ સાધવી પાસે કુબેરદત્તાએ દીક્ષા ધારણ કરી. કુબેરદત્તનું પણ મન ખિન્ન થયું-તેથી પાળક પિતાની રજા લઈ વ્યાપારને નિમિત્તે પરદેશ નિકળી ગયો. કર્મસંયોગે તે અથુરા નગરીમાં જ આવ્યો. ત્યાં સારી રીતે વ્યાપાર ચાલવાથી નિવાસ કર્યો.

કેટલાંએક વખત પછી સારાં વસ્ત્રો આભૂષણો પહેરી શરવા નિકળ્યો. શરતાં શરતાં વેશ્યાપાડામાં નીકળી ગયો. કુબેરસેના ગણિકાની તેના ઉપર દૃષ્ટિ પડી. એક શ્રીમંત સુવક જાણી કુબેરસેનાએ તેને ફસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કુબેરસેનાના ઝેરી કટાક્ષ બાણથી કુબેરદત્ત ધામધ યયો. તે નથી જાણતો કે આ મારી જનની છે તેમ કુબેરસેના પણ નથી જાણતી કે આ મારો પુત્ર છે. અજાણપણે કુબેરદત્ત એક પાતકમાંથી છુટી આ. ખીજા પાતકમાં પડ્યો. અંધ બનેલો મનુષ્ય શું આકૃત્ય નથી કરતો ? ! એકને પૈસાનો લોભ અને ખીજાની વિષયલપેટતા આ બે હુંડુઓનો સમાગમ જ શ્લીભૂત થયો હોયની તેમ કુબેરસેનાને કુબેરદત્તના સમાગમથી પુત્ર એક પુત્રનો જન્મ થયો. બાળકના સ્તમાગે કુબેરસેનાની એટલી સન્મતિ થઈ કે તેણે તે પુત્રને મારી નાંખ્યો નહિ તેમ નદીમાં વહેતો પણ કર્યો નહિ, કિન્તુ ઉછેરવા માંડ્યો.

કુબેરદત્ત સાધ્વીએ દીક્ષા લઈ સાધ્વાન્યાસ અને તપ કરવા માંડ્યું. ચડતા બાવ અને ચડતી લેશ્યાથી કેટલાંએક કર્મના આવરણોને ઉડાડ્યાં તેથી તેને અવધિગાન ઉત્પન્ન થયું. તે જ્ઞાનથી કુબેરસેના અને કુબેરદત્તનું અસમજનું કૃત્ય જાણવામાં આવ્યું. પોતાની મા અને બાઈનો આ અધટિત પ્રસંગ જોઈ સાધ્વીને ધણો ખેદ થયો. તે બંનેને પાપથી બચાવવા કંઈક પ્રયત્ન કરવાની ઇચ્છા થઈ. ગુરુણીની સંમતિ લઈ કુબેરદત્ત સાધ્વીએ મથુરા તરફ વિહાર કર્યો. કેટલેક દિવસે મથુરા આવી પહોંચી બંનેને પ્રતિબોધ પમાડવા કુબેરસેનાના ધરના એક ભાગમાં ઉતરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ત્યાં રહેવા કુબેરસેનાની સંમતિ માગી ત્યારે કુબેરસેનાએ કહ્યું કે આ વેશ્યાનું ઘર છે, અહીં તમારું શું કામ છે ? સાધ્વીએ કહ્યું કે મારે ખીજું કંઈ કામ નથી પણ અમુક કારણસર થોડો વખત અહીં રહેવાની ઇચ્છા છે. તમને કોઈ રીતે હરકત નહિ કરૂં. ધરના એક એકાંત અક્ષાયના ભાગમાં હું પડી રહીશ. કુબેરસેનાએ સંમતિ આપી, એટલે સાધ્વી ત્યાં ઉતરી. કુબેરસેના કે કુબેરદત્ત ધડીવાર બેસીને બોધ સભિજે કે વાતચીત કરે તો તેમને સમજવાય પણ તેં તો આવતાં નથી અને બેસતાં નથી, જ્યાં તેમને સમજવાને ખીજો કંઈ માર્ગ શોધવો એમ સાધ્વી વિચાર કરે છે, તેટલામાં કુ-

બેરસેના પોતાના ન્હાના પુત્રને સાધ્વી હતી છે તે ઝારડામાં સુવાડી ગધ અને સાધ્વીને બલામણુ કરી કે આ છોકરાની સંભાળ રાખશો. 'ઝેટલુ' કહી તે અંદર ચાલી ગધ. કુબેરદત્ત પણ તે વખતે ધરની અંદર હતો. થોડી વાર થઈ ઝેટલે છોકરો રડવા લાગ્યો ત્યારે સાધ્વીએ પોતાની મા અને બાઈને સમજાવવાના હેતુથી છોકરાને બોલો રાખવા આ પ્રમાણે કહેવા માંડ્યું:-હે છોકરા ! તું શાંત થા. રો નહિ, બાપુ રો નહિ ! તારે ને મારે ધણું સગપણ છે. સાંભળ, સાંભળ ! એક રીતે તું મારો બાઈ થાય છે કારણકે તારી માતા એ જ મારી માતા છે. ૧. તું મારો પુત્ર પણ થઈ શકે કારણકે મારો પતિ કુબેરદત્ત તેનો તું પુત્ર છે. ૨. હે બાળક ! તું મારો દેવર પણ થાય છે કારણકે મારા પતિ કુબેરદત્તનો તું ન્હાનો બાઈ છે. ૩. મારા બાઈ કુબેરદત્તનો તું દીકરો તેથી તું મારો બત્રીએ પણ હોઈ શકે. ૪. કુબેરદત્ત મારી માતા પતિ થયો તેનો તું ન્હાનો બાઈ માટે તું મારો કાકો થયો. ૫. કુબેરસેનાનો દીકરો કુબેરદત્ત તેનો તું દીકરો ઝેટલે કુબેરદત્તનો પોતરો અને કુબેરદત્ત મારી શોક્ય થાય માટે મારો પણ તું પોતરો થાય છે. ૬. હે બાળક ! આ છ સગપણ ખાસ તારી સાથે છે. હું તારી સગી તારી પાસે બેઠી છું તો તું શા માટે રડે છે ? બાળક રોતો ન રહ્યો ત્યારે સાધ્વીએ વળી વાત આગળ ચલાવી. ઝેટલામાં કુબેરસેના અને કુબેરદત્ત આ અવનવી વાત સાંભળી ત્યાં આવી પહોંચ્યાં અને સાધ્વીને કહ્યું: અરે તને રહેવાને જગ્યા આપી ઝેટલા માટે આવું અસમંજસ બોલે છે કે ? સાધ્વીએ કહ્યું, નહિ. હું અસમંજસ બોલતી નથી. હું જે કહું છું તે ખરું છે. સાંભળો, તમારી સાથે પણ મારે છ છ સગપણ છે. ત્યો પ્રથમ કુબેરદત્તની સાથે મારે જે સંબંધ છે તે હું વર્ણવી બતાવું. હે કુબેરદત્ત ! તારી ને મારી માતા એક જ છે માટે તું મારો બાઈ થાય છે. ૧. મારી માતાનો તું પતિ તેથી તું મારો બાપ થાય. ૨. આ છોકરો મારો કાકો થાય તેનો તું બાપ માટે મારો દાદો પણ થઈ શકે. ૩ એક વખત તારી સાથે મારું લગ્ન થયું હતું માટે મારો પતિ પણ થાય. ૪. કુબેરસેના મારી શોક્ય તેનો તું પુત્ર માટે મારો પણ પુત્ર થાય. ૫. આ

હોકરો મારો દેવર તેનો તું બાપ માટે મારો સસરો થાય. ૬. હે કુબેરસેના ! તારી સાથે પણ મારે છ સગવણ છે. પ્રથમ તો તું મને જન્મ આપનાર માટે મારી માતા છે. ૧ કુબેરદત્ત મારો પિતા થાય તેની તું માતા માટે મારી દાદી થાય છે. ૨. કુબેરદત્ત મારો બાપ તેની તું બાપા માટે મારી બોબા થાય. ૩. મારી શોક્યના પુત્ર કુબેરદત્તની વહુ તેથી મારી વહુ થાય. ૪. મારા ભર્તાર કુબેરદત્તની તું માતા માટે મારી સાસુ થાય. ૫. અને મારા પતિની બીજી સ્ત્રી માટે મારી શોક્ય થાય છે. ૬.

આવી અસંખ્ય વાતો કરવા માટે કુબેરસેના ગુરસે ઘણા સાધ્વીને કપકા આપવા જાય છે, તેટલામાં તો સાધ્વીએ કુબેરસેનાને કહ્યું કે હે માતા ! તું શામાટે ગુરસે થાય છે ? એક પેટીની અંદર બે બાળકોને મૂકી જમુના નદીમાં વહેતાં કરી દીધાં તે બધી વાત શું તું ભૂલી ગઈ ? અરે કુબેરદત્ત ! એક વીંટી જોઈ જોઈ પડતાં તપાસ કરવાથી પતો લાગ્યો કે આપણે બાઈ બહેનનાં લગ્ન થયાં છે તે બધી દહીકત શું તું ભૂલી ગયો ? સંભાર, સંભાર ! જે પાપથી તે દેશ છોડ્યો તેવા જ બીજા પાતકમાં તું પડ્યો છે. હે કુબેરસેના ! જેની સાથે તું મોહમાં લપટાઈ છે, તે ગુરુ બીજે કોઈ નથી, પણ તે તારો પુત્ર જ છે. એકદા જમુના નદીમાં વહેતાં કર્યાં હતાં તે જ બે બાળકોને જુદી જુદી રિયતમાં તારી પાસે આવેલાં તું જૂએ છે. જે પાતકમાં તું અત્યારે પડી છે, તેવા જ પાતકમાં એક વખત તારી દીકરી કુબેરદત્ત પડી ગઈ હતી, પણ સુભાગ્યે તે ચેતી ગઈ વૈરાગ્ય પામી દીક્ષા લીધી-પાપથી મુક્ત થઈ તે જ કુબેરદત્ત હું છું. તમારું અસમંજસ કૃપા જ્ઞાનથી જોઈ મારું સોહી બળ્યું તેથી તમને ચેતવવાને હું આવી છું. આ સાંભળી કુબેરસેનાને પોતાનાં સર્વ અપકૃત્યો યાદ આગ્યાં, તેથી તે રડી પડી. સાથે કુબેરદત્ત પણ પોતાનાં પાપને માટે રડવા લાગ્યો. સાધ્વીએ તેઓને ઉપદેશ આપ્યો કે રેવાથી સુધરશે નહિ માટે પાપને ધોવા હવે ધર્મ કરો. સાધ્વીના પ્રતિજ્ઞાથી કુબેરદત્તે સંસાર છોડ્યો, દીક્ષા લીધી અને કુબેરસેનાએ ન્હાના પુત્રના બંધનથી સંસાર ન છોડ્યો પણ આનંદા ધર્મ સ્વીકાર્યો. સાધ્વી પોતાની ગુરુણી પાસે ગયાં. 'હેવટ ત્રણેની સદ્ગતિ મેઠં.'

આ કથા ઉપરથી સંસારમાં સંબંધની કેવી વિચિત્ર ધટના થાય છે, એક ભવમાં અદાર અદાર સંબંધો જોડાયા તો અનંત ભવોમાં અનંતા અનંતા સંબંધ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? હવે એવો સંબંધ શોધીને ચોજવો જોઈએ કે જે સંબંધનો કદી અંત આવે નહિ અને નવા નવા સંબંધો બાંધવા પડે નહિ. (૨૧)

અપારસંતારઃ ।

અરણ્યાન્યા અન્તં દ્વિરદતુરગૈર્યાન્તિ મનુજા ।

લભન્તે નૌકાદ્યૈઃ કતિપયદિનૈઃ પારમુદધેઃ ॥

ભુવોપ્યન્તં યાન્તિ વિવિધરથયાનાદિનિવહૈ—

ર્ન સંસારસ્યાન્તં વિપુલતરયત્તેપિ વિહિતે ॥૨૨॥

અપાર સંસાર.

અર્થ—મોટામાં મોટી અટવીઓ કે સદરા જેવાં મોટાં રણોનો પાર મનુષ્યો ઘોડા ઉટ વગેરે વાડનોથી પામી શકાય છે. પાસીફિક મહાસાગર કે સ્વયંભૂરમણ જેવા મોટા સમુદ્રનો પાર પણ નાવા આદિનાં સાધનોથી પામી શકાય છે. પૃથ્વી કે જેનો પાર માણસ પામી શકે નહિ, તે પૃથ્વીનો પાર પણ દેવતાઓ દિવ્યગતિએ આવતાં કદાચ પામી શકે પણ આ સંસારશ્પી અટવી કે સંસારશ્પી સમુદ્ર એટલો તો વિરતુલ છે કે અનંત કાળથી તેનો પાર લેવાને અનેક પ્રયત્નો કર્યા છતાં હજીસુધી તેનો પાર આવી શક્યો નહિ. (૨૨) .

વિવેચન—ચાલતો કે ચુસાફરી કરતો માણસ પંથ કાપીને લાંબે વખતે પણ અમુક સ્થાને પહોંચી ન શકે તેનું જોમાંથી એક કારણ હોવું જોઈએ. કાંતો રસ્તો લાંબો હોવો જોઈએ અને કાંતો જોઈએ તેવી ગતિ ચાલેલી ન હોવી જોઈએ. તેમાં પહેલું કારણ તદ્દન ફળશૂન્ય નથી. દાખલા તરીકે પગની ચુસાફરીએ કલકત્તે જવાને મુંઝવણી નીજોતો માણસ સીધો

રસ્તો લાઇને આધે જાય તો રેલગાડી પહોંચે તેટલા દુઠ્ઠા સમયમાં ન પહોંચે તોપણ લાંબે વખતે કલકત્તે પહોંચી શકે. - માર્ગે મળ્યો હોય તો પછી વખત અને હમેશ આલવાનું બળ એ એ ચીજની જ જરૂર પડે છે. તે હોય તો પહોંચી શકાય પણ બેઠએ તેની ગતિ ન હોવાનો જે ખીજો પ્રકાર કહેવામાં આવ્યો તે પ્રકારે તો કદી પણ પહોંચી શકાય નહિ. ધાણીના બળદીયાની માફક ગોગ ચક્રગતિ કે ઉલટી ગતિએ ચાલવા માંડ્યું હોય તો દુઠ્ઠો રસ્તો પણ લાંબે કાળે કાપી શકાય નહિ. ધાણીનો બળદ સવારથી સાંજ સુધી આધ્યાં જ કરે છે. તે કદાચ એમ જાણતો હશે કે હું ઘણો પંથ કાપી ગયો, હોઇય પણ સાંજ પડતાં જ્યારે આંખોના પાટા છૂટે છે ત્યારે તેને તે જમીન અને તેને તે ધાણી જુએ છે. આવી ગતિએ હજારો કે લાખો વરસ સુધી ચાલતાં યોડો પંથ પણ કપાતો નથી. સંસારમાં પરિભ્રમણ એ પણ એક મુમાક્ષરી છે. દરેક જીવ મુમાક્ષર છે. અનંત મુદ્દત્ત પરાવર્તન કરવા જોડેલો દરેકને વખત પણ મળ્યો છે, એટલે લાંબે વખતે પણ હજી રસ્તાનો છેડો આવ્યો નહિ. તેનું કારણ શું રસ્તાની લંબાઇ કે ચક્રગતિ? અલબત્ત, અહીં ખંતે કારણો છે એમ કદી શકાશે કેમકે સંસાર પરિભ્રમણનો રસ્તો કાંઈ દુઠ્ઠો નથી. લોકના એક છેડાથી ખીજો છેડો અસંખ્યાત જોજન કોડાકોડીને અંતરે છે. યદુકં

કે મહાલર્ણ મંતે છોષ વળ્લત્તે ? ગોવમા મહદ્ મહાલર્ણ છોષ વળ્લત્તે પુરન્દિમેળં અસંલેજાઓ જોયણ કોદાકોદીઓ, દાદિણેળં અસંલેજાઓ एवं चैव, एवं पचच्छिमेणवि, एवं कृत्तरेण वि, एवं उद्धंवि, अहे असंलેज्जाओ जौयण कौदा-कौदीओ आयामविखंभेण ॥ ભગ. ચ. ૧૨. ઉ. ૭.

અર્થ—ગૌતમ પૂછે છે હે ભગવન્ ! આ લોક કેટલો મોટો છે ? ભગવાન્ કહે છે—હે ગૌતમ ! આ લોક ઘણો જ મોટો છે. અહીંથી પૂર્વ-દિશામાં અસંખ્યાત કોડાકોડી જોજન પહોંચી છે. દક્ષિણ પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશામાં પણ તેટલો જ પહોંચી છે. અહીંથી ઉંચે પણ અસંખ્યાત કોડાકોડી જોજન લાંબો છે અને નીચે પણ તેટલો લાંબો છે. અસંખ્યાત કોડાકોડી જોજનની લંબાઇ અને પહોળાઇમાં આ લોક વિસ્તૃત છે.

એક તો રસ્તો આટલો બધો લાંબો તેમાં વળી રોકાવાનાં રોયને ધણાં, ત્યાં પણ રોકાણ ધડી બે ધડીની નહિ પણ અસંખ્યાત અને અનંત-કાળની એકેક રોયને યદ્ય, જેથી આપણી મુસાફરીને લાંબો વખત લાગે એ સંભવિત છે. તોપણ એક મુસાફરીમાં જેટલો વખત લાગે એ જોઈએ તેના કરતાં ઘણો વખત આપણી પાસેથી બધું છે તેથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે આપણી મુસાફરી રસ્તાસરની યદ્ય નથી દિનું ધાણીના બળદની માફક ચક્રગતિએ યદ્ય છે. રસ્તા ઉપર આવવાને ચાર ગતિમાંની માત્ર એક જ ગતિ અને ચોવીસ દડકમાંની ફક્ત એક જ દડક છે. તે મનુષ્યની ગતિ અને મનુષ્યનો દડક. આપણી મુસાફરી દરમ્યાન શું મનુષ્યની ગતિ કે મનુષ્યનો દડક પ્રાપ્ત ન થયો ? ના, પ્રાપ્ત તો થયો પણ ત્યારે આંખે પાટા બાંધી દીધા. અગર બીજાં કાર્યમાં રોકાઈ જઈ રસ્તો પડતો મૂક્યો.

દૃષ્ટાંત—જેમ એક અંધ મનુષ્ય કોઈ ચહેરામાં નીકળી ગયો. આખો દિવસ રખડ્યો પણ તેને ક્યાં રહેવાનું સ્થાન મળ્યું નહિ તેથી તેને તે ચહેરા છોડી બીજો જગું હતું. પણ આંખે દેખતો નહોતો એટલે નીકળવાનો દરવાજો શોધવાની તેને મોટી મુશ્કેલી હતી. માણસોને પૂછે તો પણ કોઈ તેને હાક આપતું નહિ. ઉપર કોઈ એક માણસે તેને રસ્તો બતાવ્યો કે આમ ચાલ્યો જા, ચાલતાં ચાલતાં એક ગદ-કોટ આવશે તેની ભીંતને પકડી જોડાને ચાલ્યો જા એટલે દરવાજો આવી જશે. અંધ મનુષ્ય બેઠકતો બેઠકતો ગદની રાંધે પહોંચ્યો. પછી ભીંતને પકડી પકડી ચાલવા માંડ્યો પણ જ્યારે બહાર નીકળવાનો દરવાજો આવ્યો ત્યારે તેનો હાથ માથું ખજવાળવામાં રોકાયો, એટલામાં દરવાજો નીકળી ગયો. તે ચહેરાને દરવાજો માત્ર એક જ હતો તેથી ચક્ર ને ચક્ર તે દરવાજા લાગ્યો. કેટલેક પ્રભતે બીજી વાર તે દરવાજો આવ્યો ત્યારે નજીકમાં એક હવેલીમાં નાચ રહ્યો હતો, વૈંધ વાગતાં હતાં અને મધુર સ્વરથી કોઈ ગણિકાનું ગાન ચાલતું હતું, તે સાંભળવામાં પેલા આંધળાની ચિત્તરત્તિ રોકાઈ તેની દરવાજો હાથમાંથી ગયો. એમ કોઈ વખતે કોઈના કજીયો સાંભળવામાં કોઈ વખતે કોઈની સાથે ગપાટા મારવામાં તેના હાથમાંથી દરવાજો નીકળી

જતો અને તેથી તે ચક્રગતિએ રવા કરતો હતો પણ બહાર નીકળી શક્યો નહિ. તેવી જ દશા આ જીવની પણ રહ્યું. પરિશ્રમથી કરતાં સંસારમાંથી છૂટવાને જ્યારે મનુષ્ય ભવશ્વર દરવાજા નજીકમાં આવ્યો ત્યારે ખાનખાન, ગાનતાન, નાચ કુદ, અને ગામ ગણાટમાં વખત પસાર કરી માર્ગે ચડવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ તેથી પુનઃ પરિવર્તનમાં પડવાનું થયું અને તેથી સંસારની મુસાફરી ધણી લાંબી થઈ પડી છે. કેવળ ચાલવાથી જ આ મુસાફરીનો અંત આવી શકતો નથી, પણ માર્ગે ચડી સીધી રીતે ચાલવાથી જ અંત આવી શકે. કાંઈક ચેતનતાનાં પમથીયાં ઉપર આવેલા મનુષ્યોએ હવે તે માર્ગે શોધવો જોઈએ કે જેથી લાંબા વખતની મુસાફરીને અંતે તેટલા જ લાંબા વખતનો પૂર્ણ વિશ્રામ મળી શકે. (૨૨)

સંસારસ્થપરિવર્તનમ્ ।

गृहे यस्मिन् गानं पणवलयतानं प्रतिदिनं ।
कदाचित्तत्र स्याद्युवसुतमृतौ रोदनमहो ॥
क्षणं दिव्यं भोज्यं मिलति च पुनस्तुच्छमपि नो ।
न दृष्टं संसारे कचिदपि सुखं दुःखरहितम् ॥२३॥

સંસારમુખનું પરિવર્તન.

અર્થ—જે ઘરમાં એક દિવસ ગવૈયાનું ગાન થાય છે, સારંગી સતાર મૃદંગ વાગી રહ્યાં છે અને રાત્રિવસ ઝાઝવ મોઝવ વર્તાઈ રહે છે, તે જ ઘરે બીજે દિવસે જીવાન દીકરાનું મૃત્યુ થતાં છાતીફાટ રૂદન થઈ રહે છે. જે ઘરમાં એક વખત કુધપાક સીરાપુરીનાં ઉમદા બોજન રમાં બીજી વખતે જાર અને મકાઈના રોટલા કે ઘેસ એક ક્ષણમાં સાદુકાર બનેલા ગાલુસ બીજી ક્ષણે રાંક સાંસારિક સંપત્તિ કદાચ મળી હોય તોપણ શું તેના ચિરંજીવી મુખ મળી શકે છે નહિ જ. આ સં

રહિત સુખ જોવામાં આવતું નથી. કાષ્ટને કંઈ દુઃખ અને કાષ્ટને કંઈ દુઃખ એમ જ્યાં ત્યાં દુઃખ દુઃખ અને દુઃખ જ જોવામાં આવે છે. (૨૩)

નિવેચન—સંસારના પરિબ્રમણ દરમ્યાન દરેક જીવે ધણું ભાગે દુઃખનો જ અનુભવ કર્યો છે. તેથી દરેકને દુઃખ ઉપર તિરસ્કાર છુટે અને સુખની આકાંક્ષા ધાય એ સ્વાભાવિક છે. એક કીટથી માંડી કુંજર પર્યંત કે ચાંડાલથી માંડી રાજા પર્યંત દરેક પ્રાણી સુખને ચાહે છે. પણ સુખ એ શું વીજ છે અને તે સંસારના કયા સ્થાનમાં છે? આ પ્રશ્ન બહુ અગત્યનો છે. એક કવિએ પોતાના અંતરાત્માને નીચેના શબ્દોમાં આ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે:—

ક્યાં છે મજા ક્યાં છે મજા? કહે તું મુસાફર ખટકના,
 દુનીયા મહીં ક્યાં છે મજા, માની લઉં શોમાં મજા? ૧
 છે ક્યાંહી ખાણુ ખુશાલીની, આ ખટકને કાઢ ખજો?
 ખતાવી દે ને હોય તો, ખોદી લઉં ત્યાંથી મજા. ૨

આ કાવ્યમાં સુખના સ્થાનનો પ્રશ્ન કર્યો છે. પણ સુખ એ શું વસ્તુ છે તે સમજાય તો સ્થાનનો નિવેડો જલ્દી થઈ જાય માટે સુખના સ્વરૂપનો વિચાર પ્રથમ થવો જોઈએ. દિવ્યદષ્ટિ અથવા પરમાર્થદષ્ટિએ જોનારા મહાત્માઓ સાંસારિક સુખને મૃગજળની ઉપમા આપે છે. મરુદેશની રેતાળ ભૂમિમાં રેતીના મેદાનમાં ઘુમાવુર દરણોને પાણી જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ રેતી ઉપર સૂર્યના કિરણો પડતાં દૂરથી જોનારને પાણીના સરોવર જેવું લાગે છે તે જોઈને હરણીયાં દોડીને ત્યાં જાય છે તો ત્યાં રેતી સિવાય ખીનું કશું મળતું નથી. નિરાશ થઈ ખીજ દિશા તરફ જીએ છે ત્યાં વળી દૂર એક ખીનું સરોવર દેખાય છે. ત્યાં જાય છે તો ત્યાં પણ રેતી ને રેતી. આમ ચારે દિશામાં બટકે છે. પ્રથમ થોડી આશા બંધાય છે ત્યારે જરી આશ્વાસન મળે છે પણ પાસે જાય છે એટલે આશા નિરાશામાં બદલાઈ જાય છે કારણકે મૃગજળ એ કંઈ વસ્તુ નથી—માત્ર બ્રમણ જ છે. તેવી જ રીતે અસ્થિર અને વિનશ્વર પદાર્થમાં સુખ માનનારાઓને પ્રાથમિક દષ્ટિએ તે વસ્તુ કંઈક ચળકતી અને મોહ ઉપજાવતી જણાય છે, પણ થોડા વખત પછી તે ઉપરનો ચળકાટ હડી જાય છે, અગર પોતે જ નાશ પામે છે એટલે

સુખ સંશોધકોની આશા નિરાશામાં બદલાઈ જાય છે અને માનેલું સુખ દુઃખરૂપ બની જાય છે. દાખલા તરીકે એક માણસને સંતતિ ન હોય ત્યારે તે મેળવવા સાર આમતેમ ફાંફા મારે છે. જોથી જુવા બાવા જોગી જંગમ જે કોઈ મળે તેની પછવાડે લાલચમાં ને લાલચમાં ભટકવા કરે છે. તે એમ સમજે છે કે “પૈસા માલ મતા ગામ ગરાસ આદિ કોઈ પણ વસ્તુમાં સુખ નથી. સુખ માત્ર એક પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય તેમાં જ છે.” આખરે પુત્રની પ્રાપ્તિ થવાની આશા બંધાય છે ત્યારે તેના દર્બનો પાર રહેનો નથી. જ્યારે પુત્રનો જન્મ થાય છે ત્યારે પણ દર્બમાં ઉમેરો થાય છે પણ જ્યારે તે પુત્રને કંઈ ખીમારી લાગુ પડે છે ત્યારે એટલી ચિંતા ચપ્પ પડે છે કે પ્રયત્નનું સુખ તેમાં ક્યાંયે ક્યાંયે જાય છે. પણ હજી નીચેના પડમાં ખીમારી મટવાની આશાના સુખની કંઈક છાયા પડેલી હોય છે પણ દૈવયોગે તે ખીમારીમાં જન્મેલો પુત્ર પરલોકવાસી વાય છે તો પુત્રની આશા બંધાયા પછી આજસુધી જેટલું સુખ મળ્યું હતું તે સુખ તો નિહાળ ચપ્પ જાય છે એટલું જ નહિ પણ વસ્તુસંયોગના સુખના પ્રમાણ કરતાં વિયોગજનિત દુઃખનું પ્રમાણ ઘણુંજ વધી જાય છે. તે દુઃખનો ધા છેવટ સુધી પણ રૂઝાતો નથી. પુત્રની આહના કરનાર પોતે જ એમ બોલે છે કે ‘આના કરતાં પુત્ર ન થયો હોત વધારે સાફ હતું.’ કહો ત્યારે હવે આ માણસના વચ્ચેના યોગા વખતના સુખાભાસને સુખ શી રીતે કહી શકાય? તેણે જે ખીજને સુખનું ખીજ માન્યું હતું તેમાંથી જ્યારે અંકુર નીકળ્યો ત્યારે તે ચોખ્ખી રીતે દુઃખનો અંકુર જણાયો તો પછી એમ કેમ ન કહી શકાય કે તેણે જે સુખના ખીજકો માન્યા હતા તે ખરી રીતે દુઃખના ખીજકોજ હતા? દુઃખના ખીજકોને સુખના ખીજક માની લીધા એ મૂઝવણની પેડે તેની ભ્રમણા હતી. આ ઉપરથી એટલું જણાય છે કે ખરું સુખ એ તો કોઈ જોર જ ચીજ છે. તે સુખ જનપ્રવાદ માને છે તે વસ્તુમાં નથી પણ કોઈ જીવી જ વસ્તુમાં છે. તેનું રહસ્ય પ્રસંગ આવ્યે થશે. આ કાવ્યમાં લોકો જેમાં સુખ માની રહ્યા છે તે સુખનું સ્વરૂપ કેવું છે તેનું નિર્દેશન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં સુખ અને દુઃખનું સામાનાધિકરણ (એક, અધિકરણ) ના

આબું છે. જે ઠેકાણે એક દિવસે ચોરી બધાયેલી હતી, મંગળ ગીત ગવાતાં હતાં, જુદાં જુદાં વાજાઓનો નિર્ધોષ યમ રહ્યો હતો, ઉત્સવનો દાઢ જોવાને નર નારીનાં ઘડોની અવર જવર યમ રહી હતી, સૌ કોઇના મુખ ઉપર પ્રસન્નતા છવાઇ રહી હતી, તે જ ઠેકાણે બીજે દિવસે જેના નામનાં ગીત ગવાતાં હતાં તેના જ નામની પોક નાંખીને રૂદન થતું સંબળાય છે ! ચોરીને ઠેકાણે તેની જ દાઢી બધાય છે. ગીત ગાનારી સ્ત્રીઓ છાજ્યાં લેતી છાતીશાઠ રૂદન કરે છે અને ઉત્સવમાં ભાગ લેનારા કાઠુના ટોળા રૂપે વરરાજાને કમશાનભૂમિમાં ચિત્તાને સમર્પણ કરે છે. પરજીનારનો ક્યાં રહ્યો પરજીવાનો કોડ અને પરજીવનારનો ક્યાં ગયો ઉત્સવનો આનંદ ? ! મોતના હુમલામાં ઉત્સવ આનંદ ઉત્સાહ અને કોડ એ બધા હરી જાય છે—બળાને બસ્ત્રીભૂત યમ જાય છે. આવા ક્ષણિક સુખને સુખરૂપ કેમ કહી શકાય ?

કાવ્યના ઉત્તરાર્દમાં બીજે પ્રસંગ કહેવાતા વૈભવિક સુખનો દર્શાવ્યો છે. અહીં વૈભવ મેળવવામાં સાચવવામાં અને બીજાઓના વૈભવની સરખામણી કરતાં પોતાની મનાએલી ન્યૂનતામાં જે દુઃખ રહ્યું છે, તેને એક બાજુએ મૂકી માત્ર લોકોએ માની લીધેલા સુખનો જ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તેવા સુખને પણ સુખનું રૂપ આપી શકાય કે કેમ તેના ઉપર લક્ષ્ય રાખવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ વૈભવિક સુખ પણ એક વાર માણસને ભોગાંસકત બનાવી શરીરને રોગગ્રસ્ત બનાવે છે. ‘ભોગે રોગમયં’ ભોગની સાથે રોગનો નિકટ સંબંધ છે તેથી એક તરફ રોગ અને બીજી તરફ દરેક કામ બીજાની પાસે કરાવવાની સગવડ મળતાં જાત મહેનતનો અભાવ થાય છે. આલસ્ય અને સુરતીનો નિવાસ થાય છે. એટલું કરીને પણ વૈભવિક સુખ કાયમ રહેતું હોય તો તો કીક પણ તેમ તો છે નહિ. એક ક્ષણની પણ તેની સ્થિરતા વિશ્વસનીય નથી. અસ્થિર હોવાથી જ્યારે તે સુખ યા ભોગનાં સાધનો આલ્યાં જાય છે ત્યારે ભોગી અને શોખી માણસના એવા બેહાલ થાય છે કે તેના દુઃખનો અનુભવ માત્ર તે જ કરી શકે છે. બીજાઓ તેની દાંસી કરે છે અને તેના દુઃસ્વપ્ના દુઃખના બકા હોં છે. એટલા માટે જ કહ્યું છે કે—

સર્વં તિલમિયં ગીયં સર્વં નદં મિદિવિયં ।

સર્વે આભરણા મારા સર્વે કામા દુહારઠા ॥ ૧ ॥

ઉ. અ. ૧૩ ગા. ૧૬.

અર્થ—સર્વ ગીત વિલાપરૂપ બને છે. સર્વ નાટ્ય વિદ્યબના કરનાર થાય છે. સર્વ આભરણો ભારરૂપ થાય છે અને સર્વ પ્રકારના કામભોગ દુઃખ ઉપજાવનાર નિવડે છે. એટલા માટે કામ્યના ચોથા ચરણમાં કહ્યું કે, “ન દૃષ્ટં સંસારે” અર્થાત્-સંસારમાં કોઈ પણ રથગે દુઃખ વગરનું સુખ જોવામાં આવતું નથી. (૨૩)

કિં સંસારે સત્તં નાસ્તિ ?

તનોર્દુઃખં મુહૂક્તે વિવિધગદજં કશ્ચન જન-
સ્તદન્યઃ પુત્રસ્ત્રીવિરહજનિતં માનસમિદમ્ ॥

પરો દારિદ્ર્યોત્થં વિદ્યસમવિપતિં ચ સહતે ।

ન સંસારે કશ્ચિત્સકલસુખમોક્તાસ્તિ મનુજઃ ॥૨૪॥

શું સંસારમાં સુખ નથી ?

અર્થ—કોઈ માણસને અનેક જાતના રોગોનો ઉદ્ભવ થવાથી શારીરિક દુઃખ ભોગવવું પડે છે, તો કોઈને સ્ત્રી પુત્ર ભાઈ ભગિની વગેરે સંબંધીઓની પ્રતિકૂલતાથી કે તેમના વિશેષથી માનસિક દુઃખ ભોગવવું પડે છે. કોઈને વ્યાપારમાં નુકસાની થતાં દરિદ્રતાનું દુઃખ સાથે છે તો કોઈને રાજદારી મામલામાં આવી પડતી ઝેર જેવી વિપતિ સહન કરવી પડે છે. ખરી રીતે જોઈએ તો આ સંસારમાં કોઈ પણ માણસ એવો જોવામાં આવતો નથી કે જેને બધી જાતનાં સુખોનો જ ઉપભોગ મળતો હોય અને દુઃખનો સેષ પણ હોય નહિ, કિન્તુ જ્યાં જુઓ ત્યાં દુઃખ દુઃખ ને દુઃખ જ છે. (૨૪)

વિષેયન—દરેક પ્રાણી સુખને ઇચ્છે છે, દુઃખને કોઈ ઇચ્છતું નથી. પણ કુદરતની કૃતિ વિવેકશૂન્ય છે. માણસની ઇચ્છા એક હોય છે અને થાય છે બીજું. ખરી રીતે સુખદુઃખનો આધાર કર્મની શુભ અશુભ પ્રકૃતિઓ

ઉપર રહે છે. શુભ અશુભ પ્રકૃતિઓ એવી રીતે સાથે સાથે ગોઠવાયલી છે કે વખતે બનેતો સાથે સાથે હૃદય યાય છે અને વખતે એક પછી બીજી હૃદયમાં આવે છે. શુભ પ્રકૃતિના હૃદયથી એક જાતનું સુખ મળ્યું, તે કંઈક બોગચું કે ન બોગચું તેટલામાં તો અશુભનો હૃદય થયો અને દુઃખાકુર પ્રગટયો. પૂર્વના ભવમાં કોઈને શરીરમાં દુઃખ આપવાથી અસાતા વેદનીય કર્મ બંધાયું હતું, તેનો હૃદય થતાં શરીરમાં રોગો પ્રકટે છે. શરીરનો કોઈ પણ રોમ રોગની સત્તા વિનાનો તો નથી જ. એકક રોમનાયે પોણાએ રોગ હોવાનું શાસ્ત્રકાર કહે છે. તેને થોડુંક નિમિત્ત મળતાં બહાર દેખાવ દે છે. એક અથવા એકથી વધારે રોગોનું શરીર ઉપર દબાણ થતાં શરીરમાં પીડા ઉત્પન્ન થાય છે. શરીરનાં અવયવો અથવા આખું શરીર એવાવા માંડે છે, કળતર થાય છે, હાડ તૂટે છે, તાવ આવે છે, શ્વેદ થાય છે, છાતી ફાટે છે, બેચેની વધે છે, અને જીંદગી ઉપર પણ કંટાળો આવે છે. રોગનું મૂળ ઉંડાણમાં હોય છે તો જીંદગીના છેડા પર્યન્ત રક્તપિત્ત કોઈ દમ વગેરે કેટલીક જાતના રોગોનો રચાયેલા થાય છે અને તેથી તેનું જીવન ઝેર સમાન થઈ પડે છે. સંપત્તિ વૈભવ સામ્રાજ્ય કે સત્તા ગમે તેટલાં હોય પણ એક શરીરનું સુખ ન હોય તો તે બધાં નિરર્થક છે. “પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા” એ કહેવત પણ ઉપરના અર્થને ટેકા આપે છે. કદાચ પુણ્યયોગે શરીરનું સુખ મળ્યું તો સંતતિનું દુઃખ હોય એટલે પુત્ર કે પુત્રી કંઈ થાય જ નહિ. કદાચ થયા તો મૂરખ જીગારી સ્વચ્છંદી અવિનીત દુઃખદાયક થયા. માખાપની જલ્દાવસ્થામાં શાંતિને બદલે અશાંતિ ઉપજાવનાર થાય તો તે પણ દુઃખ. કદાચ વિનીત અને સુધીલ પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ, પણ પુત્રનું આયુષ્ય અલ્પ હોય તો તે બરજીવાનીમાં જલ્દ માખાપને છોડી પરલોકવાસી થાય અને પુત્રવિયોગનું અસહ્ય દુઃખ તેમને શિર આવી પડે છે. એટલેથી જ દુઃખની સીમા આવતી નથી. અધુરામાં પુરું વળી ધરતી ધણીઆણી કદાચ પરલોક તરફ પ્રયાણ કરે તો દુઃખમાં અધિક ઉમેરો થાય છે. ભર્તૃહરિએ ખરું જ કહ્યું છે કે “હલે ઘયમયં” મહોટા કુટુંબમાં કોઈ ને કોઈનું મરણ નિપજે છે ત્યારે સઘળા કુટુંબીઓના મનમાં વિયોગના દુઃખનો

આધાર થાય છે. જ્યાં સ્નેહ અધિક ત્યાં દુઃખ પણ અધિક થાય છે. એવાં ઘણાં દાખલા એવા સાંભળવામાં આવ્યા હશે કે પ્રેમી જન પછી તે સ્ત્રી હોય, પુત્ર હોય, કે મિત્ર હોય, તેના મરણથી સ્નેહી માણસ ગાંડા બની જાય છે. જીવંતી પર્યન્ત તેમની તેવી ને તેવી વિકળ અવસ્થા રહે છે. કાંઈને વળી સ્ત્રી કે પુત્રનું દુઃખ ન હોય તો આજીવિકાલું-દરિદ્રતાનું દુઃખ સાથે છે. સંસારી જીવોને નિર્ધનતાનું દુઃખ પણ કાંઈ જેવું તેવું નથી. 'વસુ વિના નર પશુ' એ કથન બાવદારિક દૃષ્ટિએ જેતાં જરી પણ સત્યથી વેગળું હિસતું નથી. એક કવિએ પોતાની કૃતિમાં પૈસાનો ખરો ચિતાર આપ્યો છે.

(કવિત)

પૈસા બિન માત તો પુતકું કપૂત કહે, પૈસા બિન બાપ કહે બેઠા દુઃખદાઇ હે;
પૈસા બિન ભાઈબંધ સંબંધી અનન રેત, પૈસા બિન ભાઇ કહે હિસકા તું ભાઇ હે;
પૈસા બિન ભેર સંગ છોડકર નય અલી, પૈસા બિન સાસુ કહે હિસકા જમાઇ હે;
પૈસા બિન પડોશી કહત હે ગમાર હે હું, આજ કે જમાને મેં પૈસેલી બડાઇ હે. ૧

એક વખત દરિદ્રી માણસની સરખામણી શય-મડદા સાથે કરવામાં આવી ત્યારે દરિદ્રીએ કહ્યું કે " ભાઈ ! મડદા-મૃતક દેહ કરતાં પણ મારી અધમ સ્થિતિ છે કારણકે મડદાને ઉચકનાર ચાર પાંચ જણ મળી જાય છે અને તેને મસાણુ બેગું કરે છે પણ મારો હાથ પકડવાને એક પણ માણસ હોતો રહેતો નથી. એક દરિદ્રીએ બ્યાબસ્તુતિથી દરિદ્રતાનું અર્ક સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. તે કહે છે કે—

ઓ દરિદ્ર ! નમસ્તુભ્યં । સિદ્ધોર્ધ સ્વ દર્શનાદ્ ॥

અહં સર્વાંસ્તુ પશ્યામિ । માં કોપિં ન પશ્યતિ ॥ ૧ ॥

અર્થાત—દરિદ્રી માણસ કહે છે કે હું દરિદ્ર ! તને હું નમસ્કાર કરું છું, કારણકે જ્યારથી મને તારાં દર્શન થયાં છે, ત્યારથી મારી દશા એક સિદ્ધ પુરુષની દશા જેવી થઈ ગઈ છે. સિદ્ધ પુરુષ અંજનગુટિકાના યોગથી જ્યારે ગામમાં આવે છે ત્યારે તે બધાને જોઈ શકે પણ તેને કાંઈ જોઈ ન શકે તેવી જ રીતે હું પણ જ્યારે મારા ઝાળખીતા માણસોના ટોળામાંથી પસાર થઈ, ત્યારે બધાને ઝાળખી શકું કે આ માણસ મારો કાકો છે, આ મારો બાઈ છે, આ મારો ભણે છે, આ મારો દુભો છે, જોડે, પણ

તેમાંનો કોઈ પણ માણસ તે વખતે મને ઝોળખી શકતો નથી. મારી સામે કોઈ પણ નજર કરતો નથી, તેથી હું તો એક સિદ્ધ પુરુષ જેવો બની જઈ છું. હે દારિદ્ર્ય! આ તારો જ પ્રભાવ છે. અર્થાત્-દરિદ્રી માણસનો કોઈ સંગ થતો નથી. તેને ક્યાંય પણ સત્કાર મળતો નથી. તેનામાં વિદ્વતા હોય, કળા હોય, શુણ્ય હોય પણ દરિદ્રતામાં તે બધાં કબાઈ બન્ય છે. તેથી દરિદ્ર અવસ્થા પણ મહાદુઃખદાયક છે કહાય કોઈને દરિદ્રતાનું દુઃખ દોતું નથી તો રાજ્ય તરફની કાંઈ વિપતિ આવી પડતી દેખાય છે, કાંતો કોઈ દુરમન ઉભો થાય છે અને તેના તરફથી સંકટ આવી પડે છે. આવી રીતે એક ને એક દુઃખ ક્યાંથીએ આવી પડે છે. દલપતરામે ખરું જ કહ્યું છે કે—

(જુલણા)

તંતુ કાચા તણે તાણે સંસાર છે,
સાંધીયે સાત લ્યાં તેર ગુટે;
શરીર આરોગ્ય તો યોગ્ય સ્ત્રી હોય નહિ,
યોગ્ય સ્ત્રી હોય ખોરાક ખુટે.
હોય ખોરાક ન હોય સંતાન હર,
હોય સંતાન રિપુ લાજ છુટે;
કોઈ ભે રાત્રી નહિ હોય દલપત કહે,
સમીપ સંબંધીનું શરીર છુટે.

એટલા માટેજ કહ્યું છે કે “ન સંસારે કથિત્ત્વ સ્વચ્છલમોક્તા” એક ધર, કુટુંબ, ગામ કે દેશ નહિ પણ આખી દુનીયામાં શરી તપાસી જોશે તોપણ સમગ્ર પ્રકારે સુખ ભોગવનારો માણસ મળવો મુશ્કેલ ધર્મ પડશે. કોઈને બહારનું તો કોઈને અંદરનું દુઃખ હશે, કોઈને મનનું તો કોઈને તનનું, કોઈને પુત્રનું તો કોઈને પુત્રીનું, કોઈને માખાપનું તો કોઈને સ્ત્રીનું, કોઈને આજીવિકાનું તો કોઈને જીવિની મન્દતાનું, કોઈને રચૂળ તો કોઈને સૂક્ષ્મ, પણ દુઃખના ધા વિનાનું કોઈ અંતઃકરણ જોવામાં નહિ આવે. (૨૪)

સંસારેજ્ઞાન્તિસાધ્યાગ્યમ્ ।

क्वचिद्राज्ञां युद्धं प्रचलति जनोच्छेदजनकं ।

क्वचित् क्रूरा मारी बहुजनविनाशं विदधती ॥

કચિદ્ દુર્ભિક્ષેન ક્ષુધિતપશુમર્ત્યાદિમરણં ।

વિપદ્વહ્નિજ્વાલાજ્વલિતજગતિ ક્ષાઽસ્તિશમનમ્ ॥૨૫॥

અશાન્તિનું સામ્રાજ્ય.

અર્થ—અહો ! આ સંસારમાં કોઈ ઠેકાણે તો હળરો અને લાખો માણસોના જનની પાપમાઘી કરનાર મ્હોટાં મ્હોટાં યુદ્ધ ચાલે છે તો કોઈ ઠેકાણે ગ્રામ અને દેશનો વિનાશ કરનારી મહા મરડી ત્રાસ પ્રવર્તાવી રહી છે. કોઈ રથજે દુકાળના ભુખમરાથી હળરો જનવરોના પ્રાણ પરલોક તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યા છે, ત્યારે કોઈ રથજે તરણુ-ગુવાન પુરોનાં મરણ નિપ-જવાથી હાહાકાર મચી રહ્યા છે. ખરેખર આ જગતમાં ચારે બાજુ વિષ-તિગ્ધ વહ્નિ-અગ્નિની જ્વાળા પસરી રહી છે. ત્યાં શાન્તિ અને સમાધિ કેશમાત્ર પણ ક્યાંથી દેખાય ? સર્વજ્ઞ અશાન્તિનું જ સામ્રાજ્ય ચાલી રહ્યું છે (૨૫)

[વિવેચન—મગવતી મૂત્રના બીજ સતકના પહેલા ઉદેશમાં ખૂંધક મંન્યાસી મહાવીર સ્વામીએ કરેલા પ્રશ્નોના ખુલાસાથી પ્રસન્ન થઈ મહા-વીર સ્વામીની પાસે દીક્ષા લેવાને તૈયાર થાય છે ત્યારે તે આ પ્રમાણે બોલે છે. “ આલિત્તેર્ણ મંતે લોપ, પલિત્તેર્ણ મંતે લોપ, આલિત્તપલિત્તેર્ણ મંતે લોપ, જતણ મરણેણ ય ” હે મગવન્ ! લોક-જગત જરા મરણ આધિ બ્યાધિ ઉપા-ધિથી વિષ્ણુ થઈ બળી જઈ રહ્યું છે. ખૂંધક મંન્યાસીનાં ઉપલાં વચનો અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે. જગતમાં શાન્તિનાં કારણો થોડાં છે અને અશા-ન્તિનાં કારણો અનેક છે. દેવી સંપત્તિ થોડી અને આસુરી સંપત્તિ વધારે છે. ગુણી જન પરિમિત અને અવગુણી-દૂષિત જન અપરિમિત છે. સંતોષી થોડા અને અસંતોષી ઘણા છે. સુશ્રેય કરનારા સ્વસ્થ અને કલેશ કરનારા અધિક જણાય છે. એક માણસના હૃદયને સંતોષવા ખાતર હળરો-લાખો જનમા-લની ખુવારી ધાય છે. કૌશિકની રાણી પદ્માવતીના મનમાં કૌશિકના ન્હાના માઈ હવ અને વિડવને વારમાર્ગ રજેવ હાર અને હાથી મેળવવાનો

લોભ જાગ્યો, કોણિકના રત્નને તેમાં સિંચન થયું. વિષયજન્ય રત્નહવાન પદ્માવતીને ખુશ કરવા ન્દાના અને આશ્રિત બાધઓની બાપની આપેલી સંપત્તિ ઉપર કોણિકની કુનજર યધ, ન્યાયનો આશ્રય લેવા નિર્દોષ બાધઓને સ્વભૂમિ છોડી પરભૂમિમાં ચેડા રાખના રાજ્યમાં નાસવું પડયું; એટલેથી જ પદ્માવતીના મનની તૃપ્તિ ન થતાં દાર દાથીને કારણે નાના અને દોહિત્રા-ચેડા અને કોણિકની લડાઇ થઇ. એકના પક્ષમાં અદાર અને બી. જાના પક્ષમાં દશ રાજાઓનું લશ્કર સહાય કરવા આવ્યું. લાખો માણસો લોહીલુહાણ થઇ મરણ સ્વરણ થવા લાગ્યા. માટી અને લોહીના મિશ્રણથી બનેલા કાદવમાં જ છેડો ન આવ્યો. કિન્તુ લોહીની રેલમ છેલ થઇ નહીં આવી. માણસો માણસોની લડાઇથી પૂર્ણાવૃત્તિ ન થતાં અમરેન્દ્ર અને શાકેન્દ્ર જેવા મહોદ્ધા ઇન્દ્રોએ કોણિકનો પક્ષ લઇ લડાઇમાં ભાગ લીધો. રથશિલા અને મદાકંટક નામના બે સંગ્રામમાં બે દિવસમાં જ એક કરોડ એસી લાખ માણસોના જાનોનું બલિદાન અપાયું. આ શું થોડી બયંકરતા ? એક સ્ત્રીના હૃદયનો લોભ તૃપ્ત કરવા કરોડો માણસોનું બલિદાન ? આ બયંકરતા-હૃદતા એક જમાનાની નહિ પણ અનેક જમાનાની છે.

દૃષ્ટાંત—વિપાક સૂત્રમાંના સિંહસેન રાજાનું દૃષ્ટાંત પણ તે જ હકીકત પુરી પાડે છે. એક શ્યામા નામની રાણીના ઉપર મોદ-રત્નને લીધે સિંહ-સેન રાજાએ બીજી ૪૯૯ રાણીઓ તેનાં માખાપ અને સંબંધીઓને છળ કપટથી લાખાગૃહમાં પૂરી એકી સાથે અચાનક અગ્નિ સળગાવી હજારો નિર્દોષ મનુષ્યોના પ્રાણ લીધા. એકના રાજમાં અધે બની હજારોની સાથે વૈરભાવ બાંધી, લોકકાને બદલે માણસોની હોળી સળગાવી, એ પણ કંઈ ગ્રાહી બયંકરતા ન કહેવાય.

આવા અનેક દાખલા શોધવા ભૂતકાળમાં બમવાની કંઈ જરૂર નથી. વર્તમાન કાળ તરફ જ નજર કરીએ તોપણ તેનું તે જ દેખાય છે. હાલમાં આલતી યુરોપી રાજ્યોની બયંકર લડાઇ કે જેમાં લાખો જાનોની આહુતિ અપાઇ રહી છે, હજારો કુટુંબો નિરાધાર થઇ રહે છે, આખા દેશના દેરા ઉજળડ વેરાન થઇ જાય છે તે પણ શું થોડું ત્રાસદાયક છે ? આની અ-

નેક લડાઈઓ કાળે પોતાના ગર્ભમાં સમાવી રાખેલ છે. તે દ્વારા જગતમાં અસાંતિનો પ્રચાર થાય છે. આપણી અસાંતિની હદ કેવળ લડાઈથી જ ખંધાતી નથી. લડાઈની અસાંતિ લડાઈમાં જોડાયેલ લશ્કરીઓ અને જે દેશમાં લડાઈ ચાલતી હોય તે દેશને તેથી સીધી રીતે ખમવું પડે છે, પણ તે સિવાય ખીજાઓને તેથી સીધી રીતે અસાંતિ ભોગવવી પડતી નથી. કદાચ આ કથન ખરૂં માની લઈએ તોપણ શું થયું? લડાઈની પેઠે પ્લેગ મરફી જેવા ખુનખાર દરદો ક્યાં ચોડાં છે? આ દરદો માણસની પસંદગી ઉપર આધાર રાખતાં નથી. એક ચોધો લશ્કરમાં જોડાય ત્યારે જ તેને ખમવું પડે છે, પણ લશ્કરમાં જોડાવું કે નહિ, એ કેટલેક અંશે કેટલાએક દેશોમાં તેની મરજી ઉપર રહેલું છે. પણ પ્લેગ-મરફીનો હુમલો અચાનક કોઈ પણ સ્ત્રી કે પુરુષ, બાળક કે વૃદ્ધ, અપરાધી કે નિરપરાધી ઉપર થાય છે. એકના છાંટા ઉડી ખીજા ઉપર પડે છે અને ખીજો સપડાય છે. ઘરનાં ઘર અને દુકાનોની દુકાનો તથા કુટુંબોનાં કુટુંબોની પાયમાલી થતી જોવામાં આવે છે. જે ઘરમાં કે કુટુંબમાં પંદર પંદર વીસ વીસ માણસો હતાં, તે કુટુંબમાં એક પણ માણસ ન મળે. આ સ્થળે પ્લેગની પાયમાલી ગમે તેવા કંઈક હાથે પણ દૂળવે તેવી શું નથી? તેમાં બાપ દીકરાની મંભાળ લેતો નથી, દીકરો બાપની સારવાર કરતો નથી. સ્ત્રી પતિને છોડી પોતાના બચવાનો માર્ગ શોધે છે તો પતિ સ્ત્રીને મુઠ્ઠી પલાયન કરે છે. આવી નિષ્કૃપતા અને સ્વાર્થવૃત્તિને જન્મ આપનાર ખીજી કોઈ નહિ પણ પાપી પ્લેગનો જ તે પ્રભાવ છે. અરે પ્લેગને પણ ભૂલાવે તેવી એક બચકર ચીજને આપણે કેમ ભૂલી જઈએ છીએ? તે ચીજ દુકાળ છે. પ્લેગ તો હજીએ ઉંદર મારશત માણુમેને સૂચના આપે છે, અને તેથી ચેતી જઈ જો માણુમે તે ભૂમિને છોડી ખીજો નિવાસ કરે તો પ્લેગના પંજમાંથી બચવા પામે છે, પણ દુષ્કાળની પીડા તો ત્યાં પણ નડે છે. ભૂતકાળના દુઃખોનું તો માત્ર વર્ષનું સાંભળીએ છીએ. પણ સંવત ૧૯૫૬ ની સાલનો દુકાળ તો વાંચકોમાંના ઘણાખરાએ જોયો હશે. આઢાઢા! તે બચકર કાળને યાદ કરીએ છીએ ત્યારે રૂંવા ખડા થાય છે. જનાવરોની ખુતારીની તો હદ જ નહોતી. ચોમાસું ખેસતાં જ,

ધરમાં પચીસ પચીસ પચાસ પચાસ જનનવરો હતો, વૈદ્યાખ અને જેઠ માસ આવતાં તેમાંના એક બે પણ બાગ્યે જ રહેવા પામ્યાં હતાં. ધાસની તંગીને લીધે સારા ગૃહસ્થોના ધરનાં જનાવરો પણ ભુખે મરતાં જોવામાં આવ્યાં હતાં, તો ગરીબોની તો વાત જ શી કરવી ? જનાવરોના ભોગથી દુકાળ રૂપ દૈત્યને જાણે તૃપ્તિ ન થઈ હોયની તેમ જનાવરો પછી માણસોના વારો નીકળ્યો. જંગલમાં ઠેકાણે ઠેકાણે માણસોના માથાની ખોપરીઓ રજ-જળતી હતી. મુઠ્ઠાને ઉપાડનાર પણ મળતા નહિ, તેથી ખાડાઓ મુઠ્ઠાંઓની ખરતોથી પુરાતા જોવામાં આવતા હતા. અજને માટે માથાપો પોતાના છોકરાઓને વેચતાં હતાં, અમર એકાંતમાં મૂકી આલ્યાં જતાં હતાં. આવી બચકર રિયતિ એક વરસના દુકાળને લીધે થવા પામી હતી તો જ્યારે બધે ચાર ચાર અને બાર બાર દુકાળ સાથે પડ્યા હશે ત્યારે માણસોની રિયતિ કેવી થઈ હશે, તેની કલ્પના તુલનાબુદ્ધિથી થઈ શકે તેમ છે, અને તે કલ્પના પદ્યર જેવા હલ્કાને પણ પિંગળાવવા પુરતી છે. સાંભળવા પ્રમાણે બાર દુકાળોમાં લાખો સોનામહેરો આપતાં પણ શેર અનાજ મળવું મુશ્કેલ થઈ પડતું. સાધુ જનોને ભિક્ષા પણ દુષ્કર થઈ પડી હતી. જ્યાં અજના સાંસા ત્યાં જ્ઞાન ધ્યાન કે ધર્મ કર્મ પણ ક્યાંથી સૂઝે ?

આ બધું ધ્યાનમાં રાખીને કાવ્યના ચોથા પદમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે “વિપદ્વહ્નિજ્વાલાગ્વલિતજગતિ” અગ્નિની જ્વાળા જેમ ચારે તરફથી નીકળે છે, તેમ આ જગતમાં વિપત્તિની જ્વાળા એક તરફથી નહિ પણ ચારે તરફથી નીકળવા માડે છે. એક તરફ યુદ્ધ તો ખીજી તરફ મરકી, ત્રીજી તરફ દુકાળ તો ચોથી તરફ કાલેરા કે મોંઘવારી, આવી અનેક વિપત્તિઓ-થી આ સંસાર બળી જળી રહ્યો છે. તેમાં શાન્તિ ક્યાંથી મેળવી શકાય ? બળતા ધરમાંથી સારજૂત વરતુ લઈ જઈ એકાંતમાં મૂકે તો જેમ બલિધમાં સુખ મળે, તેમ બળતા સંસારમાંથી પોતાના આત્માને ઝાળખી-આત્મ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ઉપાધિઓથી દૂર રહે તો જ માત્ર આ વિપત્તિથી બચી શકાય, અને શાંતિ મેળવી શકાય. (૨૫)

(૪) એકત્વ ભાવના.

માલિનીવૃત્તમ્ ।

ચતુષ્ષ્યેકત્વભાવના ।

મમ ગૃહવનમાલા વાજિશાલા મમેયં ।

ગજવૃષભગણા મે ભૃત્યસાર્થા મમેમે ॥

વદતિ સતિ મમેતિ મૃત્યુમાપદ્યસે ચે—

બ્રહ્મિ તવ કિમપિ સ્યાદ્દર્મમેકં વિનાન્યત્ ॥૨૬॥

ચોથી એકત્વ ભાવના.

અર્થ—હે બદ્ર ! કાંઈ માણસ ત્હને મળે છે ત્યારે તેની પાસે જે તું આમ બોલ્યા કરે છે કે “આ હવેલી મારી પોતાની છે. આ બગીચો તો ખાસ મારા માટે જ બનાવેલો છે. આ શાળા મ્હારા ઘોડાને બાંધવાની છે. આ હાથીઓ મ્હારે ચડવાના છે. આ બળદો ખાસ મ્હારા ઉપયોગના જ છે. આ આટલા બધા નોકરો મ્હારા છે.” આમ દરેક વસ્તુની સાથે મમ પદ લગાડીને મ્હારું મ્હારું કહ્યા કરે છે, પણ હે ભાઈ ! જ્યારે મૃત્યુના માર્ગમાં ત્હારે પ્રયાણ કરવું પડશે, ત્યારે કહે કે બગીચામાંથી કંઈ વસ્તુ ત્હારી સાથે આવશે ? તું ખાત્રીથી માન કે તે વખતે તું એકીલો જ પ્રવાસી થવાનો છે; કંઈ પણ ત્હારી સાથે આવવાનું નથી અને ત્હારું યત્નનું નથી. (૨૬)

વિવેચન—જાણક જ્યારે જન્મે છે, ત્યારે માત્ર પોતાના દેહને જ પોતાનો કરી માને છે. દેહને કાંઈ ઈજા થાય છે કે ભૂખ લાગે છે ત્યારે રડે છે. દેહ સિવાય બીજી વસ્તુઓમાં તેને અમત્વ ન હોવાથી, તે વસ્તુઓને રહેવા નહિ થાય તોપણ તેથી જાણકને દુઃખ લાગતું નથી. કિંબહુના આ વખતે તેને જન્મ આપનાર માતા કદાચ મરી જાય તોપણ તેથી જાણકને

દુઃખ લાગતું નથી, કારણકે હજી માતામાં તેને મમત્વ બંધાયું નથી. જ્યારે તે કંઈક સમજવા માંડે છે અને માતાને ઝાળખતાં શીખે છે, ત્યારે તેનું મમત્વ વિસ્તાર પામ્યું. હવે તે બાળક પોતાના દેહની માથક પોતાની માતાને પણ પોતાની કરી માને છે. માતામાં મમત્વ બંધાયું, એટલે માતાને સહવાસ સુખકર અને તેના વિયોગ દુઃખકર જણાવા માંડે છે. મા સિવાય ખીજું કોઈ તે બાળકને લે છે કે તરત તે રડવા માંડે છે. જેમ જેમ કુટુંબનાં ખીજાં માણસોને ઝાળખતો જાય છે તેમ તેમ તેનું મમત્વ વિસ્તાર પામતું જાય છે. અત્યારસુધી બાળકના રમાડનાર ઉછેરનાર અને પાળનાર સંબંધીઓના દર્શન સ્પર્શ કે સહવાસની તેને આકાંક્ષા નહોતી, પણ તેમાં મમત્વ બંધાયા પછી જો તેમને સહવાસ દર્શન કે સ્પર્શ થતો નથી તો તેથી બાળકને દુઃખ લાગે છે. એતનવાળી વસ્તુઓ પછી જડ વસ્તુઓમાં તેને મમત્વમદ્દ થાય છે. પોતાનાં રમકડાં દીંગણા દીંગણીઓને મારા કરીને માનવા માંડે છે. સુવાતું પારણું અને ફરવાની માડલી વગેરેમાં મમત્વ બંધાય છે, ત્યારે તે વસ્તુઓને ખીજું કોઈ બાળક લે તો તરત તેને દુઃખ લાગે છે. તે વસ્તુઓ ઉપર જભે તેના પોતાનો એકલાનો જ હક્ક હોય તેમ તે માને છે. પોતાની માની લીધેલી વસ્તુઓનો ઉપયોગ પોતાને એકલાને જ મળે તેમ તે ગ્રાહે છે. ખીજો કોઈ તેમાં ભાગદાર થાય છે તો તે તેને ગમતું નથી. તેની વસ્તુઓને ઉપાડવા કોઈ સ્પર્શ સરખો પણ કરે છે તો તે તરત બૂમ પાડે છે અને રડવા બેસે છે. જ્યારે નિશાળે જવાની ચર્યાગ થાય છે, ત્યારે સ્વેટ પેન ચોપડીઓમાં મમત્વ વિસ્તરે છે. બપુના પછી લગ્ન થાય છે અને વ્યાપારમાં પડે છે ત્યારે સ્ત્રી અને ધનમાં મમત્વ થાય છે. કમે કમે જ્યારે પુત્ર પુત્રીઓ થાય છે ત્યારે તેમાં અને સગાં બહાણાંમાં મમત્વભાવ બંધાય છે. ઉમરલાયક ચતાં કે માખાપ ગુજરી જતાં જ્યારે ધરતો માર તેના ઉપર પડે છે ત્યારે વારસામાં મળેલી સધળી સ્ત્રીઓમાં ગાઠ મમત્વ દંઠ થાય છે. હવે તેની મમતા તૃષ્ણાના રૂપમાં ફેરવાય છે. મળેલી વસ્તુઓમાં મમતા યદ્ય ચૂકી છે, પણ જો પોતાના કબ્જાની નથી, જેના ઉપર પોતાનો હક્ક નથી, તેથી વસ્તુઓને પણ પોતાની કરી

દેવા પ્રયત્ન કરે છે અર્થાત્ હવે માત્ર મમતા જ નહિ પણ તેની સાથે તૃષ્ણાને
 પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. મમતા અને તૃષ્ણાના સંયુક્ત બળથી લોભ અને અનીતિનો
 જન્મ થાય છે, કેમકે તેની પોતાની માની લીધેલી વસ્તુઓ ભોગવવાનો તેનો
 પોતાનો એકલાનો જ હક્ક છે એમ માની લેવાની તેની નાનપણની રેવ છે, તેથી
 તે વસ્તુ બીજાઓને ન ભોગવવા દેવાનો લોભ થાય છે અને તૃષ્ણાને પૂરી કરવા
 ગમે તેવાં અનીતિનાં પગલાં ભરવા માંડે છે. જેમ જેમ વખત પસાર થાય
 છે તેમ તેમ મમતાનું મૂળ હુંકું ઉતરતું જાય છે, અને બીજી તરફ મમતાનો
 વિસ્તાર વધતો જાય છે. ખરી રીતે કહીએ તો તેના હૃદયનો વિસ્તાર વૃદ્ધિગત
 થતો આવે છે. ચોમાસાના વરસાદથી ઉગેલા છાડવાઓ પ્રથમ વિસ્તાર
 પામી પાછળ કરમીવા-સુકાવા માંડે છે, અને છેવટે વિશીર્ણુ થઈ જાય છે,
 પણ મમતા પણ વેલડી તો જેમ જેમ વૃદ્ધાવસ્થા થતી આવે છે, અને મોત
 તરફ પ્રયાણ થતું જાય છે, તેમ તેમ સુકાવાને બદલે પાંગરતી આવે છે.
 બાહ્યાવસ્થામાં હજી એટલું સાફ-હલું કે જેમ મમતાનું ક્ષેત્ર વધતું જતું
 હતું, તેમ તે તે વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થતી જતી હતી. વારસામાં નવી નવી
 વસ્તુઓનો સંચય થતો જતો હતો. વૃદ્ધાવસ્થામાં તો તેથી વિપરીત બને છે.
 સંચિત કરેલી સંપત્તિ કે માલમતામાંથી ભાગ પડાવનાર અનેક વ્યક્તિ-
 ઓનો ઉદ્ભવ થઈ ચૂક્યો છે. પુત્ર પુત્રી સગાં બંધાણાં સર્વે તેની મમતાની
 ચીજમાંથી ભાગ પડાવવા ઇચ્છે છે, ત્યારે મમતાવાન માણસને તેમાં ભાગ
 દેતાં કે અર્પણ કરતાં વસતું લાગે છે. આથી અંદર અંદર કસાકસી આવે
 છે, કલેશ જાગે છે, કાવત્રાં ઉભાં થાય છે, ખુની હુમલા થવા માંડે છે
 અને કરોળીયાની ગુંથેલી જાળમાં જેમ કરોળીયો ફસાય છે, તેમ મમતાની
 ગુંથેલી જાળમાં મમતવી માણસને ફસાવું પડે છે. વૃદ્ધાવસ્થાની દુર્બળતામાં
 તેની માની લીધેલી વસ્તુઓ વેરાન હેરાન થઈ જાય છે, અને મમતા તાજ ને
 તાજ કાયમ રહે છે તેથી તે મમતાને બીજો બદારનો ખોરાક ન મળવાથી
 છેવટે અંદરખાને મનને જ ડાખ્યા કરે છે. જે ડાળ પર બેસે છે, તેને જ
 કાપે છે. જે મનમાં નિવાસ કરે છે, તેના જ લોહીને ચૂસે છે, હૃદયને બાળે છે,
 અને અસ્થાંતિ ઉત્પન્ન કરે છે. કદાચ યુવ્યનો યોગ હોય, અને તેની માની

લીધેલી વસ્તુઓ છુટી લેવા કે તેમાંથી બાગ પડાવવામાં સામી જાગ્રુનાં માણસો ન કાવે, તોપણ જ્યારે મૃત્યુનો અનિવાર્ય હુમલો થશે ત્યારે તો નિરૂપાયે તે વસ્તુઓને છોડ્યા વિના છુટકો જ નથી. આ વખતે પણ જો મમતાનું મૂળ હૃદયમાંથી ઉખડી ગયું નહિ હોય તો મરનારને મોતની પીડા કરતાં પણ મમતાની પીડા વધારે ખમવી પડશે, અને પરિણામે હાથમાં કંઈ પણ નહિ આવે. હસતાંએ પરોણો અને રોતાંએ પરોણો એ કહેવતની માફક મોતરૂપી છુટારાના દયાણુથી એક એક વસ્તુનો કપાળે મૂકવો તો પડશે, પણ મૂકતી વખતે તેની આંખમાંથી અશ્રુધારા છૂટે છે. હાય ! હાય ! આ મારી હવેલી, મારી વાડી, મારી ગાડી, મારી લાડી, મારી માળા, મારા હાર, મારા હાથી, મારા સાથી, અરેરે ! આ સમગ્રું મારે મૂકવું પડે છે. આમ હાયવોય કરતાં જુઓ પાડતાં માથું પછાડતાં તેના ંહાલા પ્રાણ દેહને હેઠી સલામ કરે છે અને હાથ બોંધે પડે છે. મનની આશા મનમાં રહી જાય છે અને સંગિત કરેલી સંપત્તિ ખીજને સ્વાધીન થાય છે. તેની સંપત્તિ અને સધળા સાથીઓ આ લોકમાં રહે છે અને માત્ર મરનાર આત્મા એકલો જ પરલોકનો પ્રવાસી બને છે. આવા અર્થકર સમયમાં સધળાઓ તેનો સાથ મૂકી દે છે, ત્યારે માત્ર એક ધર્મ, અધર્મ, પુણ્ય, પાપ તેની સાથે જાય છે. અર્થકર સમજાવે છે કે હે ભાષા ! જે મમતા મોત વખતે સર્પની માફક ત્હારા હૃદયને ડંખશે, રડાપીટ કરાવશે, મહાદુઃખદાયક થશે, તે મમતાને યોડે યોડે કમી કરતો જ. જીવાનીમાં નહિ તો ધડપણમાં તો તે મમતાને તદ્દન દૂર કરે, નહિતો હાથનાં કપાં હૈયે વાગશે, ત્હારી પોતાની જ મમતા ત્હને દુર્ગતિમાં ખેંચી જશે, માટે મમતાને દૂર કરી તેને સ્થાને સમતાનું સ્થાપન કર. માત્ર એક અક્ષર જ બદલાવવાનો છે. 'મ'ને સ્થાને 'સ' કરવાનો છે. (૨૬).

અન્તે નિ.સહાયતા ।

તવ કિલ વિલપન્તી તિષ્ઠતિ સ્ત્રી ગૃહાશ્રે ।

પ્રચલતિ વિશિશ્વાન્તં સ્નેહયુક્તાપિ માતા ॥

સ્વજનસમુદયસ્તે યાતિ નૂનં વનાન્તં ।
તનુરપિ દહનાન્તં નિઃસહાયસ્તતસ્ત્વમ્ ॥૨૭॥

સ્વાર્થમયઃ સ્ત્રીસંવન્ધઃ ।

દ્વિરદગમનશીલા પ્રેમલીલા કિલેયં ।
તવ હૃદયવિરામા કેલિકામાતિવામા ॥
इह जनुपि सदाप्यास्वार्थसिद्धेः सखी ते ।
मृतिमुपगतवन्तं साश्रयेन्नो क्षणं त्वाम् ॥२८॥

અન્તે નિઃસહાયતા.

અર્થ—જે સ્ત્રીને તું પોતાની માની પ્રેમ રાખે છે તે ત્હારી સ્ત્રી
મૃત્યુ વખતે વિલાપ કરતી કરતી ધરને ખૂણે બેસી રહેશે. ત્હારા ઉપર સ્નેહ
રાખનારી ત્હારી માતા પણ ધરથી બહાર નીકળી શરીર સુધી ત્હને પહોંચા-
ડવા આવશે પણ ત્યાંથી પાછી વળી જશે. ત્હારાં કુટુંબીઓ અને સગાં-
વહાલાં કહાય આગળ આવશે તો સ્મશાનભૂમિપર્યંત આવશે પણ ત્યારપછીનો
સાથ નહિ કરે. અરે! ખીજની તો શી વાત કરવી પણ જે આ ત્હાડું શરીર
છે, જેનો સંબંધ અતિ નિકટનો છે, ખીજ બધી વસ્તુઓ કરતાં જેનો સદ-
વાસ ત્હારી સાથે વધારે વખતનો છે, તે શરીર પણ શું ત્હાડું થવાનું છે ?
નહિ જ. તે પણ સ્મશાનભૂમિમાં બળીને ખાખ થઇ જનારું છે. ત્હારે તો
જે બધાથી વિખુટા પડીને નિઃસહાયપણે એકાકી જ જવાનું છે. (૨૭).

સ્ત્રીનો સંબંધ સ્વનાર્થમય છે.

હે ભદ્ર ! ત્હારી સ્ત્રી જે ત્હને પગે લાગે છે, તું કહુ વચન કહે
તોપણ તે સાંભળીને સહન કરે છે અને પ્રેમભાવ દર્શાવે છે, ત્હારા મનને
અનુસરીને વર્તી હૃદયને પ્રમેદ ઉપજાવે છે, અનુકૂળ એટલા અને હાવભાવથી
ત્હારી મનોમગ્નતા પૂરી કરે છે, તે બધું જાને કીધે ? તે શું બળે છે ? શું

અંતરના પ્યારને લીધે ? ના. ના. સ્વાર્થમય પ્રેમને લીધે તે બધું દેખાય છે. જ્યાંસુધી તું તેને મ્હોંમાંગી વસ્તુ, વસ્ત્રો, આભૂષણો લાવી આપે છે, ત્યાંસુધીના તે પ્યાર છે. જ્યારે તદ્વારા તરફનો તેનો સ્વાર્થ સધાઇ રહ્યો એટલે સમજ કે પ્રેમનો પણ અંત આવી રહ્યો. ચાલુ જન્મમાં પણ જ્યારે સ્વાર્થસુધીનું જ સગપણ દેખાય છે, ત્યારે તે સ્ત્રી પરભવ જતાં એક ક્ષણ પણ આશ્રય આપશે એવી આશા રાખવી તદ્દન મિથ્યા છે. (૨૮)

વિવેચન—આગળના કાવ્યમાં જે મમતાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું, તે મમતાનાં પાત્રોનો સંબંધ કયા પ્રકારનો છે, તે આ બે કાવ્યમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. એક જીવનો ખીજ જીવોની સાથે જે સંબંધ બંધાય છે તે બે પ્રકારનો છે. એક જન્મસંબંધ, ખીજો ઐશ્વર્ય સંબંધ. જે કુળમાં જન્મ ધારણ કર્યો તે કુળના માણસોની સાથે આ બાપ બાઈ બહેન વગેરે સંબંધ પહેલા પ્રકારનો છે, ત્યારે સ્ત્રી અને તેનાં સંબંધીઓની સાથેના સંબંધ ખીજ પ્રકારનો છે. મિત્રતા-દોસ્તી પણ આ પ્રકારમાં સમાય છે. જીવ એકલો હોવા છતાં અનેકતાની પ્રતીતિ યાય છે. તે એમ માનીને આશ્રય લે છે કે કંઈ ફિકર નહિ, હું એક નથી પણ આ બધા સંબંધીઓ મ્હારા છે. મ્હારું મ્હોલું કુટુંબ છે. આવી માન્યતા ઉપર કહેલા સંબંધને લીધે છે. આ સંબંધમાં જીવને એક જાતની મધુરતાનો આસ્વાદ યાય છે. એ સંબંધથી એક પ્રકારની મગરૂની આ જીવ માની લે છે. આ સંબંધની મધુરતા રમણીયતા સ્થાપિતા કેટલે અંશે છે તેનો વિચાર આ કાવ્યમાં દરવામાં આવ્યો છે. અન્યકાર જણાવે છે કે મા, બાપ, બાઈ, બહેન, સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રી, વગેરે અંદરનાં સંબંધીઓ અને મામા, માસા, દુઆ, વેવાઈ, જમાઈ, વગેરે બહારના સંબંધીઓનો સંબંધ કેટલેક દેકાણે અવગણત રમણીય બાસે છે, પણ ઉપગ્રહ દૃષ્ટિએ ઉંડા ઉતરીને વિચાર કરીએ છીએ તો આ રમણીયતા વાસ્તવિક જણાતી નથી. માતા પિતા પુત્રનું પાલન કરે છે. પુત્રની સગવડ માટે કેટલીક મુશ્કેલીઓ પોતાને શિર બોહારી લે છે. પૈસા ખર્ચાને બજવા વગેરેનાં સાધનો પૂરાં પાડે છે. લગ્ન સંબંધે યતો ખર્ચાનો બોખો પણ ઉપાડી લે છે. એ બધું ખર્ચું, પણ આમ

કરવામાં માળાપને પ્રેરણા કરનાર શું માળાપની સ્વાભાવિક ઇચ્છા છે, કે પુત્ર પિતાનો સંબંધ છે, કે અન્ય કંઈ છે? દેખીતી રીતે તો એમ જણાય છે કે કુદરતી પ્રેરણાથી જ માળાપ પુત્રનું પાલન કરે છે, અને પુત્ર પ્રત્યેના તેમનો પ્રેમ પણ કુદરતી જ છે, પણ ખરી રીતે જોતાં કુદરતી પ્રેમ અને કુદરતી સંબંધના પડઘની પાછળ ગુપ્ત રીતે સંતાપ રહેલો સ્વાર્થ છે. માળાપ એમ સમજે છે કે આ પુત્ર મ્હોટો થશે ત્યારે અમારું પાલન કરશે, અમને કમાઈને ખવરાવશે, અમારી પાછળ ખરચ ખુટાણુ કરશે, અમારું નામ કાયમ કરશે, આવી આવી અનેક જાતની આશાઓ સફળ કરવાના સાધન તરીકે પુત્ર છે, એમ માની લીધું છે, અને આ માન્યતા છે ત્યાંસુધી જ તે સંબંધમાં મીઠાશ રહે છે, પણ જ્યારથી તેઓને એમ સમજવામાં આવી જાય કે “આ પુત્ર કપુત થશે, અમારું પાલન નહિ કરશે, અવળાં લક્ષણોવાળો હોવાથી અમારું નામ બદનામ કરશે” ત્યારથી માળાપનો પુત્ર પ્રત્યેનો પ્રેમ શું કાયમ રહેશે? કુદરતી સંબંધમાં મીઠાશ રહેશે? નહિ જ. એક ક્ષણ પણ નહિ રહે. સ્વાર્થની માન્યતા ત્રુટી કે ખેંચ ખલાસ થયો. કુદરતી પ્રેમનો પડદો તે જ ક્ષણે ઊડી જશે. તેવી જ રીતે પુત્રને પણ અમુક સ્વાર્થ રહેશે ત્યાંસુધી રમણીય પ્રેમ દેખાશે. બસ આ જ રીતિ સધળાં સંબંધીઓને એકસરખી રીતે લાગુ પડી શકશે, કેમકે પુત્ર અને માળાપના સંબંધ કરતાં ખીજો કોઈ અધિક સંબંધ નથી, તે પણ દેટલીક રીતે સ્વાર્થિક સંબંધ તરીકે સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે તેના કરતાં ઉતરતાં ખીજાં સંબંધીઓના પ્રેમની તો શી વાન કરવી? જીવહારમાં બનતા સ્વાર્થા પ્રેમના અનેક દાખલાઓ જોવા સાંમજવામાં આવે છે, અને તે દરેકને લગભગ જણવામાં હશે તેથી અત્રે દાખલા ટાંકવાની જરૂર જણાતી નથી. માત્ર એક દાખલો અત્રે બસ થશે.

દૃષ્ટાંત—કુંદનપુર શહેરમાં એક લક્ષ્મણપિતિ શાહુકારને એક પુત્ર અને એક પુત્રી એમ બે ફરજંદ હતાં. પુત્રનું નામ ફકીરચંદ અને પુત્રીનું નામ ચંદા હતું. શેઠની સારી જહોજલાલી હોવાથી પુત્ર અને પુત્રીને શેઠજ વયમાં સારે ડેઝણે પરણાવ્યાં. કેટલાક વખત પછી

શેઠ પરલોકવાસી થયા અને ધરનો કારભાર ફકીરચંદના હાથમાં આવ્યો. પુત્રની અજબ લીલા છે. માણસની દયા હમેશ સરખી રહેતી નથી. એક દિન રાજા ને બીજો દિન રોક એવા દાખલા પણ દુર્લભ નથી. સૂર્યની એક દિવસમાં ત્રણ અવસ્થા બદલાય છે તો માણસની બદલાય તેમાં શી નવાઇ ? પિતા ગુજરી ગયા પછી દિવસે દિવસે વ્યાપારમાં ધક્કો લાગવા માંડ્યો, આસામી ખાદ પડી, જેના હાથમાં તેના મ્હેમાં એવી રીતે પૈસાનો ધસારો થતાં ફકીરચંદભાઈની ફિકર વધતી ગઈ. એક દિવસ એવો આવી પુગ્યો કે ફકીરચંદભાઈ ખરેખર એક ફકીર જેવા જ બની ગયા. સંપત્તિ સર્વ ગાલી ગઈ. ધરખાર રથાવર મીઠકત સંધળી ધરાણે મુકાઈ ગઈ. તે ઉપરાંત કરજ થઈ ગયું. થોડા વખત સુધી સગાંઓ તરફથી સહાય મળી પણ તે ક્યાં સુધી ચાલે ? ગરીબાઈના વખતમાં સગાં પણ થોડા જ રહે છે. આખરે ફકીરચંદના ધરમાં વજ્ર અને ઘન એ બંને ચીજની તંગી પડવા માંડી. લુગડાને હજી પણ ધાગડ થીગડ ચાપ, પણ પેટને થીગડું કામ આવતું નથી. જૂખ અને દુઃખથી કંટાળી જઈ સ્ત્રીને પિંચેરમાં રવાના કરી ફકીરચંદે પરદેશ તરફ પ્રયાણ કર્યું. જેને થોડા કે ગાડી વિના ચાલતું નહિ, તેને આજે લાંબી મુસાફરી પણ પગે કાપવાનો વખત આવ્યો. હા દૈવ ! તારી ગતિ અજબ તરેહની છે. ખરેખર વખતની બસિદારી છે. માણસ તેનું નામ કે જેને જેવો વખત આવે તેને અનુકૂળ થઈ જાય. ફકીરચંદના શરીર ઉપર હજારોની કિંમતનાં ઝરીયાન વસ્ત્રો અને લાખોની કિંમતના હારો અને માળાઓ રહેતાં હતાં, પણ આજે તો શાટયાં તૂટયાં એક બે ચિંધરા જેવાં લુગડાં સિવાય કશું નથી. ફકીરચંદના મનમાં વિચાર થયો કે રસ્તામાં બહેનનું ગામ આવે છે તેની સ્થિતિ પણ ઘણી સારી છે. થોડા ફેરમાં છે પણ પરદેશ જવાનું છે તો બહેનને મળે નહિ. વખતે ત્યાં પણ આશરો મળી જાય. એમ ધારીને બહેનના ગામનો રસ્તો લીધો. રસ્તામાં આવી ગરીબ સ્થિતિમાં શાટચે તૂટચે લુગડે પૈસાવાળા બહેનને ઘેર જવું તેને સરમખરેલું લાગ્યું. આવી સ્થિતિમાં મને આદર મળશે કે કેમ તે વિષે તર્ક વિતર્ક થવા લાગ્યા. ત્યારે શું ન જવું ? આંદિથી રસ્તો બ-

હાવશે ? ના ના તેમ તો ન કરવું. આંદિસુધી આવીને બહેનને મળ્યા
 વગર એમ ને એમ તો ન જવું. કંઈ નહિ. જેવી સ્થિતિ તે પ્રમાણે વર્તવું.
 એમાં શરમ શાની ? એમ અનેક સંકલ્પ વિકલ્પ કરી બહેનને ઘેર બાંધ પડોંચ્યો.
 આ વખતે કુકીરચંદના શરીર ઉપર એક જીર્ણ ધોતીયું, ત્રણ ચાર ઠેકાણે
 ઘિંગડાવાળું અંગરખું અને માથે એક ચિંધરા જેવી પાંધડી બાંધેલી
 હતી. પગમાં પગરખાં હતાં નહિ, તેથી પગ ગુંદણ સુધી ધૂગ-રજધી ખર-
 ડાપલા હતા. ખભે એક ટ્રાયજો હતો, તેમાં થોડો ઘણો સામાન હતો. લક્ષ્મી
 ગઈ તેની સાથે તેજ જતું રહ્યું હતું. વળી રસ્તાની મુમાશરીમાં મોઢું પણ
 રજધી ખરડાયેલું હતું, તેથી તેનો દેખાવ બહુ ગરીબાઈભરેલો લાગતો
 હતો. કુકીરચંદની બહેન ચંદાને આ દેખાવ બહુ શરમાવનારો લાગ્યો. ઘણે
 વરસે બાંધના મેળાપથી ઘણી ખુશાલી થવી જોઈએ, તેને બદલે બહેનના
 મનમાં તિરસ્કાર છૂટવા લાગ્યો. અરે પિંટ્યો બુખખારસ જેવો બિખારી
 થઈને આંદિ ક્યાં આવ્યો ? મ્હારી બહેનપણીઓ આને મ્હારા બાંધ તરીકે
 ઝાળખશે તો મારી કેટલી દલકાઈ થશે અને મને કેટલું શરમાવા જેવું
 થશે ? આ બિખારી આંદિથી તરત રવાના થઈ જાય તો ઠીક. જો એને
 ખાવા પીવાનું સાઈ સાઈ મળશે અને આદર સત્કાર મળશે, તો તે આંદિ
 જ પડ્યો રહેશે, મ્હાઈ ઘર છોડશે નહિ, માટે એનું અપમાન કરવું કે
 જેથી જલ્દી પલાયન કરી જાય. આવા ઉદ્દેશો બહેનના મોઢામાંથી નીકળ્યા.
 કુકીરચંદ ઘરમાં આવ્યો તો ખરો પણ કોઈએ તેને 'આવો બેસો' એટલું
 પણ કહ્યું નહિ. સગી બહેન તરફથી સત્કાર ન થયા ત્યાં ખીખ નરરના
 સત્કારની શી આશા રખાય ? બાંધ વગર જોતાંઓ એક ખાટલા ઉપર
 બેસી રહ્યો. ઘરના માણસો બધા જમી ગયા ત્યાંસુધી પણ કોઈએ તેને
 જમવાનું કહ્યું નહિ. ગમે તેવો સહનશીલતાવાળો માણસ હોય, તોપણ
 આવા અનાદરથી મનને ખેડ તો થાય જ. કુકીરચંદ ખેડ સાથે વિચાર
 કરતો હતો કે આના કરતાં આંદિ ન આવ્યો હોત તો સાઈ. અરે શે તો
 આંદિ બહેનની સ્થિતિ સારી છે તેથી કંઈક આશ્રય મળશે એમ ધાર્યું હતું
 તે આશા તો દૂર રહી પણ આશ્વાસન સરખું પણ ન મળ્યું. હા દૈવ ! હા

નસીય ! કોઇનો દોષ નથી, મારી દયાનો જ દોષ છે. નહિતો બાપની આટલી મીઠકત શું કામ ચાલી જાય ? અરેરે ! આવા જીવતર કરતાં મોત શું ખરાબ ? હે હંસ ! હે પ્રાણ ! આ દુઃખી અને દુર્ભાગી શરીરમાં પડ્યા રહેવું તમને કેમ ગમે છે ? આમ અફસોસ કરતાં શરીરચંદ્રમાધને કોઇએ બોલાવ્યો કે ચાલો જમી થયો. બાપ જમવા ગયો પણ ત્યાંએ અપમાન, સારા સારા બોજનની આશા રાખી હતી પણ તે ક્યાં તેના બાગ્યમાં હતું ? તેના નસીબમાં તો ખાટી છાશ અને રોટલો એ બે જ વાનાં હતાં, અને તે પણ તોડર ચાકરની પંક્તિમાં. પૈસાવાળી બહેનના ઘરમાં ધણે વરસે આવેલા બાપની આવી સરભરા કાંઈ યોડી દુઃખદાયક ન ગણાય, પણ શું ઉપાય ? મિચારા ગરીબ શરીરચંદ્રનું શું બળ ? આંદિ કોણ તેનો સગો ? બહેન તો પોતે પૈસાવાળો થઇ કાંઈ માંદ કરી આવ્યો હોત તો સગી યાત્ર વાચક ! સંસારના સંબંધીઓના સંબંધ કેવા પ્રકારના છે, તેનું ખરાબર આંદિ નિરીક્ષણ કરજો. બાપ જમતો હતો ત્યારે બહેન તો કચારનીએ જમીને અંદરના ઝોરડામાં પડંગ ઉપર પોઢી ગઇ હતી. વધારે જોઇએ તો માંગી લેજો એમ કહેનાર પણ ત્યાં કોઇ નહોતો તો આગ્રહ કરનારની ક્યાં રાહ જોવી ? ! શુરસો અને ખેદને દુર્બળતાના પડ નીચે દગાવી ફકીરચંદ હાથ ધોઇ એક બાબુએ પડેલા ખાટલા ઉપર થાક ઉતારવાને સુતો. ખેદ અને દિલગીરીના વિચારોમાં કંઈક ઉઘ આવી. કલાક બે કલાક પછી જાગ્યો. ત્યારે સામેના ઝોરડામાં ચંદા અને તેની બહેનપણીઓની મિજલસ જામી છે. દારમ વિનોદની વાતો ચાલી રહી છે. તેમાં એક સખીએ પૂછ્યું કે આ સામા ખાટલા ઉપર બેઠેલો પ્રાણુજો કોણ છે ? ચંદાને જવાબ આપ્યા વિના છુટકા નહોતો. ખર્ચ બોલતાં ચરમ આવતી હતી, તેથી રૂઠું કે એ ચારા પીવર તરફનો માણસ છે. ખીજી સખીએ કહ્યું કે શું એ તમારો સગો છે ? ચંદા બોલી ના. ના. સગો જગો કાંઈ નહિ પણ આગળ મારા બાપના ઘરમાં ચુલાટુંકણ (રસોઇઓ) હતો, એટલે મારા બાપના ઘરનો નોકર છે. આ શબ્દો ફકીરચંદ કનિઠાન સાંભળ્યા. હવે તેને એક ઘડી પણ આંદિ રહેવું સુકેલીમરું લાગ્યું. તે તરત લાંથી ઉડ્યો. પોતાનો કોથળો ખમ્મે નાંખી તે ચાલતો થયો, પણ

કોઈએ તેને પૂછ્યું નહિ કે અભાઈ ક્યાં જશો? રૂકીરચંદને વધારે અફસોસ
તો એ યતો હતો કે જે બહેનને હું ધણી હોંશથી મળવા આવ્યો તે બહેન
મને બોલાવ્યો નહિ, જેમ કુશળના સમાચાર પૂછ્યા નહિ, મારી હાલત
વિષેની કશી વાતચીત કરી નહિ, અને મારા સામું પણ જોયું નહિ. હશે,
હવે અફસોસ કયો શા કામનો? ગરીબનો બેઠી પરમેશ્વર છે માટે તેનાપર
આધાર રાખી દૈવ દોરી જાય ત્યાં જવું એવા નિશ્ચયથી તેણે પોતાની મુસા-
ફરી આગળ લ'ખાવી. કોઈ દેશાવરમાં નીકળી ગયો, ત્યાં પુણ્યનો સિતારો
હોયો. દિવસે દિવસે દ્રવ્યમાં વધારો થતો ગયો. પાંચ દશ વરસ ત્યાં ગાળ્યા
તેટલામાં સારી રીતે લક્ષ્મીનો સંચય થયો. સ્વદેશ તરફ તે પાછો ફર્યો.
જે રસ્તામાં બહેનનું ગામ આવે છે તે જ રસ્તો આવી ચડ્યો. આ વખતે
રૂકીરચંદ શેઠ એકલા નહિ, પણ રસાલા સાથે હતા. જે ચાર નોકરો એક બે
સિપાઈઓ ગાડી ઘોડા સાથે ઠાઠમાઠ હતો. બહેનનું ગામ આવ્યું ત્યારે
ગામમાં ન ગયા પણ તળાવની પાળે ઉતર્યા. પનીયારી બાઈઓએ શેઠનું નામ
ઠામ પુછી ચંદાબાઈને ખબર પહોંચાડ્યા. બાઈના ઠાઠમાઠ અને શ્રીમંતા-
ઈના ખબર સાંભળી ચંદાબાઈને મળવા અને તેડવા જવાની ઉતાવળ કરવા
લાગી. સારાં લુગડાં પહેરી બે ચાર સખીઓ અને નોકર ચાકરોને લઈ ચંદા
તળાવની પાળે આવી. બાઈને મળી, જોવારણાં લીધાં અને કહ્યું: બાઈ! આ
બહુ સાફ કર્યું! આંઢી માર' ઘર છે તેની તમને ખબર નહિ હોય કે
આંઢિ તળાવની પાળે ઉતારો કર્યો? શું અમારી લાજ ગુમાવવી છે અને
મશ્કરી કરાવવી છે? બાઈ! તમને આટલો પણ વિચાર થયો નહિ. તમે
પૈસાવાળા છો તો અમારે ઘરે પણ જન બાજરીના રોટલા મળી રહેશે,
માટે હવે જાનામાના ચાલો ઘેર. બાઈએ કહ્યું બહેન! હું એકલો નથી
પણ આટલા બધા માણસો મારી સાથે છે. આટલો બધો સરસામાન છે
તે બધું ક્યાં હેરવડું ફેરવડું? ચાટે હમણાં માર કર. વળી ખીજ વખત હું
આવી જઈશ.

ચંદા—વાહરે બાઈ વાહ! બહેન ઉપર દયા તો બહુ રાખો છો.
પણ બાઈ ફિકર નહિ. પરમેશ્વરની મહેર છે. તમારા પ્રતાપે રોટલો ખાણ્યો

સુખી છઠ્ઠાએ. તમારા આવવાથી કાંઈ ધરી જાય તેમ નથી. માટે હવે આગ્રહ કરાવે નહિ. ના પાડશે તો મારા ગજાના સમ છે. તમને જમાડયા વિના અત્ર ખાતું હરામ છે.

ફકીરચંદ શેઠ મનમાં વિચારવા લાગ્યો તે પણ દિવસ હતો અને આજનો પણ દિવસ છે. કાંઈ નહિ. બહેન આટલો આગ્રહ કરે છે તો ચાલો. સરસામાન અને નોકર ચાકર સાથે શેઠ ચંદાને ઘેર આવ્યા. આજે ચંદાના હર્ષનો પાર નથી. ભાઈની સરભરામાં બે ચાર માણસોને ખાસ કામે લગાડી દીધા. બે ચાર દારીઓ રસોઈના કામમાં વળગી ગઈ. એક તરફ ગરમ પાણી ચાપ છે. બીજી તરફ મઈન કરનારા શેઠને ચતપાક સંહતપાક આદિ તેલથી મઈન કરે છે. રનાન કરાવે છે. જમવાનો સમય થતાં રૂપાના પાટલા અને રૂપાના બાજેડ ઉપર સોનાની યાળાઓ અને સોનાના વાકડા ગોઠવાઈ ગયા. શેઠ જમવા બેઠા. બહેન મોતીના બરોડે પંખા હાથમાં લઈ બાઈના ઉપર પવન નાંખે છે. નવ નવી રસોઈ પીરસાય છે. આ બધું જોઈ ફકીરચંદ શેઠ તો વિચારમાં મગ્ન થઈ ગયા કે આટલું બધું માન કોને મળે છે? હું તો એ ને એ છું. માત્ર સારાં લુગડાં અને દાગીના પહેરેલાં છે એ વિશેષ છે. ત્યારે આ માન મને નથી મળતું પણ દાગીનાને મળે છે. બહેન જાણતી હશે કે બાઈ પહેલી વાત બૂલી ગયો હશે, પણ એ બૂલાય તેવું ક્યાં છે? પિરસાયેલાં ભોજનમાંથી કોણેય લીધા પહેલાં શેઠ હાથમાંથી કાનમાંથી અને ડોકમાંથી ધરેણું ઉતારી ઉતારી યાળીમાં મૂકવા લાગ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે અરે હાર! અરે માળા! અરે કડા વેઠ! તમે આ જમો. આ બધું તમારે માટે છે. મને પણ તમારે પ્રતાપે મળે છે. ચંદા બાઈને કહે છે કે બાઈ આ રીતિ તે ક્યાંની? આમ ચાળા કેમ કરો છો? બાઈએ કહ્યું: બહેન! આ ચાળા નથી પણ ખરેખર છે. આટલું બધું માનપાન આ વસ્તુ-ઓને મળે છે-મને નથી મળતું. હું તો એનો એ જ છું. સાંભળ-

દામે આદર દીજો, દામે કીજો કામ;

પહેલે ફેરે આપીયું, ચૂલાડુંકણ નામ.

બહેન! હું તો એ જ ચૂલાડુંકણ-રસોઈના બિખારી છું. દય વરસ

પહેલાંનું અપમાન હું વિસરી ગયો નથી. પણ તેમાં કંઈ તારો દોષ નહોતો, મારાં કર્મોનો જ વાંક. આપી ચંદા બોંદી પડી ગઈ, અને અવિચારીપણા માટે ક્ષમા માંગી. ભાઈએ ક્ષમા આપવાની સાથે સારી રકમ બહેનને બક્ષીસમાં આપી. બહેને ઘણા આગ્રહથી બે દિવસ ભાઈને રોકી વિદાય કર્યો. દરેક કેમણે પ્રાયઃ આવી જ સ્વાર્થની જાણ હોય છે. સ્વાર્થ હોય તો ભાઈને બહેન અને બહેનને ભાઈ, સ્ત્રીને પતિ અને પતિને સ્ત્રી, માઆપને પુત્ર અને પુત્રને માઆપ, પણ સ્વાર્થ ન હોય તો કોણ બહેન અને કોણ ભાઈ, કોણ પતિ અને કોણ સ્ત્રી, કોણ માઆપ અને કોણ પુત્ર, કોણ શેઠ ને કોણ નોકર! સપ્તજા સંસાર સ્વાર્થપ્રતિમાં સપડાયેલા છે. તો પછી કોણે કોની આજીવન ધરતી? વખત પડ્યે કોઈ કામ નહિ આવે. કોઈ પણ નિયમને અપવાદ તો હોય છે જ, તેથી વગર સ્વાર્થે કામ કરે એવા માણસો નથી જ એમ તો કહી શકાય નહિ. પણ હોય તો તે બહુ જ વિરલા, સોમાં એક કે હજારમાં પાંચ. કોઈ પણ વિષયનું સમર્થન કરવામાં તેની ગણતરી થાય નહિ. તેથી જ જેની બહુલતા છે તે ઉપર લક્ષ્ય આપીને કહેવામાં આવ્યું છે કે સ્ત્રી પુત્ર વગેરે સ્વાર્થપર્યન્ત સગાં છે. “તુલ્યતુ દુર્જનઃ” એ ન્યાયે કહાય ધર્મીભર માની લાંબાએ કે આપણાં સગાંબહાણાં સંકટને વખતે આપણને રહાય કરે છે. પણ મંચકાર એમ પૂછે છે કે બધે તેઓ હમણાં તમને રહાય કરે પણ જ્યારે મોત આવશે, તે વખતે ક્યો સગો જાણી શકશે, કે પરત્વેક પ્રવાણમાં સાથી બનશે? ત્યારે તો સપ્તજા તહારથી છૂટા પડી જશે. સ્ત્રી તો ધરના ખૂણામાં બરાબને રોશે, માતા શેરી સુધી આવશે, સખંધીઓ સ્મશાન સુધી આવશે અને ખીજની તો થી વાત કરવી પણ જે આ તહારો બહાણામાં બહાણો દેહ તે પણ સ્મશાનમાં જ રહેશે-તહારી સાથે આવવાનો નથી. છ’ જેમ આવ્યો એકલો તેમ જવું પણ એકલાને જ પડશે. (૨૭-૨૮).

મિત્રાણમત્સદાયકા ।

વિપુલવિભવસારં રમ્યહારોપહાર—

મસકૃદપિ ચ દત્ત્વા તોષિતા યે સખાયઃ ॥

અતિપરિચયવન્તસ્તેપ્યદૂરં વસન્તો ।

મયદમરણકાલે કિં ભવેયુઃ સહાયાઃ ॥૨૧॥

મિત્રાની અસહાયતા.

અર્થ—જે મિત્રાને સારમાં સાર પુષ્કળ વૈભવ આપીને કે સારા સારા હાર અને માળાઓની બદીસ કરીને વારંવાર ખુશ કર્યા છે, જેમની સાથે લાંબા વખતનો પરિચય છે, અને ગાઢ સંબંધ છે તે મિત્રા અંતઃકાળની માંદગીને વખતે નજીકમાં નજીક બેઠા હશે તોપણ શું તેઓ ત્હાં દુઃખ પોતાના ઉપર ઝેરી લઈ ત્હને સદાય આપી શકશે કે પરભવે જતાં ત્હારા સાથે કરશે ? નહિ જ. જીવનનો અંત આવતાં મિત્રાની મિત્રતાનો પણ અંત આવી જશે. ખાત્રીથી માની લે કે આખર તું એકીસો છે. (૨૯)

વિવેચન—ઉપરના કાવ્યમાં મૈત્રીના સંબંધની વિચારણા કરી આખર તેની સહાયતાનો પણ અભાવ બતાવ્યો છે. સાધારણ રીતે મિત્રા ત્રણ પ્રકારનાં છે, કનિષ્ઠ મધ્યમ અને ઉત્તમ. જે મિત્રો પોતાના મિત્રની પાસેથી કંઈક સ્વાર્થ સાધવાનું હોય ત્યાંસુધી પ્રેમભાવ દર્શાવે, દેવાની નહિ પણ મિત્રની પાસેથી કંઈ ને કંઈ લેવાની જ સદા આશા રાખે, ઉપરથી મીઠું મીઠું બોલી અંદરથી સ્વાર્થ સાધવાનાં કાવત્રાં ચાલુ રાખતા હોય, શુભને બદલે અવશુભ કરે, એવા પ્રકારના મિત્રાને અધમ-કનિષ્ઠ મિત્રો કહેવા શકાય.

દૃષ્ટાંત—વામદેવ અને રૂપસેનની મિત્રતા આવા જ પ્રકારની હતી. વામદેવ ક્ષાણીકપુત્ર અને રૂપસેન વલ્લિકપુત્ર હતો. બંનેનાં ઘર પાસે પાસે હોવાથી ન્હાની ઉમરથી તેઓની મિત્રતા બંધાઈ હતી. બંને જણ સાથે સાથે એક સૂઝમાં બસતા, તેથી બંનેનો સદવાસ સારી રીતે રહેતો. નિશાળથી છૂટ્યા પછી પણ બંને જણ એક ઠેકાણે બેગા મળી બેસતા. તે બંને મિત્રોના કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ નબળી હતી. મોટા યથા પછી બંને પોતપોતાની શાંતિમાંથી સાધારણ કુટુંબની કન્યા સાથે પરણ્યા ખસ પણ કુટુંબનો નિર્વાહ ચાલે તેટલી કમાણી લાં નહોતી, તેથી વામદેવે રૂપસેનને કહ્યું કે આપણે કયાંક પરદેશમાં નિકળી જઈએ. પરદેશ સિવાય પૈસો

પેદા નહિ થાય. રૂપસેનને પણ પૈસાની જરૂરી હતી, તેથી મિત્રના મતમાં મળતો થયો. પોતપોતાનાં આવિત્રની સંગતિ લઈ ખૂંને જણ પરદેશ ખાતે નિકળ્યા. મુંબઈ કે કલકત્તા જેવા મોટા શહેરમાં આવી પહોંચ્યા. વ્યાપારમાં સુડી રોકવી જોઈએ, તે તો આની પાસે હતી નહિ, તેથી નોકરીની શોધ કરી અને જણ જુદે જુદે ઠેકાણે નોકરીએ રહી ગયા. રૂપસેન વણિકપુત્ર હોવાથી તેનામાં વ્યાપારકળાના સ્વાભાવિક સંસ્કારો હતા, અને પ્રકૃતિ પણ સારી હતી, તેથી દિનપ્રતિદિન શેઠની પ્રીતિ તેનાપર વધતી ગઈ અને પ્રતિવર્ષે પગારમાં પણ વધારો થતો ગયો. સાચી દાનત, હુશીયારી અને સ્થિરતા એ ત્રણ ગુણો હોય તો તેના ઉપર શેઠની પસંદગી થાય એ કાંઈ નવાઈ નથી. બે ત્રણ વરસ પછી દુકાનમાં તેનો ભાગ રાખવામાં આવ્યો અને રૂપસેન શેઠનો વિશ્વાસુ ભાગીદાર બન્યો. દુકાનમાં વાર્ષિક આવક સારી હતી અને ધંધો બિનજોખમી હતો, તેથી રૂપસેન પાસે પૈસાનો જમાવ થવા લાગ્યો. ખીજા હાથ ઉપર વામદેવ વ્યાપારના સંસ્કાર વગરનો અકુશલ લાલચુ અને અસ્થિર મનનો હતો. તેમજ દાનત જોઈએ તેવી પાક નહોતી તેથી કોઈ પણ ઠેકાણે ટકતો નહિ. મહીને બે મહીને તેને શેઠ બદલાવવો પડતો. ખીજું ઠેકાણું શોધી દેવાનું અને ત્યાં વામદેવને ગોઠવવાનું કામ પણ રૂપસેનને કરવું પડતું. વખતે જામીનગિરી આપરી પડતી, તો ત્યાં પણ રૂપસેન જામીન પડતો, કારણકે રૂપસેનનો વ્યાપારી વર્ગમાં સારો વિશ્વાસ બેઠેલો હતો, એટલું જ નહિ પણ વખતે નોકરી વિના બેસી રહેવું પડતું ત્યારે પણ ખર્ચા માટે જોઈતા પૈસા રૂપસેન પૂરા પાડતો અને દેશમાં મોકલવા માટે પણ વારંવાર રૂપસેન વામદેવને સહાય કરતો, એમ ધારીને કે અમે બે સાથે આવ્યા છીએ અને મિત્રને મદદ કરવી એ મારો ધર્મ છે. રૂપસેન જ્યારે આવી ભલમનસાધથી વર્તતો, ત્યારે વામદેવ ઉપરથી તો મિહાશ રાખતો પણ અંદરખાને રૂપસેનની ચહડતી સ્થિતિની ધ્યાન લીધે તેનું ખરાબ થાય એમ ધમ્મતો હતો. હું રજીયું છું અને રૂપસેન કમાય છે, એ ઠીક નહિ. તે પણ મારી માથક રજીયે તો ઠીક, આવી આંતરિક ધમ્મજી વામદેવના મનમાં હમેશ રહેતી. જ્યાંસુધી પુણ્યનો સિતારો ચળકતો હોય ત્યાંસુધી ગમે તેટલા દુશ્મન હોય

અને ખરાબ ચિંતવતા હોય, તોપણ શું થયું ? જેમ જેમ વામદેવ કૃપા કરતો તેમ તેમ રૂપસેનને તો લાગ જ મળતો ગયો; અને તે વામદેવને પણ મદદ આપતો રહ્યો. વામદેવની કપટકળાથી આજસુધી પણ રૂપસેનને તેની આંતરિક અસૂચા જણવામાં આવી નહોતી. ભલે માણસ બધાને બધા જ જુએ છે અને પુરો માણસ બધાને પુરા જ જુએ છે, એ એક સામાન્ય નિયમ છે. વામદેવને આટલા વખત રૂપસેને મદદ કરી ઉપકાર કર્યા છતાં તે રૂપસેનની કંઈ ને કંઈ ખામી જ જોયા કરતો. એક દિવસ રૂપસેને વામદેવને જોડાવી કહ્યું, મિત્ર ! દેશમાંથી તેડાવવાના ધણી સંદેશા આવે છે, અને આપણને દેશ છોડવે પણ ધણો વખત થયો માટે હવે સ્વદેશ તરફ જઈએ. વામદેવે કહ્યું કે બાઈ ! ત્યારે દેશમાં જવું હવે બરેલું છે કારણકે ત્હને સારી રીતે પ્રાપ્તિ થઈ છે, પણ હું શું ધારી દેશમાં આવું ? આટલા વરસ પરદેશ કંઠાડ્યાં પણ હજી ખાસ ખાલી જ રહ્યું છે. ત્યાં જતાં માખાપ અને ગામના માણસો પૂછે ત્યારે જવાબ શું આપવો ? ફરિદતા લઈને શું દેશમાં આવું ? તું ખુશીથી જા. હું તો હમણાં નહિ આવું. રૂપસેને કહ્યું મિત્ર શોય કર નહિ. મને પ્રાપ્તિ થઈ છે, તેમાંથી હું તને પણ આપીશ. એમ માનીશ કે મને પાંચ હજાર ઓછા મળ્યા હતા. આપણે બેગા આંબા હતા તેમ બેગા જ જઈશું. ત્યારે વામદેવે કબુત્ર કબુ. અમુક દિવસે બને મિત્રો દેશ તરફ જવાને નીકળ્યા. દેશમાં લઈ જવાને કેટલોક સામાન લીધો છે. રેલ્વેનું સાધન ન હોવાથી તેમને પગ-રસ્તે ગાડાથી સુસાઈરી કરવાની હતી. રસ્તામાં આવતાં વામદેવના કુટિલ સ્વભાવ પ્રભાવે રૂપસેનનું સર્વ ધન પડાવી લેવાની દુષ્ટ વૃત્તિ થઈ. રૂપસેનના જીવતાં તો મળે નહિ માટે આ જંગલમાં જ ક્યાંક તેનું કાટલું કંઠાડી નાંખવું. તે ક્યાં અને કેવી રીતે તેના પણ ઘાટ લડવા લાગ્યો. દરમિયાન જંગલમાં એ રસ્તા નીકળતા જોવામાં આવ્યા. વામદેવે સામાનનાં ગાડાં એક ભાગે રવાના કરાવી આ બીજો ભાગ નજીક પડે એમ સુક્તિથી સમજાવી પોતે રૂપસેનની સાથે તે ભાગે ચાલવા માંડ્યું. સાથેના માણસોને ગાડા અવગા રવાના કરી જંગલમાં એકાંતની જગ્યા શોધી વિસામાને મિત્રે ત્યાં ઉતારે

કરાબ્યો. થોડા વખત પછી રૂપસેનની આંખ ધેરાવા લાગી, એટલે વામદેવને પોતે સુષ જવાનું કહ્યું. વામદેવને એટલું જ બોધતું હતું. રૂપસેન સુતો અને ઉઘ આવી ગઇ, એટલે વામદેવે શુભ રાખેલી શુભી બહાર કઢાડી. આસપાસ નજર ફેરવી આવતા જતા માણસની તપાસ કરી તો કાંઇ પણ માણસ નજરે ન પડ્યું એટલે પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ થયો માની રૂપસેનની છાતી ઉપર ઝઢડી બેઠો. રૂપસેન જાગ્યો અને ગાબરો બની જુએ છે તો પોતાની છાતી ઉપર ઝઢડી બેઠેલા વામદેવને જોયો અને કહ્યું—અરે વામદેવ ! આ તને શું સૂઝ્યું ? શામાટે છાતી ઉપર ઝઢડી બેઠો ?

વામદેવ—મસ, રૂપસેન ! હવે હું તારો મિત્ર નથી. ઇષ્ટનું રમરણ કરી લે. આ તારો હેલ્થો સમય છે.

રૂપસેન—પણ શામાટે ? મેં તારું શું બગાડ્યું છે ? ત્હને વારંવાર મદદ કરી, પૈમા આપ્યા, નોકરીએ રખાવ્યો, તેનો આ બદલો ?

વામદેવ—હા, તેનો જ બદલો. હવે બધાં કૃત્યો યાદ કરવા જેટલો અને સાંભળવા જેટલો સમય નથી. હું ફરીથી ત્હને કહું છું કે ઇષ્ટનું રમરણ કરી લે.

રૂપસેન—અરે કાંઇ રીતે તું મ્હને નહિ છોડે ? તારે ધન બોધતું હોય તો તે લઈ લે, પણ મને માર નહિ.

વામદેવ—હવે કરગરવાથી કાંઇ વળવાનું નથી. હું કાંઇ પણ રીતે ત્હને છોડવાનો નથી. તારાં માથાપને કંઈ કહેવું હોય તો સમાચાર આપ.

રૂપસેન—કીક બાઈ. જેમ તારી મરજી હોય તેમ કર, મારે હવે સમાચાર શું આપવા હતા ? પણ મારાં માવિત્રો કઠાય બહુ કળકળાટ કરે તો તેમને આ ચાર અક્ષરો સંભળાવજો. ‘વા. રૂ. ધો. લ.’

રૂપસેને વિચાર કર્યો કે ખરા સમાચાર તો આ આપવાનો નથી. મારી દોલત પચાવવાને ઉલટા સુલટા સમાચાર આપશે. તેથી આ મર્મ-બરેલા રાખેદોમાં જ સંદેશો મોકલવે વાળજી છે. વા. રૂ. ધો. લ. એ ચાર અક્ષરો બોલી રહ્યો એટલામાં તો વામદેવે તેના મગામાં શુભી પહેરાવી દીધી. વામદેવ બ્રહ્મણ હોવા છતાં ધનના લોભે દુષ્ટ રાક્ષસરૂપ બની હજારો વ-

ખત ઉપકાર કરનાર ઉપકારીના પ્રાણ લીધા. રૂપસેનના શત્રુને એક ખાડામાં ધક્કેથી દબ, ત્યાંથી ચાલતો ચલ્યો. સામાનનાં ગાડાંને મળ્યો. ગાડાવાળાને અને માણસોને રૂપસેનના આગળ જવાની વાત સમજાવી મુસાફરી આગળ લંબાવી. રસ્તામાં જુના માણસોને રમ્મ આપી પાછા વાળી નવાં ગાડાં અને નવા માણસો મેળવ્યા કે જ્યાં આ દોલત બીજા કોઇની છે એમ કોઇને શક રહે નહિ. રૂપસેનની સર્વ મીલકત પોતાની કરી લેવાથી અને પચાવી પાડવાથી ખુશ થતો વામદેવ પોતાને ઘેર પહોંચ્યો. મામાપ અને સર્ગાન્દાલાંઓને મળ્યો. તેની આટલી બધી કમાણીથી તેના સર્ગાન્દાલાં તેને ધણા માનની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યાં. વામદેવ પણ તેમની આગળ પોતાની હુશીયારીની અને વ્યાપારની બનાવી બતાવી વાતો કરવા લાગ્યો અને પોતાની બદાદુરી જણાવવા લાગ્યો. રૂપસેનનાં માવિત્રો વામદેવના આવવાના ખબર સાંભળી પોતાના પુત્રના સમાચાર લેવાને વામદેવની પાસે આગ્યાં. વામદેવે પ્રધાન કરીને કહ્યું “વડીલશ્રી ! આપ રૂપસેનના સમાચાર પૂછવા આવ્યા પણ તે સમાચાર આપતાં મારા મનમાં ધણો ખેદ થાય છે. મારો મિત્ર રૂપસેન અને હું સાથે પંદેશ ગયા, ધધે વળગ્યા, પણ રૂપસેન ક્યાંય શોધ્યો નહિ. કોઈ ઠેકાણે ટક્યો નહિ. મેં તેને ધણી વાર મદદ કરી. છેવટ, હું આંહિ આવવાને તૈયાર થયો તે પહેલાં તેને મારી સાથે આવવાને ધણું કહ્યું. મારી મુડીમાંથી તેને આપવાને હતું, પણ માફ કહ્યું માન્યું નહિ. છેવટ મેં પૂછ્યું કે તારે સમાચાર કંઈ આપવા છે ? ત્યારે કહે કે હું કમાયો નથી તેથી શું સમાચાર આપું ? બહુ બહુ કહ્યું ત્યારે માત્ર એટલું જ કહ્યું કે વા. ર. ધો. લ. એ ચાર અક્ષરો મારાં માવિત્રને સંભળાવજો. આટલું કરી તે ક્યાંય જતો રહ્યો તેના કંઈ પતો લાગ્યો નહિ. ત્યારે હું આંહિ આવ્યો.”

આ ખેદકારક સમાચારથી રૂપસેનના કુટુંબમાં અશાંતિ ફેલાઈ. આટલા વરસ પરદેશમાં ગાળ્યા છતાં કંઈ કમાણી થઈ નહિ એ એક નિરાશા, તેની સાથે વળી કંઈ સમાચાર ન મોકલતાં તે ક્યાંય ચાલ્યો ગયો તેના પતો નહિ, એથી સર્વને અતિ દિલગીરી થવા લાગી. છેવટ વા-ર-ધો-લ એ ગર્ભભરેલા અક્ષરોના શો અર્થ થતો હશે તે જાણવાની ઉત્કંઠા થઈ. કંઈ

પણ સમાચાર ન મોકલતાં માત્ર ચાર જ અક્ષરોનો સંદેશો કંઈ પણ બેઠ-
બરેસો હોવો જોઈએ, અને તે ઉપરથી વામદેવની વાત ઉપર પણ કંઈક શક
હતી થયો. રૂપસેન આવો દુશ્મીવાર છતાં તદ્દન નિષ્ક્રિય થાય એ વાત શંકા-
બરેલી લાગી. વ્યાપારમાં શ્વેતકર્માદિ યજ્ઞના આગમના સમાચારે તે શંકામાં
વધારો કર્યો. છેવટે રાજસભામાં જઈ રૂપસેનના પિતાએ ચાર અક્ષરોનો
મર્મભરેલો અર્થ સમજાવવાની દરખાસ્ત મૂકી. રાજાએ પંડિતો બોલાવી
તેનો અર્થ જણાવવાની તાકીદ કરી. પંડિતો વિચારમાં પડી ગયા.
“વા-રૂ-ધો-લ” એવો કોઈ એક શબ્દ નથી, તેમ તે કોઈ સમસ્ત શબ્દ
હોય તેમ પણ જણાતું નથી. આખરે એક વિદ્વાન કે જેને સાક્ષાત્ સર-
સ્વતી સાંનિધ્ય હતી તેના જણવામાં તે અર્થ આવ્યો, અને તેણે રાજ-
સભામાં તે શબ્દનો આ પ્રમાણે અર્થ કરી બતાવ્યો:—

અરુણ.

વામદેવેન મિત્રેણ । રૂપસેનો વનાન્તરે ॥

યોરણિદ્રાપ્રસંગેન । લક્ષ્મીભક્તિપાતિતઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—‘વા’ એટલે વામદેવ, ‘રૂ’ એટલે રૂપસેન, ‘ધો’ એટલે ધોર નિદ્રા
અને ‘લ’ એટલે લાખ રૂપીઆનો લોભ. અર્થાત્—વામદેવ નામના મિત્રે
વનની અંદર ધોર નિદ્રામાં પડેલ રૂપસેન નામના રાખસને નિદ્રાના પ્રસંગેનો
લાભ લઈ લાખ રૂપીઆના લોભે મારી નાંખ્યો.

શુભ બેઠ જાહેર થયો. રાજાએ રૂપસેન સંબંધી હકીકત તેના પિતાને
પૂછી તો તે વાત સંધર્ષી મળતી આવી. નિશ્ચય થયો કે વામદેવે રૂપસેનની
કમાણી પચાવવા ખાતર જંગલના એકાંત પ્રદેશમાં રૂપસેનનું ખૂન કર્યું છે.
એ જ વખતે વામદેવને બોલાવવામાં આવ્યો. પૂછ્યું તો નાકજૂલ થયો.
ધમકી આપી પણ માન્યું નહિ. સખ રીતે માર મારવામાં આવ્યો, ત્યારે
સંધર્ષ કયુલ કર્યું. રાજાએ તેને દેહાન્તશિક્ષા કરી રૂપસેનની કમાએલી
મિલકત તેના બાપને દેવરાવી.

વામદેવ રૂપસેનનો મિત્ર હતો પણ તે સ્વાર્થી, ગુણ પછવાડે અવગુણ
કરનારો, મિત્રદ્રોહી હતો તેથી તે અધમ મિત્રની ગણનામાં આવી શકે. ગુણ

ન કરે તેમ અવગુણ પણ ન કરે, મિત્રના તરફથી કંઈક લાભ મળતો રહે અને મિત્રની સારી સ્થિતિ રહે ત્યાંસુધી મિત્રતા રાખે, પણ મિત્રની નમ્રણી સ્થિતિ થતાં તેને સદાય કરવાને બદલે તેની મિત્રતા છોડી દે તેવા મિત્રો મધ્યમ કાટિના ગણી શકાય. જોઆ મિત્રની તવંગરીમાં તેમજ ગરીબાઇમાં પણ સરખો પ્રેમ રાખી મિત્રતા નિભાવે, કામ પડ્યે મિત્રને મદદ પણ આપે, એટલું જ નહિ પણ મિત્રનું દુઃખ પોતા ઉપર ઓડારી લે તેવા મિત્રો ઉત્તમ કાટિના કહી શકાય. પહેલા અને બીજા પ્રકારના અધમ અને મધ્યમ મિત્રો જગતમાં જોઈએ તેટલા છે, પણ ઉત્તમ મિત્ર તો કાંઈક સ્થળે વિરલ જ હોય છે. આ કાળમાં એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે અધમ અને મધ્યમ મિત્રો તો વચ્ચે જ છેલ્લે આપે છે પણ ઉત્તમ મિત્રો કે જે દુઃખના વખતમાં પણ મહોબત રાખી પ્રેમ નિભાવે છે, તેઓ પણ મૃત્યુના સંકટમાંથી મિત્રને બચાવી શકતા નથી. મોત વખતે તેઓ પણ દૂર બેસી રહે છે, સદાય આપવાને સમર્થ થતા નથી, અર્થાત્ અતે એકાએકી પ્રયાણ કરવું પડશે. (૨૯).

દ્રવ્યમપિ ન સદગમિ ।

વહુજનમુપસેવ્યોપાર્જિતં દ્રવ્યજાતં । .

રચિતમતિવિશાલં મન્દિરં સુન્દરં વા ॥

મૃતિપથમવતીર્ણે વેદનાનષ્ટમાને ।

ક્ષણમપિ નહિ કિञ્ચિત્ત્વત્પયં ચાનુગચ્છેત્ ॥૩૦॥

દ્રવ્ય પણ સહચારી નથી.

અર્થ—ધણ માણસોની શુભાગમીરી વેળી જનનું જોખમ ઓડારી પુંખળ દ્રવ્ય મેળવ્યું; અતિવિશાળ બપકાદાર હવેલીઓ બનાવી; હે શોભ ! આ બધું પણ શું તને સદાય આપી સદગામી બનશે ? નહિ જ. જ્યારે અંતકાળની વેદનાથ. જ્ઞાન જનું રહેશે અને પરલોક તરફ પ્રયાણ કરવું;

પડશે, ત્યારે ધન સંપત્ત અને હવેલીઓ એક કાણુ પણ ત્યારે સાથ નહિ કરે. મૃત્યુના માર્ગમાં આ બધાને છોડી ત્યારે એકલા જવું પડશે. (૩૦)

વિવેચન—પૈસો મેળવનાર અને સંગ્રહ કરનાર શું એમ સમજતો નહિ હોય કે આ પૈસો મહારી સાથે તો આવવાનો નથી? તેમજ મારી ધારણા પ્રમાણે રહેવાનું નથી? જે સમજતા હોય તેઓ ધર્મ અધર્મનો વિચાર કર્યા વિના અનીતિને માર્ગે આવી અસત્ય પ્રપંચ કરી પોતાની જાતને પણ મુસ્કેલીમાં નાંખી શામાટે મિથ્યા રૂઢિ જોડારી લે? ખરી રીતે કહીએ તો કદાચ સદજ સમજણ થતી હશે, પણ લોભના પડદા નીચે તે સમજણ દબાઈ રહે છે. લોભ કે તૃણાનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તેના કેદમાં માણસના મનમાંથી સત્યાસત્યનો વિવેક જતો રહે છે. દુકામાં લોભથી વિચાર-શક્તિ ગુમ થઈ જાય છે. કર્તવ્યાર્ત્તમ્યનું જ્ઞાન ભૂલી જાય છે. આવશ્યક નિર્બુક્તિમાં કહેલી મુશ્મણ શેઠની કથા આ વિષયને વધારે પ્રકાશિત બતાવી શકે.

દૃષ્ટાંત—મહાવીર સ્વામીના સેવક શ્રેણિક રાજના સમયમાં રાજમહારી નગરીમાં એક મુશ્મણ શેઠ રહેતો. કાંઈ પણ રીતે ધનનો સચય કરવો એ તેનું જીવનસૂત્ર હતું. જાણે તેને ગદ્યસુતીમાં જ લોભવૃત્તિનું પાન કરાવવામાં આવ્યું હોયતી તેમ દરેક કાર્યમાં તેની લોભવૃત્તિ પ્રગટ થતી હતી. ‘અમડી તૂટે પણ હમડી ન છૂટે’ એ કહેવત અક્ષરે અક્ષર તેને લાગુ પડતી હતી. એક ધડી પણ પોતે નવરો બેસતો નહિ, અને ધરના માણસોને બેસવા દેતો નહિ. કામ-કામ અને કામ. બસ કામ એ જ તેનો ખોરાક હતો. જે દિવસે સાંજ પડ્યે કંઈ ને કંઈ પણ બંધારમાં પડતું તે દિવસ તે લેખાનો માનતો અને રાતે કંઈક નિકા લેતો; પણ જે દિવસ કમાણી વગર ખાલી જાય તે દિવસે તેને તાવ ચડી આવતો અને આખી રાત બેચેનીમાં પસાર થતી હતી. હલકામાં હલકું ધાન્ય તેના ઘરનો ખોરાક હતો. ધી ગોળ ખાંડ કે સાકરની તો વાત જ શી કરવી? એ બધી વસ્તુઓનું દર્શન પણ તેના ઘરના માણસોને બાગ્યે જ થતું. પગમાં પગરખાં પહેરવાની તો તેણે ખાધા લીધી હતી અને નવાં લુગડાં પહેરવાના તો સમ ખાધા હતા. કાંઈના પહેરેલાં શરેલાં તૂટેલાં જુનાં વસ્ત્રોને યાગડથીગડ કરી તે પહેરતો. એક

દમડી પણ દાનમાં પોતે તો ખરચતો નહિ પણ ખીન્ને કોઈ દાન દેતો અને ખરચ કરતો માણસ તેના જોવામાં આવતો તો તે દિવસ તેના બેચેનીમાં જતો હતો. એક દિવસ તે દુકાનેથી ઘેર આવ્યો ત્યારે તેનું મોં પડી ગયું હતું, મહેરો બદલી ગયો હતો, ઉડા ઉડા નિસાસા નાંખતો હતો, આ જોઈને તેની કંજુસ સ્ત્રીએ પૂછ્યું—

સુમની પછે સુમકોં, કઢાસેં બદન મલીન,

કઢા ગાંઠસે ગિર પડો, કઢા કિસીકું દીન.

॥ ૧ ॥

તે સમજતી હતી કે જ્યારે એક દમડી ખોવાઈ ગઈ હોય કે દેવાઈ ગઈ હોય ત્યારે મારા ધણીની આવી દશા યાદ છે, એમ ધારીને તેણે પૂછ્યું તેના જવાબમાં મુમ્મણે કહ્યું કે

નહિ ગાંઠસે ગિર પડો, નહિ કિસીકું દીન,

દેતાં દીઠો ઝોરકો, પઢાંસેં બદન મલીન.

॥ ૨ ॥

અરે અક્ષહીન સ્ત્રી ! તું હજી મને ઝાળખતી નથી ? મારી દીધેલી ગાંઠ છૂટે ખરી કે ? જેમ બહારની ગાંઠ ન છૂટે તેમ અંદરની ગાંઠ પણ શું છૂટવાની હતી અને એમ હું કોઈને દમડી ચખાવું તેવો છું ? આ તો રસ્તામાં ચાલતાં એક ગૃહસ્થ ભિખારીઓને અનાજ કપડાં રોગે દેતો મારા જોવામાં આવ્યો, ત્યારથી મારા પેટમાં દુઃખવા આવ્યું છે. બેચેની યદ્યપિ છે. બસ આજે મારે કંઈ પણ ખાવું નથી. ચાલો આજે નિદ્રા પણ આવવાની નથી તેથી ક્યાંક કામ કરવા નિકળી જઈએ. આવા દિવસો મુમ્મણ શેઠની જીંદગીમાં ધણી વખત પસાર થતા હતા. બનતાં સુધી તો તે તેવો રહેતો જ લેતો નહિ કે જ્યાં કોઈ થાયક અને દાતાર તેની નજરે પડે. આવી લોભવૃત્તિથી તેણે ઘણા દ્રવ્યનો સંચય કર્યો. એકદા સમયે વરસાદની ઝડપ ચાલે છે. ચારે તરફ વરસાદની ઝડી જામેલી છે. નદીઓમાં જળમાં પૂર આવ્યાં છે. આકાશ વાદળથી એટલું ઘેરાયેલું છે કે બે ચાર દિવસથી સૂર્યનું પ્રકાશ દર્શન થતું નથી. વરસાદને લીધે બરાબર કામ ન થઈ શકવાથી મુમ્મણ શેઠના દિવસો બરચિંતામાં પસાર થાય છે. બેઠાં બેઠાં ખાવું તેને બિલકુલ પસંદ નહોતું. જ્યારે કામ ન હોય ત્યારે પોતે ઉ-

પવાસ કરવો અને ઘરના માણસોને ઉપવાસ કરાવવા એ તેના ધરનો કાયદો હતો, કેમકે તે એમ માનતો કે એક તો કામ થાય નહિ તેથી કમાણી નહિ અને ૮ળા ખીજી તરફ ખાધએ તેનું ખરચ થાય ત્યારે તીજેરીમાં ખાડો પડે કે નહિ ? નથુ ચાર દિવસ તો તેણે લાંબણમાં પસાર કર્યા. એવા દિવસની રાત્રે ખાર વાગે એવેની બહુ વધી જવાથી ઘર બહાર નીકળ્યો. ક્યાં જવું, શું કામ કરવું, ક્યાં લાભ મળી શકશે, એમ તે વિચાર કરતો હતો, એટલામાં તેને એક રસ્તો સુઝી આવ્યો. અરે ! નદીનું પૂર ચડ્યું છે તેમાં કેટલાંએક લાકડાં તણાઈ આવતાં હશે, માટે ચાલની ત્યાં જઈ. જો બે ચાર લાકડાં લા-
યમાં આવશે તો બે ચાર રૂપિયા સહેજ મળી જશે. આશો ઠીક રસ્તો મળી આવ્યો. મુમ્મલુ શેઠ નદીને કાંઠે પહોંચ્યો. ચારે તરફ અંધારૂં ધોર જામ્યું છે. ઝમ ઝમ વરસાદ પડે છે. ગર્જના સાથે વખતે વખતે વિજળી ઝંપુકે છે. દિવો સાથે લાવતાં તો તેલ બજે તેટલું ખરચ થઈ જાય, તો તે પાસવે નહિ, તેથી રસ્તો જોવામાં અને તણાતા લાકડાને માર્ગ શોધવામાં તે વિજળીના પ્રકાશને ઉપયોગ કરતો. ઠાળા રથામચણી શરીર ઉપર એક કોપીન-લંગોટી ધારણ કરીને નદીમાં પડતો અને તણાતા લાકડાને પકડી કાંઠા ઉપર જમા કરતો તે પુરુષ શ્રેણિક રાજની રાણી ચેલણાના જોવામાં આવ્યો, કાણુકે નદીના કાંઠાની નજીક રાજનો મહેલ હતો અને ઉંધ ઉડી જવાથી રાજ તથા રાણી જોખમાંથી નદીના પ્રવાહને જોતાં હતાં. ત્યાં વિજળીનો ચમકારો થતાં રહીયારા જોવો મુમ્મલુ શેઠ નજરે ચડ્યો. રાણીના હૃદયમાં આ દેખાવથી ખરેખર ક્ષાની લાગણી ધમ આવી. અહાહા ! આ માણસ કેટલો બધો દુઃખી હશે ? જ્યારે આને ખાવાનું નહિ મળતું હોય ત્યારે આવા બચકર સમયમાં તણાવાની પણ બહીક રાખ્યા વિના ચઢકતા નદીના પૂરમાં પડે છે અને લાકડાં બેચે છે. મિચારાના શરીર ઉપર મ્હેરવાનાં છુગડાં પણ નથી. આના ઘરમાં જોનાં બેરી છોકરાં હશે તો તે પણ કેટલાં બધાં દુઃખી ! હે સ્વામિન્ ! શું આપને આ માણસના ઉપર ક્યા આવતી નથી ? પૈમાની સખાવત તો આવા દુઃખી માણસોનાં દુઃખ દૂર કરવામાં કરવી જોઈએ કુન્-
સ્તને કોવો અવળો ન્યાય છે કે પૃથ્વી ઉપરનું જાણી બેથું કરી નદીઓ તે

પાણી સમુદ્રને આપે છે, પણ મરુભૂમિમાં તે પાણી કોઈ પહોંચાડતું નથી. સમુદ્રને ક્યાં પાણીની ભૂખ છે? નથી જોઈતું તેને મળે છે, અને જોઈએ છે તેને મળતું નથી. હે સ્વામિન! હવે વિલંબ ન કરો, આ દુઃખી માણસને સંહાય કરો. રાણીના આગ્રહથી રાજાએ માણસ મોકલી મુમ્મણને પોતાની પાસે તોડાવ્યો અને અરધી રાત્રિ આપું જોખમભરેલું કામ કરવાનું કારણ તેને પૂછ્યું, ત્યારે મુમ્મણે જણાવ્યું કે મ્હારે એક બળદની જોડ જોઈએ છીએ. એક બળદ છે પણ ખીજીને તોરો છે, તેથી તે ખામી પૂરવાને આ મહેનત કરું છું. રાજાએ કહ્યું અરે છુટા! બળદ મેળવવા જતાં તું તણાઈ જમશ તો પછી ક્યાંથી મળી શકશે? માટે આ માણસ સાથે જ. મારી બળદશાળામાંથી તને પસંદ પડે તેવો એક બળદ લઈ લેજે. તે બળદશાળામાં ગયો, બળદ જોયા, પણ કોઈ બળદ જેને પસંદ પડ્યો નહિ. તેણે કહ્યું કે આમાંથી કોઈ મને કામ લાગે તેમ નથી. માણસની સાથે પુનઃ તે રાજાની પાસે આવ્યો. માણસે રાજાને હકીકત કહી ત્યારે રાજાએ મુમ્મણને પૂછ્યું કે ત્હારે કેવો બળદ જોઈએ? મુમ્મણે કહ્યું કે મ્હારે ધેર છે તેવો. સરખે સરખી જોડી કરવી છે. મ્હારો બળદ જોવો હોય તો કૃપા કરી આપ મ્હારે ઘેર પધારો. આથી રાજાને આશ્ચર્ય થયું કે આને ઘેર તે બળદ કેવો હશે? ચાલો, જોવું તો ખરું. ખીજો દિવસે રાણી અને અબયકુમાર સાથે શ્રેણિક રાજા મુમ્મણને ઘેર આવી બળદ જોઈએ છે તો રાજાના ચિરમયનો પાર રહ્યો નહિ. જંગમ બળદ નહિ પણ આ તો સ્થાવર બળદ. હાડ મોસનો નહિ પણ હીરા માણેક અને મોતીનો બળદ. એકેક નંગની લાખોની કિંમત, તેનાં અનેક નંગોથી આ બળદની રચના કરવામાં આવી છે. આમાં તો 'માફ આપું' રાજ્ય પણ તણાઈ જાય. આવી જાતનો એક બળદ આખો તૈયાર થઈ ગયો છે. ખીજો પણ લગભગ પૂરો થવાની તૈયારીમાં છે. માત્ર એક શિંગડો અધૂરો છે. મુમ્મણ કહે છે, હે રાજા! આ અધૂરો શિંગડો પુરો કરવાને અરધી રાત્રિ મારે મહેનત કરવી પડે છે.

રાણી એલણા તો આ બધું જોઈ સાંભળીને સ્તબ્ધ બની ગઈ. આ તે માણસ કે જનાવર? આટલું બધું દ્રવ્ય મળ્યું છે તે તો આના દિસાખ-

માં નથી. હંજી વધારે મેળવવા મંજુર કરતાં પણ હલકી સ્થિતિમાં આટલું આટલું કષ્ટ. મોગરે છે, એટલું જ નહિ પણ જ્યારે તેની રીતબ્રાત અને આદ્યસગન વિષે કંઈક સાંભળવામાં આવ્યું ત્યારે રાજ અને રાણીને તેના ઉપર દયા આવવાને બદલે તેની મૂર્ખતા માટે હમણું છૂટું આટલી બધી મૂર્ખતા !! શું આ બળદ ગાડીમાં બેસાઈ તેને પરલોક પહોંચાડવા જશે ? નહિ જ. ત્યારે ચામાટે દુઃખી થાય છે ? રાજએ તેને ઘણું સમજાવ્યું છતાં તે લોભી ન સમજ્યો. રાજ રાણી પોતાને સ્થાને ગયાં. મુમ્મણ શેઠ આખી જીંદગી આવા લોભમાં જ પસાર કરી આખરે ભુડે દાસે મરણ પામી અનંતાનુબંધી લોભને યોગે નરક ગતિમાં આવ્યો ગયો.

રતોના બે બળદ પૂરા કર્યા પણ તેને શું કામ આવ્યા ? નરકમાં જતાં એક પણ બળદ તેને અટકાવી શક્યો નહિ. ‘બાધી મૂકી આવ્યો પે’ પસાર દાસ જાયગો’ એ પ્રમાણે જ બન્યું. માટે જ કાબ્યના ઉત્તરાર્ધમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે મૃતિપયમરતીર્ણે વેદનાવષ્ટમાને । ધનમપિ નહિ કિ-ચ્ચિત્પર્યયં ઘાતુગચ્છેત્ ॥ હે માનવ ! જ્યારે અંતકાળની વેદનાથી માન જતું રહેશે અને મૃત્યુને માર્ગે પળવું પડશે ત્યારે તારું ધન વગેરે કશું એક ક્ષણને માટે પણ તારા સંગાય કરશે નહિ. અર્થાત્ તારે એકલાને જ જવું પડશે. (૩૦)

મૃત્યુસમયે વિતતકરઃ ।

સમજનિ જનિકાલે માનવો વસ્ત્રવિત્તા—

ઽશનજનવલહીનો વદ્ધમુષ્ટિસ્તથાપિ ॥

વદતિ તવ મહત્ત્વં પુણ્યદાલિત્વમેત—

ન્મૃત્તિસમયકરોયં રિત્તભાવં વ્યનક્તિ ॥૩૧॥

મૃત્યુવખતનો ખુદલો હાથ.

અર્થ—હે બદ ! જ્યારે તારો જન્મ થયો, ત્યારે પહેરવાનાં વસ્ત્રો, ખર્ચવાને પૈસા, ખાવાને અન્ન, સેવા કરનાર બોકર ચાકરો અને ચરીરનું બળ,

આવ્યું છે. તેઓની જન્મસ્થિતિ અને મૃત્યુસ્થિતિ વચ્ચે ધ્યાન ખેંચવા-
યોગ્ય તફાવત જે જોવામાં આવે છે તે આ કાવ્યમાં દર્શાવ્યો છે. અન્ન,
ધન, નોકર, ચાકર, વસ્ત્ર, આભૂષણ, ઘરખાર, દોલત, દમામ જન્મ્યો ત્યારે
લાભ્યો નહોતો અને મરે છે ત્યારે લાભ જતો નથી. નસ આવ્યો અને નસ
જાય છે. અલગત, શરીરની ન્હાનાઇ મ્હોટાઇમાં તફાવત છે જન્મ્યો ત્યારે
શરીર ન્હાતું અને મરે છે ત્યારે શરીર મ્હોટું; પણ તે વિનાશાભિમુખ છે,
એટલે યોડા વખત પછી તે બળીને ખાખ થવાનું છે, સાથે જવાનું નથી.
જન્મતી વખતનું શરીર ન્હાતું પણ વિનાશાભિમુખ એટલે દિનપ્રતિદિન
વૃદ્ધિગત થવાનું છે. આ તફાવત પણ મૃત્યુ કરતાં જન્મલક્ષણની વિશિષ્ટતા
ખતાવે છે; પણ ખાસ વિશિષ્ટતા ખતાવનાર તો હાથની રિયતિ છે. જન્મ
વખતે હાથની મુઠી વાળેલી હોય છે અને મૃત્યુ વખતે હાથ ખુલા રહે છે.
આ તફાવત-કુદરતી સંકેત કંઈ પણ શુભ ખીનાનું સૂચન કરે છે. તે એ કે
બાંધેલી મુઠી હાથમાં કંઈ પણ કિમતી વસ્તુ હોવાનું સૂચવે છે, કારણકે
હાથમાં કંઈ પણ વસ્તુ એક રચાનેથી ખીજે રચાને લાઇ જવાની હોય છે
ત્યારે તે ખુ હાથે લાઇ જવાની નથી, પણ મુઠી વાળીને લાઈ જવાય છે.
જન્મતાં બાળકની વાળેલી મુઠી એમ જણાવે છે કે તે મનુષ્ય જીવંતીને
કિમતી સમય-પચાસ, સાક, સીતર, એંસી કે નેવુ વરસનો વખત લાઇ
આવ્યો છે. સત્કાર્ય કરવા અને પુણ્યાનુજ્ઞાન આચરવા પુષ્કળ ટાઇમ તેના
હાથમાં છે. એટલા વખતમાં તે આ લોકમાં અને પરલોકમાં મુખ આપે તેવી
પુષ્કળ પુણ્યની કમાણી કરી શકશે. વળી આ બંધમાં ભોગવવાયોગ્ય પુણ્ય-
શુભ કર્મ પણ સાથે લાઇ આવ્યો છે; એ સઘળું બાંધી મુઠી સૂચવે છે.
મૃત્યુવખતે હાથની રિયતિ જુદા પ્રકારની રહે છે. મુઠી વાળવાને બદલે
હાથ ખુલા રહે છે. તે એમ સૂચવે છે કે સારાં કૃત્યો કરવાને હાથમાં આટલો
બધો વખત મળ્યો હતો, પણ વર્તન તેથી હિંદુ રાખ્યું, સંસ્કૃત્યને બદલે
દુષ્કૃત્યનો સંચય કર્યો, પુણ્યને બદલે પાપ અને લાભને બદલે નુકસાની
મેળવી સમય શુભારી નાખ્યો. મનુષ્યજીવનનો અંત આવ્યો. હવે મનુષ્ય-
જીવનનો એક સમય પણ હાથમાં રહ્યો નથી, એટલે હાથ ખાલી છે. આંહિ

જે મેળવ્યું હતું તે પણ સાથે આવ્યું નહિ અને પરલોકમાં સાથે આવી શકે તેવું પુણ્ય મેળવવા માટે પણ હવે સમય હાથમાં રહ્યો નથી; એમ ખુશો થયેલો ખાલી હાથ સૂચવે છે. આ બીનાનો ખરો ખ્યાલ સુલતાન મહમ્મદ ગિજનીને પોતાની છાંદગીને છેડે આવ્યો હતો.

દૃષ્ટાંત—ધરવી સન ૬૯૭ માં સમકતગીનનો પુત્ર મહમ્મદ ગિજની શહેરમાં તેના બાપની ગાદીએ બેઠો. તેના રાજ્યની હદ પંજાબ પ્રાંત સુધી હતી. મહમ્મદે પશ્ચિમ અને ઉત્તર તરફ રાજ્યની હદ વધારી. સારપછી તેની નજર હિંદુસ્તાન તરફ ઢળી. ન્હાની મોટી ૧૭ સ્વારી હિંદુસ્તાન ઉપર તેણે કરી તેમાં બાર સ્વારી મોટી અને પાંચ ન્હાની હતી.

૧ પહેલી સ્વારી ઇ. સ. ૧૦૦૧ માં પંજાબના રાજા જયપાલ ઉપર કરી. મહમ્મદે જયપાલને હરાવી તેની પાસેથી ખંડણી બરવાનું કબ્જુન કરાવ્યું.

૨ બીજી સ્વારી ઇ. સ. ૧૦૦૪ માં પંજાબના બાદી રાજા વિજયરાય ઉપર કરી. વિજયરાયનો પણ પરાભવ કરી તેના રાજ્યમાંથી ખૂન છુંદ મેળવી.

૩ ત્રીજી સ્વારી ઇ. સ. ૧૦૦૫ માં પંજાબના રાજા અનંગપાલ ઉપર કરી, તેનો પરાભવ કર્યો.

૪ ચોથી સ્વારી ઇ. સ. ૧૦૦૬ માં કરી. આ વખતે રજપુત રાજાઓ એકત્ર મળી તેની સહાયે થયા. રજપુતાણીઓએ પોતાનું જવાહીર વેચીને પણ આ ધર્મયુદ્ધમાં મદદ કરી, પણ આખરે અનંગપાલના હાથે તે તીર વાગતાં તે બાગ્યો, તેની સાથે રજપુતાની હિમ્મતનો પરાજય થતાં મહમ્મદને વિજય મળ્યો. આ વખતે હિમાલય પાસે આવેલા નગરકોટનું પ્રસિદ્ધ દેવળ તેણે છુંદ્યું.

૫-૬ પાંચમી અને છઠી સ્વારી ઇ. સ. ૧૦૧૦ માં અને ૧૦૧૧ માં કરી. તેમાં ચાણેશ્વરનું દેવળ તોડ્યું તેમાંની મૂર્તિને ફેંડી.

૭-૮ સાતમી અને આઠમી સ્વારી ઇ. સ. ૧૦૧૩-૧૪ માં કાશ્મીર પ્રાંત ઉપર કરી.

૯ નવમી સ્વારી ઇ. સ. ૧૦૧૭ માં કરી. આ વખતે કનેજના રાજા કુંવરરાયને શરણે કરી, મથુરા આવ્યો. ત્યાંના બલ્ય મંદિરો તોડી તેમાંની સંપત્તિ લુટી ગિજની લઇ ગયો.

૧૦-૧૧ દશમી અને અગીઆરમી સ્વારી ઇ. સ. ૧૦૨૧-૨૩ માં પુત્ર પંજનના અનંગપાલ ઉપર કરી તેનું રાજ્ય લઇ પેતાના રાજ્યની સાથે કાયમનું જોડી દીધું.

૧૨ બારમી સ્વારી ઇ. સ. ૧૦૨૪ માં સોરઠમાં પ્રભાસ પાટણના સોમનાથ તીર્થ ઉપર કરી. મંદિરનું રક્ષણ કરવાને હિન્દુ રાજાઓ રહામે થયા પણ શબ્દો નહિ. મદમ્બદે મંદિર તોડ્યું અષ્ટા સોનું-૩૫ હીરા માણેક વગેરે ઝવેરાતનાં ગાડાં ભર્યાં. સોમનાથના સિંગને કાયમ રહેવા દેવા માટે હિન્દુ રાજાઓએ ધણું કહ્યું, સોનાની લાલચ આપી, પણ તે કબૂલ ન કરતાં સિંગ તોડ્યું. તેની નીચેથી પણ પુષ્કળ હીરા માણેક વગેરે ઝવેરાત નીકળ્યું, કારણકે તે ધણી વખતનું જીનું મંદિર હતું અને તેમાં ધણી સંપત્તિ એકઠી કરવામાં આવી હતી. આ લુટ લઇ ગુજરાતમાંથી જતાં અશ્વકિલપુર પાટણની જમિણદુપ હોવાથી મદમ્બદેને પસંદ પડી. ત્યાં રહેવાનું મન કર્યું પણ સોડો સાથે ગોઠવું ન આવવાથી એક વરસ રહી સ્વદેશ તરફ રવાના થયો. અજમેરને રસ્તે રજપૂત રાજાઓ ભેગા થયા છે, એમ ખાતમી મળવાથી કચ્છ, સિંધ અને મૂલતાનને રસ્તે ગિજની જવા નિકળ્યો. રસ્તામાં તેના લશ્કરને ધણી મુશ્કેલી નડી. લશ્કરના મોટા ભાગનો ત્યાં નાશ થયો. પોંતે મુસીમતે ગિજની પહોંચ્યો. ત્યારપછી તે હિન્દુસ્થાનમાં આવ્યો નહિ. તેણે મુસલમાન રાજાઓમાં સુલતાનનું પદ મેળવ્યું. તેની તૃપ્તિ અયાગ હતી. બાર મોટી સ્વારીઓ ઉપર ગણાવી તે અને પાંચ બીજી ન્હાની સ્વારીઓ મળી ૧૭ સ્વારીઓ કરી લુટ મેળવી પુષ્કળ દ્રવ્યનો સંગ્રહ કર્યો. આખરે ઇ. સ. ૧૦૩૦ માં તે બીમાર પડ્યો. આ બિમારીમાંથી સાજા થવાની બ્યારે તેને આશા ન રહી, ત્યારે તેણે વજરને બોલાવી દુકમ કર્યો કે મહારી સઘળી દોલત ખજાનામાંથી બહાર કઢાડી એક મેદાનમાં ગોઠવો. મહારે તેનું અંતિમ ઈશન કરવું છે. વજરે દુકમ પ્રમાણે હીરા, માણેક,

મોતી, માણેક, લીલમ, પાતા, પોખરાજ, સોનું, રૂપું, વગેરે સધળું દ્રવ્ય, હાથી, ઘોડા, રથ, પાયદળ લશ્કર, સધળું વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવાવું. એક તરફ ઝવેરાતના ઢગલા, ખીજી તરફ સોના રૂપાના ઢગલા, ત્રીજી તરફ હાથી-ઘોડા, ચોથી તરફ પાયદળ લશ્કર, નોકર ચાકરો ગોઠવાયા. મહામહેનો પલંગ પણ ત્યાં લાવવામાં આવ્યો. સધળા મીઠોની વચ્ચે પલંગ ઉપર પડ્યા પડ્યા તેણે ચારે તરફ પોતાની દોલત ઉપર દૃષ્ટિપાત કર્યો. અપાર દોલત જોઈ તેના મનમાં નિચાર આવ્યો કે આટલી બધી દોલત એકઠી કરી, પણ મારે માટે તેનો શો ઉપયોગ ?

સુલતાન—હે વજીર ! કદાચ આ ખિમારીમાંથી હું ઉઠું નહિ, તો ખજી આ દોલત મારે શા કામમાં આવવાની ?

વજીર—કંઈ પણ નહિ.

સુલતાન—(ઉઠી નિસાસો નાખીને) શું બિલકુલ કામ નહિ આવે ?

વજીર—આગળ ધણી બાદશાહો યમ ગયા છે, પણ આખર તેઓ એકલા જ આશ્વા ગયા છે. કાંઈની સાથે જમીન કે દોલત ગમ નથી.

સુલતાન—પણ રસ્તામાં સ્વારી કરવાને એકાદ હાથી ઘોડો કે રથ તો સાથે આવશે કે નહિ ? કામદાન કરવાને જે ચાર નોકરો અને ત્યાં ધર-બાર બનાવવાને યોડી ધણી દોલત તો આવશે કે નહિ ?

વજીર—નહિ, એક દમડી પણ સાથે આવવાની નથી.

સુલતાન—ત્યારે લડાઈઓ કરી, નિર્દોષ માણસોના પ્રાણ લઈ ધર્મ-મંદિરોની દોલત હુડી જે ગદી કરી તે જ મારા નસીબમાં રહી ?

વજીર—જી હા—તે સિવાય બીજું કશું પણ નહિ.

સુલતાન—અફસોસ-સફસોસ ! મનસાન છતાં શયતાન જેવાં કામો કરી, બુદ્ધ અને ત્રાસ પ્રવર્તાવી આટલી દોલત ભેગી કરી, પણ તેમાંથી મને કંઈ કામ આવવાની નથી ! ત્યારે હું ખરેખર મૂર્ખ, કે વગર પ્રયોજતે બડીનાં કામો કરી નામ બદનામ કર્યું. હે વજીર ! બ્યારે મારા પ્રાણ નીકળી જાય, અને મને દફનાવવાને જનાઝામાં સુવાડી લઈ જાઓ તે વખતે મહારા બન્ને હાથો જનાઝાની બહાર રાખજો; અને લોડાને ચેન-

વશે કે મદ્મદે આટલી દોષત મેળવી પણ અંતે સમયને વ્યર્થ ગુમાવી ખુદને હાથે જાય છે.

વજરે સુલતાનના પ્રાણ નીકળી ગયા પછી તેના હલા પ્રમાણે કર્યું, અને લોકોને સૂકૃત કરવાની ચેતવણી આપી. (૩૧)

દૃષ્ટ્વાપ્યેકાકિનો ગચ્છતઃ કિં મમત્વમ્ ?

પ્રતિદિવસમનેકાન્પ્રાણિનો નિઃસહાયા—

ન્મરણપથગતાંસ્તાન્પ્રેક્ષતે માનવોઽયમ્ ॥

સ્વગતિમપિ તથા તાં બુદ્ધ્યતે ભાવિર્નો વા ।

તદપિ નહિ મમત્વં દુઃસ્વમલં જહાતિ ॥૩૨॥

મહતાં રાક્ષામધ્યેકાકિતયા ગમનમ્ ।

દિશિદિશિ તતકીર્તિર્ભોજભૂપઃ સુનીતી ।

રિપુકુલવલદારી વિક્રમો દુઃસ્વહારી ॥

અકવરનરપાલો દુર્નયારાતિકાલો ।

મરણમુપયયુસ્તે મૃત્યુના નિઃસહાયાઃ ॥૩૩॥

એકીસા જતાં જોધને પણ કેમ મમત્વ કરે છે ?

અર્થ—હાલની ગણવી પ્રમાણે આ પૃથ્વી ઉપર એક મિનિટે તેત્રીશ માણુમેાનું મરણ પ્રમાણ સરેરાસ આવે છે, તેમાં ગરીબો મરે છે અને તવંગરો પણ મરે છે, પણ કોઈની સાથે કંઈ પણ જતું જોવામાં આવતું નથી. દરેક માણુસ એકાએકી જ પરલોક તરફ પ્રવાણ કરતો જોવામાં આવે છે, અને જોનાર માણુસ “ પોતાની પણ તેવી જ ગતિ યવાની છે ” એમ સમજે છે છતાં પણ માણુસ દુઃખદાયક મમતાને છોડતો નથી. પોતાનું કંઈ યવાનું નથી છતાં મ્હારું મ્હારું કરી રહે છે એ એક આશ્ચર્યની વાત છે. (૩૨).

મહોદા રાજાએ પણ એકાએકી જ ગયા,

જેની કીર્તિ દેશોદેશમાં ચારે દિશાએ પ્રસરી રહી હતી અને
જેની નીતિરીતિ ધણી જ હતી એવો દાનેશ્વરી રાજા ભોજ તેમ જ
દુસ્મનોના દળને હરાવનાર અને પ્રજાના દુઃખને દૂર કરનાર મહાપ્રતાપી
રાજા વિક્રમ, અને અન્યાયરૂપી દુસ્મનને કાળ સમાન દિલ્હીના તખ્તને
રોબાવનાર બાદશાહ અકબર, એ બધા જ્યારે મોતને અધીન થયા, ત્યારે
દળબળ ખમ્મનો અને અંતઃપુર એ સર્વેને ઊડી એકાએકીપણે જ રવાના
થયા છે પણ કોઈને સાથે લઈ જઈ શક્યા નથી, તો ખજી બીજની થી
વાત કરવી? મારે ખાતરીપૂર્વક ધ્યાન રાખજો કે આ જીવ એકીએકી આવ્યો
અને એકીએકી જ જવાનો છે. (૩૩)

વિચેચન—આ બંને કાંઈમાં મૃત્યુસમયની સ્થિતિનો ચિતાર
આપ્યો છે. મોહ અને માયામાં મુગ્ધ થએલા એમ સમજો છ કે “બીજ
બહે મરે, પણ આપણે ક્યાં મરવું છે?” કદાચ મરવાનું સમજતા હોય
તોપણ મેળવેલી સંપત્તિ મૃત્યુસમયે પણ સાથે આવવાની હોયેની તેમ
માની પાપનાં કાર્યો કરે છે. આશ્ચર્ય પામવા જેવું તો એ છે કે જ્યારે
મોહનીના પડો કંઈક દૂર થાય છે અને વિચારશક્તિ જાગૃત થાય છે,
ત્યારે તે લોકો બીજને મરતાં જોઈ અને પેસા ટકા મૂકી એકાએકીપણે
જતા જોઈ એમ પણ વિચાર કરે છે કે “આપણી પણ આવી જ સ્થિતિ
થવાની છે. ધરખાર મહામત્તા સ્ત્રી પુત્ર સંપત્તિને ઊડી એકાએકી જવાનું
છે” તોપણ મમતા સુકાતી નથી. મોહ અને માયાની વાસનાને લીધે મમ-
તાનું મૂળ એટલું ઊંડું ઉતરી ગયું છે કે વિચારશક્તિ સત્સંગ શાસ્ત્ર-
શ્રવણ સદ્બોધ એમાંના કાંઈ ઉપાય કામે લાગી શકતો નથી. જેમ અ-
સાધ્ય દર્દ ઉપર વૈદ્ય કે દવાની કરી અસર થતી નથી, તેમ મોહ-
મુગ્ધ મનુષ્યની મમતા ઉપર પણ કદી અસર થતી નથી. વિચારશીલ
મનુષ્યેએ સમજવું જોઈએ કે આ મમતાનું પરિણામ દુઃખ સિવાય બીજું
કંઈ નથી. હા, મમતા રાખવાથી જો તે વસ્તુઓ પોતાની થતી હોય કે
સાથે આવતી હોય તો તો મમતા રાખી કામની; પણ તેમતો થવું નથી.

ઉઠતું વધારે મમતાવાળાને વધારે દુઃખ થતું જોવામાં આવે છે. મમતાવાળો માણુમ મરણપથારીએ પડે છે ત્યારે એક તરફ તેના શરીરમાં રોજોની પીડા થતી હોય છે; બીજી તરફ રોજો કરતાં પણ વધારે તેના ધનમાલની માનસિક પીડા તેને થાય છે. આંખમાંથી આંસુઓ વહ્યા જાય છે. બેસવાની શક્તિ હોતી નથી તો મનમાં મુંઝાપા કરે છે. હાય હાય ! હવે આ મારી મિથ્યતને કાણ સંભાળશે ? દેશાવરોમાં ચાલતી દુકાનોનો વહીવટ કાણ કરશે ? માણુસો ઉપર દેખરેખ કાણ રાખશે ? વગેરે અનેક તર્કવિતર્કો થવા માંડે છે. પોતાને હવે આ બધું છોડવું પડશે, એ વિચાર જ્યારે તેના મનમાં આવે છે ત્યારે વિજળીનો ધક્કો વાગનાં જેવો આઘાત થાય તેવો આઘાત તેના મનમાં થાય છે. આત્મધ્યાનમાં દુર્ગતિના આયુષ્યનો બંધ પાડે છે. તેનો આ જવ તો નિબ્ધન જયો પણ આવતા જવને પણ તે બગાડે છે. પોતે કાલાવાલા કરતો દુઃખી થાય છે અને બીજાં સંબંધીઓને પણ વધારે શોચ કરાવે છે. તેના આવા કાલાવાલાથી મોતને દયા આવતી નથી તેમ તેની સંપત્તિના ડોળ કમામથી કે રૂચવતથી મોત લલચાતું નથી. જો તેમ થતું હોત તો મ્હોટા રાજા-મહારાજાઓ મરત જ નહિ. જેઓ બેહદ મમતા રાખે છે તેને પૂછી જુઓ કે રાજા ભોજ, રાજા વિક્રમ અને અકબરશાહ ક્યાં ગયા ? આ ત્રણે રાજાઓ અસાધારણ બળવાળા હતા. ભોજ રાજાનો ખજાનો દ્રવ્યથી ભરેલો હતો. કોઈ વિદ્વાન તેની પાસે આવતો તેને સારી બક્ષીસ આપી તેની દરિદ્રતા દૂર કરતો. એમ કહેવાય છે કે નવો શ્લોક લાવનારને સવા લાખ સોના મ્હોરતું ધનામ આપતો હતો. વિદ્વાના ઉપર તેને ઘણો શોખ હતો. કાલદાસ પ્રમુખ પાંચસો પંડિત તેની રાજસભામાં રહેતા હતા; સંસ્કૃત ભાષાનો તેણે ઘણો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેનું બનાવેલું ભોજ વ્યાકરણ અદ્યાપિ વિદ્યમાન છે. તેણે વિદ્વાનોને પૂછેલા પ્રશ્નોત્તરોના અનેક શ્લોકો સુમાપિત સંગ્રહમાં સંગ્રહાયલા મોજુદ છે. જેવો તે વિદ્વાન હતો, તેવો જ નીતિમાન હતો. ધારાનગરીના યજ્ઞ ગએલા સર્વ રાજાઓ કરતાં તેની કારકીર્દી ઘણી વધારે હતી. તેવો પ્રતાપી વિદ્વર્ગ માનનીય ભોજ રાજા ક્યાં ગયો ?

ચાલતા સંવત્સરી સાથે જેનું નામ જોડવામાં આવ્યું છે, તેમ જ શિયિયન અને શક લોકોનો દન્તા (હસુનાર) એવું જેને ઉપનામ મળ્યું છે; એટલે તે લોકો માળવા ઉપર ચઢકાઈ લાભ્યા દતા, તેની સ્થાને યષ્ઠ તે મનો પરાજય કર્યો અને ત્યારપછી તેમની ચઢકાઈ સદાને માટે બધે યષ્ઠ ગત; જેની રાજ્યસભામાં મહાકવિ કાલિદાસ, અમરકોપનો કર્તા અમરસિંહ, જ્યોતિર્વિદ્યાનિપુણ દાપણક, વૈદ્ય ધન્વંતરિ, પ્રાકૃત વ્યાકરણ કર્તા વરરચિ, પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી વરાહહમિર, સિદ્ધપદાર ઘટકર્પર, ભૂમિતિનિપુણ શંકુ અને મંત્રશાસ્ત્રવેતા વેતાલભટ્ટ, આ નવ રત્નો રહેતા હતા, એવો પ્રતાપી રાજ વિક્રમ પણ ક્યાં આવ્યો ગયો ?

‘ મોગલ વંશનો ઉત્તમ બાદશાહ અકબર કે જેણે કેટલાએક રજપુત રાજાઓને પોતાના સંબંધી બનાવી તેમની સહાય મેળવી દિલ્લીના રાજ્યની હદનો ધણો વિસ્તાર કર્યો; ગિહાર, જંગાજ, ઓડિયા, કાશ્મીર, સિંધ, માળવા, ગુજરાત, ખાનદેશ, કાબુલ, કંદહાર એ બધા પ્રાંતોને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડ્યા; જેણે પોતાના રાજ્યમાં ગૌવધ ન થવાનો કાયદો બાંધ્યો; તે અકબર બાદશાહ પણ ક્યાં આવ્યો ગયો ? આવા તો અનેક રાજા મહારાજા સાર્વભૌમ મંડલેશ્વર ચક્રવર્તીઓ આવ્યા ગયા કે જેનું નામ નિશાન પણ રહેવા પામ્યું નથી. તે સધળા એકલા આવ્યા અને એકલા ગયા. કોઈની સાથે આ પૃથ્વીની સંપત્તિ ગઈ નથી.

પૃથ્વી હશે મેં નિત્ય નથી, કેની ન પુરી આરા,

કંઈક રાણા રમ ગયે, કંઈક ગયે નિરારા. ॥ ૧ ॥

આવા ઐતિહાસિક દાખલાઓ સાંભળી અને વર્તમાનનો અનુભવ મેળવી, “ જીવ એકલો આવ્યો અને એકલો જવાનો છે ” એ સિદ્ધાંતને મનમાં બરાબર ઠસાવી મગતાને દૂર કરી એકલ બાવના બાવવી. આ બાવનાથી મરણસમયના દુઃખમાં ધણો ઘટાડો થઈ જશે, મોતને વખતે ધીરજ મળશે, શાંતિ રહેશે, હાથ વોય નહિ થતાં સમૃતિની પ્રાપ્તિ થશે. (૩૨-૩૩)

(૫) અન્યત્વ ભાવના.

[જન્મ અને મરણની સ્થિતિમાં એકાએકીપણું એકત્વ ભાવનામાં બતાવી વચ્ચેની સ્થિતિમાં ચોતાના માની લીધેલા પદાર્થો વસ્તુતઃ ભુદા છે તે હવે અન્યત્વ ભાવનામાં બતાવે છે.]

વસન્તતિલકાવૃત્તમ્ ।

પદ્મમ્યન્પત્વભાવના ।

કોઽહં જગત્યથ કદાપ્રભૃતિ સ્થિતિર્મે ।

માતા પિતા ચ તનુજા મમ કે ઇમે સ્યુઃ ॥

સંયોગ એમિરભવન્મમ કિં નિમિત્ત—

સ્તત્ત્વં વિચિન્તય ચ પશ્ચમભાવનાયામ્ ॥૩૪॥

અલ્પકાલિકો ગગારીનાં સમ્યન્ધઃ ।

ગાવો હયા ગજગણા મહિયા ભુજિપ્યા ।

વેદ્માનિ વૈભવચયા વનચાટિકાશ્ચ ॥

એમિસ્તવાઽસ્તિ કિયતા સમયેન યોગ—

સ્તત્ત્વં વિચિન્તય ચ પશ્ચમભાવનાયામ્ ॥૩૫॥

પ્રાંચમી અન્યત્વ ભાવના.

અર્થ—હું કોણ છું ? દયારથી આ જગતમાં મહારી સ્થિતિ છે ? મહારાં માતાપિતા સ્ત્રી પુત્ર વગેરે બધાં કોણ છે ? એઓની સાથે મહારાં સંબંધ શા નિમિત્તથી થયો ? તે સધળો વિચાર પ્રાંચમી ભાવનામાં થઈ ૩૨. (૩૪)

થોડા વખતનો સંબંધ.

જેને પોતાના કરી માને છે, એવી ગાયો ભેંસો હાથી ઘોડા નોકર ચાકર ધરખાર હાટ હવેલી જાગ જગીયા અને વૈભવ, એ બધાંની સાથે કેટલા વખતથી મ્હારો સંબંધ થયો છે અને તે સંબંધ કેટલો વખત રહેવાનો છે, તેનો તું પાંચમી અન્યત્ર ભાવનામાં વિચાર કર. (૩૫)

[વચેચન—મિશ્રિત યજ્ઞેલાં દૂધ અને પાણીને દંમ જેમ જુદાં પાડે છે, તેવી રીતે અનાદિકાળથી મિશ્રિત યજ્ઞેલ આત્મ અને અનાત્મ વસ્તુને વિવેકબુદ્ધિથી જુદા પાડવા અથવા પૃથક્કરણ કરી જુદા માનવા-જુદાપણાનું ચિંતવન કરવું તે અન્યત્ર ભાવના. આ ભાવનામાં ‘હું’ અને અન્ય સંબંધીઓનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે, તે વિચારવાનું છે. પ્રથમ “હું કાણ છું” એનો વિચાર કરવો જોઈએ. દરેક પ્રતીતિમાં હું આવે છે. હું ખાઈ છું, હું પિકાં છું, હું ખેડું છું, હું ધનવાન છું, હું બુદ્ધિમાન છું, હું દાન હઉં છું, હું કંઈ છું, આ વાક્યોમાં આવતા ‘હું’ શબ્દનો વાચ્યાર્થ શો છે? હું એટલે શરીર, હું એટલે હાથ પગ, હું એટલે ઇન્દ્રિયો, હું એટલે મન કે હું એટલે બુદ્ધિ? શરીર હાથ પગ કે બાહ્ય અવયવો હું શબ્દનો વાચ્ય બની શકતા નથી, કેમકે તેમ કરવાથી, હું જાણું છું, હું વિચારું છું, એ વાચ્યની સંગતિ થઈ શકે નહિ. જાણવું કે વિચારવું એ ધર્મ શરીર કે હાથ પગનો હોઈ શકે નહિ, તેમ જ ઇન્દ્રિયો મન અને બુદ્ધિને પણ હું શબ્દ લાગુ પડી શકે નહિ; હું ખાઈ છું, હું દોડું છું, એ વાક્યોમાં અનુપપત્તિ આવે. ખાવું, દોડવું, એ ધર્મ ઇન્દ્રિયો મન કે બુદ્ધિનો સંબંધી શકે નહિ. ત્યારે હું શબ્દનો વાચ્યાર્થ શરીર ઇન્દ્રિયો મન અને બુદ્ધિથી પર હોવો જોઈએ. જેની સાથે ખાવું, પીવું, હાલવું, ચાલવું, જાણવું, વિચારવું, ખેડવું, ઉડવું, વગેરે દરેક ક્રિયાનો સંબંધ સંગત થઈ શકે, એવો અવિચ્છિન્ન એક પદાર્થ હું શબ્દનો વાચ્ય હોવો જોઈએ. તેવો પદાર્થ જીવ-આત્મા છે. દેહસંબંધ જીવમાં દરેક ક્રિયાનો સમાવેશ થઈ શકે છે. ખાનાર, ઉઠનાર, ખેડનાર, ચાલનાર, જાણનાર, વિચારનાર, તે જ છે. હાથ, પગ, શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, એ સઘળાં તેનાં સાધનો છે, એ સધળાંની

અધિષ્ઠાતા નિયામક જીવ-આત્મા છે. તે બીજા નશ્વર પદાર્થોની પેઠે નાશ પામતો નથી, પણ ચિરંસ્થાયી છે, શાશ્વત છે. મા, બાપ, માઇ, બહેન, સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રી, સર્ગાં બહાલાંઓનો સંબંધ સાક્ષાત્ આત્માની સાથે નથી, પણ શરીરની સાથે છે, યા શરીરદ્વારા આત્મા સાથે છે. તે સંબંધ શાથી થયો છે, તેનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. જે તે સંબંધ વાસ્તવિક હોય તો તે સંબંધ તૂટવાથી દહેશત રહે નહિ, પણ તેમ તો છે નહિ. આત્માનો શરીર સાથેનો સંબંધ પણ વાસ્તવિક નથી, તે પણ કર્મને નિમિત્તે થયો છે. નામ-કર્મની ઉદારિક શરીર ઉદારિક અંગોષ્ઠાંગ વગેરે પ્રકૃતિઓના ઉદયથી શરીર સાથે સંબંધ થયો છે. તે પ્રકૃતિઓ ક્ષણે ક્ષણે ભોગવાતાં બળતા દીવાના તેલની માફક પુરી ભોગવાઇ રહેશે, સારે દીવો હોલાવાની પેઠે તે સંબંધનો અંત આવી જશે. જ્યારે શરીર સંબંધ પણ બીજા ઉપર આધાર રાખનાર છે, ત્યારે માબાપ સર્ગાં બહાલાંઓનો સંબંધ કે જે શરીર પછી છે, તેની તો વાત જ શી કરવી? માબાપ કરતાં પણ પાછળથી જેમનો સંબંધ થયો છે, એવી સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રી, નોકર, આકર, ઘરબાર, બાગ બગીચા, ઘોડા, હાથી, ગાયો, બેંસો, વગેરે પોતાની માની લીધેલી વસ્તુઓનો સંબંધ તો આગત્રા સંબંધ કરતાં પણ ઉતરતા પ્રકારનો છે, યોડા કાળનો છે. તે સ્ત્રીજે આત્માની સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ ધરાવનારી નથી. શરીરની સાથે પણ સાક્ષાત્ સીધો સંબંધ ધરાવનારી નથી. માત્ર મનની માન્યતાને લીધે માની લીધેલો તે સંબંધ છે. શરીરની રિયલિટી સુધી તેમનો સંબંધ કાયમ રહે એ પણ ચોક્કસ નથી. પુણ્યનું પરિવર્તન થતાં કે તેમનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં મમતા રાખનારના શરીરના અસ્તિત્વમાં પણ તે વસ્તુઓનો સંબંધ તૂટી જાય છે, વિયોગ થાય છે. તો પછી શું ધારીને તેવી અસ્થિર વસ્તુઓમાં અહંભાવ કે મમભાવ બાંધવો? આ મમત્વથી તાદાત્મ્ય-ભાવથી સુખ કરતાં દુઃખ અધિક થાય છે. ખરી રીતે દુઃખનું મૂળ નશ્વર વસ્તુઓમાં નહીં એલ તાદાત્મ્યભાવ જ છે. જ્યાંસુધી તે વસ્તુની સાથેનો સંબંધ થયો ન હોય ત્યાંસુધી તે વસ્તુના સંયોગ વિયોગમાં કંઈ પણ થતું નથી. પોતાના પડોશીના ઘરમાં ચોરી થાય આગ .

વકતું મરણ યાય ત્યારે દુઃખ થતું નથી, અને પોતાના ધરમાં જો તેમ યાય તો પાસવાર દુઃખ યાય છે. આતું કારણ શું ? પડોશીનું ધર ગુદું છે, તેના ધરની ચીજો મારાથી જુદી છે, તેની સાથે મારે કાંઈ સંબંધ નથી, એવી રીતનો અનુભવ આવે છે તો દુઃખ થતું નથી; અને પોતાના ધરની ચીજોમાં તાદાત્મ્ય આવે છે તો તેનો વિયોગ અસહ્ય દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. જેમ વધારે પરિચય, જેમ વધારે અશક્તિ તેમ વધારે દુઃખ. ‘આ વસ્તુ મારી છે’ એટલું જ્ઞાન થવાની સાથે કેતું દુઃખ યાય છે તે નીચેની કથા ઉપરથી સમજાશે.

દૃષ્ટાંત—એક ગામડામાં પ્રેમચંદ નામે એક મૃદુરથ રહેતો હતો. પુણ્યની ઉત્કૃષ્ટ ગતિથી દિવસે દિવસે તેની આર્થિક સ્થિતિ ધસાળી જતી હતી. ક્ષયનો અસાધ્ય રોગ જાણે લાગુ પડ્યો હોયની તેમ યોગ્ય વરસમાં તેની હાલત દયાજનક થઈ પડી, ધંધો પડી બાંધ્યો અને માથે કરજ થઈ ગયું, ત્યારે પ્રેમચંદે પરદેશ જવાનો વિચાર કર્યો. સારી રીતે રસો જમા ન થાય ત્યાંસુધી પરદેશથી પાછા ફરવું નહિ, એવો નિશ્ચય તેણે પોતાના મનમાં કર્યો. આ વખતે સંતતિમાં માત્ર એ ત્રણ મહીનાનો એક છોકરો હતો. પોતાની સ્ત્રીને માટે સાધારણ બંદોબસ્ત કરી પ્રેમચંદે દરિયામાર્ગની મુશારરીએ દૂર દેશાવરમાં નીકળી ગયો. એક મોટા વેપારીની પેટીમાં નોકરીએ રહ્યો. પુણ્યદશા જાગ્રતથી પ્રેમચંદના કામમાં શેઠને નિશ્વાસ બેસવા માંડ્યો. સાચી દાનત, ખંતથી કામ કરવાની પદ્ધતિ અને હુશીયારીથી પ્રેમચંદનું જ્ઞાન વધવા લાગ્યું અને પગારમાં પણ વધારો થયો. કેટલાક વખત પછી પોતાની જાત ઉપર પણ બ્યાપાર કરવા લાગ્યો. તેમાં સારો ફાવે લાગી જવાથી ધમ્મી સારી કમાણી કરી. ‘પૈસે પૈસો વધે’ એ કહેવત પ્રમાણે યોગ્ય વરસમાં તેની પાસે સારી સરખી રકમ જમા થઈ. વખતે વખતે પ્રેમચંદને દેશમાંથી તેડાવવાના સંદેશ આવતા. પ્રેમચંદ તેના એવો જવાબ વાળતો કે હમણાં પેદાશ સારી છે તે છોડીને એક ધડી પણ નીકળાય તેમ નથી, તમે ગમે તેમ ચક્ષાવી લેજો. પૈસા જોઇએ તેટલી ટુંડી ઉપાડી લેજો, છોકરાને ભણાવજો, અને મારે ઠેકાણે તેનું સગપણ કરજો. આવી રીતે પંદરથી સોળ વરસ પરદેશમાં ગાળ્યા; આ-

ખરે દીકરાના વિવાહ માટે ઉપરા ઉપરી કાગળો આવવા માંડ્યા, સારે પ્રેમ-ચંદે દેશમાં જવાનું કહ્યું. કામગમાં 'લખી વાળું કે અમુક દિવસે અમુક બંદરે ઉતરીશ અને સાંતો ચાલ્યો અમુક દિવસે ઘેર પહોંચીશ. આ કામગ વાંચી પિતાની રહામે બંદર સુધી જવાનો પુત્રનો વિચાર થયો. માની રમ લઈ પુત્ર લખેલી તારીએ બંદર કાઢે જઈ પહોંચ્યો એક ધર્મશાળામાં ઉતારો કર્યો. પ્રેમચંદને ધાર્યા કરતાં એક બે દિવસ રસ્તામાં વધારે લાગી ગયા. તે દરમ્યાન આ છોકરાને પેટમાં થઈ આવવા માંડ્યું. શળની ઘણી પીડા યવા લાગી. કાંઈ જોગખીતો માણસ પણ નહોતો કે જે તેની સારવાર કરે. તેની પધારી એક જોરડામાં મૂકવામાં આવી. જ્યારે બહુ પીડા ધઈ અને રોડો પાડવા લાગ્યો ત્યારે સુસાદરો પૈડી દયાળુ માણસોએ દવા વગેરેનો બંદાબસ્ત કર્યો. પરદેસથી આવવાના સુસાદરો પણ આવી પહોંચ્યા. પ્રેમચંદ શેઠે પણ બે ચાર નોકરીની સાથે પોતાનો સરસામાન લઈ ધર્મશાળાના ઉપરના માળમાં એક દિવાનખાનું ઉપડાવી સાં ઉતારો કર્યો. રસોઈની તૈયારી થવા લાગી, તે દરમ્યાન પોતે કંઈ વાજાં લઈ વગાડવા માંડ્યો. ગાનતાનમાં શુદ્ધતાન થયો છે. પૈસા કમાઈ ઘેર જવાનું છે તેથી ખુશાલી વ્યાપી રહી છે. ખીમાર પડેલા છોકરાની દુઃખી જુમો સંભળાતી હતી, પણ પ્રેમચંદ શેઠને તેની કશી દરકાર નહોતી. સુસાદરોમાં કાંઈ પીડાતો હશે, તેમાં આપણે શું ? એટલું જ નહિ, પણ બે ચાર દયાળુ ગૃહસ્થો વૈદ્ય-ડોક્ટરની બચસ્યા કરવાને ખરડો કરી સારા ગૃહસ્થોની પાસે પૈસા બરાવવા લાગ્યા. તેઓ પ્રેમચંદ શેઠની પાસે આવ્યા પણ રંગરાગમાં મગ્ન થએલા શેઠે તેમને કંઈ જવાબ ન આપ્યો. તે શેઠોએ વધારે કહ્યું ત્યારે સાદુ ના પાડી કે “અમારો વિચાર નથી, અમારો વિચાર થશે તો અમે પોતે સારવાર કરીશું. તમારી પેટે બીજા નહિ માગીએ.” દયાળુ ગૃહસ્થોએ સારવાર કરી, ડોક્ટરની ગોઠવણ પણ કરી, દવા ખવરાવી, પણ ખુટીની ખુટી નથી. આયુષ્ય હોય તો ઉપાય ચાલે. છોકરાની ખિમારી વધતાં જુમો પાડતાં પાડતાં તેના પ્રાણ પરલોકવાસી થયા. પોલીસને ખબર પડેલાડયા. પોલીસે તપાસ કરી તો તેના અંગરખાના ખીસામાંથી એક કાગળ નીકળ્યો. તે કાગળ પ્રેમચંદ

શેડનો લખેલો હતો. સિપાહીઓએ તપાસ કરી કે પ્રેમચંદ નામનો કાઠ માણસ આમાં છે? પોતાનું નામ સાંભળી પ્રેમચંદ શેડે ગાળમાં બેઠા બેઠા ઠલું કે કેમ? કાણ મ્હને બોલાવે છે? સિપાહીઓએ ઠલું કે ને તમારું નામ પ્રેમચંદ હોય તો નીચે આવો, જુઓ આ કાગળ તમારો જ લખેલો છે કે? પ્રેમચંદ નીચે આવ્યો ને જોવો કાગળ જોયો કે તેના હોરાકાથ ઉડી ગયા. તે સમજી ગયો કે આ કાગળ મરનાર છોકરાની પાસેથી મળેલ છે; તેથી તે છોકરો મારો પુત્ર જ હશે; મને તેડવા આવેલ હોવો જોઇએ. આગળ જમને તપાસ કરી તો ખાત્રી થઇ કે તે મ્હારો પોતાનો જ પુત્ર છે! એકનો એક પુત્ર પોતાના મ્હોં આગળ પણ ઝોળખાયા વિના અકસ્માત મરી જવાથી પ્રેમચંદના મનમાં અસહ્ય વળાધાત થયો. બેહોશ થઇ મૂર્છા ખાઇને ઢળી પડ્યો. એક તરફ પુત્રનું શયન અને બીજી તરફ મૂર્છિત થયેલો તેનો બાપ લાંબો થઇને પડ્યો! તે દેખાવ કઠિન હૃદયને પણ પિગળાવે તેવો ક્યાજનક થઇ પડ્યો. કેટલીક વાર પછી પ્રેમચંદને શુદ્ધિ આવી, ત્યારે તે ધણા જ આર્ત સ્વરથી રડવા લાગ્યો. "અરેરે હું કેવો દીનભાગી? બે મહીનાના પુત્રને મૂડી પેસાને માટે પરદેશ ગયો. આજે ૧૫ વરસે પુત્રને પરણાવવા અતિ ઉમેદથી પાછો ફર્યો, ત્યારે મૃત અવરથામાં પુત્રને જોડું છું. અરે! વધારે અશ્વેસ કરવા જેવું તો એ છે કે મ્હારા મ્હોં આગળ મ્હારો પુત્ર પીડાતો હતો, ત્યારે મેં તેની સરમરા પણ કરી નહિ, તેને જોવા પણ ગયો નહિ, સરમરા કરનાર પરમાર્થી માણસો. દવા દાકરના ખર્ચ માટે ખરડો લઇ આવ્યા, તેમાં એક આતો પણ બરાબરો નહિ; હા પુત્ર! હવે હું ઘેર જઇ ત્હારી માને શું સદેશો આપીશ? અરે, આના કરતાં મ્હને મોત લઇ ગયું હોત તો મારું." આવી રીતે પોકે પોકે રૂદન કરતો શયન ઠેકાણે પાડી પોતાને ઘેર ગયો. તેની સ્ત્રીએ પુત્રમરણના સમાચાર જોવા સાંભળ્યા કે તેની સાથે જ દુઃખના આધાતથી હૃદય બંધ થઇ જતાં તે પણ મરણ પામી. સ્ત્રી અને પુત્રના મરણથી ઉઠાસીન થઇ પ્રેમચંદે સંસારનો ત્યાગ કરી, દીક્ષા ધારણ કરી, આત્મશ્રેય સાધ્યું.

પ્રેમચંદને જ્યાંસુધી 'આ મારો પુત્ર છે' એવું જ્ઞાન નહોતું ત્યાંસુધી

હુઃખ નહોતું, ચિંતા નહોતી, પુત્રના મરણથી પણ તેને શોક કે દિવંગીરી થઈ નહોતી; પણ જે ધરીએ 'આ મારો પુત્ર' એવું બાન થયું કે તરત જ હુઃખ અને સંતાપે તેના હૃદયને ઘેરી લીધું. આ ઉપરથી શીખવાનું એ છે કે 'હુઃખનું મૂળ મમતા જ છે.' અન્યત્વ ભાવના ભારી હુઃખને દૂર કરવું, એ સમજણનું રાજ છે. (૩૪-૩૫.)

દેહાત્મનો: સમ્વન્ધ: ।

एतच्च पुद्गलमयं क्षणिकं शरीर—

मात्मा च शारदशशाङ्कसदृक्षरूपः ॥

बन्धस्तयोर्भवति कर्मविपाकजन्यो ।

देहात्मधीर्जडधियामविवेकजन्या ॥૩૬॥

દેહ અને આત્માનો સંબંધ.

અર્થ—આ શરીર કે જે નજરે દેખાય છે તે શુદ્ધ-આત્મારૂપ નથી કિન્તુ પુદ્ગલ-જડસ્વરૂપ છે અને એક ક્ષણમાં નાશ પામવાના સ્વભાવવાળું છે; ત્યારે આત્મા જડ નહિ પણ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે, શરદ્દશાળના ચંદ્રમા જેવો નિર્મળ પ્રકાશિત છે અને નિત્ય-અખંડ-અવિનાશી છે. આત્મા અને શરીરનો જે સંબંધ થયો છે, તે કર્મની વર્ગણના યોગથી થયેલ છે, પણ વાસ્તવિક નથી; આમ આત્મા અને શરીર અલગ હોવા છતાં જે શરીરને જ આત્મા માની શે છે, તે બ્રાન્તિ છે, અને તેવી બ્રાન્તિ અવિવેકને લીધે જડવાદીઓને થાય છે. (૩૬)

વિવેચન—આ કાવ્યમાં આત્મા અને શરીરની ભિન્નતા દર્શાવી છે. ચાર્વાક દર્શનના અનુયાયી નાસ્તિકો એમ માને છે કે શરીરથી આત્મા જુદો નથી. પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુના સંયોગથી એક પ્રકારની ચૈતન્યશક્તિ શરીરની સાથે ઉત્પન્ન થાય છે. શરીરને વિનાશો તે શક્તિનો પણ વિનાશ થાય છે, કારણકે શક્તિનું અધિધાન આ શરીર જ છે. શરીરની ઉત્પત્તિ

પહેલાં અને શરીરના વિનાશ પછી રહેનાર ચૈતન્ય જેવી કાંઈ વસ્તુ જ નથી. નાસ્તિકો એક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને જ માનતા હોવાથી અનુમાનગમ્ય ચૈતન્યના પુનર્જન્મ કે પૂર્વજન્મને તેઓ સ્વીકારતા જ નથી, તેમ જ જેઓ આત્મા અને તેના પૂર્વજન્મ તથા પુનર્જન્મને સ્વીકારવા છતાં મોહને વિશે દેહમાં તાદાત્મ્ય યુદ્ધિ રાખી દેહને સુખે સુખ અને દેહને દુઃખે દુઃખ માનનારા છે. તે બંનેને હૃદયેશી આ કાવ્યની રચના યથા છે. ઉપર જણાવેલા બંને વર્ગો જડ-પુદ્ગલમાં જ આનંદ માનનારા છે. રાત દિવસ જડ પદાર્થો મેળવવા પ્રયાસ કર્યા કરે છે. વિચારો પણ જડના જ કર્યા કરે છે, તેથી તેમની યુદ્ધિ જડ જેવી બની જાય છે. તેઓ મનુષ્યત્વમાં પણ જડમાં જ જુએ છે. આત્મત્વ પણ જડ દેહમાં જ માને છે. અર્થાત્-તેમને દેહ-શરીરમાં જ આત્મયુદ્ધિ યાય છે. એ જ તેમની જ્ઞાન્તિ છે, એ જ તેમની જડતા છે, એ જ અવિરેક છે. વિવેકયુદ્ધિનો કોપ થવાથી તેમને જ્ઞાન્તિ યા ત્રિપર્યાસ યાય છે. નાસ્તિકો દેશાવરથી આવતા કાગળોની હકીકત પ્રત્યક્ષ ન હોવા છતાં માને છે અને તે ઉપર લાખો કરોડોનો વ્યાપાર કરે છે. પોતાના દાદા પરદાદાને નજરે ન જોયા છતાં એક વખત તેઓ હતા એમ કબૂલ કરે છે; અને શાસ્ત્રના આશ્ર પુરૂષનાં વચનો તેઓ માનતા નથી, એ જ તેમનો અવિરેક છે. એક તરફ તેઓ કહે છે, અનુમાન અને શબ્દ પ્રમાણ નથી, બીજી તરફ કાગળની હકીકત અને પૂર્વજન્મનું અસ્તિત્વ પ્રમાણસિદ્ધ કબૂલ કરે છે, એ જ તેમની જ્ઞાન્તિ. અનુમાન સિવાય એક પગલું પણ તેમનાથી બરાબ તેમ નથી. જ્યારે અનુમાન અનિ-ચ્છાએ પણ તેમનાથી મનાઇ જવાય છે, ત્યારે તે જ અનુમાનથી આ જગ-તના પ્રાણીઓના સુખ દુઃખની વિચિત્રતાએ પુણ્ય પાપ અને તે ભોગવવા સ્વર્ગ નરક પણ તેઓએ માનવું જોઇએ. એક રોગી બીજો નીરોગી, એક ધનવાન બીજો નિર્ધન, એક રાજા બીજો રંક, એક યુદ્ધિમાન બીજો નિર્બુદ્ધિ, એક સમૃદ્ધિવાન બીજો હિત્ત, એક ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવનાર બીજો ઇચ્છા વિરૂદ્ધ પામનાર, આ બધા ભેદ શાથી? ભૂતોનો સંયોગ બધાનો સરખો છે. એક જ માખાપના વીર્યથી ઉપગ્ર થએલા એક જ વેળાએ જન્મેલા બે ભાઇઓમાં ઉપર પ્રમાણે ભેદ જોવામાં આવે છે, પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તે

શાથી ? કહેવું જ નોંધ્યે કે પુણ્ય પાપના યોગથી, શુભ અશુભ કર્મના વિપાકથી; કર્મ દેહાશ્રિત સંભવે નહિ, કિન્તુ આત્માશ્રિત છે. બાળકને જન્મવાની સાથે સુખ, દુઃખ, રોગ, આરોગ્ય, જોવામાં આવે છે. આ દેહથી તો કર્મ કર્યા નથી, તો તે કર્મ ક્યાંથી આવ્યાં ? માનવું જ પડશે કે તે કર્મ પૂર્વ જન્મનાં છે અને આત્મા સાથે આવ્યાં છે. આમ સુકિતથી અનુમાનથી આત્માની પૃથક્ સિદ્ધિ હોવા છતાં ‘આત્મા શરીરથી જુદો નથી’ એમ કહેવું અસાન-અવિવેકભર્યું છે. એવા નાસ્તિકો અને દેહાધ્યાસીઓને મંથકાર કહે છે કે આ—(દેહાથ છે તે) શરીર અને તેની અંદર વ્યાપી રહેલો આત્મા એ બંને જુદા છે. એનો સ્વભાવ જુદો જુદો છે. શરીર જડ પરમાણુઓનું બનેલું પુનઃપ્રગટ છે. ક્ષણમાં ક્ષણ, ક્ષણમાં વૃદ્ધિ અને ક્ષણમાં વિનાશ પામનાર હોવાથી ક્ષણિક-નૃથર છે. રોગથી, જરાથી અને શસ્ત્રાદિકથી છેદન બેદન પામનાર વિકૃતિ સ્વભાવવાળું છે; ત્યારે આત્મામાં તે ધર્મ નથી. ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

નૈનં ઝિન્દન્તિ શત્રાણિ । નૈનં દહતિ પાવકઃ ॥

ન ચૈનં શ્રેદયન્ત્યાપો । ન શોવયન્તિ મારુતઃ ॥ ૧ ॥

અચ્છેદ્યોયમદાર્શોય-મરેષોઽશોવ્ય એ વ ॥

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્વાશુ-રચ્છોયં સનાતનઃ ॥ ૨ ॥

અર્થાત્—આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી, અગ્નિ બાળી શકતો નથી, પાણી પડાળી શકતું નથી, વાયુ શોષતી શકતો નથી. આત્મા અછેદ્ય-છેદી ન શકાય તેવો, અદાહ્ય-બળી ન શકે તેવો, અગ્નેદ્ય-ભી-ભ્રમ ન શકે તેવો, અને અશોષ્ય-શોષાય નહિ તેવો છે. તે નિત્ય-સર્વદા સ્થાયી, સર્વત્ર ઉપયોગ યોગનાર, સ્થિર, અચ્ચ અને સનાતન છે. શસ્ત્ર, અગ્નિ, પાણી, વાયુ, વિદ્યુત્, વરાળ વગેરેના અકસ્માતો શરીરને નડે છે, શરીરને ધ્વજ પહોંચાડે છે, પણ આત્મા ઉપર તેની અસર થઈ શકતી નથી. અંદરના કર્તા પણ તેનું સ્વરૂપ વધારે નિર્ભજ છે. કર્મના સંગથી અને વિપાકથી જ માત્ર તેને દેહ સાથે જોડાવું પડે છે, બંધનમાં આવવું પડે છે. કર્મની ઉપાધિથી દૂર થાય તો શરીરનો સંબંધ પણ છૂટી જાય છે. આમ

બન્ને પદાર્થ ભિન્ન હોવા છતાં એક-અભિન્ન માનવામાં આવે છે, અને તે અગ્નિથી જ દુઃખની પરંપરા ચાલે છે. દેહને જરી પણ ધક્કો લાગતાં હાથવોલ કરી નાંખે છે. રાડો પાડી ધમચકડી મચાવે છે, આર્તધ્યાન ધ્યાવે છે, માથું પછાડે છે. આટલું બધું દુઃખ દેહાધ્યાસથી જ થાય છે; પણ જરી વિચાર કરે કે “હું જુદો છું અને દેહ જુદો છે. દેહના દડા દેહને ભોગવવા પડે તેમાં મારે શું? કમો કેવો સહેલાઈથી બધાય છે અને કેટલી મુશ્કેલીએ ભોગવાય છે, તેના ખ્યાલ કરી કર્મનો તમાસો જોઈ આનંદ પામું નહિ? દેહની દુખધામાં મારે શું કામ બપલાતું જોઈએ?” અન્યત્ર શાવના મનમાં ખડી થાય તો દુઃખનો સંકટપ્રભાવ પણ વિલય પામી જાય. (૩૬)

ચરોરદ્વાલેપ્યાત્મનોઽદ્વાત્તઃ ।

રોગાદિપીડિતમતીવકુશં વિલોક્ય ।

કિં મૂઢ રોદિપિ વિહાય વિચારકૃત્યમ્ ॥

નાશે તનોસ્તવ ન નશ્યતિ કશ્ચિદંશો ।

જ્યોતિર્મયં સ્થિરમજં હિ તવ સ્વરૂપમ્ ॥૩૭॥

વહિરાત્મભાવસ્ય ત્યાગઃ ।

મૃત્યુર્ન જન્મ ન જરા ન ચ રોગભોગૌ ।

હાસો ન વૃદ્ધિરપિ નૈવ તવાસ્તિ કિશ્ચિત્ ॥

એતાન્નુ કર્મમયપુદ્ગલજાન્ વિકારા—

ન્મત્વા નિજાન્ ભજસિ કિં વહિરાત્મભાવમ્ ॥૩૮॥

કપમાત્મતિ જન્મમૃત્યુષ્યપદેશઃ ।

જન્યોસ્તિ નો ન જનકોઽસ્તિ ભવાન્કદાચિત્ ।

સચ્ચિત્સુખાત્મકતયા ત્વમસિ પ્રસિદ્ધઃ ॥

રાગાદ્યનેકમલલલ્લઘ્વશરીરસજ્જી ।

જાતો મૃતોઽયમિતિ ચ વ્યપદેશમેસિ ॥૩૧॥

શરીરની દુર્બળતામાં આત્માની દુર્બળતા નથી.

અર્થ—હે મુગ્ધ ! જ્યારે શરીરમાં કાંઈ રોગાદિક થાય છે, અથવા તપ કે પરમાર્થનું કામ કરતાં શરીરને થોડી તકલીફ પડે છે, ત્યારે ત્હારા મનમાં ગ્વાનિ થવાની સાથે જ તું બ્યર્થ રોવા મંડી જાય છે, એ ત્હારી કેટલી બધી વિચારશૂન્યતા છે ? શું શરીરને ઘસારો લાગતાં ત્હારા આત્માનો કોઈ અંશ ઘસાઈ જાય છે ? નહિ જ; કેમકે આત્મસ્વરૂપ જ્યોતિર્મય અને પરિપૂર્ણ નિશ્ચય છે. (૩૦)

બહિરાત્મભાવનો ત્યાગ.

જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, બોગ, હાનિ અને વૃદ્ધિ એ બધા ધર્મો શરીરના જ છે. એમાંનો એકે ધર્મ આત્માનો નથી. એ બધા ધર્મો કર્મ પુદ્ગલના વિકાર રૂપ છે પુદ્ગલના વિકારો પુદ્ગલરૂપ શરીરને જ લાગુ પડી શકે પણ પુદ્ગલથી અતિરિક્ત જે આત્મા તેને લાગુ પડી શકે નહિ. માટે હે આત્મનું! પુદ્ગલના વિકારોને તું પોતાના માની શામાટે બહિરાત્મભાવ ભળે છે, અને ખીજની હાનિ વૃદ્ધિથી શામાટે દુઃખી થાય છે ? (૩૧)

આત્મામાં જન્મ-મૃત્યુનો વ્યવહાર કેમ થાય છે ?

હે આત્મનું! તું કોઈથી ઉત્પન્ન થયો નથી તેમ કોઈને ઉત્પન્ન કરનાર પણ નથી. ત્હારી ઉત્પત્તિ નથી અને વિનાશ પણ નથી. તું તો નિલ-સત્-ચિત્ અને આનંદ રૂપે સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ત્યારે આ જીવ અમુક ગતિમાં ઉત્પન્ન થયો, આ જીવ મરી ગયો, એવો વ્યવહાર કેમ થાય છે ? એમ શંકા થાય તો તેનો ઉત્તર એ છે કે રાગદ્વેષરૂપ ખીજથી ઉત્પન્ન થતા કર્મ અંકુરથી પ્રાપ્ત થએલ શરીરનો સંગ જે આત્માને લાગેલો છે તેથી જન્મ-મૃત્યુનો વ્યવહાર આત્મામાં થાય છે. ખરી રીતે તો તે ધર્મ શરીરના જ છે પણ સંગને લીધે એકના ધર્મો ખીજમાં ઉપચરિત થાય છે. (૩૨)

વિવેચન—હવેનાં ત્રણ કાળોમાં બહિરાત્મભાવમાંથી અંતરાત્મભાવમાં આવવાને અંતરાત્મભાવની પિછાન કરાવ્યા છે. બહિરુ અંતરુ અને પરમભેદથી આત્માના ત્રણ પ્રકાર છે. બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા. જ્ઞાનાર્થુરમાં તેનાં લક્ષણો આ પ્રમાણે બતાવ્યા છે:—

આત્મશુદ્ધિઃ શરીરાદૌ । यस્ય સ્યાદાત્મવિષ્ણમાત્ ॥

બહિરાત્મા સ વિષ્ણો ॥ મોહનિદ્રાસ્તચેતનઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—જે માણસને શરીર, કુંડુંનીઓ, ઘરખાર, નોકર-ગાકર, ઘેડા, બળદ, ગાયો, બેંસો વગેરે સ્ત્રીજાતોમાં પ્રમથા આત્મશુદ્ધિ-તાદાત્મ્ય બાન પાપ, મોહની નિદ્રામાં ચેતન્યનો વિલય થઈ જાય, અનાત્મ વસ્તુઓને જ આત્મરૂપ માની માફે માફે કરી રહે, તે બહિરાત્મા બન્યુવા.

બહિર્મારાનતિક્રમ્ય । યસ્યાત્મન્યાત્મનિશ્ચયઃ ॥

સોજ્જિતરાત્મા મતસ્તજ્ઞૈ-વિષ્ણમધ્યાન્તમાસ્કરૈઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ—જેણે બાહ્ય પદાર્થોમાંથી આત્મભાવ-મારાપણું ખેંચી લઈ આત્મામાં જ આત્મભાવનો નિશ્ચય કર્યો છે, તેને જ્ઞાની પુરુષો અંતરાત્મા કહે છે.

નિર્લેપો નિષ્કલઃ શુદ્ધો । નિષ્પન્નોત્પન્નતિર્વૃતઃ ॥

નિર્વિકલ્પથ શુદ્ધાત્મા । પરમાત્મેતિ વર્ણિતઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ—જેને કર્મનો લેપ નથી, શરીરનું બંધન નથી, જે રાગદિ ત્રિહારથી રહિત છે, જેણે સકલ કાર્યની નિષ્પત્તિ-સિદ્ધિ મેળવી છે, જેણે અવિનાશી અનંત સુખ મેળવ્યું છે, જેને વિકલ્પ નથી, એવા શુદ્ધ આત્માને પરમાત્મા કહે છે.

બહિરાત્મભાવવાળા માણસો કાલમાં સુખી કાલમાં દુઃખી, કાલમાં ખુશી કાલમાં નાખુશી થાય છે. કાલમાં રાજા તો કાલમાં રાંકનો રાંક બને છે. જરી કાંટો લાગી જાય, માથું દુઃખે કે પાંચ પૈસાની નુકસાની થાય તો મારફાડ કરી નાંખે છે, હાથવોય કરી ચાર તારૂં રોટ્લાં રૂવે છે. કાંઈ જીવ બચાવવાને પાંચ પગલાં ચાલવું હોય, કંઈ મત નિયમ એકાસણું ચોવિહાર ઉપવાસ કરવા હોય તો હલેશે કે તેમાં માફે શરીર ઘસાઈ જાય. મારા સ-

રીરને તકલીફ પડે તેવું કામ મારાથી ન બની શકે. આ દશાવાળા બહિઃ-
 સુખને જ સુખ માને છે. ખરું સુખ ક્યાં છે તે તો જાણતા જ
 નથી. તેમને ઉદ્દેશી આ કાબ્યો રચવામાં આવ્યાં છે. બહિરાત્મભા-
 વવાળો મોહથી મુગ્ધ બનેલો હોવાથી તેને મૂઠ કહીને સંબોધન કર્યું છે.
 હે મૂઠ! તું શામાટે રૂદન વિલાપ કરે છે? તારૂં શરીર જાડું હોય કે પાતળું
 હોય, કાણું હોય કે ગોડું હોય, બળવાન હોય કે દુર્બળ હોય, મુલુકીનું
 હોય કે ધડપણનું હોય, તેથી તારે રડવાનું કંઈ કારણ નથી. ખીમ્બની
 પાસે મંપત્તિ વધારે હોય અને તારી પાસે થોડી હોય, ખીમ્બ શાહકાર
 શ્રીમંત હોય અને તું ગરીબ હોય, તેથી પણ તારે ખેડ કરવાનું કારણ નથી.
 આ બધી બહારની સંપત્તિ પુણ્યને આથી ન્યૂનાધિક મળે છે થોડો, વધુત
 રહે છે, પાછી અદૃશ્ય થાય છે; તે ઉપર સુખનો આધાર રાખવાનો નથી;
 કારણકે તે વૃક્ષની છાયા માફક અસ્થિર છે; છાયા સ્થિર દેખાય છે પણ
 ખરી રીતે એક ક્ષણ પણ તે સ્થિર રહેતી નથી, તેમ માયા-સંપત્તિ કદાચ
 સ્થિર દેખાતી હોય તોપણ તે ખરી રીતે સ્થિર નથી, પણ અસ્થિર છે.
 જેનો પાયો અસ્થિર હોય તેના ઉપર સુખનું ચણતર ચણીએ તો તે સ્થિર
 ક્યાંથી થાય? જે વસ્તુ સ્વભાવે અસ્થિર છે, તેને સ્થિર માનીએ કે સ્થિર
 બનાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો તેનું પરિણામ દુઃખમાં જ આવે. પથ્થરમાંથી
 કોઈ દિવસે પાણી નિકળવાનું છે? અગ્નિના બક્ષણથી કોઈની ક્ષુધા શાંત
 થઈ છે? રેતીને પીલી કોઈએ તેમાંથી તેલ કઢાડ્યું છે? પાણીનું મથન
 કરવાથી કોઈને માખણ મળ્યું છે? સવળા પ્રશ્નોનો ઉત્તર નકારમાં જ આ-
 પવો પડશે. તેવી રીતે અસ્થિર માયા-સંપત્તિમાંથી કોઈને સુખ મળ્યું નથી
 અને મળવાનું પણ નથી. મૃગતૃષ્ણાથી-પાણીના ઝાંઝરાથી મૃગની તૃપ્તિ
 ટળતી નથી પણ ઉલટી વધે છે, તેમ બહિરાત્મભાવથી સુખને બદલે ઉ-
 લટી દુઃખની વૃદ્ધિ થાય છે; માટે તું ત્હને પોતાને જાળખ. જેનો નાશ
 થાય છે, તે તું નથી. જેની હાનિ વૃદ્ધિ થાય છે, તે તું નથી. જેનો ઉદય
 અને અસ્ત થાય છે, તે તું નથી. જેને રોગ અને ગ્લાનિ થાય છે, તે
 તું નથી. જેને ખાવાનું મળે છે તો વધે છે, અને ન મળવાથી શોષાઈ

જાય છે, તે તું નથી. જે શસ્ત્રથી વિધાય છે, કપાય છે, હેદાય છે, બેદાય છે, જોડાય છે, અને વિખરાય છે, તે તું નથી જેને ચોરો ચોરે છે, અગ્નિ બાળે છે, પાણી પનાળે છે, ધૂળનાં તોશાનો દાટી દે છે, તે તું નથી. જેના માટે લડાઈઓ મારામારી થાય છે, તે તું નથી. તું કોણ છે અને ત્હારું સ્વરૂપ કેવું છે તે આ ત્રણ દાવ્યમાં દર્શાવ્યું છે. અર્થાત્-તું જડ નથી પણ જ્યોતિ રૂપ ચૈતન્ય સ્વરૂપ તું છે. સૂર્ય કરતાં પથ ત્હારો પ્રકાશ અધિક છે. સૂર્યના પ્રકાશનો થોડા કલાક ઉદય અને થોડા કલાક અસ્ત રહે છે પણ ત્હારા પ્રકાશનો ઉદય યથા પછી તેનો કદાપિ અસ્ત થતો નથી. વૃક્ષની છાયા માફક અસ્થિર નહિ પણ તું સ્થિર છે. જન્મવું મરવું શરીરને છે, ત્હને નથી. તું શરીરને અતિરિક્ત હોવાથી ત્હારે જન્મવું પણ નથી અને મરવું પણ નથી. પુત્રના જન્મથી હરખાવાનું અને તેના મૃત્યુથી દિલગીર થવાનું પણ કંઈ કારણ નથી.

દૃષ્ટાંત—એક શ્રીમંત ગૃહસ્થનો એકનો એક પુત્ર બિમાર પડ્યો, ત્યારે તેનાં માબાપ રડવા લાગ્યાં; હાય હાય હવે કેમ યશે? હોકરાનું નામ ચીમન હતું. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે જો ચીમનને આરામ થાય તો અમારે ખાવું પીવું છે, નહિતો આજથી ખાવા પીવાનું બંધ છે. જેમ જેમ તેઓ રૂઠન કરેલા લાગ્યાં તેમ તેમ ચીમનને પણ રોગની શક્તિ થતી ગઈ. તેઓએ ચીમનના જીવવાની આશા લગભગ ચૂકી; અને રડતાં રડતાં બોલ્યાં કે બસ હવે અમારે જીવવું નથી. ઘણાં માણસો તેમને સમજાવવા લાગ્યાં કે આમ અધીરો ન બનો. વખતે હજી આરામ પણ થાય, નહિતો ફુનીયામાં જન્મવું અને મરવું લાગી રહ્યું છે. પણ શેઠના મનમાં ધીરજ રહેતી નથી. એવામાં એક મહાત્મા ત્યાં નિકળી આવ્યા. શેઠને તે ઝાળખતા હતા તેથી શેઠને કુત્ય કેમ આજે આટલા બધા અધીરા બની ગયા છે? શેઠ કહે કે અરે મહારાજ! મારા બાગ્ય ફુટ્યાં, મારો દિવસ પરવાર્યો, મારા ઉપર દુઃખનું વાણ તૂટી પડ્યું.

મહાત્મા—પણ છે શું? આટલી બધી ગમરામણતું શું કારણ છે? શું કંઈ તમને નુકસાન લાગ્યું છે?

શેઠ—અરે મહારાજ ! આથી વધારે શું તુકસાન ? મહારો એકનો એક દીકરો ચીમન મોતને બિછાને સૂતો છે.

મહાત્મા—હેં શું કહો છો ?

શેઠ—મહારાજ ! આ જોતા નથી ? સામા ખાટલા ઉપર તે સૂતો છે. જોતા નથી, તેની આંતની માંદગી ?

મહાત્મા—પણ ત્યારે ચીમન ક્યાં ?

શેઠ—આ સામે સૂતો છે તે.

મહાત્મા—હું બરાબર સમજી શકતો નથી. આજે માઈ માથું ફરી ગયું છે. તું હાથેથી તેને બતાવ.

શેઠ—(હાથ લાંબો કરી ચીમનના હાથને પકડી જણાવ્યું કે) જુઓ આ ચીમન !

મહાત્મા—એ તો ચીમનનો હાથ છે, ચીમન નથી. ચીમન ક્યાં છે ?

શેઠ—(પગને સ્પર્શી કહે કે) આ ચીમન !

મહાત્મા—એ તો ચીમનનો પગ છે, આ તો છાતી છે, આ માથું છે, આ મુખ છે, આ પેટ છે, આ હાથ છે, આ રકબ છે, આ આંખો છે, આ કાન છે, આ નાક છે, આમાં ચીમન કોણ ? હાથ, પગ, પેટ, છાતી, મોઢું, આંખ, નાક, કાન વગેરે બધાં ચીમનના શરીરનાં અવયવો છે. આમાં ક્યાંય પણ 'ચીમન' એવું નામ લખ્યું નથી.

શેઠ—મહારાજ ! એને જ અમે ચીમન કહી બોલાવીએ છીએ.

મહાત્મા—જો એમ હોય તો પ્રાણ નીકળી ગયા પછી પણ આ શરીર આંધી પડ્યું રહેવાતું છે તેને સાચવી રાખજો. ચીમન ચાલ્યો જશે, મરી જશે, એવી દહેશત રાખી શું કામ શોક કરે છે ?

શેઠ—મહારાજ ! જીવ નીકળી ગયા પછી તો સુકડું-શબ રહે તેને શું કરીએ ?

મહાત્મા—ત્યારે શું શરીર અને શરીરનાં અવયવોને તું ચામન માનતો નથી ? ચીમન. નથી. માત્ર જીવ છે.

શેઠ.—હા. શરીરની અંદર રહેલો આત્મા—ચૈતન્ય એ જ મહારો ચીમન છે.

મહાત્મા—ત્યારે તારે શોક કરવાની જરૂર નથી. શરીરમાં રહેલો આત્મા જ એ તારો ચીમન હોય તો તેને મોત નડવાનું નથી, અર્થાત તે મરવાનો નથી. તે અમર છે, અમર છે, સાચત છે. કદાચ તે આ શરીરને છોડશે, તો જુનાં વસ્ત્રો બદલાવી નવાં વસ્ત્રો પહેરવાની પેઠે બીજું નવું શરીર ધારણ કરશે. હે શેઠ ! એ તું પુત્ર ઉપર પ્રેમ રાખતો હોય તો તું એટલું જ ધમ્મ કે ચીમન—આત્માને બાંધી કે બીજે રથને સાંતિ—સમાધિ મળે.

મહાત્માના કથનથી શેઠને સમજ પડી. તેથી બહિર્ભાવને છોડી આત્મભાવમાં આવી મોહના પડાને દૂર કરી શેઠ ચિત્ત શાંત કર્યું અને ચીમનને પથ શાંતિ મળી.

હે ભદ્ર ! આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી સમજ કે જન્મ-મરણ શરીરને છે, તંને આત્માને નથી. જરા, રોગ, દાનિ, વિક્કિ એ બધા શરીરના ધર્મો છે, દેહના દંડ છે; બહિરાત્મભાવથી તે ધર્મોને તું પોતાના માને છે એટલે જ તંને દુઃખ થાય છે, શોક-સંતાપ થાય છે. સત્ ચિત્ત અને આનંદરૂપે તારી પ્રતિષ્ઠિ છે, એ જ ત્હારું સ્વરૂપ છે, તો પછી આનંદને છોડી દુઃખ વેઠવું એ શું તંને લાગ્યું છે? રાગ હોવા છતાં રોક બનવું, શ્રીમંત હોવા છતાં દરિદ્રી થવું, સુખી હોવા છતાં દુઃખી થવું, બળવાન, વીર્યવાન હોવા છતાં દુર્બળ, નિર્વૈર્ય થવું, એ કેટલું લજ્જાસ્પદ છે? શિયાળના ટોળામાં સિંદે વસ્યો એટલે શું તેનું સિંદેલ જતું રહ્યું? અનંતપ્રકાશી, ચૈતન્ય સ્વરૂપી, આનંદમય હોવા છતાં જડ શરીરને સંગે રહ્યો તેથી શું ચૈતન્ય નષ્ટ થઈ ગયું? નાહ જ. માત્ર તે બ્રહ્માણ્ડ ગયું છે, મનાઈ ગયું છે, તે જ અગ્નિ છે. જૂઠ્ઠા સુધારી જાન 'ગ્રામ કરણ' એ જ ત્હારું કર્તવ્ય છે. બહિરાત્મભાવને સર્વથા મૂકી અંતરાત્મભાવમાં સ્થિતિ કરી પરમાત્મભાવે પહોંચવું, એ ત્હારા કર્તવ્યની એણી છે. તે માર્ગ ગજસકુમારે કેવી રીતે સાધ્યો તેનો પરિચય કરવો હોય તો સાંભળ.

દૃષ્ટાંત—ગજસકુમારે કૃષ્ણ મહારાજનો ન્હાનો બાપ યતો હતો. તેની માતા દેવકીજીના સાંત પુત્રો બીજે ઉછરેલા હોવાથી એક પુત્રનું પોતાને

હાથે લાલન પાલન કરવાની મનમાં બહુ હોંશ હતી. કૃષ્ણ મહારાજે હરિ-
 ભુગમેથી દેવતાનું આરાધન કરી પોતાને એક ન્દાનો બાધ હોવાની માંગણી
 કરી. દેવતાએ કહ્યું ' તથાસ્તુ. ' અનુક્રમે ગજસુકુમાલનો જન્મ થયો. મા-
 તાનો તેના ઉપર બહુ પ્રેમ હતો. ધણ જ લાક કોડમાં ખીજના ચંદ્રની
 માફક ગજસુકુમાલ ઉછરવા લાગ્યો. બહુ ગણી યૌવન અવસ્થાને પામ્યો,
 તે દરમ્યાન બાવીસમા તીર્થંકર નેમનાથ પ્રભુ હારિકા નગરીની બહાર સહ-
 સ્રાંબ નામે ઉદ્યાનમાં સમવસર્થા. કૃષ્ણ મહારાજ ગજસુકુમાલને સાથે લઈ
 પ્રભુના દર્શન કરવા જાય છે, ત્યાં રસ્તામાં સોમિલ બ્રાહ્મણનું ઘર આવ્યું.
 તે ઘરની અગાસીમાં ધણ જ સૌંદર્યવાળી સોમા નામની સોમિલ બ્રાહ્મણની
 કુંવારી કન્યા પોતાની સખીઓ સાથે સોનાના તારે ખેંચેલા દડાથી રમતી
 હતી. કૃષ્ણ મહારાજની તેના ઉપર નજર પડતાં જ તેની સાથે ગજસુકુમા-
 લનું લગ્ન કરવાનો વિચાર કર્યો. સોમિલને બોલાવી સોમાના લગ્ન સંબંધી
 વાતચીત કરી સોમાને કુંવારા અંતઃપુરમાં મોકલાવી દીધી. ત્યારપછી બન્ને
 બાઈ સહસ્રાંબ વનમાં પહોંચ્યા. પ્રભુની દેશના સાંભળીને ગજસુકુમા-
 લને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. ઘરે આવી માતાની પાસે પ્રભુના દર્શન કરવાની
 અને દેશના સાંભળવાની વાત કરી, તે સાંભળી માતા ખુશ થયા; પણ
 જ્યારે સંસાર છોડવાની અને દીક્ષા લેવાની વાત કરી, ત્યારે દેવગીજને એક-
 દમ મૂર્છા આવી ગઈ. ઉપચાર કરતાં શુદ્ધિ આવી ત્યારે માતાએ પુત્રને સં-
 સારમાં રાખવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. કૃષ્ણ મહારાજને બોલાવી તેની મારફત
 રોકાવા ધણી કોશીશ કરી પણ ગજસુકુમાલનો રંગ ઉતર્યો નહિ. ધણી
 કાલાવાલાયી એક દિવસનું રાજ્ય સ્વીકારી ખીજે દિવસે મ્હોટી ધામધુમથી
 નેમનાથ પ્રભુ પાસે દીક્ષા લીધી. તે વખતે રોતાં રોતાં માતાએ કહ્યું હે
 દીકરા !, તે મ્હને તો રોવરાવી છે, પણ હવે એવી કરણી કરજે કે જેથી
 ખીજ માતાને રોવરાવવી ન પડે. અર્થાત-સંયમ પાળી જન્મ જરા મૃત્યુના
 બંધનનો અંત કરજે.

ગજસુકુમાલે દીક્ષા લીધા પછી દુરત જ નેમનાથ પ્રભુને પૂછ્યું કે
 યોગ વખતમાં સિદ્ધિ મેળવવાનો કોઈ પણ માર્ગ છે ? પ્રભુએ કહ્યું

શરીર અને આત્માની ભિન્નતાનો દૃઢતર સતત અભ્યાસ અને તેની કસો-
ટી તરીકે ખારમી ભિષ્મજીની પડિમા. રમચાન જૂમિમાં કાઉસગ કરી બેઠ
જ્ઞાનમાં નિરંતર સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાથી તરત સિદ્ધિ મેળવી શકાય છે.
ગમે તેવો ઉપસર્ગ આવે તો તેનાથી પાછા હાંપુ ન જોઈએ. ગજસુ-
કુમારે કહ્યું, હે પ્રજ્ઞ ! તે માર્ગ લેવાની મારી ધ્વજ છે. આપની આગ
હોય તો હું રમચાનમાં જઈ અચલપણે ધ્યાન ધરું. નેમનાથ પ્રભુએ યોગ્યતા
જણી હા પાડી. ગજસુકુમારે એકાએકી રમચાનમાં જઈ કાઉસગ કર્યો.
સંધ્યા સમયે સોમિલ જંગલમાંથી અગ્નિહોમ માટે સમિધનાં લાકડાં લઈ
તે રસ્તે પાછો ફર્યો, ત્યારે ગજસુકુમાર ઉપર તેની દૃષ્ટિ પડી. જોતાં વેંત
તેને ક્રોધ પ્રગટ્યોઃ અરે ! જોની સાથે સોમાનાં લમ યવાનાં હતાં, તે ગજ-
સુકુમાર તો સાધુડો યમ આંહિ ઉભો છે. અરે રૂદ્ર ! ત્યારે જો મુંડાં જ હશે
તો શામાટે મ્હારી દિકરીને કુંવારા અંતઃપુરમાં મોકલાવી રંડાપો અપાવ્યો ?
સોમિલ જાતે બ્રાહ્મણ હતો પણ પ્રકૃતિએ અંડાળ જેવો હતો. તેની સાથે
પૂર્વનો વૈરભાવ ઉલ્લસ્યો, તેથી ગજસુકુમારને સખ શિક્ષા આપવાનો ત્રિ-
આર કરી લાકડાંને નીચે મૂક્યાં. તળાવની લીલી માટી લાવી ગજસુકુમારને
માથે ફરતી પાળ બાંધી, બળતી મ્હેમાંથી ખેરના બળતા અંગારાની ઊંમડી
બરી ગજસુકુમારને માથે ઠરાવી. ચરચર કરતી માધાની ચામડી બળવા
લાગી, ચામડી પછી માંસ અને માંસ પછી મગજ સળગવા માંડ્યું. એક
મચ્છરના ડંખથી પણ માણસની ધીરજ રહેતી નથી તો પછી માધાનો કો-
મળ ભાગ અગ્નિથી બળે, તેની પીડામાં શું પૂછવાનું હોય ? પણ ગજસુ-
કુમારે જરી પણ માથું કે શરીરનો કોઈ પણ ભાગ હલાવ્યો નહિ. સોમિલ
ઉપર પણ દ્રેષ આપ્યો નહિ. સર્વ જીવને પોતા સમાન ગણતા હોવાથી સો-
મિલને શત્રુ સમાન નહિ પણ મિત્ર સમાન ગણે છે. કાષ્ઠના સસરા પાંચ
પચીસ રૂપિયાની પાઘડી બંધાવે છે, ત્યારે મારો સસરા મ્હને મોક્ષની પાં-
ધડી બંધાવે છે, આવો ભાવ ગજસુકુમાર મુનિના શુભ ધ્યાનમાં સ્ફુરતો
હતો. કેટલી બધી સમતા ? મેરના જેવી નિશ્ચલતા, સમુદ્રના જેવી ગંભીરતા,
મ્હોટામાં મ્હોટા યોધામાં પણ ન હોય તેવી શ્રતા, ધીરતા, ગજસુકુમાર

મુનિમાં પ્રતીત થતી હતી. તે સધળો પ્રભાવ બેદ્યાનનો હતો. આ વખતે ગજસુકુમાલનો આત્મા જાણે શરીરથી બહાર નીકળી કર્મોને હંદાવવા મેદાનમાં પડ્યો હોય અને શરીર સાથે કંઈ પણ સંબંધ ન હોયની તેમ દુઃખ વેદા વિના આત્મભાવમાં લીન થએલો છે. અંતરાત્મભાવમાંથી પરમાત્મભાવમાં જવાની તૈયારીમાં છે. ક્ષપક શ્રેણીએ ચઢતા શુકલ ધ્યાનના પાયાને એકદમ શરૂઆતમાં સકલ કર્મોનો અંત કરી અંતગત* કેવલી થઈ ગજસુકુમાલ મુનિ મોક્ષે પહોંચ્યા.

ગજસુકુમાલ બહારની વસ્તુઓમાંથી આત્મભાવને દૂર કરી શરીરમાંથી પણ આત્મભાવને સંકેલી અંતરાત્મમાં લીન થયા તો બળતા શરીરની અસહ્ય વેદનાની પણ આત્મા ઉપર અસર ન થઈ; તેવી રીતે અંતરાત્મભાવમાં રિધર રહેવાથી પરમાત્મભાવની પ્રાપ્તિ થાય. (૩૭-૩૮-૩૯)

પરિપાદપસંયોગરૂપઃ કુટુમ્બિહંયોગઃ ।

માર્યાં સ્તુપા ચ પિતરૌ સ્વસૃપુત્રપૌત્રા ।
એતે ન સન્તિ તવ કેપિ ન ચ ત્વમેપામ્ ॥

સંયોગ એવંચ ગવૃક્ષવદલ્પકાલ—

એવં હિ સર્વજગતોપિ વિયોગયોગૌ ॥૪૦॥

ન મે કચિન્નાહં વસ્ય ।

એકૈકજન્મનિ પુનર્વહુભિઃ પરીતઃ ।

પ્રાન્તે તથાપિ સહકારિવિનાકૃતસ્ત્વમ્ ॥

તસ્માદ્વિભાવય સદા મમતામપાસ્ય ।

કિંચિન્ન મેઽહમપિ નાસ્મિ પરસ્ય ચેતિ ॥૪૧॥

*કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાની સાથે જ આધુન્ય પૂર્ણ કરી મોક્ષમાં ન્ય તે અંતગત કેવલી કહેવાય.

પક્ષી અને વૃક્ષના સંયોગ જેવો કુટુંબીઓનો સંયોગ.

અર્થ—હે ભદ્ર ! એક ઘરની અંદર મા બાપ બાઇ સ્ત્રી પુત્ર પોત્ર અને પુત્રવધૂ એ બધાની સાથે તું રહે છે અને પરસ્પર સંબંધ જોડેલ છે; પણ ખરી રીતે તે બધાં તારાથી જુદાં છે, અને તું બધાંથી જુદો છે. તેમની સાથેનો સંબંધ કેવળ ઝાડ અને પક્ષીના સંબંધ જેવો છે, અર્થાત્ સાંજની વેળાએ જુદાં જુદાં પક્ષીઓ જુદી જુદી દિશામાંથી આવીને ઝાડ ઉપર બેસે છે, રાત્રિએ ત્યાં રહે છે અને સવાર પડતાં બધાં જુદાં પડી જાય છે, તેવી જ રીતે એક ઘરની અંદર જુદી જુદી ગતિમાંથી આવેલાં કુટુંબીઓ બેગો થયાં છે. પણ આયુષ રૂપી રાત્રિ પૂરી થતાં તે સુઘર્ષ જુદાં પડવાનાં. જગતના સર્વ સંયોગો આવી જ રીતે વિયોગ સહચારી છે. (૪૦)

મહારૂં કોઇ નથી અને હું કોઇનો નથી.

ભૂતકાળમાં દરેક જન્મમાં ધણા જીવોની સાથે સંબંધ બાંધ્યો. જ્ઞાન-દૃષ્ટિએ જોતાં આ હુનિયામાં એવો કોઇ જીવ નથી કે જેની સાથે મા બાપ પુત્ર સ્ત્રી તરીકેનો સંબંધ જોડ્યો ન હોય. આટલા બધા સંબંધો જોડ્યા છતાં પણ આ વખતે કોઇ પૂર્વનો સંબંધી સહચારી થતો નથી. તો પછી આ વખતના સંબંધીઓ પાછળના વખતમાં સહચારી થશે તેની શી ખાત્રી છે ? કાંઇ જ નહિ. તો પછી શામાટે મમતા રાખે છે. છોડી દે મમતાને, અને મનમાં નિશ્ચય કર કે મહારો કોઇ છે નહિ, અને હું પણ કોઇનો છું નહિ. (૪૧)

વિવેચન—સુયગડાંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

ન સા જાદ્ર ન સા જોળી, ન તં કુલં ન તં ઠાળં ।

ન જાયા ન સુપા જગ્ગ, સગ્ગે જીવા અર્જંતતો ॥

અર્થાત્—એકે દ્રિય બેષદ્રિય તેષદ્રિય ચક્રિદ્રિય અને પાંચે દ્રિય, એ પાંચ જાતિઓમાં એવી કોઇ જાતિ નથી કે જેમાં એકે જીવ અનંતી વાર ઉત્પન્ન થઇ મરણ પામ્યો ન હોય. ચોનિ-જીવોનાં ઉત્પત્તિસ્થાન એકંદર ચોરાસી લાખ છે. તેમાંની એક ચોનિ પણ એવી નથી કે જ્યાં અનંતી

વાર ઉપજવાનું ન જન્યું હોય. એકંદરે એક કરોડ સાડી સત્તાણુ લાખ કુલ કાટિ છે, તેમાંનું કોઈ પણ કુલ જન્મ-મરણ વિનાનું રહ્યું નથી, તેમ જ આ લોકમાં એવું કોઈ સ્થાન નથી, કોઈ આકાશ પ્રદેશ નથી કે જ્યાં ફરેક જીવે અનંતી વાર જન્મ અને મરણ કર્યા ન હોય. જ્યાં જ્યાં આ જીવ જન્મ પામ્યો, ત્યાં ત્યાં અનેક સંબંધીઓની સાથે સંબંધો બાંધ્યા. કોઈ સ્થાને મા બાપ બાઈ બગિની પુત્ર પુત્રી સ્ત્રી ઘાસ સસરા એવાં અનેક સગપણો બાંધ્યાં. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે દુનીયામાંના સઘળા જીવો સાથે ફરેક જીવે અનંતાનંત સંબંધો બાંધ્યા છે. કોઈ પણ જીવ એવો નથી રહ્યો કે જેની સાથે કોઈ ને કોઈ સંબંધ બાંધ્યો ન હોય. આ બધા સંબંધો જો કાયમના હોય તો એકેક જીવને સંબંધીઓની એટલી સદાય મળે કે તેને કોઈ જાતની તંગી બોગવવી જ પડે નહિ, પણ તે સંબંધ કાયમનો બધાતો નથી, કિન્તુ ક્ષણિક સંબંધ છે. આનંદધનજી ઝડપમહેવની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે,

પ્રીત સગાઈ તે જન્મમાં ચઢુ કહી રે

પ્રીત સગાઈ ન કાય

પ્રીત સગાઈ તે નિરૂપાધિક કહી રે

સોપાધિક ધત ખોય—ઋષભ જીનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે. ॥ ૧ ॥

અર્થાત—જગતમાં સર્વ જીવોની સાથે પ્રીતિ સગપણ બાંધ્યું પણ અંતે કોઈ સમુદાય થયું નહિ. કાયમની પ્રીતિ ક્યાંય પણ જોવામાં આવી નહિ. તેનું કારણ એટલું જ કે જગતજનોની સાથે જે કંઈ સંબંધ બાંધનામાં આવે છે તે કંઈ ને કંઈ સ્વાર્થ માટે. મા બાપ અને પુત્રનો સંબંધ જન્મથી કુદરતી બંધાય છે એ ખરું, પણ માબાપના મનમાં એક જાતની આશા રહી છે કે આ છોકરો મોટો થશે એટલે અમારું ધડપણ પાળશે અને અમારું નામ રાખશે. આવી આશાની ઉપાધિથી માબાપનો છોકરો ઉપર પ્રેમ રહે છે. કોઈ પણ કારણથી જો તે આશા હીની જાય તો પ્રેમ પણ હીની જાય. એવી જ રીતે દુનીયાના સંબંધીઓના સંબંધમાં-પ્રેમમાં કંઈ ને કંઈ ઉપાધિ-સ્વાર્થ રહે છે, તેથી તે પ્રેમ ઉપાધિના અસ્તિત્વ સુધી ટકે છે, પુછી લુપ્ત થાય છે. ખરો પ્રેમ તે નિરૂપાધિક-નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ છે.

તેવો પ્રેમ માત્ર સ્વસ્વરૂપની સાથે જ બધાય છે અને તે જ ખરો પ્રેમ છે; પણ તે પ્રેમનો પ્રવાહ ગુપ્ત છે, અંતરૂર્ભાવી પ્રગટે છે, બહારથી તેની આવક નથી. બહારનાં સંબંધીઓનો પ્રેમ ઉપર કહ્યું તેમ સ્રોતપાધિક અને સ્વ-સ્વકાળ સ્થાયી છે. તે બિનાનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં “સંયોગ एव स्वगृह्यत्व” એ વાક્યથી ઝાડ ઉપર પક્ષીઓના સમાગમનું દર્શાવત આપ્યું છે. સાંજે જુદી જુદી દિશાઓથી પક્ષીઓ આવી ઝાડ ઉપર બેસે છે. રાત્રિ પસાર કરી સવાર થતાં સૌ જુદાં પડી જાય છે. દિવસે પોતપોતાનો ખોરાક મેળવવામાં મથગુલ બની જઈ રાત્રિએ સંબંધીઓના સમાગમનું બાન જુદી જાય છે. તેવી જ રીતે એક કુળરૂપ વૃક્ષને આશ્રયે જુદી જુદી યોનિર્ભાવી આવેલા જીવોનો સમાગમ થાય છે. જીવનરૂપ યાજ્ઞને આશરે તેમની સ્થિતિ થાય છે. આયુષ્યરૂપ રાત્રિ પુરી થતાં સૌ જુદાં પડી જાય છે. મરણનો પડો પડતાં સર્વ સંબંધીઓનો સંબંધ છુપાઈ જાય છે. ખીજા જન્મમાં પૂર્વનાં સર્ગાઓ પૈકી કોઈ કોઈને ઝાળખતું નથી. તેથી દહાય પૂર્વનાં સર્ગાઓ દુઃસ્મન થાય છે અને પૂર્વનાં દુઃસ્મન આ ભવનાં સર્ગાં બને છે. જન્મ-મરણમાં આવી અનેક વિચિત્ર ઘટનાઓ બન્યા કરે છે. મહેશ્વરદત્તે પોતાના બાપના આદર્શમાં ભર્વાતરમાં ગળેલ બાપને જ મારી નાખ્યો, તેનું દર્શાવત આ પ્રસંગે ભૂતવા જેવું નથી.

દર્શાવત—વિજયપુરમાં મહેશ્વરદત્ત નામનો એક ક્ષત્રિય રહેતો હતો. તેનાં માબાપ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે કામકાજથી દારગત થયાં હતાં, તોપણ તેમને ઘરની લોલુપતા ધણી હતી. તે ધરના કોઈ પણ માણસનું ધર્મ તરફ બિલકુલ લક્ષ્ય નહોતું. તેના કુટુંબમાં માંસાદારનું પણ પ્રવર્તન હતું. મહેશ્વરદત્ત રાત દિવસ ધંધામાં મગ્યો રહેતો સારે તેનાં વૃદ્ધ માબાપો આશા તૃષ્ણા અને પાપિષ્ઠ વૃત્તિઓને વશ થઈ કુવાસના અને અશુભ કર્મોનો સંગ્રહ કરતાં હતાં. એકદા મહેશ્વરદત્તનો પિતા રોગગ્રસ્ત થયો. ઉપચાર કરતાં પણ આરામ થયો નહિ. અવસાનસમય આવેલો જણી મહેશ્વરદત્ત પિતાની પાસે બેસી કહેવા લાગ્યો કે, હે પિતાજી! તમે કોઈ પણ જાતની ચિંતા બનમાં રાખશો નહિ. આપણી જાતિના રિવાજ પ્રમાણે જ કંઈ કરવું ધરશે તે સધળું હું કરીશ.

તે ઉપરાંત તમારા મનમાં કંઈ ધ્રુજા હોય તો કહો તે પ્રમાણે હું કરું. પિતા બોલ્યો, હે દીકરા ! મને કંઈ પણ જોઈતું નથી. મારી ભક્ષામણુ એટલી જ છે કે તું વધારે પડતું ખરચ કરીશ નહિ. આપણું જનવરો-ગાયો ભેંસો વગેરેને ખરાખર સાચવજો. વળી આપણા કુળનો એ રિવાજ છે કે બાપની વરસીનો દિવસ આવે ત્યારે એક પાડો મારી બાપનું શ્રાદ્ધ કરવું. મને ખાતરી છે કે તું પણ તે પ્રમાણે વર્તીશ. મહેશ્વરદત્તે કહ્યું, હે પિતાજી ! તમે નિશ્ચિંત રહો. તે સધળું હું જાણું છું અને તે પ્રમાણે કરીશ. આખરે વૃદ્ધ પિતા મરણ પામ્યો. ધર જનવરો અને પાડાની જ વિચારણામાં મરણ પામવાથી વાસનાનુસાર તે તેના જ ધરની ભેંસને પેટે પાડાપણે અવતર્યો. કેટલાક વખત પછી મહેશ્વરદત્તની માતા પણ ધડપણની માંદગીમાં મરણ પામી. મરણ વખતે તેની પણ ધરમાં વાસના રહેવાથી અને અશુભ કર્મના જોગથી એના ધરની શેરીમાંની એક કુતરીને પેટે અવતરી. એક થયો પાડો અને બીજી થઈ કુતરી. માબાપના મરણ પછી મહેશ્વરદત્ત અને તેની સ્ત્રી ગંગિલા સિવાય તેના ધરમાં કોઈ ત્રીજું જથ્થું રહ્યું નહિ. ગંગિલાનું રૂપ મનોહર હતું, તેમ જ તે ધર્મહીન અને વિપયલપટ હતી. સાસુ સસરાની હયાતી સુધી તેની બાહ્ય પરિવ્રતા જળવાઈ રહી હતી, પણ પાછળથી મહેશ્વરદત્ત ધંધાને માટે બહાર જતો ત્યારે એકાંતનો પ્રસંગ મળવાથી કોઈ પરપુરુષના પ્રેમમાં પડી ગઈ. એક તરફ મહેશ્વરદત્ત પરિશ્રમથી પૈસા પેદા કરતો, બીજી તરફ તેની સ્ત્રી જરના પ્યારમાં મોજશોખ ઉડાવતી અને પૈસાનું પાણી કરતી. કેટલાં એક સમય પછી તેમના પાપનો ઘડો ભરાયો. મહેશ્વરદત્ત ઓચિંતો બહારથી ઘેર આવ્યો. જુએ છે તો અંદરથી બારણાં બંધ દીકાં. વહેમ પડવાથી બારીમાં ડોકીયું કરીને જોયું તો અંદર બીજો પુરુષ નજરે પડ્યો. કમાડની સાંકળ ખખડાવી તેથી અંદરનાં જાને જણુ ભયભીન થયાં. અંદર છુપાવાની જગ્યા ન હોવાથી ગભરામણુમાં ઝાર વધારો થયો. પતિ સિવાય બીજો કોઈ હશે તેને બહારથી જ પાછો વાળીશ એવા આશયથી ગંગિલાએ કોઈ તરડમાંથી બારીકાઈથી જોયું તેટલામાં તો અવાજ સંભળાયો કે કમાડ ઉઘાડ. આ અવાજથી તેના હોશકોશ હડી ગયા. અરે આ તો ધરધણી એટલે

ઉઘાડયા વિના છુટકો નથી, અને ચારને બચાવવાનો ખીજો કોઇ રસ્તો નથી, હવે શું થશે? અરેખર, હવે અમારો પાપનો ધડો છુટયો, તોપણ કંઈ બચાવ તો કંઈ એમ ધારી તેણે કહ્યું કે કંઈ શરીરના કારણથી કમાડ બંધ કર્યો છે તે થોડા વખત પછી ઉઘાડીશ; ત્યાંથી કંઈ કામ હોય તો કરી આવો. મહેશ્વરદત્તે કહ્યું, રાંડ ઉઘાડે છે કે નહિ? નહિતો કમાડ તોડીને અંદર આવું છું. અંદર કોણ તારો બાપ બસાયો છે? જલ્દી ઉઘાડ. ગાંગિધાનાં કૃત્ય ઉઘાડાં પડ્યાં. કમાડ ઉઘાડ્યાં અને ગાંગિધાનો ચાર પકડાયો. ઝનુન ઉપર મહેશ્વરદત્તે તેનાપર ખૂબ હાથ અજમાવ્યો અને મેથીપાક ગપ્પાડ્યો. કોઇ સખ્ત ધા મર્મસ્થાનમાં લાગવાથી તેના પ્રાણુ ઉડી ગયા, પણ મરતી વખતે તેણે પોતાનો દોષ દોડો કે “મેં જ્યારે આવો દુરાચાર સેવ્યો ત્યારે તેની શિક્ષા મને મળી. મારા કર્મનું કે મારી દુષ્ક્રિયાનું જ આ પરિણામ છે.” આવી વૃત્તિથી તે મરીને સ્ત્રીમાં વાસના રહેવાથી તે સ્ત્રીની કુખે જ પોતાના વીર્યમાં ઉત્પન્ન થયો. મહેશ્વરદત્તે ચારને મારી, નાંખ્યો પણ સ્ત્રીને વિશેષ દુષ્કા ન આપ્યો; તેમ તેના દોષનો પ્રકાશ પણ ન કર્યો, કેમકે તે સમજતો હતો કે ધરતું છિદ્ર પ્રકાશવાથી ધરતી આખર કમ યાય, માટે નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-

આર્ણવિત્તં મૃદચ્છિદ્રં । મંત્રમેષજમૈપુનં ॥

દાનં માનં વ્યાપમાનં । નવસ્તાર્યાણિ ગોપયેત્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—આશુબ્ધ, પૈસો, ધરતું છિદ્ર, મંત્ર, દવા, કામઠીડા, દીધેલું દાન, દોષ ઠેકાણે સન્માન થયું હોય તે, અને અપમાન થયું હોય તે, આ નવ કાર્યો કાલ્પા માણસે શુભ રાખવાં પણ પ્રકાશમાં લાવવા નહિ.

વળા મહેશ્વરદત્તે વિચાર્યું કે જર મરી જવાથી હવે તે ઠેકાણે આવી જશે, તેથી માફ ધર જેવું છે તેવું જળવાઈ રહેશે. સ્ત્રીને પણ દિવસે દિવસે જરનો પ્યાર જુસાતો ગયો અને પતિના ઉપર પ્રેમ જાગૃત થયો. પોતાની અરાગ ચાલચલગત પતિએ જાણ્યા છતાં પણ કોઈ ઠપકો ન આપ્યો તેથી પતિની બલમનસાઈ તેની રચ્ચિત્તમાં તરવા લાગી. થોડા વખતતાં બંનેના મન એકરસ થઈ ગયાં, એટલું જ નહિ પણ પુત્રની આશા જણાવાથી સંતતિ ઇચ્છનાર મહેશ્વરદત્તનું મન સ્ત્રી તરફ વધારે પ્રેમાળ રહેવા લાગ્યું. અનુક્રમે પુત્રનો

પ્રસવ થયો. બાળક કંઈક મ્હોટું થયું એટલે પતિ પત્ની બંને તેને ઘણા પ્રેમથી રમાડવા લાગ્યાં. દરમ્યાન શ્રાદ્ધના દિવસે આવ્યા, તે વખતે મહેશ્વરદત્તને બાપનું શ્રાદ્ધ કરવાનું હતું. પેલો પાડો પણ મ્હોટો થવા આવ્યો છે તેથી ખીમ પાડાની તપાસ ન કરતાં ધરના પાડાને શ્રાદ્ધમાં મારવાનો નિશ્ચય મહેશ્વરદત્તે કર્યો. શ્રાદ્ધમાં સર્ગાં વહાલાંઓને નોતર્યાં. પોતાની જાતે પાડાને મારી તેનું માંસ પકવી પોતાની જાતે સર્ગાં વહાલાંને જમાડવા લાગ્યો. જે બાપનું શ્રાદ્ધ કરવું છે તે જ બાપના જીવને (પાડાને) તલવારથી મારી નાખ્યો. અરે, એટલું જ નહિ પણ જે માતા કુતરીપણે અવતરી છે, સ્નેહ અને વાસનાને લીધે ધરની આસપાસ જ રહે છે, તે કુતરી કંઈ ખાવાની લાલચે અંદર આવી, તેથી તેને બહાર કઢાડવા મહેશ્વરદત્તે (પુત્રે) એક લાકડીનો સખ્ત ધા માર્યો, તેથી તેની કેડ ખાંચી ગઈ. કુતરી બહાર આવી ત્યાં પાડાનાં ઢાડકાં વગેરે પકયાં હતાં તે ચાટવા લાગી. મહેશ્વરદત્તને છોકરાના ઉપર ઘણો મોહ હોવાથી ધડીએ ધડીએ તેને ખોળામાં લે છે, રમાડે છે, બચ્ચીઓ બરે છે અને મનમાં ખુશ થાય છે. આ વખતે એક રાત્રી મુનિ ગૌચરીએ નીકળ્યા હતા તે મહેશ્વરદત્તના ઘર પાસે ઘસ નીકળ્યા. રાત્રને યોગે આ સઘળો બનાવ જોયો. આ વિચિત્ર ઘટનાથી વિસ્મય પામી મસ્તક ધુણાવ્યું. મહેશ્વરદત્તની તે તરફ નજર ગઈ અને મુનિને મસ્તક ધુણાવતા જોયા. બહાર આવી કારણ પૂછ્યું. મુનિએ કહ્યું, ભાઈ ! આ બધી મોહની લીલા છે. તેમાં અરાતને લીધે કેવા કેવા અઘટિત બનાવો બને છે તેનો એક નમુનો આજે મારા જોવામાં આવ્યો. મહેશ્વરદત્તે પૂછ્યું, મહારાજ ! એવું શું અઘટિત આંહિ બન્યું છે કે જેથી આપને મસ્તક ધુણાવવું પડ્યું ? મુનિએ કહ્યું કે ભાઈ ! આ કહેવા જેવી વાત નથી. માત્ર સમજવાની જ છે. પણ ત્હારી જે ખાસ સાંભળવાની ઇચ્છા હોય તો મને કહેવામાં બાધ નથી. મહેશ્વરદત્તે સાંભળવાની ઉત્કંઠા જતાવી ત્યારે મુનિએ કહ્યું, હે ભદ્ર ! આજે તું ત્હારા બાપનું શ્રાદ્ધ કરે છે પણ તને ખબર નથી કે તે જ પાડાનો વધ કર્યો તે કોણ હતો ? મહેશ્વરદત્તે પૂછ્યું, મહારાજ ! તે કોણ ? મુનિએ કહ્યું, ભદ્ર ! એ જ ત્હારો બાપ. ત્હારા બાપનો પ્રાણપે અવતર્યો હતો કે જેને તે તલવારથી કાપી નાંખ્યો.

૧ મહેશ્વરદત્તે પૂછ્યું, મદારાજ ! શું આ ખરેખર છે ? મુનિએ કહ્યું, અમે અસત્ય બોલતા નથી. જ્ઞાનથી જોવામાં આવ્યું તેવી રીતે કહ્યું. પણ વાત હજી લાંબી છે. માત્ર આટલું જ અવધિત નથી કહ્યું, પણ પેલી કુતરી કે જેને લાકડીનો સખ્ત ધા તેં માર્યો છે તે ત્હારી જનની-માતા છે. ત્હારી માતા જ માયા અને લોભને વશે મરીને કુતરી થઇ છે. તેની તે લાકડીથી આજે તેં ભારે સેવા બજાવી છે. મહેશ્વરદત્તના મહેરા ઉપર આ ચબ્દો સાંભળવાની સાથે સરમના શેરડા છુટે છે અને મનમાં પશ્ચાત્તાપ સાથે ખેદ થાય છે. એટલામાં તો વળા મુનિએ કહ્યું, બાધ ! તારી અસમજસતાની અવધિ આટલેથી જ નથી, પણ જેને તું રમાડે છે, જેને જોધને તું ખુશી થાય છે તે તો ત્હારી સ્ત્રીનો જરપુર છે. ત્હારા હાથે જ જેનું મોત નિપજ્યું હતું, તે જ તારો દુશ્મન ત્હારા પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થયો છે. હે બદ ! આ વાત જો ત્હને માનવામાં ન આવતી હોય તો, જો આ કુતરી કે જેને આ વાત સાંભળતાં ધંધાપોહ થયો અને તેથી જાતિસ્મરણ જ્ઞાન ઉપજ્યું છે, તે ત્હારી આત્રી કરશે. એટલું કહી મુનિ ત્યાંથી રવાના થયા અને પોતાને રમાડે ગયા. પછત્રાડે કુતરીએ તેના પૂર્વના પુત્રને ધરની અંદરનું નિધાન બતાવ્યું. તેથી મહેશ્વરદત્તને સઘળા વાત સાચી માનવામાં આવી, એટલે એકદમ મુનિની પાસે ગયો અને અત્યંત ઉપકાર માનવા લાગ્યો. હે મદારાજ ! અજ્ઞાનવશે આવું અકૃત્ય મારે હાથે થયું તેનો છુટકારો કેવી રીતે થાય ? પાતક કેમ દૂર થાય ? આપ પતિતજવન છો મારે મારો ઉદ્ધાર કરો. ગુરૂએ અવસર જાણી બોધ આપ્યો. મિથ્યાત્વ માર્ગ છોડાવ્યો. મહેશ્વરદત્તે પોતાની સ્ત્રીને આ બનાવની સઘળા હકીકત સમજાવી, તેથી ઉત્પન્ન થયેલ વેરાગ્યવૃત્તિ નિવેદિત કરી, જોગ નિધાન અને ધરમાર સ્ત્રીને બળાવી, રાજ-પ્રુશીથી તેની સંમતિ લઇ ગુરૂની પાસે જઈ દીક્ષા અંગીકાર કરી. મહેશ્વરદત્ત મુનિ સંયમ પાળી ધર્મની આરાધના કરી સદ્ગતિને પામ્યા.

મહેશ્વરદત્તની પેઠે આ ફનીયામાં એવા કંઈક બનાવો બનતા હશે. મહેશ્વરદત્તને જ્ઞાની ગુરૂનો જોગ મળ્યો તો તેના નિસ્તાર થયો. બાકી ધણી અમ્મ જીવે આવાં કૃત્યોથી ભવબ્રમણ કરે છે અને અનંત સંબંધો બધે

છે, પણ ભવાંતરમાં તેમાંનો કોઈ સંબંધી કામ આવતો નથી. એટલા માટે જ સગાં વડાલાં કુટુંબીઓ વગેરેનો સંબંધ પક્ષીઓના મેળા જેવો જણાયો છે. મનુષ્યોનું જીવન એ પક્ષીઓની રાત્રિ છે અને મૃત્યુ એ પક્ષીઓનું પ્રભાત છે. પ્રભાતે યતાં સઘળાં પક્ષીઓ જીદાં પડી જાય છે અને સૌ સૌને માર્ગે આશ્વાં જાય છે, તેમ મૃત્યુ યતાં સર્વે પોતપોતાને માર્ગે પ્રયાણ કરે છે. પક્ષીઓ તો વળી એમાં પણ યાવ અને એક ખીજને ઓળખી પણ શકે, પણ મનુષ્યો તો જીદાં પડ્યા પછી ભવાંતરમાં કોઈ કોઈને ઓળખતા નથી, અને સંભારતા પણ નથી, તેથી એકત્વભાવનાથી એકતાનું ખરૂં સ્વરૂપ ચિંતવી જનનને તોડી નિરૂપાધિક સુખ અને નિરૂપાધિક પ્રેમ મેળવવા કોશીશ કરવી. (૪૦-૪૧)

(૬) અશુચિ ભાવના.

[આગલી ભાવનામાં બાહ્ય પદાર્થોને સિત્ત ભાની તે ઉપરથી .મમત્વ ઉદા-
રવા દેહેતું છે. મમતાની વસ્તુઓમાં પ્રથમ શરીર છે, તેની સ્થિતિ કેવી છે તે આ
ભાવનામાં બતાવવામાં આવશે]

મત્તમયૂરઘૃતમ્ ।

પરી અશુચિભાવના ।

ઘટ્ટા વાહ્યં રૂપમનિત્યં ક્ષણકાન્તં ।

હે મિત્ર ત્વં મુહ્યસિ કિં ફલ્ગુશરીરે ॥

નાન્તર્દૃશ્યં રોગસહસ્રાશ્રિતમેત—

દેહં નિન્દ્યં રમ્યમિમં જ્ઞઃ કથયેત્કઃ ॥૪૨॥

શરીરે મોહકં વસ્તુ કિમસ્તિ ?

ચર્માચ્છન્નં સ્નાયુનિવદ્ધાસ્થિપરીતં ।

ક્રવ્યવ્યાપ્તં શોણિતપૂર્ણં મલભાણ્ડમ્ ॥

મેદોમજ્જામાયુવસાદ્યં કફકીર્ણં ।

કો વા પ્રાજ્ઞો દેહમિમં વેત્તિ પવિત્રમ્ ॥૪૩॥

શરીરઝવયસા અપ્યપવિત્રાઃ ।

ચક્ષુર્યુગ્મં દષિકયાક્તં શ્રુતિયુગ્મં ।

કીદૃવ્યાર્ત સન્તતલૅલાકુલમાસ્યમ્ ॥

નાસાઽજસ્રં શ્લેષ્મમલાઢ્યાંતરદેશા ।

ગાત્રે તત્ત્વં નોચ્ચતરં કિશ્ચન દૃષ્ટમ્ ॥૪૪॥

જિહ્વાજઠરે કિં સ્વરૂપે ।

વીભત્સોઽયં કીટકુલાગારપિચણ્ડો ।

વિષાવાસઃ પુક્કસકુણ્ડાઽપ્રિયગન્ધઃ ॥

લાલાપાત્રં માંસવિકારો રસનેયં ।

દૃષ્ટો નાંશઃ કોપિ ચ કાયે રમણીયઃ ॥૪૫॥

શરીરસ્ય ભયંકરરોગાઃ ।

કણ્ઠૂકચ્છૂસ્ફોટકફાશોંત્રણરોગૈઃ ।

કુષ્ઠૈઃ શોફૈર્મસ્તકભૂલૈર્ભયશોકૈઃ ॥

કાસશ્વાસચ્છદિવિરેકજ્વરશૂલૈ-

વ્યાપ્તો દેહો રમ્યતરઃ સ્યાત્કથમેષઃ ॥૪૬॥

શરીરસ્યાઽપવિત્તા ।

યત્સજ્જાત્સ્યાદ્રોજ્યમુપાત્તં રમણીયં ।

દુર્ગન્ધાઢ્યં કૃમિકુલવહુલં ક્ષણમાત્રાત્ ॥

મૂલ્યં વસ્ત્રં સ્વચ્છમપિ સ્યાન્મલદુષ્ટં ।

સોઽયં દેહઃ સુન્દર इत्थं કવયેત્કઃ ॥૪૭॥

૭૪ી અશુચિ ભાવના.

અર્થ—હે ભદ્ર ! આ શરીરનું જાણ ૩૫ કે ૪૦ એક ક્ષણે બનોઢર

અને ખીશ ક્ષણે અબનોઢર ૫૪ વાપ છે, તે અનિત્ય ૩૫ને વેધ આ

નિઃસાર શરીરમાં શું મોહ પામે છે ? આ શરીર અંદરખાને રોગથી ભરેલું છે, અને દુનિયા વ્યાધિઓનું સ્થાન છે. આ શરીરને સંગે જ અનેક કષ્ટો ખમવાં પડે છે. આ શરીર માત્ર દેખાવમાં જ મુદ્દર લાગે છે. આમડી ઉતા-રીને અંદર જોઈએ તો હાડ માંસ અને શ્વેદ સિવાય બીજું કંઈ દેખાયો નહિ. માટે નિન્દ્ય અને દુઃખ વસ્તુથી ભરેલા આ શરીરને કયો માણસ રમણીય કહેશે ? (૪૨)

આ શરીરમાં મોહ ઉપજાવે તેવી કંઈ ચીજ છે ?

આ શરીરને અંતર દૃષ્ટિથી જોઈએ છીએ તો શું દેખાય છે ? ઉપર ઉપર તો આમડીનું વેદન-આચ્છાદન છે. સાથી હેડે ન્હાનાં મોટાં હાડકાં એક બીજાની સાથે જોડાઈ ગોઠવાયેલાં છે. આમડીની નીચે માંસના લોચા છે અને તેના ઉપર ઝીણી જાડી અનેક નસો પથરાયેલી છે. તેમાં યદને આખા શરીરમાં લોહીનો પ્રવાહ ર્યાં કરે છે. ચરબી મજ્જા (હાડકાંની માલો) પિત્ત ક્ષત્રુ અને વિષાધી શરીર વ્યાપ્ત થયેલું છે. એવા ગદા-અરમણીય શરીરને કયો કાલો માણસ પવિત્ર કહે ? કોઈ નહિ. (૪૩)

શરીરનાં અવયવો પણ મલીન છે.

આલો આપ્સે શરીરના કેટલાએક ઉપયોગી ભાગો જોઈએ કે તે કેટલા પવિત્ર છે ? આંખોમાં પીવા બરાબ છે. સાંભળવાની શક્તિ ધરાવનાર જે હાનમાંથી હમેશ મેલ નિકળે છે. મોઢામાંથી લાળ અને શુંક નિકળ્યા કરે છે. નાકમાંથી શ્લેષ્મ અને લીંટ વહે છે. ત્યારે પવિત્રતા ક્યાં રહી ? જે ભાગ ઉપયોગી અને પવિત્ર ગણાય છે, તે પણ અપવિત્ર પદાર્થોથી રૂધાએલા છે. આખા શરીરમાં કોઈ પણ પવિત્ર તત્ત્વ-વસ્તુ જોવામાં આવતી નથી. (૪૪)

છલ અને હોજરીની રચના.

જે હોજરી અન્નને પચાવે છે અને શરીરનો એક અગત્યનો અવયવ છે, તેની પણ રચના અને સ્વરૂપ જોઈએ તો બીભત્સ-ભયંકર લાગે છે. કરમીયાં ચરમીયાં વગેરે અનેક જાતના કીડાઓ તેમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેની પાસે જ વિષા અને મૃતને રહેવાનાં સ્થાન છે કે જેની ગંધ સમા-

રના કુંડ જેવી અપ્રિય છે. જેનાથી બોલાય છે અને સ્વાદ લેવાય છે તે જીભ પણ શેની બનેલી છે? શું સોના રૂપાની કે કરતૂરી કપૂરની છે? ના, ના. તે પણ એક માંસનું પિંડ છે. અંદર અરમણીય છે. અહા! શરીરના બધા ભાગોને તપાસી જોઈએ છીએ તો કોઈ પણ ભાગ સ્વિર-રમણીય દેખવામાં આવતો નથી. (૪૫)

શરીરના બયંકર રોગો.

અરેરે! કોઈ કોઈ શરીર દાદરથી એટલાં બધાં વ્યાપ્ત થઈ ગએલાં હોય છે કે આંગળી મૂકીએ તેટલી જગ્યા પણ ખાલી દેખાતી નથી, ત્યારે કોઈ શરીર ખરજવાથી ઘેરાઈ ગએલું હોય છે અને મ્હોટા મ્હોટા વણ પડી ગએલા છે. કોઈ રોગોટકથી છવાઈ ગએલું હોય છે, તો કોઈ હરસની વ્યાધિથી પીડાતું હોય છે. કોઈ શરીર કોઈથી સફેદ વા લાલ બની ગયું છે, તો કોઈ સોજાથી રચૂલ અને બયંકર જેવું દેખાય છે. કોઈને ખાંસી, કોઈને માથાનો દુખાવો, કોઈને દમ, કોઈને ઉમ્મટી તો કોઈને અતિસાર, કોઈને તાવ તો કોઈને શ્વા તો કોઈને મૂતકૃચ્છ રોગથી હિલ્લેલ વેદના થતી જોવામાં આવે છે. અરે! જેનું વર્ણન કરતાં ત્રાસ ઉત્પન્ન થાય, જેના કરતાં મોતનું દુઃખ પણ ઓછું મનાય છે, તેવી ત્રાસજનક વેદના ઉપશ્વવનાર અનેક રોગોથી વ્યાપ્ત આ શરીર રમણીય-મોહક શી રીતે હોઈ શકે? (૪૬)

શરીરની અપવિત્રતા.

જેના સંગથી સુંદર સુગંધી અને સ્વાદિક ભોજન પણ દુર્ગંધવાળું ની-રસ બની જાય છે, અને એક ક્ષણ માત્રમાં તે બગડી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેમાં ઝીણાં ઝીણાં કૃમિ-કરમીલાં વગેરે કીડા ઉત્પન્ન થાય છે, જેના સ્પર્શથી સ્વચ્છ અને કિંમતી જરીયાન રેશમી વસ્ત્રો પણ છુચ્છ અને મલીન બની જાય છે, “તે આ શરીર સુંદર છે” એમ કોણ કહે? (૪૭)

વિવેચન—ઉપરનાં છ કાવ્યો શરીરની આંતરિક સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવે છે. જેઓ ચામડીનો ઉપરનો રંગ કે અહેરાની ખૂબસૂરતી જોઈ કોઈની સ્ત્રી તરફ આશક બને છે, તેના સૌંદર્યનાં વખાણ કરે છે, તેઓની જોવાની દૃષ્ટિ બૂલબૂલ છે. સ્વર્ગ દૃષ્ટિ અથવા ઉપલક દૃષ્ટિથી વરતું ખરું સ્વરૂપ

તેઓના જાણવામાં આવતું નથી તેઓ એક પતંગીઆ દરતાં પણ મોટી જૂલ કરે છે પતંગીઉં દીવાની જ્યોતમાં મુગ્ધ બની દીવાના તેજ અને સૌંદર્યમાં આકર્ષાઈ તેની ઉચ્ચતા અને જાણી નાંખવાના સ્વભાવને ઓળખી શકતું નથી તેથી તે બિચાઈ પોતાના પ્યારા પ્રાણને ગુમાવી બેસે છે. તેવી જ રીતે માત્ર બાહ્ય સ્વરૂપને જોનારા તેમાં જ મુગ્ધ બની જનારા માણસો વિષયના આવેશમાં તણાઈ જઈ સગીચની આંતરિક સ્થિતિને ખ્યાલ ન કરતાં પતંગીઆની માફક પરસ્ત્રીના સૌંદર્યરૂપ દીવામાં ઝપલાવી દઈ અમૂલ્ય જીવન ગુમાવી બેસે છે. તેઓને શરીરની આંતરિક સ્થિતિને અશુધિ ભાવના દ્વારા ખ્યાલ કરાવવાને આ કાવ્યો યોજવામાં આવ્યાં છે. તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે શરીરની અંદરનો ભાગ તો અવરમણીય છે, પણ બહારનું સૌંદર્ય પણ લાલસાવાળા બોળી માણસોને જોરું સાફ લાગે છે, તેટલું સાફ નથી, તેમ જ તે સૌંદર્ય સ્થિર અને ચિરસ્થાયી નથી. ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે “રુપે જરાયા યયં” “વાયે જ્ઞાન્તાદ્ધર્મ” રૂપ-સૌંદર્યને જરા અવસ્થાનો બધ છે અને શરીરને મોતનો બધ છે. ખરી રીતે જોતાં રૂપને-સૌંદર્યને બગાડનાર માત્ર એક જરા અવસ્થા જ નથી પણ બીજા અનેક કારણો છે. એક તો સધ્ધાના રંગની પેઠે તેનો સ્વભાવ જ અસ્થિર છે. અનેક જાતના રોગોથી પણ તે એક ક્ષણમાં બદલાઈ જાય છે માટે જ કહ્યું કે “ક્ષણવાન્તં” અર્થાત્ એક ક્ષણે કાન્ત-મનોહર અને ખીજ ક્ષણે અકાન્ત-અમનોહર; આવા અસ્થિર ચિત્તારી અને ક્ષણિક સૌંદર્યમાં લલચાઈ જવું કે મુગ્ધ બની જવું તે કહાપણુમરેલું નથી. મલ્લિકુમરીના સૌંદર્ય ઉપર મોહિત થએલ છ રાજાઓને મલ્લિકુમરીએ બોધનો જે ફટકો માર્યો છે તે આ રથળે બૂલી જવા જેવો નથી.

દૃષ્ટાંત—મલ્લિકુમરીના પિતા કુંભરાજ વિદેહ દેશના અધિપતિ હતા. તેની રાજધાની મિથિલા નગરી હતી. મલ્લિકુમરીની માતાનું નામ પ્રભાવતી હતું. મલ્લિકુમરીનો આત્મા એક સાધારણ આત્મા નહોતો પણ તીર્થંકર નામ કર્મની સમૃદ્ધિવાળો હતો. આણુ જન્મમાં તીર્થંકર થવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થવા છતાં સ્ત્રીવેશે અવતાર લેવો એ એક નહિ જનવાળોગ આશ્ચર્યરૂપ બનાવ ,

હતાં અને તે પૂર્વ ભવમાં (મહાબળના ભવમાં) મિત્ર સાધુઓ સાથે કરેલા કપટનું પરિણામ હતું. એક સ્ત્રીવેદ સિવાય બાકીના ગુણો કે જે તીર્થ-કરમાં હોવા જોઈએ તેવા સધળા ગુણો મહિકુમરીમાં હતા. મતિ શ્રુત અને અવધિ એ ત્રણ જ્ઞાન સાથે જ જન્મ થયો હતો. શરીરસૌંદર્યનું તો જોટલું વર્ણન કરીએ તેટલું થોડું અર્થાત્ તેનું રૂપ અનુપમ હતું. યુવાવસ્થામાં મહિકુમરીના રૂપની આરે તરફ ધણી તારીફ થવા લાગી તેથી ધણા રાજાઓ અને રાજકુમારો મહિકુમરીને પરણવાની આદત કરવા લાગ્યા. તેમાં છ રાજાઓએ તો ખાસ દૂત મોકલી મહિકુમરીની માંગણી કરી. તે છમાં પ્રથમ કોશલદેશ સાકેતપુર નગરનો પ્રતિષ્ઠિત રાજા, બીજો અંગદેશ ચંપાનગરીનો અંદ્રછાય રાજા, ત્રીજો કુષાલા દેશ સાવર્યાનગરીનો રૂપી રાજા, ચોથો કાશીદેશ વણારસી નગરીનો શંખ રાજા, પાંચમો કુરુદેશ દરિયાપુર નગરનો અદીનશત્રુ રાજા અને છઠો પંચાલદેશ કંપિલપુરનો જીતશત્રુ રાજા હતો. છએ રાજાના દૂતો સમકક્ષે મિથિયાએ પહોંચ્યા. કુંભરાજની પાસે આવી છએ દૂતોએ પોતપોતાના રાજા માટે મહિકુમરીની માંગણી કરી. કુંભરાજ વિચારમાં પડી ગયો. કોને હા કહેવી અને કોને ના કહેવી ? એકને હા અને બીજાને ના કહેવાથી ઇર્ષ્યા-ક્રોધ થવાનો સંભવ અને તેનું પરિણામ ખરાબ આવે તેથી બધાને ના કહેવી જ શ્રેયસ્કર છે એમ ધારી કુંભરાજએ છએ જણને ના પાડી કે મારે હાલ કાંઈને પણ પુત્રી આપવાનો વિચાર નથી. દૂતોને અપમાનપૂર્વક પાછા પાળ્યા. છએ દૂતો નિરાશ થઈ પોતપોતાના રાજાની પાસે આગ્યા અને બનેલી દડીકત જાહેર કરી. પોતાની માંગણીના અનાદરથી ગુસ્સે થએલા છએ રાજાઓએ ગુસ્સાના આવેશમાં તલવારના બળથી ઇરાદો પાર પાડવાનો વિચાર કર્યો અને તરત જ પોતપોતાનાં લસ્કરની તૈયારી કરી. કુંભરાજ ઉપર ચઢી જવાને પ્રયાણ કર્યું. આ તરફ કુંભરાજએ પણ જેના દૂતનું અપમાન કર્યું છે તેઓ વખતે ચડાઈ કરશે એવી દહેશતથી પોતાનું સૈન્ય સજ્જ કરવા માંડ્યું. થોડા વખતમાં બંને તરફનાં સૈન્યોની સામ સામે લડાઈ ચાલુ થઈ. શરા ક્ષત્રિયો પાછા દહ્યા વિના શરાતનથી લડવા લાગ્યા. બીજી ત-

રક્ષ મલિકુમરીયે છ રાજ્યોને સમજવવાનો એક જુદો જ માર્ગ લીધો હતો. મલિકુમરીયે પોતાની અશોકવાડીમાં એક સુશોભિત અતિરમણીય મકાન બંધાવ્યું હતું. તેના મધ્ય ભાગમાં એક વિશાળ રત્નજડિત તળાવ-વાળો સુંદર ઝોરડો બનાવ્યો હતો. તેને ફરતાં છ ગર્ભધરો બનાવ્યાં, તે છ ગર્ભધરનાં દ્વાર મધ્ય ઝોરડામાં પડતાં હતાં. છઝેના આવવા જવાના રસ્તા જુદા જુદા હતા. મધ્ય ઝોરડાના મધ્યભાગમાં એક મણિપીઠિકા ઉપર રત્ન-જડિત, પોતાના જેવી રમણીય એક મૂર્તિ-પુતળી બનાવી ગોઠવી. તે પુતળીના મસ્તકમાં એક છિદ્ર રાખેલું હતું અને તેનું ઢાંકણું બરાબર બેસી જાય તેવું કરાવ્યું હતું તેથી જોનારને તે વિશે કંઈ કહી શકી પડે નહિ. આખી હવેલી હાંડી તખતા ઝુમ્મર વગેરેથી ચણગારવામાં આવી હતી. દરેક હોલમાં સારી બેઠકો ગોઠવેલી હતી. મલિકુમરી સારામાં સારું મોજન જમી લઈ વધારાનો એક કાળાચો ઉપરના છિદ્રદ્વારા પુતળીમાં નાંખી છિદ્ર બંધ કરતી હતી. પુતળીના પેટમાં પોશાક હતું તેથી તે કાળાચાનો પેટમાં સંચક્ર થતો હતો. એક તરફ લડાઈ ચાલતી હતી, બીજી તરફ આ ક્રિયા થતી હતી. આખરે કુંભ રાજની સેનામાં બંગાળ પડતાં દ્વાર થઈ તેથી કુંભરાજએ પોતાનું લશ્કર પાછું ખેંચી નગરીમાં પ્રવેશ કરી દરવાજા બંધ કરાવી ગદ-રોહ કર્યો. મહાદાઈ કરનારાનાં લશ્કરોએ નગરીને ઘેરા લીધો. પ્રતિદિન કુંભરાજની રિયતિ કોઈડી થવાથી રાજ્યને ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે મલિકુમરીએ કહ્યું “હે પિતાજી ! આપ ચિંતા ન કરો. જો રાજ્યોને સમજવવાનો ઉપાય મેં રચી કહાડ્યો છે. તમો દૂત મારફત પ્રત્યેક રાજ્યને જુદું-જુદું કહેવડાવો કે તમો એકલા અશોકવાડીની હવેલીમાં આવો ત્યાં તમારી ધન-રણા પાર પડશે.” કુંભરાજએ દૂત મારફત ઉપલેખ સંદેશો કહેવડાવ્યો તેથી છઝે રાજ જુદે જુદે માર્ગે અશોકવાડીમાં આવ્યા. ગોઠવણ પ્રમાણે જુદા જુદા ગર્ભધરમાં તેમને પ્રવેશ કરાવ્યો અને પોતપોતાની બેઠકે બેઠા. છઝેનાં સ્થાન જુદાં હોવાથી કોઈ કોઈને જોતા નથી પણ છઝેની નજર વચલા હોલમાં કે જ્યાં મલિકુમરીની પુતળી છે ત્યાં પડે છે. પુતળીનું સૌંદર્ય જોઈ સર્વે તેના ઉપર વ્યામોહ પામ્યા. મલિકુમરીની પસંદગી મારા

ઉપર ઉતરશે એમ પ્રત્યેક રાજ્ય રાહ જોવા લાગ્યા, એટલામાં મલ્લિકુમરીએ યુતળીનું દ્વાર ખુલ્લું કર્યું કે તેની સાથે અંદર સડેલા બોજનની દુર્ગંધ ઉછળવા લાગી. એકદમ બધા રાજ્યોએ નાક આડે રમાલ ધર્યો તોપણ દુર્ગંધથી મગજ શાંતી જતું હતું. આ પ્રસંગે મલ્લિકુમરીએ સૌને ઉદ્દેશી કહ્યું: અહો રાજ્યો! જે વસ્તુને હમણાં તાકી તાકી તમે જોતા હતા તેની સુગંધ કેમ કરો છો? જેનું આટલું સ્વરૂપ હતું તેમાંથી કેવી દુર્ગંધ ઉછળે છે? અહો સજ્જનો! આ મારા શરીરની પણ એવી જ સ્થિતિ છે. ઉપરથી આવું સુંદર છે પણ અંદર આવી દુર્ગંધી-અપવિત્ર વસ્તુ સિવાય બીજું કંઈ નથી. જે બોજન હું જમું છું તેનો એકેક ટાણીયો આની અંદર હું નાંખતી હતી. તે સુંદર બોજનનું કેવું પરિણામ થયું તે તમે નજરે જુઓ છો તો પછી મારા ઉપર શું વ્યામોહ પામે છે? એકેક ટાણીયાની આટલી દુર્ગંધ નીકળે છે તો મારા શરીરમાં રોજ કર ટાણીયા પડે છે તેની કેવી પરિણતિ થતી હશે? યાદ તો કરો કે આપણે આગલા ત્રીજા ભવમાં કેવા ભાવથી સંસાર છોડી નીકળ્યાં હતાં? આ વચનો સાંભળી રાજ્યોએ ધડાપોઠ કર્યો કે તેની સાથે જાતિ સ્મરણ જ્ઞાન થયું. વૈરાગ્ય પામી લડાઈ બંધ કરાવી, મલ્લિકુમરીની સાથે દીક્ષા લીધી. સંયમ લઈ આત્માનું શ્રેય સાધ્યું.

માણસના શરીરની એક ધરની સાથે સરખામણી થઈ શકે છે. ધરને લાકડાના યાંબલાનો આધાર હોય છે, તેમ શરીરને પગનાં હાડકાંનો આધાર છે. યાંબલો સલંધન એક હોય છે ત્યારે પગનાં હાડકાંના કકડા કકડા ગોઠવેલા હોય છે તેથી શરીરરૂપ ધર ઉઠતું બેસતું ચઢી શકે છે. ધરની બિંતો ઇંટોની કે પથ્થરનાં ચોસલાંની બનેલી હોય છે, તેમ શરીરની બિંતો કરોડના મણકા અને પાંસળાઓનાં હાડકાંની બનેલી છે. ઇંટા અને પથ્થરના ખાંચાઓમાં જોમ ચુનો કે માટી પૂરવામાં આવે છે તેમ હાડકાંના સાંધા માંસના લોચાથી પૂરવામાં આવ્યા છે. શરીરરૂપ ધરના ત્રણ માળ છે. પગથી ઠમર સુધી પહેલો માળ, કંઠ સુધી બીજો માળ અને કંઠ ઉપર ત્રીજો માળ. મુંગધના માળામાં પાંચખાનાં હોય છે પણ પેસાળખાનું હોતું નથી, ત્યારે શરીરના પહેલા માળમાં પાંચખાનું અને પેસાળખાનું બંને રહે છે. બીજા માળમાં

અનાજને પકવવાનું કારખાનું અને તેને લગતા સાંચા છે. તેમાં જઠર એ એક બહી છે, તેમાં લીધેલ ખોરાક પચે છે યા રસાયણ ક્રિયાથી ખોરાકનું પૃથક્કરણ થાય છે. ખોરાકનું પૌષ્ટિક તત્ત્વ લીવર અને આંતરડાંમાં જુડે પડી ઉપર જાય છે અને કચરો છુટો પડી પહેલા માળમાં રહેલ જઠરમાં જઈ પડે છે. વળી તેમાં ફેરસારૂં એક સચો છે. તેમાં ધમણની માફક શ્વાસોશ્વાસરૂં હવા બરાબ છે અને તેથી લોહી સાદુ થાય છે. કારખાનામાં વરાળને લઈ જનાર જેમ કાચની નળીઓ હોય છે, તેમ આખા શરીરમાં પથરાયેલી નાડીઓ-શિરાઓ અને ધમનીઓ છે, તે લોહીને આખા શરીરમાં ફેરવે છે; તે લોહીથી શરીર અને શરીરના દરેક અવયવનું પોષણ થાય છે. તળાવનું પાણી નહેરો મારફત જેમ જમીનને અને પાકને પોષે છે, તેમ હૃદયરૂપ સરોવરમાંથી નાડીરૂપ નહેરોદ્વારા લોહીરૂપ પાણી દરેક અંગને પોષે છે. આલો હવે આપણે ત્રીજો માળ તપાસીએ. આ માળ ધણી અજાણી પમાડે તેવી ખૂબીઓથી ભરેલો છે. આ માળમાં ત્રણ દિશાએ બારી બારણું છે અને એક દિશા અંધ છે. એક બારણું અને છ બારીઓ છે. જો આ માળને પૂર્વાભિમુખ રાખીએ તો દક્ષિણ ઉત્તરમાં એકેક બારી અને પૂર્વમાં ચાર બારીઓ અને એક બારણું છે. દક્ષિણ ઉત્તરની બારીઓમાંથી શબ્દો પ્રવેશ કરે છે કે જેનું નામ કાન છે. પૂર્વની બે બારીઓ કે જેનું નામ આંખ છે, તેમાંથી પ્રકાશ આવે છે કે જેથી વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ થઈ શકે છે. નાકની બે બારીઓમાંથી વાયુ અને ગંધ આવે છે. મુખરૂપ બારણામાંથી અન્ન પાણી વગેરે સઘળા ચીજો શરીરમાં પ્રવેશ કરી શકે છે, અને બાયા બ્યવહાર-શબ્દોઆદ્ય પણ ત્યાંથી જ થાય છે. આ કારના ત્રણ દરવાજા છે. પહેલો દરવાજો હોઠ ખીજો દાંત અને ત્રીજો દરવાજો નાકની વચ્ચે રહેલ પડછંમ છે. શરીરના કોઈ પણ માળમાં આ દરવાજા પસાર કર્યા સિવાય જઈ શકાતું નથી. વળી તે માળના ઉપલા ભાગમાં-મગજમાં આત્માની હેઠ ઝોશીસ છે, તેમજ એક ટેલીઆદ્ ઝોશીસ પણ છે. જ્ઞાનતંત્રરૂપ તારનાં દો-રડાંઓ શરીરના દરેક ભાગમાં ફેલાયેલા છે. શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં કંઈ સ્પર્શ થાય તેનો પ્રથમ સંદેશ આ ઝોશીસમાં પહોંચે છે. તેમજ કાન

રૂપ બારીમાંથી સખ્તો, આંખ દારા રૂપ, નાક દારા ગંધ આવે છે તેના પણ પ્રથમ સંદેશો મગજની તાર ઓશિસમાં ઉતરે છે, કારણકે દરેક બારી બા-
રણના ગાનતંત્ર રૂપ તાર સાથે મગજના તારનો સંબંધ છે. આ બધા સં-
દેશોએ મનરૂપી તાર માસ્તર બુદ્ધિ મારફત આત્માને પહોંચાડે છે. બુદ્ધિ
બે પ્રકારની હોય છે. સ્વચ્છ અને અસ્વચ્છ, વ્યક્ત અને અવ્યક્ત, નિશ્ચય
અને સંશય, સત્ય અને અસત્ય. તેમાં અસ્વચ્છ અવ્યક્ત કે સંશયાત્મક
બુદ્ધિ હોય તો સંદેશો ખરાબર આત્માને પહોંચતો નથી. ખરાબ કાગળ ઉપર
પેન્સીલથી લખાએલા ખરાબ અક્ષરોની માફક તે સંદેશો વાંચી શકતો નથી.
જો અસત્ય બુદ્ધિ હોય તો ઉલટું સમજાવે છે, હોય તેના કરતાં જુદા રૂપ-
માન તે સંદેશો વંચાવે છે. તેથી આત્મા ઉલટું માર્ગે ચાલે છે અને દુઃખી
થાય છે. કદાચ સ્વચ્છ વ્યક્ત નિશ્ચયાત્મક અને સત્ય બુદ્ધિ હોય તો
વ્યર્થ-સત્ય જ્ઞાન કરાવે છે, તેથી આત્માને સંતોષની સાથે શાંતિ પ્રાપ્ત
થાય છે. અસ્તુ. આ ધરની આપણે એક બાજુ જોઈ. બીજી બાજુનું
પણ નિરીક્ષણ કરીએ. આ ધરની અંદર એક મોહરૂપ ચંડાલ અને વાસના
રૂપ ચંડાલણી રહે છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભરૂપ ચાર તેના દીકરા
છે. તે મહાદુષ્ટ છે. એ ચંડાલ ચોકડી તરીકે ઓળખાય છે. તે આત્માની
જ્ઞાન અને આરિય સંપત્તિને નષ્ટ કરે છે. વળી તેમાં ઇન્દ્રિયો કે વિષયોરૂપ
પશુઓ છે. તે સદ્ગુણ કે સદ્ગુણના પાકને ઘણું નુકસાન પહોંચાડે છે. અ-
વિવેકરૂપી એક સિંહ પણ તેમાં રહે છે. તે વિવેકરૂપ હાથીને મારી નાંખવા
ઉપરાંત આત્માને અનેક રીતે હેરાન કરે છે. આ ધરમાં તૃણારૂપ એક મોટી
ખાડ છે, તે એટલી બધી ઉડી છે કે તેમાં ગમે તેટલું દ્રવ્ય નાંખો તોપણ
પૂરાય તેવી નથી. જેમ જેમ તેમાં વસ્તુ પડતી જાય, તેમ તેમ ખાડ ઉડી
ચતી જાય. વળી આ ધરમાં શાંતિ અને સમાધિરૂપ એક ચથ્થા છે તેના
ઉપર જ્યારે આત્મા ચયન કરે ત્યારે તેને આરામ મળી શકે, પણ મોહરૂપ
ચંડાળનો કામ, ક્રોધ, મદ, મત્સર અને લોભ રૂપ એવો દુષ્ટ પરિવાર છે
કે તે આત્માને એક ક્ષણવાર પણ આરામ લેવા દેતો નથી, રાત
અને દિવસ તેને રખડપટ્ટી કરાવે છે. આ ધરની આલેકી બુદ્ધિવાસ્તવ-

કાપની છે. તેમાં રહેનાર જીવ એ એક બાહ્ય છે. મોત એ ધરતું બાહ્ય
 હવરાવનાર નોકર છે. મુક્ત પુરી થતાં ધર ખાલી કરાવવાનો અધિકાર પણ
 તેને જ સોંપવામાં આવ્યો છે. બીજાં ધરોની પેઠે આ ધર પાયાવાણું નથી
 પણ પાયા વગરનું છે. બીજાં ધર સ્થિર છે ત્યારે આ ધર હાલતું ચાલતું
 છે. એક રીતે આ ધર હાલતું ચાલતું અને આ લોક પરલોકની સત્ક્રિયા
 કરાવતું હોવાથી સાફ છે, તેમ પાપકર્મ કરાવી નરકમાં ધક્કેરી દેનાર હો-
 વાથી નહાઈ પણ છે. બીજી રીતથી જ્યારે તેની રચના તપાસીએ છીએ,
 ત્યારે ગ્તાનિ આવ્યા વિના રહેતી નથી; કેમકે પ્રથમ તો જે જે ચીજોને
 લોકો અપવિત્ર ગણે છે, તેવી ચીજોથી જ આ શરીરનું બંધારણ બંધાયું
 છે. આથી જે હાડકાનો સ્પર્શ કરતાં અભગાય છે તેવાં ન્હાનાં મોટાં ૨૪૯
 હાડકાંઓના જોડાણથી આ ધરનું બોણું બન્યું થયું છે. આ બોણું કેવળ
 અપવિત્ર જ નહિ પણ દેખાવમાં ઘણું બયંકર છે. જે શરીરમાંથી ચામડી
 માંસ નસો ચરબી જીર્ણ પાડવામાં આવ્યાં હોય અને કેવળ હાડકાંનું બોણું
 ઉત્તું રાખવામાં આવ્યું હોય તો તે એટલું ડરામણું લાગે છે કે ન્હાનાં છો-
 કરાંઓ તો તે જોતાં વેંત જ રાડ પાડી ભાગવા માંડશે. રાત્રિને વખતે
 શન્ય પ્રદેશમાં તેવું બોણું જોવામાં આવ્યું હોય તો ગમે તેવો દિમ્ભતવાન
 માણસ પણ તેને રાક્ષસી આકૃતિ માની બચીતું થશે. હાડકાંના ખાડા પૂ-
 રનાર માંસ પણ તેવી જ અપવિત્ર વસ્તુ છે. જ્યારે કોઈ માણસના શરી-
 રના અમુક ભાગમાં ચામડી બળી ગઈ હોય કે ચડી ગઈ હોય કે ઓપરેશન
 કરાવ્યું હોય, ત્યારે ચામડી વિનાના ભાગમાં માંસનો જે બયંકર દેખાવ
 થાય છે તેથી ઘણા માણસોને ચિતરી ચડી આવે છે અને વખતે મૂર્છા ખાઈ
 પડી જાય છે. સ્નાયુ, ચરબી, નસો અને ચામડી પણ તેવી જ અપવિત્ર છે.
 વિષ્ણુ અને પેસાળ જેવા અપવિત્ર પદાર્થોની ઉત્પત્તિ અને સંચય આ શ-
 રીરમાં જ થાય છે. જેનો ડાઘ વસ્ત્ર ઉપર પડતાં કિમ્મતી વસ્ત્ર ખરાબ
 થઈ જાય છે તેવું લોહી આ શરીરના દરેક ભાગમાં ફર્યા કરે છે અને
 તેનાથી જ પોષણ થાય છે. આ લોહી કોઈ ઠેકાણે પાકે છે, ત્યારે તેનું
 પર થાય છે કે જે અપવિત્ર ગણાય છે. પવિત્રમાં પવિત્ર માણસનું

મુખ મનાય છે તે તેમાં શુદ્ધ અને હાળ ઉત્પન્ન થાય છે અને વલ્લા કરે છે. જેનાથી ખોરાક આવવાનું હોય છે તે દાંત પણ હાડકાંના જ બનેલા છે. ખોલવાનું યંત્ર જે જીભ તે તે માંસનો લોચો છે. પ્રકાશ આવવાની ખારી જે આંખ તેમાં ચીકણું પાણી અને પીપા બરાબ છે તેથી મલિન દેખાય છે. સુંઘવાની ખારીમાંથી લોંટ અને ચીકણો પદાર્થ નીકળે છે. સાંભળવાની ખારી ધ્વનિમાંથી પણ મેલ નીકળે છે. કાઢને છાલી થાય છે ત્યારે તેમાંથી ગંધ મારતું પદ્મ નીકળે છે. શરીરના દરેક ભાગમાંથી પસીનો કે જે ચીકણા પાણી જેવો દુર્ગંધવાળો અને મલીન હોય છે તે રાત દિવસ નીકળ્યા કરે છે. આ શરીર જેમાંથી ઉત્પન્ન થયું તે પદાર્થો શોષિત-લોહી અને શુદ્ધ-વીર્ય છે, અને તે જ શરૂઆતનો આદાર ગર્ભમાં લેવામાં આવે છે. એ બંને પદાર્થો અસ્વચ્છ અને ધૂણા-ત્યાગ છે. જ્યાં ખોરાકનો સંગ્રહ થાય છે તેવા કોઠાર રૂપ જઠરની સ્થિતિ એવી બચાંકર છે કે તેનો સંગ્રહ યત્ના વેંત જ સારામાં સાફ બોજન બગડી જાય છે. દુધપાક જેવું ઉત્તમ બોજન જઠરમાં જઈ ઉત્કૃષ્ટરૂપે તરત બહાર આવે છે ત્યારે તેની ગંધ અને તેનો દેખાવ કાઢને પણ ગમે છે ? નહિ જ. આ પ્રસંગે એક દૃષ્ટાંત માફ આવે છે.

દૃષ્ટાંત—એકદા એક લતામાં કાંઈ ગૃહસ્થે માળ ઉપરથી કંઈક વિષા જેવી ચીજ ફેંકી. નીચે જનાર રાહદારીના વચ્ચે ઉપર તેના કંઈક છાંટા પડ્યા, તેથી રાહદારી ગુસ્સે થઈ તેને માળો દેવા લાગ્યો. સામા ગૃહસ્થે પણ પોતાની ભૂલ હોવા છતાં તેની સાથે તકરાર કરવા માંડી. બંનેનો ઝગડો જામતાં રસ્તે ચાલતાં અને પડોચામાં રહેતાં માણસોનું ટોળું કજી-આની મજા લેવાને એકત્ર થયું. એટલામાં એક મહાત્મા ત્યાં નિકળી આવ્યા. તેમણે ઝગડાનું કારણ પૂછ્યું. એક પ્રેક્ષકે તેનું કારણ વિજ્ઞાનું પડવું જણાવ્યું. તે મહાત્મા ટોળા વચ્ચે થઈને આમળ આવ્યા. બંને જણને સાંત પાડી સોડોના આશ્ચર્ય વચ્ચે ખોલ્યા કે, ભાઈઓ ! આ વિષા મારી પાસે જે અરજ ગુન્ગરે છે તે જરી ધ્યાન દઈ સાંભળો. સધળા માણસો આ વિચિત્ર અરજ સાંભળવાને એકચિત્ત થયા એટલે મહાત્મા ખોલ્યા કે ભાઈઓ ! આ વિષા

એમ કહે છે કે ગદ્ય કાલે હું કદાચની કુઠાને બેઠી હતી, ત્યારે ધણા માણસો મારી તરફ તાકી તાકીને જોતા હતા અને લેવાની તથા ખાવાની ઇચ્છા રાખતા હતા. પૈસા ખર્ચાને અને લેવાની માંગણી કરતા હતા, એટલી બધી મારી કિંમત હતી. જ્યારે કદાચના હાથમાંથી ગૃહસ્થના હાથમાં આવી ત્યારે પણ મારી કિંમત હતી કેમકે અને એક સારા પ્રુમયામાં રાખવામાં આવી હતી. આદિ હું એટલી સુરક્ષિત હતી કે કોઈ ખરાબ માણસની મારા ઉપર નજર પડતી નહિ તેમ સ્પર્શ પણ થવા પામતો નહિ. ત્યારપછી મેં માનોની મી-જમાનીમાં મારો ઉપયોગ થયો ત્યારે પણ સોના રૂપાના વાસણમાં હું ખીરાજમાન થઈ હતી. આંદિ સુધી તો મારો દરજ્જો બરાબર સચવાયો પણ જ્યારે વાસણમાં ગયા પછી માણસોએ અને હાથમાં લઈ મોઢામાં નાંખી ત્યારથી મારી કિંમત ઘટવા લાગી. હાડકાના ઘાત વચ્ચે ચનાઈ એટલે તો હું કિંમત વગરની બની અને ગણામાં થઈ જઈમાં પડોચી એટલે તો અને તદ્દન ઉનારી નાંખવામાં આવી. અરેરે ! આજે એક દિવસ-૨ એક દિવસ પણ પુરો નહિ, માત્ર ચાર આઠ કલાક મેં માણસની સોજત કરી તેમાં માફ સ્વરૂપ તદ્દન બદલાઈ ગયું. કાલે હું પરિત્ર ગણાતી હતી, તે જ હું આજે અપરિત્ર થઈ, કાલે સુગંધ આપનારી હું હતી, તે આજે ફગંધ આપનારી થઈ, કાલે મારો દેખાવ ધણો જ સુંદર હતો, તેના આજે ખરાબ દેખાવ થઈ ગયો. કાલે માણસો હોસે હોસે અને લેતા અને મોઢામાં નાંખતા, તેને બદલે આજે મારા સ્પર્શથી લોકો અમડાય-અપવિત્ર થાય છે ! હવે ત્હારી !! મારી આ દશા લાવનાર કોણ ? માણસનું શરીર કે બીજું કોઈ ? મેં જ્યારે માણસના શરીરનું પોષણ કર્યું ત્યારે શરીરે તેના બદલામાં મારું સ્વરૂપ બગાડી નાંખ્યું. ત્યારે કહો હવે ખરાબ કોણ ? હું ખરાબ કે શરીર ખરાબ ? શરીરને હું ભગાડું છું કે અને શરીર બગાડે છે ? આટલું જોલી મહાત્મા અટક્યા. જરી વિચાર કરી લોકોને પૂછવા લાગ્યા કે જોલો ભાઈ ! ખરાબ કોણ ? સૌ જોલ્યા કે 'શરીર.' મહાત્માએ કહ્યું, ભાઈ ! ત્યારે આટલો બધો કળ્યો શાને ? જે વિધાના છોટાએ આ જંગ મચાવ્યો છે તેને બતાવનાર તો આ શરીર જ છે. વળી શરીરમાં તે હંમેશા બરી રહે છે. વસ્તુ.

ઉપર પડેલ છાંટા તો પાણીથી સાફ થઈ જશે, પણ અંદર ભરેલ તો કાઢી રીતે સાફ પણ નહિ થાય. બાકીઓ ! આવા નિર્જીવ કારણથી બ્રાતૃભાવ અને ઐક્યને તોડનારા આવા કલ્યાણ કરે નહિ. એટલું કહી મહાત્મા રસ્તે પડ્યા. કલ્યાણ શાંત થયો અને લોકો સૌ સૌને ટેકાણે ગયા.

આ દૃષ્ટાંતથી જઠરનું કેવું સ્વરૂપ છે અને તેના સંગથી પવિત્ર વસ્તુઓ પણ કેવી અપવિત્ર બની જાય છે તે સારી રીતે સમજાયું હશે. કવિ સુંદરદાસે એક સવૈયામાં શરીરનો ખરા ચિતાર આપ્યો છે.

(સવૈયા)

હાડકો પિંજર આમ મઠયો પુનિ માંદિ સર્થા મલ મૂત્ર વિકારા;
ધુંક ર લાલ વહે મુખરો પુનિ બ્યાધિ વહે નવ જ્વારદિ દ્વારા;
માંસકી છસસો ખાત સજે દિન તા મતિમાન કરો ન વિચારા;
એસે શરીરમે પેકે સુંદર કેસે હિ કીછયે શાય આચારા. ॥ ૧ ॥

ગમે તેવું કિમ્મતીમાં કિમ્મતી વસ્ત્ર નવામાં નવું હોય પણ તે એક વાર શરીર ઉપર ધારણ કરવામાં આવ્યું કે તેની કિમ્મત ધરી જાય છે. કપડામાં ખાર માસ સુધી પડ્યું હોય તો તે જગડતું નથી પણ શરીર ઉપર એક વાર પહેરાયું કે તેની નવાં વસ્ત્ર તરીકેની કિમ્મત કાઢી નહિ આપે. આ તો રોગરહિત સ્વાભાવિક શરીરની સ્થિતિનું નિરીક્ષણ કર્યું. નોરોગી અવસ્થામાં સ્વભાવતઃ તેની આટલી અપવિત્રતા છે, તો રોગવાળી સ્થિતિમાં તો આના કરતાં પણ વધારે અપવિત્રતા થાય છે. જઠરમાં જે પાચનશક્તિ કંઈક મંદ થાય છે તો ખોરાક તેમાં વધારે જગડે છે. જેમ સડેલું ધાન્ય ગંધ મારે છે, તેમ જઠરમાં સડેલો ખોરાક દુર્ગંધ મારે છે. કરમીયાં શરમીયાં જેવા ઝીણા ઝીણા અપરિમિત જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. પાચખાનામાં ઝાડાની અને પેસાળની એટલી બરતી થતી જાય છે કે ધડીએ ધડીએ, અરે-એક ધડીમાં પાંચ દસ વાર ઝાડા કે પેસાળની હાજત થાય છે. પિત્તની વૃદ્ધિ થાય છે તો વારંવાર વમન થાય છે અને તેમાં રંગ બેરંગી ચિકણા દુર્ગંધી પદાર્થો નીકળે છે. કફની વૃદ્ધિ થતાં ચરખી વધે છે અને શરીરનાં અવયવો ફૂલી નીકળતાં બેડોળ લાગે છે. કાઢ નીકળે છે તો ચામડીનો રંગ

સફેદ કે રાતો ખતી જાય છે અને તે ડરામણો લાગે છે. પત્ત ધાય છે તો આમડીમાંથી પાણી અગ્નિ કરે છે અને આમડી ખવાતી જાય છે. વળી તે એથી દરદ હોવાથી કાઠ માણસ તેનો સંગ કરતો નથી. ખરજીવું, દાંદર, ખસ વગેરે દરદો ધાય છે તો તેનાથી આખા શરીરની આમડી ખરાબ થઇ જાય છે. ફાદલા થઇ આવે છે તે પાકે છે અને તેમાંથી પડ નીકળે છે. ડી-ડીયાઈ કે ગંભીર જેવાં દરદો ધાય છે તો શરીરના તે ભાગને પછી તે આમડી હોય કે દાડ હોય પણ તેને સડાવી નાખે છે; આખર કાંતો તે ભાગ ઠાપવો પડે છે અને કાંતો આખા શરીરનો તેથી નાશ ધાય છે. પાંદાં, ભગંદર, દરસ વગેરે રોગો પણ શરીરની તેની જ ક્ષતિ કરે છે. સોજ ધાય છે ત્યારે દેખાવ તદ્દન બદલાઇ જાય છે. આ સિવાય આંખ, કાન, નાક, ગળું, ફેફસાં, લીંબર, આંતરડાં, ગર્ભ, મૂત્રાશય, શુદ્ધ વગેરે અવયવોનાં અનેક દરદો છે કે જે તે તે અવયવનો નાશ કરવાની સાથે શરીરનું સ્વરૂપ બદલાવી નાખે છે અને વખતે જીંદગીનો અંત આણે છે. દમ કાય જેવા જીંદગીનાં જીવલેણ દરદો પ્રગટ થાય છે, ત્યારે સુંદરમાં સુંદર અને પુષ્ટમાં પુષ્ટ શરીર પણ ક્ષીણ થઇ જાય છે. આવા અનેક રોગો આ શરીરમાં બધાં છે. આખા શરીરમાં સાડા ત્રણ હરોડ રોમરાય છે અને એકેક રોમરાયે પોણા બે રોગની સત્તા છે. સદજ નિમિત્ત મળતાં આ રોગો પૈકી અમુક રોગો હૃદયની નીકળે છે ત્યારે કાંઈ વાર લાગતી નથી, એટલું જ નહિ પણ જ્યારે જરા અવરથા આવે છે ત્યારે વગર રોગ શરીરની સ્થિતિ બદલાઇ જાય છે, તેમાં વળી રોગો પ્રગટે ત્યારે તો પૂછવું જ શું ? ખરૂં જ કહ્યું છે કે,

વ્યાધીવ તિષ્ઠતિ જરા પરિતર્જન્યતી ।

રોગાથ શત્રવ इव પ્રદરાન્તિ દેહસ્ ॥

આપ્તઃ પરિસ્રવતિ મિત્રવદાદિવામ્બો ।

હોનાસ્તથાપિ વિપયાન્ પરિત્યજન્તિ ॥ ૧ ॥

અર્થ—વાધણની પેઠે તર્જના કરતી જરા અવરથા ખડી થાય છે. શત્રુઓની પેઠે રોગો શરીરને પ્રહાર આપ્યાં કરે છે. તળામાં હિંદવાળા ઘડામાંથી પાણીની માશકે કણે કણે આયુષ્ય ગરતું રહે છે. આવી સ્થિતિમાં

શરીરનો ટકાવ ક્યાંમુઘી થઇ શકે તે સદૃજ સમજાય તેમ છે, છતાં આ-
શ્ચર્ય છે કે લોકો વિષયોને છોડતા નથી. આ શરીર એક એવા શુભવાડા-
બરેહું યંત્ર છે કે તેની અંદરનો કોઇ ભાગ બગડી જાય છે તો મ્હોટા
કારીગરો પણ તેને સુધારી શકતા નથી. વળી તે એક એવી નિયિત ધંટી
છે કે જેમાં પવિત્ર પદાર્થો ઝોરાય છે તે અપવિત્ર થઇ બહાર નીકળે છે.
શરીરના કોઇ પણ ભાગમાંથી પવિત્ર વસ્તુ તો નીકળતી જ નથી. પુરુષને
નવ દ્વારે અને સ્ત્રીને બાર દ્વારે અશુચિ-અપવિત્ર પદાર્થો વહા કરે છે. પીઞ્ઞ
ધરાને વરમે કે પાંચ વરસે એકવાર સમારાવવાં પડે છે ભારે આ શરીરરૂપ
ધરને દિવસમાં બે ત્રણ વાર સમારવું પડે છે. સત્તારે બર્ધુ બપોરે ખાલી
અને બપોરે બર્ધુ કે સાંજે ખાલી. એવી અપ્રુટ ખાડ છે કે રોજ ને રોજ
બે ત્રણ વાર તેમાં નાખ્યા છતાં તે કદિ ભરાતી જ નથી. છતાં તે ખાડો
પુરવાને માટે અનેક પાપકર્મો કરવાં પડે છે. આટલું છતાં પણ તે અપવિત્ર
ને અપવિત્ર, અસ્થિર અને અસ્થિર, તો પછી આવા અસ્થિર અને અ-
પવિત્ર શરીરમાં શું મોહ રાખવો ? તેનાથી તો જેટલો પરાપકાર થાય તે-
ટલો જ લાભ છે. (૪૨ થી ૪૭.)

सनत्कुमारस्य शरीरम् ।

यस्य श्लाघा देवसभायां विबुधाग्रे ।

भूयोभूयो गोत्रभिदातीव कृतासीत् ॥

देहो ग्रस्तः सोपि चतुर्थस्य च सार्व-

भौमस्याहो षोडशरोग्या समकालम् ॥૪૮॥

सनत्कुमार ચકવર્તીનું શરીર.

અર્થ—પહેલા દેવલોકના ઇન્દ્રે દેવતાઓની સભામાં જે શરીરના રૂપ
અને સૌંદર્યની વારંવાર અગત્યની પ્રશંસા કરી હતી, અને જેનું લાવણ્ય
જેવાને દેવતાઓ માર્યલોક ઉપર આવ્યા હતા, તે સનત્કુમાર નામે ચોથા

ચક્રવર્તીનું અત્યંત મુંઢર શરીર પણ એક દાણ માત્રમાં મુગપત્ર શ્વાસ, ખાંસી, કોઠ, બગદર વગેરે મોટા મોટા રોગોના બીજકથી વ્યાપ્ત થઈને વિનષ્ટ થયું. મદાપુષ્પના યોગથી પ્રાપ્ત થએલ ચક્રવર્તીના અતિલાવણ્યવાળા શરીરને પણ વિલુપ્તતાં વાર લાગી નહિ, તો પછી સામાન્ય શરીરને વિલુપ્તતા શું વાર લાગશે ? (૪૮)

વિવેચન—

પરિજ્ઞસદ્ તે સરીરયં । કેસા પંદુરપા દવંતિ તે ॥

સે સઘ્વ પલેય દાયદ્ । સમયં ગોચમ મા પમાયપ ॥ ૧ ॥

અરુદં મંડં વિમ્બદ્વા । આરંકા વિરિદા કુસંતિ તે ॥

વિવદ્દ મિદંસદ્ તે સરીરયં । સમયં..... ॥ ૨ ॥

ઉ. અ. ૧૦ ગા. ૨૬-૨૭.

અર્થ—શરીર જીર્ણ થાય છે, કેથ સદેઃ બને છે, સર્વ બળ ક્ષીણ થાય છે, માટે સમયનો પણ પ્રભાદ કર નહિ. ચિત્તનો દ્વેગ, વાયુવિકાર, શોષિવિકાર, અતિસાર વગેરે અનેક રોગો શરીરને સ્પર્શ છે ત્યારે શરીરની ક્ષીણતા થાય છે. જો વધારે પ્રમાણમાં રોગો સ્થિતિ કરે છે તો શરીરનો વિધ્વંસ થાય છે માટે યોડો પણ પ્રભાદ કર નહિ.

“રુવે જરાયા મય” એ ભર્તૃહરિના વાક્યમાં જે ન્યૂનતા છે તે ન્યૂનતા ઉપરના વાક્યમાં નથી. તેમાં બતાવ્યું છે કે સ્પર્શવિધ્વંસ અને શરીરવિધ્વંસને માટે માત્ર જરા અવરથાનો જ બળ નથી પણ રોગોનો પણ બળ છે. જરા અવસ્થા નિમ્ન કાળે જ આવે છે ત્યારે રોગો તો ગમે તે સમયે આવી ઉભા રહે છે અને શરીરને ધમધમાવી શરીરસૌંદર્યનો નાશ કરે છે. જરા અવસ્થા એક છે, ત્યારે રોગો ૬૧૨૫૦૦૦૦ છે. જરા શરીરને ધીમે ધીમે ઘસાવે છે ત્યારે પ્રચંડ રોગો એકદમ શરીરનું સત્ત્વ ચુસી લે છે. ખરી રીતે જરા અને રોગો બંને શરીર અને શરીરસૌંદર્યનો વિનાશ કરનારા છે. જ્યારે રોગોનો પ્રકોપ થાય છે ત્યારે તેની રક્ષાએ રાજ્યસંપત્તિ, સૈન્યબળ, મોટા વેપો અને હાથીઓની હાજરી, રૂપ કે બળ, કોઈ પણ રક્ષણ કરી શકતું

નથી ચોથા સનતકુમાર ચક્રવર્તીનું શરીરસૌંદર્ય અનુપમ હતું પણ તે રોગોથી કેવી રીતે વિશાળ્ય-ક્ષીણ થઇ ગયું ?

દૃષ્ટાંત—ભરતક્ષેત્રના ખાર ચક્રવર્તીઓ પૈકી ચોથા ચક્રવર્તી સનતકુમારની રાજધાની કુરુગઢ દેશમાંના હસ્તિનાપુરમાં હતી. પૂર્વના પુણ્યોદયથી તેનું શરીર એવું તો સુંદર અને રમણીય હતું કે તેના વર્ણન માટે લેખકની લેખિની સમર્થ નથી, વક્તાની હૃદ્વામાં તેટલું બળ નથી કે તેના સૌંદર્યનું યથાવત્ બ્યાન કરી શકે, ચિતારાની પીંછીમાં તેટલું સામર્થ્ય નથી કે તેનું લાવણ્ય પુરેપુરું આલેખી શકે; કિંબહુના શકેદ્રે સુધર્મસભામાં તેના રૂપની અત્યંત પ્રશંસા કરી કે મનુષ્યલોકમાં માણસો ઘણા યયા અને યશે, પણ સનતકુમાર ચક્રવર્તીના જોવું રૂપ તો ન મૂતો ન મરિપ્પતિ—યયું નથી અને યશે નહિ. સભામાંના બે દેવતાઓને આ અતિશયોકિત લાગી. શકેદ્રનો પૂર્વ ભવનો તે સંબંધી હશે તેથી તેનાં વખાણ કરે છે એમ તેમને જણાયું. આ વાત શકેદ્રના જાણવામાં આવવાથી તે બે દેવતાઓને શકેદ્રે સંમતિ આપી કે જો તમને ખાત્રી ન આવતી હોય તો જાઓ નજરે તપાસી જુઓ અને ખાત્રી કરો કે હું કહું છું તેવું રૂપ છે કે નહિ ? તથાસ્તુ, એમ કહી બે દેવો ત્યાંથી ભરતખંડમાં આવ્યા. જદ્દ મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરી નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. ચક્રવર્તીની સંમતિથી દરવાને તે બે જાણને રાજમહેલમાં જવા દીધા. ચક્રવર્તીની સન્મુખ ઉભા રહી ઘણા પ્રેમથી શરીરસૌંદર્ય જોવા લાગ્યા. ચક્રવર્તીએ પૂછ્યું કે તમે ક્યાંના રહીશ છો ? શા હેતુથી અને આવ્યા છો ? જદ્દ બોલ્યા; અમે દૂર દેશના રહેવાસી છીએ. રસ્તામાં આલતા પગારખાંની જોડો ધમાઇ ગઇ તેના કકડાની આ પોટલીઓ ખાંધી છે, તે ઉપરથી આપ અનુમાન કરો કે અમે કેટલે દૂરથી આવીએ છીએ. એટલે દૂરથી આંદિ આવવાનું કારણ બીજું કંઈ નહિ પણ માત્ર આપનું રૂપ જ છે. સાહેબ ! આપનું એટલું ઉત્કટ રૂપ છે કે અમારા દેશમાં આપના રૂપની થતી પ્રશંસા અમેએ સાંભળી પણ અમને પ્રશંસાના તે શબ્દો ઉપર પુરેપુરો વિશ્વાસ ન બેડો. પ્રશંસકનો પ્રશસ્ત્રની સાથેનો પૂર્વ સંબંધ કદાચી અમે તે શબ્દોને અતિશયોકિત માનવા લાગ્યા. તેથી નજરોનંજર

જોઈને ખાત્રી કરવા અમે અમારા દેશથી નિકળી આંદિ આવ્યા. આપતું
 રૂપ જોયું તો અમને ખાત્રી થઈ કે જેવી પ્રશંસા સાંભળી તેવું જ તમારું
 રૂપ છે. તેવી જ સુંદર આકૃતિ છે. તેવી જ મનોહર છાત્રી છે. તેવું જ
 જોનારની આંખોને આજી નાંખનારૂં લલાટનું તેજ છે. તેવાં જ શુદ્ધાત્મી
 ગાલ છે, અને આખા જગતના લાવણ્યને સંઘટી રાખનાર તેવું જ આ-
 પતું મનોહર મુખક્રમણ છે. આ પ્રશંસા સાંભળી ચક્રવર્તીના મનમાં મ-
 વનો અંકુર ઉત્પન્ન થયો કે આટલે દૂર પણ મારા રૂપની પ્રશંસા થઈ
 રહી છે તો ખરેખર મારું રૂપ ઉત્કૃષ્ટ છે. ગર્વના આવેશમાં તેણે કહ્યું કે,
 અરે ઓ પરદેશીઓ! તમે આ વખતે મારું રૂપ જોઈને શું આશ્ચર્ય પામે
 છો? કહ્યું તો મેં હમણાં જ મર્દન કરાવ્યું છે તેથી શરીર ખેંચે ભર્યું છે,
 રત્નન કર્યું નથી, સારાં વસ્ત્રો આભૂષણો પહેર્યાં નથી. અત્યારે જોવામાં શું
 મળે આવે? ખરેખર રૂપ જોવાનું હોય તો જ્યારે રત્નન મજાન કરી
 વસ્ત્રો આભૂષણો પહેરી રાજસભામાં સિંહાસન ઉપર બેસું ત્યારે ત્યાં આવીને
 મારા રૂપની ખૂબી જુઓ. હું ધારું છું કે તે વખતે તો તમે ચક્રિત થઈ
 જશો. પરદેશીઓએ કહ્યું, બહુ સારું. વખતપર રાજસભામાં અમે હાજર
 થઈશું, પણ આપના માણસે ત્યાં આવતાં અમને અટકાવે નહિ તેવી ભલા-
 મણી કરાવશે. એટલું કહી પરદેશીઓ ત્યાંથી રાગ્નએ દશનિલે ઉતારે ગયા.
 આજે પરદેશી માણસે રૂપ જોવા આવવાના છે માટે સરસ શૃંગાર સહુ
 એમ ધારી ચક્રવર્તી સારામાં સારો પોશાક અને ઉંચામાં ઉંચાં આભૂષણો
 પહેરી રાજસભામાં આવી સિંહાસનપર આરૂઢ થયા. એક માણસે ઉપર જઈ
 ધારણ કર્યું છે. બે બાજુએ બે માણસો ચામર ઢાળે છે. કેમસર લાઇનઅપ
 બીજા રાજાઓ અમાલ્ય મંત્રી અમલદારો શેઠ સાહુકારોથી સભા ચિત્રર
 બરાઈ ગઈ છે એટલામાં પેલા પરદેશીઓ આવી પુગ્યા. ચક્રવર્તીની નજરમાં
 તેમને બેસાડવાની તરત ગોઠવણ થઈ. તેઓ સન્મુખ રહી બારીમાઈથી આ-
 તરિક શરીરસૌંદર્ય તપાસવા લાગ્યા તો તેમને અવનવો ફેરફાર થયો.
 માલમ પડ્યો. આટલા વખતમાં આટલો બધો કેમ ફેરફાર થયો? આશ્ચર્યથી
 તેઓએ માથું ધ્રુણવ્યું.

અકવર્તી—ઓ પરદેશીઓ ! કહો કે આ સમયે કેવું રૂપ ?

પરદેશી—તે વખતના રૂપમાં અને આ વખતના રૂપમાં તો મેરૂ સર-સવ જેટલો તફાવત છે.

અકવર્તી—એમાં શું નવાઈ ? તે વખતની શરીરની રિયતિ અને આ વખતની શરીરની રિયતિમાં પણ ઘણો જ ફર છે.

પરદેશી—અરે સાહેબ ! અમે કહીએ છીએ તેથી ઉલટું આપ સમજ્યા. તે વખતનું રૂપ તો ઘણું જ સાફ હતું. આ વખતે તેવું સાફ રૂપ નથી.

અકવર્તી—કેમ, આ રૂપના વિસ્મયમાં તમારી યુદ્ધિ ભ્રમિત થઈ ગઈ છે ?

પરદેશી—નહિ સાહેબ નહિ ! અમારી યુદ્ધિ બરાબર ડેકાણે છે. તે વખતે તમારું શરીર તીરંગી હતું, બહાર અને અંદર અત્યંત સુંદર હતું, પણ આ વખતે તે બદલાઈ ગયું. માત્ર બહારથી જ સુંદર લાગે છે પણ અંદરખાને બગડી ગયું છે. સમકાળે-એકીસાથે મોટા સોળ રોગો તમારા શરીરમાં હત્યાના ધણી સુધ્યા. આપને અમારાં વચન ઉપર ખાત્રી ન હોય તો આપ ખરીકા કરી જુઓ. એક સોનાની ધાણીમાં પાનની પિચકારી નાંખી ઘડી વાર તેને લોકીને પછી જુઓ એટલે ખતર પડશે.

રૂપી અને સનત્કુમાર મુનિ રોગોની વેદના ચાંત બાવથી સદન કરતા તપસ્યા
 કરવા લાગ્યા. સાતસો વરસ સુધી રોગોના આવિર્ભાવમાં તેમણે તપસ્યા
 કરી, તેથી આમર્ષીપદિ, વિપ્રીપદિ, ખેલૌપદિ, જલ્દૌપદિ, સર્વૌપદિ વગેરે
 લબ્ધિઓ ઉત્પન્ન થઈ. એકદા પુનઃ ઇંદ્ર મહારાજે તેની ધીરજ અને સહ-
 નશીલતાનાં વખાણુ કર્યાં. પહેલાં બે દેરતાઓ દંડની સંમતિ લઈ સનત્કુ-
 મારની ધીરજની પરીક્ષા કરવા વૈદને રૂપે સનત્કુમાર મુનિ જ્યાં તપ કરે છે
 તે વનમાં આવ્યા. સનત્કુમાર મુનિની આસપાસ આંદ્રા ફેરા દેવા લાગ્યા.
 મુનિએ પૂછ્યું, કેમ તમે આંદ્રિ ભ્રમણુ કરો છો ? વૈદ્યોએ કહ્યું, અમે વૈદ
 છીએ. અમારી પાસે દરેક જાતની દવા છે. તમારા શરીરમાં આટલા બધા
 રોગો છે તો તેની દવા કરાવો. અમે પૈસાના લાલચુ નથી. પરાપકાર અર્થે
 મરત દવા કરીએ છીએ, તેથી કાંઈ રીતે તમારા મનમાં શંકા ન રાખતાં
 અમારી પાસે દવા કરાવો. સનત્કુમાર મુનિએ કહ્યું, અહો ! વૈદ્યો તમે ક્યા
 દર્દની દવા કરો છો ? આંતરિક દર્દોની કે બાહ્ય દર્દોની ? શરીરનાં દર્દોની
 કે આત્માનાં દર્દોની ? વૈદ્યોએ કહ્યું, શરીરનાં દર્દોની-બાહ્ય દર્દોની. મુનિએ
 કહ્યું કે તે દર્દો મટાડવાં તો બહુ સહેલાં છે. જુઓ આ યુંકથી પણ તે
 મટી શકે છે. એમ કહી પોતાનું યુંક લઈ શરીરના એક ભાગ ઉપર ચોપ-
 ક્યું કે તે ભાગ સુવર્ણવરણુ થઈ ગયો. હે વૈદ્યો ! શરીરનાં દર્દો કરતાં
 આત્માનાં દર્દો મટાડવાં મુશ્કેલ છે કારણકે તે ધણી વખતથી વગગેલાં છે
 અને બહુ હેરાન કરે છે. તે દર્દો જ્ઞાનાવરણુવાદિ આક્રં કર્મો મટાડવાની
 દવા તમારી પાસે હોય તો આપો, હું તેનું સેવન કરું. વૈદ્યોએ કહ્યું, તે રોગ
 તો અમને પણ પીકે છે. તેની દવા અમારી પાસે નથી. એટલું કહી મુનિની
 પ્રશંસા કરી, ધીરજનાં વખાણુ કરી ચાલ્યા ગયા. સનત્કુમાર મુનિ ઘણા
 વરસ સુધી સંયમને આરાધી એક માસનો સંયારો કરી કેવળ જ્ઞાન પામી
 સમાધિ પરિણામે કાળધર્મ પામી મોક્ષે ગયા. આ દરમિયાન ઉપરથી શરીરની
 નશ્વરતા અને રોગગ્રસ્તતા જણાય છે. આ ક્ષણભંજુર શરીરમાંથી પણ સન-
 ત્કુમારે જેમ સાર ખેંચ્યો, તેમ શરીર ઉપર મોહ ન રાખતાં પરાપકાર,
 મન, નિયમ, તપ, જપ કરી તેમાંથી સાર ખેંચ્યો. (૪૮).

પદ્મભાવનાયા ઉપસંહારઃ ।

જ્ઞાત્વા ગર્હ્યં ફલ્ગુપદાર્થાચિત્કાર્યં ।

મુક્ત્વા મોહં તદ્વિપયં ભોગનિકાયમ્ ॥

લઘું લાભં માનવતન્વા કુરુ કાર્મં ।

ધર્મે જ્ઞાનધ્યાનતપસ્યામયમર્હમ્ ॥૪૯॥

છઠી ભાવનાનો ઉપસંહાર.

અર્થ—હે ભદ્ર ! નિઃસાર-તુચ્છ પદાર્થોથી ભરેલા આ શરીરને નિન્દ્ય અને તુચ્છ જાણી તેના ઉપરનો અધ પ્રેમ-મોહ છોડી વિષયભોગની વાસનાને કમી કરી અથવા જડભૂજથી ઉમેડી નાંખી માનવદેહમાંથી આત્મ-શ્રેય અને મોક્ષપ્રાપ્તિરૂપ ઉત્તમ લાભ મેળવવાને યાત્રી પુરૂષોએ બતાવેલ યાન, ધ્યાન અને તપોમય ઉત્તમ ધર્મ સેવ, કે જેથી કર્મજન્યતા તૂટે અને ભવ-શ્રમણ છૂટે. (૪૯)

વિવેચન—મગવતી સૂત્રના નવમા શતકના ૩૩ મા ઉદેશમાં જમાલી ક્ષત્રિય કુમાર પોતાની માતા આજળ શરીરનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે—

एवं पल्ल अम्मपाभो माणुस्समां सरीरं दुत्ताययणं विविद्ववाहि सयसंनि-
केयं अट्टिकइट्ठियं छिराएहाए जाळउवणद्धसंपिण्हं मट्ठियमंદं व दुच्चलं असइसंनि-
लिट्ठं अणिट्ठयियं सव्वकाळसंठप्पयं जरावुणिमं जज्जरपरं च सहणपढणविदंस-
णधम्मं पुर्व्वि व पा पळा वा अवस्सं निप्पजइयव्वं भविस्सइ ॥

અર્થ—હે માતા ! મનુષ્યનું શરીર દુઃખનું સ્થાન છે, દગ્ગરો વ્યાધિઓ ઉપજવાની ભૂમિ છે, હાડકારૂપ કાષ્ઠને આધારે ટકે છે, નાડીઓ અને નસોથી વિંટાયેલું છે, માટીના કાચા વાસણ જેવું દુર્બલ છે, અશુચિમય-અ-પવિત્ર પદાર્થોથી ભરેલું છે, સર્વદા અનવસ્થિત છે, જરા અને મૃત્યુનું જર્જરિત ધર છે, સડવાનો, પડવાનો અને વિધ્વંસ પામવાનો જેનો સ્વભાવ છે, પહેલાં કે પછી અવશ્ય એક વાર છુટવાનું છે. ઉપરના વાક્યમાં શરીરની આંતરિક

સ્થિતિનો ખરો ચિતાર આપ્યો છે. નિઃસાર-મુચ્છ અને અપવિત્ર પદાર્થોથી બરેલા આ શરીરમાં કરતુરી, કેસર, ચંદન, અર્ગળ જેવા સુગંધિ પદાર્થો નથી તેમજ સુવર્ણ, મોતી, માણેક, લીલમ અને પાના જેવા દેખાવડા સુંદર પદાર્થો પણ નથી, કિન્તુ ઢાઢ, માંસ વગેરે અસાર અને અપવિત્ર પદાર્થો બધાં છે. તેની વચ્ચે આત્માને નિવાસ કરવો એ પણ એક દુઃખનું કારણ છે. જાજરમાં કે ગંઢકીવાળા સ્થાનમાં રહેવું તે કોને ગમે ? દુઃખનું ખીન્નું કારણ શરીરની અનિલતા છે. જે વસ્તુ ધટ માની લીધી છે, તે વસ્તુને ઘસારો લાગતાં કે તેનો નાશ-વિયોગ થતાં માણસને દુઃખ થાય એ સ્વાભાવિક છે. યદુક્તમ્—

એ કેદ સર્વેરે તત્તા, વળ્ણે સ્વે ચ સચ્ચસો ॥

મળસા કાયવલ્લેર્ણ, તલ્લે તે દુષ્પત્તમયા ॥ ૧ ॥

ઉ. અ. ૬. ગા. ૧૨.

અર્થ—જે કોઈ માણસો શરીરમાં કે તેના રૂપ-સાવણમાં અતિ મોહ-આસક્તિ મને વચને અને કાપાયે કરી રાખે છે તે સર્વેને અતે દુઃખના ખાડામાં ઉતરવું પડે છે.

દેહે વિમુચ્ચ કુચ્ચે કિમયં ન વેત્તિ ।

દેહસ્ય ઇમ મજસે મગ્ગુચ્ચાજાતમ્ ॥

લોહાશ્રિતો હિ સહતે ધનઘાતમગ્નિ-

ભાંધા ન તેસ્ય ચ નમોચ્ચદનામયત્વે ॥ ૧ ॥

અધ્યાત્મ-કલ્પદ્રુમ.

અર્થ—હે બદ ! દેહમાં મોહ પામીને તેને માટે વિવિધાસક્ત બની તું શું પાપકર્મ કરે છે ? તને ખબર નથી કે આત્મા દેહમાં રહીને જ સંસારનો દુઃખને અનુભવે છે ? જેમ અગ્નિ લોહનો સંગી ન થાય તો તેને ધનના ધા અમવા પડતા નથી, પણ લોહનો આશ્રય કરે છે ત્યારે તેને ધનના ધા ઝીલવા પડે છે; તેમ અગ્નિ જેવા તેજસ્વી આત્માને શરીરરૂપ લોહનો સંગ ન હોય પણ આકાશની પેઠે નિર્લેપતા-અનાશ્રિતપણું હોય તો કોઈ જાતની ખા-ધા-પીડા તેને અમલી ન પડે. ઉત્તરાધ્યયન અને અધ્યાત્મ-કલ્પદ્રુમના પદમાં

શરીરની આસક્તિ દુઃખના સખલ કારણરૂપે દર્શાવી છે. હરિષ્ સ્વર-શબ્દની આસક્તિમાં, પતંગીઉં રૂપની આસક્તિમાં, ભમરો ગંધની આસક્તિમાં, મા-છતું સ્વાદની આસક્તિમાં અને હાથી સ્પર્શની આસક્તિમાં પોતાના પ્રાણ ગુમાવે છે. એકેક ઇન્દ્રિયની આસક્તિમાં તેઓને વિટંબના યાવ છે, ત્યારે જે પાંચે ઇન્દ્રિયો સાથે શરીર ઉપર આસક્તિ રાખે તેને પરિણામે વિટંબનામાં-દુઃખમાં ઉતરવું પડે એ કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. માટે જ કહ્યું કે “ છત્વા મોહં.” ભોગો ધણા ભોગવ્યા છે. દેવતાના બવમાં પથોપમ અને સાગરોપમ સુધી દિવ્ય ભોગો વિલસ્યા, તોપણ તૃપ્તિ તો થઈ નહિ, ત્યારે મનુષ્યના સ્વ-સ્વકાલીન તુચ્છ ભોગથી શું તૃપ્તિ થવાની હતી? જ્યાંસુધી મોહને ખસેડવામાં ન આવે ત્યાંસુધી ભોગથી તૃપ્તિ કે સંતોષ કદિ પણ ન થાય, પણ મોહને દૂર કરે તો જ સંતોષ થાય; અને સંતોષ-તૃપ્તિ થવા વિના ચિત્તવૃત્તિ ધર્મમાં સ્થિર થતી નથી, જ્ઞાન ધ્યાનમાં ચિત્ત ચોંટતું નથી અને તપસ્યા અર્ધ શકતી નથી; અને તે ન થાય ત્યાંસુધી કર્મથી છુટકારો મેળવી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. જે આ જીંદગીમાં મોક્ષની નિઃસરણી ગુણ-શ્રેણી ઉપર ચડવાનું ન બની શકે તો પછી આવી તક મળવાની પુનઃ આશા પણ ન રાખી શકાય, કેમકે “ માણસં લલ્લ દુલ્લ ” મનુષ્ય જીવન મળવું દુર્લભ-માં દુર્લભ છે. તેના બ્યય ખાવા પીવામાં, શરીરને શણગારવામાં કે મોજ શોખ-વિષયો ભોગવવામાં જ થઈ જાય તો મનુષ્યજીવનનો જે લાભ મેળવવો જોઈએ તે મળી શકે નહિ; એટલા માટે કહ્યું કે “ લ્લયું લામં ” इत्यादि. માનવ શરીરનો લાભ સમાજસેવા, દેશસેવા, ધર્મસેવા અને આત્મસેવા બજાવવી એ જ છે. આ જીવનમાં જેટલી સેવા બજાવી શકાય તેટલો જ જીવનનો લાભ છે. તે લાભ લીધા વિના માત્ર ટાપટીપ કરવામાં કે શરીરને પોષવામાં જ સર્વ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેથી અમરતા તો મળવાની નથી. સુંદર કે અસુંદર, પુષ્ટ કે અપુષ્ટ, બળવાન કે દુર્બળ ગમે તેવું શરીર હશે તોપણ અંતે તો રાખમાં કે માટીમાં તે મળવાનું છે. દસ-પતરામે ખઈ જ કહ્યું છે કે “ રાખ થશે રણમાં બળીને બધી, કંચનના સરખી શુભ કાયા.” ખીજ એક વિદ્વાને પણ કહ્યું છે કે—

કિતને મુક્તીસ દો ગયે, કિતને તવંગર દો ગયે,
આખમેં જળ મીઠ ગયે, દોનું ખરાબર દો ગયે.

॥ ૧ ॥

જ્યારે આ શરીરની વર્તમાન સ્થિતિ અપવિત્રતાથી ભરેલી છે અને
બવિધની સ્થિતિ નાશ પામવાની છે, ત્યારે તેના શરીર ઉપર મોહ રાખી
વિપયોમાં રસામ્મ રહી અમૂલ્ય તકને ગુમાવે તે કાલો નહિ પણ મૂર્ખ જ
છાય. ક્યો સુઘ માણસ આવી જાતની મૂર્ખતા પસંદ કરે ? કાંઈ નહિ. સુઘ
માણસ તો અશુચિ ભાવનાથી શરીરની આંતરિક સ્થિતિનો વિચાર કરી તે-
નાથી શ્રેયઃ સાધવાનો જ પ્રયત્ન કરશે. (૪૯)

(૭) આશ્રવ ભાવના.

[શરીરને સંગે રહેલા આત્માની મોહદશામાં કર્મનો પ્રવાહ કેવી રીતે આત્મામાં દાખલ થાય છે તે આ ભાવનામાં જણાવવામાં આવેલો.]

ભુજંગપ્રયાતટ્ટચમ્ ।

મુલ્યાશ્રવો મિથ્યાત્વમ્ ।

પટોત્પત્તિમૂલં યથા તન્તુવૃન્દં ।

ઘટોત્પત્તિમૂલં યથા મૃત્સમૂહઃ ॥

તૃણોત્પત્તિમૂલં યથા તસ્ય વીજં ।

તથા કર્મમૂલં ચ મિથ્યાત્વમુક્તમ્ ॥૫૦॥

આશ્રવનો મુખ્ય ભેદ મિથ્યાત્વ.

અર્થ—પટ-વસ્ત્રની ઉત્પત્તિમાં જેમ તન્તુનો સમૂહ મુખ્ય કારણ છે, ઘડાની ઉત્પત્તિમાં જેમ માટીનો સમૂહ મુખ્ય કારણ છે, અને જમીન ઉપર જે અસંખ્ય તરણાં હોય છે તેનું મૂળ કારણ જેમ તેનું ખીજ છે, તેમ ચાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય આદિ કર્મની ઉત્પત્તિ અને તેનો વિસ્તાર વધવામાં મુખ્ય કારણ શાસ્ત્રવેત્તાઓએ મિથ્યાત્વ કહ્યું છે. અર્થાત્ આત્મપ્રદેશમાં કર્મને આવવાનાં જે દાર તે આશ્રવ ખંચ છે, તેમાં પહેલે નંબરે મિથ્યાત્વરૂપ આશ્રવ છે. (૫૦)

વિવેચન—આત્માને તળાવરૂપ માનીએ તો આશ્રવને ગરનાળા-પાણી આવવાના દારરૂપ કહી શકીએ. જો આત્માને એક હવેલીરૂપે દેખીએ તો પ્રકાશ અને હવાને આવવા દેનાર બારી બારણાંને રથાને આશ્રવની કલ્પના કરી શકાય, અથવા આત્માના કાર્મણ શરીરની એક દોહાર તરીકે

કલ્પના કરીએ તો કોઠારમાં ધાન્ય નાંખવાના કારને આશ્રવનું રૂપ આપી શકીએ. અનાદિ કાળથી આ કોઠારમાં કર્મરૂપ ધાન્યની આવક ચાલુ છે. જેમ કોઠારમાંથી એક તરફ ખાવા પુરતું ધાન્ય કઢાડવામાં આવે છે, બીજી તરફ નવું ધાન્ય નાંખાતું આવે છે. કોઠાર તો વખતે ખાલી પણ થઈ જાય કેમકે તેની આવક ચાલુ રહેતી નથી અને જવક ચાલુ હોય છે; પણ કાર્મણ્ય શરીર-કર્માશયરૂપ કોઠારમાં તો કર્મની આવક ચાલુ જ રહે છે. વિપાક યોગ્ય દેટલાંએક કર્મો ભોગવાય છે, તેટલી જવક છે, ત્યારે સાધારણ રીતે આવક તેથી ઘણી વધારે રહે છે તેથી આ કોઠારને ખાલી થવાનો વખત આવતો નથી. એવા સંસ્કારી જીવો તો યોગ્ય જ હોય છે કે જેની કર્મની આવક ઓછી થતાં કર્મના કોઠારને ખાલી થવાનો વખત આવી લાગે. હવેલીતે ખારી ખારણાં ઘણાં હોય છે, તેમ કાર્મણ્ય શરીરમાં કર્મને આવવાનાં કાર પણ ઘણાં છે, પણ તેમાં પાંચ કાર મુખ્ય છે. મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કથાય અને અશુભ નેગ. ઉત્તરોત્તર પાંચ કાળોમાં આ પાંચે કારનું વર્ણન છે, તેમાં પ્રથમ આ કાળમાં કર્મજનના મુખ્ય કારણ રૂપે મિથ્યાત્વનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. મિથ્યાત્વદ્વાર જ્યાંસુધી ખુલ્લું હોય ત્યાંસુધી ખીન્ન કાર બંધ થતાં નથી, કેમકે મિથ્યાત્વ એ બધામાં મુખ્ય છે. ૧-૨-૩-૪-૫ આ આંકડાઓમાં પ્રથમનો એકડો મુખ્ય છે; પાંચ આંકડાઓમાં તે દેખાય છે સૌથી ન્હાનો પણ તેની સત્તા અધિક છે. તે એકસો દસ હજારની સંખ્યાનો પ્રતિનિધિ છે. જે તેને ભુંસાડી નાંખવામાં આવે તો '૧૨૩૪૫' એ સંખ્યામાં દસ હજારનો ઘટાડો થાય છે, એટલે માત્ર ૨૩૪૫ રહે છે. બીજો નંબરે બગડો છે, તે બે હજારની સંખ્યાનો પ્રતિનિધિ છે. તેને ભુંસાડી નાંખતાં ૩૪૫ રહે છે. ત્રીજો આંકડો ત્રણસોને ઠેકાણે છે. તેને ભુંસાડતાં માત્ર ૪૫ રહે છે. ચોગડાને ભુંસાડતાં માત્ર પાંચ રહે છે, એટલે કે આગળ આગળના એકેક આંકને ભુંસાડતાં સંખ્યામાં ઝડોટા ઘટાડો થાય છે. તેવી રીતે એકડાને સ્થાને મિથ્યાત્વ, બગડાને સ્થાને અવિરતિ, ત્રગડાને સ્થાને પ્રમાદ, ચોગડાને સ્થાને કથાય અને પાંચડાને સ્થાને યોગ છે. આ પાંચે આશ્રવના પાંચે કાર ખુલાં હોય તો આત્માના કોઠારમાં એક ક્ષણે ૧૨૩૪૫

કર્મની વર્ગણાઓની આવક છે, એમ કલ્પના કરીએ તો તેમાંથી એકઠારૂપ મિથ્યાત્વને કહાડી નાંખતાં દશ દળર જેટલી આવક ધરી જાય. બગડારૂપ અવિરતિના દારને બંધ કરતાં ૧૨૩૪૫ માંથી બાર દળરની આવક ઓછી થઈ. ત્રગડારૂપ પ્રમાદને રોકતાં બાર દળર ત્રણસોની આવક ધરી. ચોગડારૂપ કપાયને રોકતાં માત્ર પાંચની જ આવક રહી. બાર દળર ત્રણસે ને ચાલીસની આવક બંધ થઈ ગઈ. પાંચઠારૂપ યોગને પણ રોકવામાં આવે તો કર્મની આવક સર્વથા અટકી જાય. ખરી રીતે તો એકેક સમયે કર્મની અનંતી વર્ગણાઓ કર્માશયમાં પ્રવેશ કરે છે. પણ મિથ્યાત્વ અવિરતિ વગેરે દારોત્તું પરસ્પર તારતમ્ય સમજાવવાને ૧૨૩૪૫ એ સંખ્યા એક દૃષ્ટાંત તરીકે આંદિ કલ્પી છે. આ જીવને ભવત્રમણુ કરાવનાર કે સંસારસમુદ્રમાં ગોથાં ખવરાવનાર તરીકે જો કોઈએ વધારે ભાગ બજાવ્યો હોય તો તે મિથ્યાત્વ છે. ભૂતકાળમાં આત્માની વધારે નુકસાની મિથ્યાત્વે જ કરી છે અને વર્તમાનમાં પણ કર્મની આવક વધારી આત્માને દુર્ગંતિના ઉડા કુવામાં નાંખનાર પણ તે જ છે, તેથી આશ્રવનાં પાંચ દારમાં તેનો નંબર પહેલો રાખવામાં આવ્યો છે. મિથ્યાત્વ શબ્દ જ મિથ્યાત્વની વ્યાખ્યા કેટલેક અંશે સમજાવે છે, તેથી મૂળ કાવ્યમાં તેની વિશેષ વ્યાખ્યા આપી નથી, પણ એટલું જ સમજાવ્યું છે કે “કર્મમૂલં ચ મિપ્યાત્વચક્તમ્” અર્થાત્ સર્વ કર્મ બંધનું મૂળ મિથ્યાત્વ હતું છે. મિથ્યાત્વ શબ્દનો યોગિક અર્થ ‘ખોટાપણું’ એવો થાય છે, પણ આંદિ યોગરૂઢ અર્થ વિવક્ષિત છે એટલે ખોટી માન્યતા, ખોટી વાસના, ખોટી શ્રદ્ધા એ અર્થ આંદિ વિવક્ષિત છે. ખોટી શ્રદ્ધા કે ખોટી માન્યતા, મિથ્યાત્વ મોહનીય નામની એક મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિ છે, તેના ઉદયથી થાય છે. આને લીધે જ અસત્ય તર્કો કુટુક્તિઓ અને ખોટી સંકાઓનો જન્મ થાય છે. જેમ કોઈને કમળાનો રોગ થાય છે સારે તે રોગવાળો માથુસ ધોળા, કાળા, લાલ વગેરે સર્વ વસ્તુઓને પીળા પીળા જુએ છે, તેમ મિથ્યાત્વના ઉદયવાળાને કર્મના સત્ય સિદ્ધાંતો અસત્ય લાગે છે. તેમાં કુતર્કો કરી ખોટી-શંકાઓ ઉડાવે છે. સત્યના પાયાને ઉથલાવી નાંખે છે. પોતે અસત્ય માર્ગે ચાલે છે અને ખીજાઓને અસન્માર્ગે દોરે છે.

દૃષ્ટાંત—જમાલી સંસાર પછે મહાવીર સ્વામીનો જમાઈ થતો હતો. તેણે ઉત્કટ વૈરાગ્યથી ૫૦૦ જણ સાથે મહાવીર સ્વામી પાસે દીક્ષા લીધી. અગીયાર અંગ કે જે જૈન ધર્મનાં મુખ્ય આદર્શસૂત્રો છે તેનો સારી રીતે અભ્યાસ કરી પોતાને સોંપાએલા પાંચસો સાધુઓ સાથે સાવધાઈ નગરી તરફ વિહાર કરવાનો જમાલીએ વિચાર કર્યો. મહાવીર સ્વામીની અનુગ્રા મોગી, ત્યારે મહાવીર સ્વામી મૌન રહ્યા. હા કે નાનો કશો જવાબ વાળ્યો નહિ. બીજી વાર પૂછ્યું તોપણ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. ત્રીજી વાર પણ જવાબ ન મળ્યો. જવાબ ન વાળવાનું કારણ એ હતું કે મહાવીર સ્વામી તેનો વિહાર ઐવરકારક જાણતા નહોતા. વિહારથી અત્રેય થવાનું જાણી જવાની હા ન પાડી, તેમ જ ના કહેવાથી તેના મનમાં ખોટા વિચાર આવે અથવા આત્માનું ઉદ્ધવન કરે એમ જણાયાથી ના ન પાડતાં મૌન રહેવાનો વચ્ચે રસ્તો મહાવીર સ્વામીએ લીધો, તે ઐયાત્રેયનો વિચાર કરીને જ લીધો. અસ્તુ. જમાલી તેથી અટક્યો નહિ. તમારી આત્મા હોએ એમ પોતાને મુખે ઉચ્ચારી ૫૦૦ સાધુઓ સાથે ત્યાંથી વિહાર કર્યો. સાવધાઈએ પહોંચ્યા ત્યાં રસ્તામાં થયેલ અરસ નીરસ આહારથી જમાલીને દાઢજવર રોમ થઈ આવ્યો. શરીરમાં બળતરાને લીધે અસહ્ય વેદના થવા લાગી. એકદા સુવાની પથારી પાથરવાને પોતાના શિષ્યોને કહ્યું. શિષ્યો પડિલેદણુ કરી પથારી પાથરતા હતા, તેટલામાં જમાલીને બેસવાની શક્તિ ન રહેવાથી થોડો વિલંબ પણ અસહ્ય થઈ પડ્યો, એટલે શિષ્યોને પૂછ્યું કે કેમ પથારી કરી લીધી? શિષ્યોએ જવાબ દીધો કે ના હજી કરી લીધી નથી પણ કરીએ છીએ. થોડી વારને અંતરે બીજી ત્રીજી વાર પૂછ્યું તોપણ ઉપરનો જ જવાબ મળ્યો, તે ઉપરથી જમાલીનું મન શાસ્ત્રીય વિચાર ઉપર ચઢી ગયું કે મહાવીર સ્વામીનો તો એ સિદ્ધાંત છે કે જે ઠામ કરવા માંડ્યું તેને કર્યું કહીએ અને આ વર્તમાન વ્યવહારના અનુભવમાં તો તેથી જુદું જણાય છે. પથારી ક્યાં રની કરવા માંડી છે તોપણ તેઓ કહે છે કે હજી કરી લીધી ત્રીજી વાર કરીએ છીએ. મહાવીરના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો પથારી કરતી વખતે પંચ પથારી કરી એમ બોધવું જોઈએ, પણ તે એ શી રીતે સંભવે? પથારીના વ-

તમાન કાળમાં જૂતકાળ કેમ વપરાય ? વપરાય તો તેનો અર્થ જુદો જ થાય. જો મહાવીરના સિદ્ધાંત પ્રમાણે સિંધેએ પયારી પાયરી એમ કહ્યું હોત તો હું ત્યાં જાત અને સુવા માંડત, પણ ત્યાં મારે નિરાશ થવું પડત, કેમકે પયારી તો હજુ ચાલુ જ છે, યદ રહી નહોતી. ત્યારે સત્ય શું ? વર્તમાન વ્યવહારનો અનુભવ સત્ય કે “કહેમાણે કહે—(કિંયમાણઃ કૃતઃ)—કરવા માંડ્યું તેને કર્યું કહીએ ” એ સિદ્ધાંત સત્ય ? સંશય અને શંકાનું બળ વધ્યું. મનની ડોલાયમાન રચિતિને પણ હલ્લંથી વિપર્યાસ-વિપરીત ગાન તરફ તેનું વલણ થયું. મિથ્યાત્વ મોહનીયનો પણ સાથે ઉભય થયો. મહાવીરના સિદ્ધાંતનું ખરૂં રહસ્ય શોધી કઢાડવાની વિચારશક્તિ ઉપર મિથ્યાત્વનું આવરણ આવી જવાથી અવળે માર્ગે તેની છુદ્ધિ ચાલી. કુચુકિતસંબદ્ધ કુચુદ્ધિએ અસત્ય તર્કો ઉત્પન્ન કરી મહાવીરના સિદ્ધાંતને ઉચ્છાવી પાડી નવીન સિદ્ધાંત શોધવાનો દાવો કરાવ્યો. આ નવીન શોધના હર્ષમાં વેદનાને પણ ભૂત્રી જઈ જમાલીએ સાધુઓને બૂમ પાડી પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને કહ્યું કે મહાવીર સ્વામીના સિદ્ધાંતમાં પણ રહી ગયેલી એક ભૂત્ર મેં શોધી કઢાડી છે. “ચલમાણે ચલિય-કજ્જમાણે કહે ” એ મહાવીરનો સિદ્ધાંત જુઓ પ્રલક્ષ વિરૂદ્ધ જણાય છે. હમણાં જ તમે પયારી કરતા હતા ત્યારે ‘પયારી કરીએ છીએ’ એમ કહ્યું પણ ‘કરી’ એમ ન કહ્યું. ગૌતમ-સ્વામી વગેરે કોઈને પણ આ સૂક્ષ્મ ભેદની ખબર ન પડી, તેની મને ખબર પડી. મને આજે આ વેદના સદન કરતાં વિશિષ્ટ ગાન પ્રાપ્ત થયું. જમાલીના આ શબ્દો સાંભળી કેટલાએક સમજદાર સાધુઓ જમાલીને કહેવા લાગ્યા કે તમારૂં આ કથન અભિમાનયુક્ત અને ઉડી સમજણ વિનાનું છે. “ચલમાણે ચલિય ” એ સિદ્ધાંત નિશ્ચયનયનો છે, તેને વ્યવહારનયમાં લાગુ પાડવાથી જ ઉપસો ઘોટાળો થાય છે. વણકરે લુગડાંનો એક તાકો તૈયાર કર્યો હોય ત્યારે તેટલું લુગડું વણાયાથી લુગડું વણાયું એમ કહી શકાય. વણવાની ક્રિયા જોડે ચાલુ છે, તે ક્રિયા વર્તમાન કાળમાં છે, તોપણ વણાયું તેટલા ભાગની અપેક્ષાએ જૂતકાળ લાગી ચૂક્યો. કોઈ પણ ક્રિયા અસંખ્યાત સમયવિના સિદ્ધ થવી નથી, તેથી એક ભાગમાં વર્તમાન અને

બીજા ભાગમાં જૂનનો સમાવેશ થવાથી વર્તમાનકાળ અને જૂનકાળનું સા-
 માનાધિકરણ સંભવિત છે, તેથી હે જમાલી ! તમારે આ વિષયમાં શંકા
 રાખવી ઉચિત નથી. મહાવીરનો અનેકાંત સિદ્ધાંત અગ્રાધિત છે. તમારી
 મિથ્યા બડાઇ અમારાથી ક્યુલ થાય તેમ નથી. મિથ્યાત્વ મોહનીયના ઉદ-
 યથી સત્ય બાપણ જમાલીને રૂચું નહિ. અભિમાનની ધુનમાં પોતાનો ક-
 કો જ ખરો કહેવડાવવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો. કેટલાએક સાધુઓ તેની કુયુક્તિ
 જાળમાં ફસાયા અને બીજાઓ ત્યાંથી વિહાર કરી તેનાથી જુદા પડી મહાવીર
 સ્વામી પાસે ગયા. આ વખતે મહાવીર સ્વામી અંપાનગરીએ ખિરાજતા
 હતો. કેટલાક વખત પછી જમાલીને આરામ થયો. સાવધાનીથી વિહાર કરી તે
 અંપાએ મહાવીર સ્વામીની પાસે આવ્યો અને તેણે કહ્યું કે, મહારાજ ! તમારા
 ઘણા શિષ્યોએ તમારાથી જુદો વિહાર કર્યો હશે પણ તેઓ છદ્મરથપણે
 જુદા પડ્યા અને છદ્મરથપણે પાછા આવ્યા પણ હું તો કેવળા યથા આવ્યો.
 મિથ્યાભિમાનનાં ઉપસાં વચ્ચેના સાંભળી ગૌતમ સ્વામીએ બે પ્રશ્નો પૂછ્યા
 કે “ જીવ શાશ્વતો કે અશાશ્વતો ? લોક શાશ્વતો કે અશાશ્વતો ? ” આ બે
 પ્રશ્નોના ખુલાસા જમાલીથી બરાબર થયા નહિ ત્યારે તેનું પોકળ સર્વને
 સમજવામાં આવ્યું, તોપણ તેણે પોતાનો દુરાગ્રહ છોડ્યો નહિ. આખરે
 પોતાના મતને દૃઢપણે વળગી રહી પાંચ લાખ માણસોને પોતાના મત ત-
 રફ ખેંચી ઘણા વરસ સુધી ઉત્સુકનો પ્રચાર કરી છેવટે પંદર દિવસનો સં-
 ચારો કરી લાગેજ દોપને આલોભ્યા વિના કાળખર્ચ પામી તેર સાગરને આ-
 ચુબ્ધે કિલ્ખિયી દેવ થયો. મિથ્યાત્વ મોહનીયના ઉદયથી દર્શનબ્રહ્મ થયો તેથી
 તિર્યચ મનુષ્ય અને દેવતા એ ત્રણ ગતિમાં ઘણા વખત તેને પરિભ્રમણ
 કરવું પડ્યું. જો તે દર્શનથી પતિત થયો ન હોત તો તેનું વૈરાગ્ય અને
 કરુણી એવી હતી કે તરતમાં તેને મોક્ષ મળત, પણ મિથ્યાત્વથી પુનઃ પરિ-
 ભ્રમણ કરવું પડ્યું. મિથ્યાત્વના યોગથી પ્રથમ બુદ્ધિમાં વિપર્યાસ થાય છે.
 તેથી તે કુદેવને દેવ અને દેવને કુદેવ, કુગુરને ગુરુ અને ગુરને કુગુર, અધર્મને
 ધર્મ અને ધર્મને અધર્મ માને છે. દુરાગ્રહ યત્નાં તેમાંથી સરલતા જતી
 રહે છે, કુયુક્તિઓને પોતાનાં હયાયાર બનાવી વિતંડાવાદમાં ઉતરી કલેશની

વૃદ્ધિ કરે છે, શાંતિ અને સુશેઠ હોય ત્યાં અશાંતિ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી ધણાં કર્મોની વૃદ્ધિ થાય છે. મિથ્યાત્વ અને કર્મજનન કૈવી રીતે કાર્ય કારણ બાવ છે તે કાબ્યના ત્રણ પદમાંના ત્રણ દર્શાવેલી સમજાવ્યું છે. જેમ તંદુ, મારી અને તૃણનાં ખીજ, વસ્ત્ર ઘટ અને તૃણનાં કારણ છે, તેમ કર્મજનનું કારણ મિથ્યાત્વ છે. કાર્યને અટકાવવું હોય તો પ્રથમ કારણનું સ્વરૂપ સમજી તેને અટકાવવાની જરૂર છે. કર્મજનન અને કર્મની વૃદ્ધિને અટકાવવી હોય તો પ્રથમ મિથ્યાત્વને અટકાવવું જોઈએ. (૫૦)

અવ્રતાશ્રવઃ ।

પ્રવૃદ્ધૈર્જનૈરજિતે દ્રવ્યજાતે ।

પ્રપૌત્રા યથા સ્વત્વવાદં વદન્તિ ॥

ભવાનન્ત્યસંયોજિતે પાપકાર્યે ।

વિના સુવ્રતં નશ્યતિ સ્વીયતા નો ॥૫૧॥

આશ્રવનો ખીજે લેઈ અવ્રત.

અર્થ—જેમ બાપદાદાની મેળવેલી લક્ષ્મી તેના દીકરાના દીકરા કે જેમણે બાપદાદાને જોએલ નથી તેમ તેમની પૈસા મેળવવાની પ્રવૃત્તિમાં કશો ભાગ લીધો નથી છતાં પણ તેઓને વારસામાં મળે છે, અથવા બાપદાદાની ખેંકમાં મૂકેલી લક્ષ્મીનું બ્યાજ તેના વારસદારોને મળે છે તેવી રીતે આગળના અનંત ભવોને વિષે આ જીવ જે પાપકર્મનાં સાધનો યોજીને મૂકી આવ્યો છે, તેની સાથે હમણાં જોકે સાક્ષાત્ સંબંધ દેખાતો નથી, તોપણ જ્યાંસુધી તેવાં પાપરથાનોનો મન, વચન, કાયાથી ત્યાગ કર્યો નથી—અવ્રતને અટકાવી પ્રતો ધારણ કર્યાં નથી, ત્યાંસુધી પૂર્વનાં અધરજોની સાથેનો સ્વત્વરૂપ સંબંધ નષ્ટ થતો નથી, જેથી તે પાપની ક્રિયા જીવને લાગે છે. (૫૧)

વિવેચન—આ દુનીયાની મીલકત મેળવનારની પાસે માત્ર આ જીવનીના છેકા સુધી જ રહે છે, બીજી જીવનીમાં સાથે આવતી નથી, ત્યારે .

આ ભવમાં મેળવેલ પાપનાં સાધનોથી યત્નાં પાપનો વારસો પાપનાં સાધનો મેળવનારને ખીજી જીંદગીમાં પણ મળે છે. દાખલા તરીકે એક માણસે માણસોનું ખૂન કરવાને એક તલવાર ખરીદી ઘરમાં રાખી. ત્યારપછી કેટલેક વખતે તે મરી ગયો. તલવારથી ખીજા માણસોએ ખૂન કરવાનું કામ જારી રાખ્યું. તલવાર વસાવનારનો આત્મા કોઈ ખીજી જોનિમાં હિંમત ધરાવે ચૂક્યો છે. તેને હમણાં તલવાર વિશે કંઈ ખબર નથી. જીંદગીનું પરિવર્તન થતાં આંકિની સુધળી હકીકત તે ભુલી ગયો છે, તોપણ તેની તલવારથી યત્નાં પાપનો દિરસો-વારસો તેને પહોંચ્યા કરે છે, કારણકે તેના મનની ઇચ્છા સાથે તલવારનો સંબંધ તુટી ગયો નથી. તલવાર ઉઘરતું મમત્ત્વ તેના મનમાંથી ભુંસાઈ ગયું નથી. તેથી તે તલવાર જ્યાંસુધી કાયમ રહે અને તેનાથી જ્યાંસુધી ખૂનો થયાં કરે ત્યાંસુધી તે પાપનો દિરસો મૂળ ખરીદનારને મળ્યા કરવાનો. આ પાપના પ્રવાહરૂપ વારસાને અવિરતિ-રાવી કહેવામાં આવે છે. હકકાપા કુનરાની લાજની પેઠે અવિરતિ પણ અનેક જન્મની પરંપરાએ જીવાત્માને પહોંચી જાય છે. તલવારની મારફત આ જીવે એકેક ભવમાં અનેક હથીયારો-પાપનાં સાધનો યોજ્યાં છે. એકેક જીવે આ સંસારમાં અનંત ભવો કર્યાં છે. આખા લોકમાં એવો કોઈ આકાશ પ્રદેશ નથી કે જ્યાં જન્મ મરણ આ જીવે ન કર્યા હોય. અનંતાનંત જન્મોમાં દરેક જીવે અનંત પાપનાં સાધનો મેળવ્યાં છે. કોઈ સ્થળે એકેન્દ્રિયાદિકમાં પોતાનું શરીર જ હથીયાર રૂપે બનાવ્યું છે. કોઈ સ્થળે ઝેર, તો કોઈ સ્થળે કાંઠા, કોઈ સ્થળે માંજલા પકડવાની જાળ ગુંથી, તો કોઈ સ્થળે પશુઓને ફસાવવાનાં પાશલા રચ્યા, કોઈ સ્થળે હતક કરવાનાં હથીયારો, તો કોઈ સ્થળે દારૂ માંસની દુકાનો ખોલી. આવી રીતે જુદા જુદા અનંત ભવોમાં જે જે પાપનાં સાધનો રચ્યાં છે તેનો સંબંધ આત્માની સાથે થએલો છે. જેને લીધે તે સાધનો રચ્યાં તે વૃત્તિ-ઇચ્છા વ્યક્ત રૂપે કે અવ્યક્ત રૂપે જો કાયમ હોય તો અનંત ભવમાં યોગેલા પાપનો સૂક્ષ્મ પ્રવાહ આત્મામાં પ્રવેશ કરે છે. જ્યાંસુધી ઇચ્છાનો નિરોધ કરી તે તે પાપની વિરતિ-નિવૃત્તિ કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી આ અવિરતિ-રાવી આજી રહે છે. એટલા માટે અવિ-

રતિને અટકાવી વિરતિ થવાની કે પ્રતો આદરવાની જરૂર છે. અણુવત ધારણ કરવાથી દેશથી વિરતિ થાય છે અને મહાવત આદરવાથી સર્વથા વિરતિ થાય-અનંત ભવેનાં પાપનો સુદ્ધ પ્રવાહ સર્વથા અટકી જાય. કોષક કહે છે કે જ્યાં આપણે જવું નથી કે ગયા નથી, જે હથી-યારો આ દેહે આપણે બનાવ્યા નથી અને જોયાં નથી, તેવું પાપ આપણને શી રીતે લાગે ? ખરું છે. હમણાં આપણે ગયા નથી કે જોયાં નથી, પણ આપણે આત્મા ત્યાં અનંતી વાર જઇ આવ્યો છે, જોઈ આવ્યો છે, એટલું જ નહિ, પણ તે વસ્તુઓ પોતે બનાવી મૂકી આવ્યો છે. અવિરતિરૂપ અદૃશ્ય નળીદ્વારા તેનો સંબંધ જ્યાંસુધી આત્મા સાથે રહ્યો છે ત્યાંસુધી પાપ લાગે જ. જેમ કોઈ માણસ પોતાનું ધન જમીનમાં દાટી કે બેંકમાં મૂકી મરી ગયો, વચ્ચે ધણું વરસો પસાર થઇ ગયાં, પાંચ સાત પેઢીઓ થઇ ગઇ, ધન દાટનારનો પાંચ સાત પેઢીનો વારસ કોઈ એક માણસ જાહેરમાં આવ્યો, ચોપડા તપાસતાં તપાસતાં લેખ મળી આવ્યો, જ્યાં તેને ખબર પડી કે અમુક વરસ પહેલાં મારા વડવાએ જમીનમાં ધન દાટ્યું છે કે બેંકમાં બ્યાજે રાખ્યું છે, જમીન-ધર જોકે ખીજને ત્યાં વેચાઇ ગયું છે તોપણ તે ધન કાયમ રહ્યું હશે એમ ધારી તેણે ધન મેળવવાની કોશીશ કરી જમીન ખોદાવી તેના ઉપર પોતાનો હક્ક સાબીત કરી તેણે તે ધન મેળવ્યું અગર બેંકમાંથી બ્યાજ સહિત પૈસા પાછા મેળવ્યા. મેળવનારે ખાપદાદાને જોયા નહોતા પણ તે તેનો વંશજ હોવાથી વારસો મળ્યો, તેવી રીતે પાપનાં સાધનો યોજનાર માણસ ભવાંતરમાં ગયો, સાધનો આંહિ પડ્યાં રહ્યાં, તેનો ઉપયોગ ખીજઓ કરે છે પણ મૂળ યોજકે જ્યાંસુધી તેની ધ્વજાનો નિરોધ કર્યો નથી કે પચ્ચ-ખાણ કર્યો નથી ત્યાંસુધી તેનાં બનાવેલ હથીયારોથી ચતા પાપની ક્રિયાનો સુદ્ધ પ્રવાહ અવિરતિદ્વારા તેને વારસારૂપે પહોંચે છે. મીલકતના અને પાપના વારસામાં તથાવત એટલો છે કે મિલકતનો વારસો મિલકત કમાનારના વંશજને મળે છે, ત્યારે પાપની ક્રિયાનો રાવીરૂપ વારસો પાપનાં સાધનો યોજનારને પોતાને જ મળે છે. ખાપદાદાએ ઉપાડેલ પૈસાં કે કરેલું

કરજ તેના વારસને ચુકવવું પડે છે. જ્યાંસુધી ખાતું ચાલ્યું હોય ત્યાં-
 સુધી બ્યાજ ભરવું પડે છે. તેમ પૂર્વ ભવમાં ચોજેલ પાપનાં અધિકરણોથી
 ચતી ક્રિયાનું કરજ પોતાને જ ભરવું પડે છે. પચ્ચખાણુ કરી અવિરતિનું
 ખાતું વાળી નાંખવામાં ન આવે ત્યાંસુધી બ્યાજ ચાલુ ભરવું પડે. ખાતું
 વળે તો બ્યાજ બંધ થાય-અવિરતિ ટળે, અને અવિરતિ રોકાય, એટલે
 કર્મની આવક બંધ થાય. એટલા માટે પચ્ચખાણુની જરૂર છે. જે વસ્તુનો
 આ વખતે ઉપયોગ થતો નથી કે જેની સાથે અત્યારે સંબંધ નથી તેની
 વસ્તુનો પણ ત્યાગ-ધ્વજાનિરોધ કરવો અને પચ્ચખાણુ કરવાં જરૂરનાં છે,
 કેમકે જ્યાંસુધી તેના પચ્ચખાણુ નથી કરતા ત્યાંસુધી તે વસ્તુ ભોગવવાની
 આંતરિક વ્યક્ત કે અવ્યક્ત ધ્વજા મનમાં રહે જ છે. માણસ ઉઘે છે કે ક્ષોરો-
 ફાંઈની અસરથી મૂર્છિત થએલ છે તે વખતે તે કંઈ ક્રિયા કરતો નથી કે
 ધ્વજા પણ દર્શાવી શકતો નથી, તોપણ તેમાં રહેલી અવ્યક્ત ધ્વજા
 જગૃત થતાં કે બાનમાં આવતાં પ્રગટી નીકળે છે, ત્યારે તે કામ કરવા
 લાગે છે. તેમ જે વસ્તુનો હાલ પરિચય નથી પણ કાર્ણતરે-જૂતકાળમાં પ-
 રિચય થયો છે તે વસ્તુની જૂતકાળના વિસ્મરણને લીધે અવ્યક્ત ધ્વજા
 રહી છે. પચ્ચખાણુ નહિ હોય તો ભાવબ્યમાં તેવી વસ્તુનો પુનઃ પરિચય
 થતાં અવ્યક્ત ધ્વજા પ્રકટ થઈ તે કાર્ય કરવાની પરિણતિ ધશે. અમેરિ-
 કાની જ્યારે શોધ નહોતી થઈ, તેનું નામ પણ જાણવામાં નહોતું, ત્યારે
 અમેરિકા જવાની કે ત્યાં કંઈ આરંભ સમારંભ કરવાની ધ્વજા વ્યક્ત
 હોતી નથી. પણ અગાઉ અનંતી વાર અમેરિકામાં ઉપજી આવ્યો છે તેથી
 અવ્યક્ત ધ્વજા-મમતા તો રહેતી જ છે. દિશાઓનું માન બાંધી આરંભની
 ક્રિયાની હદ ન બાંધી હોય તો અમેરિકાની શોધ થતાં તેની સાથે ગમના-
 ગમન વ્યવહાર થતાં અમેરિકા જવાની અને ત્યાં વ્યાપાર-આરંભ સમારંભ
 કરવાની વ્યક્ત ધ્વજા થઈ આવતાં ત્યાં જવાનું બનવું પણ સંભવિત છે.
 મુખ્યમાં નજ માર્ગે જે પાણી આવે છે, તે પાણી જ્યાંથી આવે છે, તે
 ભાગ તો કોઈએ જ જોયો હશે. ધણુંએ તે તળાવ જોયું હોતું નથી, તો-
 પણ જે તે નજની ચક્લી ફેરવે છે, તો તેના વાસણમાં પાણી ભરાવા માટે

છે. જ્યાંસુધી ચકલી ખુલ્લી છે, ત્યાંસુધી પાણીનો પ્રવાહ વાસણમાં પડ્યા જ કરવાનો, ચકલી બંધ કરી કે તે પ્રવાહ અટકી જશે. તેવી રીતે આ જીવે લોકના ધણીખરા ભાગમાં પાપરૂપ પાણીનાં તળાવો બની રાખ્યાં છે. તૃષ્ણા-ધમ્મચાર્ય નળ દ્વારા તે પ્રવાહ અંતઃકરણરૂપ ટાંકીમાં આલ્સ્યો આવે છે. અવિરતિરૂપ ચકલી ખુલ્લી હોય ત્યાંસુધી તે પ્રવાહ આત્મારૂપ વાસણમાં ભરાતો જાય છે. વ્રત આદરી ચકલી બંધ કરવામાં આવે તો તરત તે પ્રવાહ આત્મામાં આવતો અટકી જાય. માટે જે વસ્તુનો હાલ પરિચય નથી, જે દેશમાં હાલ જતા નથી, તે વસ્તુનો અને તે દેશનો પણ જૂનગાળમાં ધણી વાર પરિચય-સંબંધ થએલ હોવાથી અને ભવિષ્યમાં પણ થવાનો સંભવ હોવાથી અસંબંધ અને અપરિચિત પ્રદેશની કિયાનો પણ નિરોધ કરવા, ધમ્મ-મમતાનો નિરોધ કરવા અને અવિરતિને વારસો અટકાવવા ખાતું બંધ કરવાની મારક પદ્ધતિઓ કરવાની આવશ્યકતા છે. (૫૧)

તુતીયાશ્રવ. પ્રમાદઃ ।

गवाक्षात्समीरो यथाऽऽयाति गेहं ।

तडागं च तोयप्रवाहः प्रणाल्याः ॥

गलद्वारतो भोजनाद्यं पिचण्डं ।

तथात्मानमाशु प्रमादैश्च कर्म ॥૫૨॥

આશ્રવનો ત્રીજો ભેદ પ્રમાદઃ.

અર્થ—જેમ ગોખ કે બારીઓમાંથી હવા ધરમાં આવે છે, જેમ ગરનાળામાં થઇ પાણીનો પ્રવાહ તળાવની અંદર આવે છે, જેમ ગળાના દારમાંથી અન્ન પાણી વગેરે ખોરાક જઠરમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ મદ, વિપય, કપાય, નિદ્રા અને વિકલ્પરૂપ પ્રમાદ દ્વારા કર્મનો પ્રવાહ નિરંતર આત્મામાં આલ્સ્યો આવે છે. કર્મને રોકવા મુશ્કેલી જીવોએ પ્રમાદનો દારને બંધ કરવાં જોઇએ. (૫૨)

વિવેચન—

મદ મિસય કસાય, નિદ્રા વિકદા પંચમા મળિયા ॥

પ પ પંચ પમાયા, જીવા વાદંતિ સંસારે ॥ ૧ ॥

અર્થાત—મદ, વિપમ, કપાય, નિદ્રા અને વિકદા એ પાંચ પ્રમાદ જીવોને સંસારમાં રખડાવે છે. કર્મબધના પાંચ હેતુઓમાં પ્રમાદ એ મુખ્ય હેતુ છે. આત્મામાં કર્મપ્રવાહને લાવવાનું તે મુખ્ય કાર છે. કામ, મદ, મોહ વગેરે અનેક દોષોનો સમાવેશ પ્રમાદમાં થાય છે. જાતિમદ, કુળમદ, બળમદ, રૂપમદ, તપમદ, યુતમદ, લાભમદ અને ઔશ્વર્યમદ એ આઠ પ્રકારના મદો જેનામાં રહે છે તે માણસ તત્ત્વચાન કે આત્મશ્રેયના ખરા લાભથી વંચિત રહે છે. સામગ્રી છતાં પણ રજાથી વિમુખ રહે છે તેથી મદ-અહંકારની ગણના પ્રમાદમાં કરવામાં આવી છે. તેમજ વિધવ્યવપદ કપાય-કલુષિત ઉંધસૂસી અને ગપાટા સપાટામાં રાચી રહેલો માણસ ખરા લાભને મેળવી શકતો નથી, તેથી આ બધાનો સમાવેશ પ્રમાદમાં સાત્ત્વકારોએ કરેલો છે. આ વર્ગીજ્ઞા ઉપરથી પ્રમાદ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ રક્ષવંચના-જિમ-સ્થા-અસત્ત્વ પ્રવર્તન થાય છે. જે કાળમાં જે શુભ કાર્ય કરવું જોઈએ તે ન કરતાં ઉલટી દિશામાં પ્રવર્તન કરવું-સમયને બર્થ ગુમાવવો તે પણ પ્રમાદ છે. આવા પ્રમાદને વરો દરેક જીવે ધણી તુકસાની ભોગવી છે. આ જીવને કર્મ છોડવાનો વખત નથી મળ્યો એમ નથી, વખત તો ધણી વાર મળ્યો, પણ પ્રમાદમાં સમય ગુમાવી નાંખ્યો. સાત્ત્વમાં ખડ્ જ કહ્યું છે કે “કા દાનિઃ સમપ્રજાતિઃ” મ્હોટામાં મ્હોટી તુકસાની જો કોઈ હોય તો તે સમપ્રજાતિ-સમયને બર્થ ગુમાવવો તે જ છે. મદાવીર પ્રશ્ન કહે છે કે,

દુમ્મપત્તર પંદરણ જહા । નિવદ્દ રાદગળાળ અચર ॥

ર્વ મજ્જપાળ જીવિયં । સમયં ગોયમ મા પમાયર ॥ ૧ ॥

કુસળો જદ બોલવિંદુર । થોવં ચિદ્દ દંવમાણર ॥

ર્વ.....છ. અ. ૧૦ ગા. ૧-૨.

અર્થાત—હે ગૌતમ! જો આ સામેના ઝાડમાં પીળાં યજ્ઞેલાં પાંખાં પાંદડાં એક પછી એક પડતાં જાય છે, તેવી જ રીતે દિવસ અને રાત્રિ-

ઓ પસાર થતાં માણસનું હૃદય પાકતું જાય છે અને થોડા જ વખતમાં હૃદયગીતો અંત આવી જાય છે. જેમ દારૂડાની અણી ઉપર લટકતું ઝાકળનું ખિંડુ પવનનો ઝપાટો લાગતાં તરત પડી જાય છે, તેમ મનુષ્યની હૃદયગીતો તરત અંત આવી જાય છે, માટે ધર્મના કાર્યમાં કે આત્માનું શ્રેય સાધવામાં એક દાણનો પણ પ્રમાદ ન કરવો, એક દાણ પણ વ્યર્થ શુભાવવી નહિ. મનુષ્યની હૃદયગીતો પ્રત્યેક સમય કર્મના પ્રવાહને આત્મામાં પ્રવેશ કરતાં અટકાવવામાં અને પ્રાચીન કર્મોને દૂર કરવામાં વપરાય તો જ જીવનનો સહૃદય થયો ગણાય. ખીજી હૃદયગીતોની મારફત મનુષ્યની હૃદયગીતો કિંમતી છે. “દુઃસદે સલ્લ માણસો મરે” મનુષ્યની હૃદયગીત મળવી દુર્લભમાં દુર્લભ છે. તેનો એક દાણ લાખો અને કરોડો સોનાઢોરો કરતાં વધારે કિંમતી છે. તેનો યથેચ્છ ગમે તેવી રીતે ઉપયોગ કરવો કે તેને વ્યર્થ શુભાવી નાંખવો એ ચલાવી ભેટાય તેવી વાત નથી. પ્રત્યેક દાણ સાવચેતી-અપ્રમાદમાં જ પસાર થવો જોઈએ. “મારંદયસીવ ચોલ્લવત્તો” મારંડ પક્ષીની મારફત સાવધાન રહેવું. કોષ, માન, માયા, લોભ, ઇર્ષ્યા, અસુખા, મદ, મોહ વગેરે છુટારાઓનું એટલું બધું પરિભળ છે કે આત્માની પ્રમત્તાવરચામાં તેઓ એકદમ આત્મિક સંપત્તિ છુટી જાય છે અને આત્મિક સંપત્તિને સ્થાને કર્મનો કચરો ભરી દે છે, માટે તેમનાથી બચવાને અપ્રમાદ સેવવાની અને પ્રમાદને દૂર કરવાની ઘણી જરૂર છે. શ્લોકમાં જે ત્રણ દેહાંતો બતાવ્યા છે, તે બહારની વસ્તુ અંદર આવવાની સરખામણીમાં ઉપયોગી છે. ત્રણે દેહાંતોમાં જેમ આવક છે તેમ જવક પણ છે. જવક ન હોય તો ત્રણેમાં બગાડ થાય છે, જહરમાંથી જવક બધે થાય તો અજીર્ણ થાય, તળાવની જવક બધે રહે તો તેની પાણી જૂટી જાય, અને તળાવનો અંત આવે, હવા પણ નિરંતર આવ્યા જ કરે, પણ જવાનો માર્ગ ન હોય તો ચરદી થાય, તેમ આત્મામાં પણ પ્રમાદને માર્ગે કર્મની આવક ચાલુ રહે અને જવક હોય નહિ તો તેથી કર્મનું દબાણ થતાં આત્માની કદંગી રિયતિ થાય, માટે પ્રમાદ દૂરાંએ આવેલા કર્મને અપ્રમાદથી દૂર કરી આવતાં નવાં કર્મોને રોકવા પ્રયાત્ન કરવો. (૫૨)

ચતુર્થાશ્રવઃ કપાયઃ ।

નિશાયાં વને દુર્ગમે નિઃસહાયા-

હરન્તે ધનં દસ્યવો ભીતિયુક્તાઃ ॥

કપાયાસ્તુ નક્તંદિવં સર્વદેશે ।

કુકર્માસ્ત્રમાશ્રિત્ય શક્તિં હરન્તિ ॥૫૩॥

આશ્રવનો ચોથો ભેદ કપાય.

અર્થ—કોપ, માન, આયા અને લોભ એ ચાર કપાયો કહેવાય છે. આ ચાર કપાયો મ્હોટામાં મ્હોટા હુટારા છે. પેલા ધનને હરનારા હુટારા તો રાત્રે જ ચોરી કરે છે, તે પણ જ્યાં માણસની આવજ ન હોય તેવા જંગલમાં કે ગ્રામ્ય પ્રદેશમાં, તેમાં પણ પોલીસનો સ્વાર કે ભોમીઓ માણસ સહાયક ન હોય તો તે હુટારા શ્રીમંતોને હુટે છે, તે પણ નિર્ભયપણે નહિ કિન્તુ પકડાઈશું તો માર્યા જઈશું એવી બીક રાખે છે; ત્યારે કપાય રૂપી હુટારા તો રાત્રે કે દિવસે જંગલમાં કે વસતિમાં નિર્ભયપણે તીવ્ર રસવાળાં અશુભ કર્મરૂપ શસ્ત્રો ફેંકીને આત્માની જ્ઞાનસંપત્તિ આરિગ્ર્યસંપત્તિને હુટયા કરે છે. હે ભદ્ર! આત્મસંપત્તિ બચાવવી હોય તો કપાય રૂપી હુટારાઓથી સાવચેતપણે દૂર રહે (૫૩)

વિવેચન—આ કાવ્યમાં કપાયને હુટારાની ઉપમા આપી તેની ભયંકરતા દર્શાવી તેનાથી બચવાની સૂચના કરી છે. સોઠવિહિન હુટારા કરતાં આ આધ્યાત્મિક હુટારા કપાયોમાં વિરોધતા એ છે કે તે સંપત્તિ હુટવાડું અને સંપત્તિગૃહને બગાડવાનું કામ કરે છે. પેલા હુટારાઓ માત્ર ધનવાનના ઘરમાંથી ધન હુડી આઘ્યા જાય છે ત્યારે આ હુટારાઓ આત્માની સંપત્તિને હુડી ત્યાં જ નિવાસ કરે છે અને જ્ઞાનાવરણીય આદિ આડે કર્મની વર્ગજ્ઞાનો ત્યાં જમાવ કરી આત્મભૂમિને નિઃસ્તત્ત્વ નીરસ અને મુગ્ધ બનાવી દે છે, એટલું જ નહિ પણ આત્માને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવે છે, દુર્ગતિ દ્વેષમાં પડાવી દે છે, મદુર્ક—

કોહો ય માણો ય અણિગ્ગદિયા । માયા ય છોમો ય પવહ્માણા ॥
 ચત્તારિ ઇ ઇ કસિણ કસાયા । સિંચંતિ મૂલાર્દં ઘુણભવસ્સ ॥ ૧ ॥

દશ. અ. ૮.

અર્થાત—ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કપાય વૃદ્ધિગત થઇ પુનર્જન્મના મૂળનું સિંચન કરે છે, અર્થાત—જન્મ મરણની વૃદ્ધિ કરે છે. કપ=સંસાર+આય=લાભ—એ શબ્દાર્થ પ્રમાણે પણ કપાયનો અર્થ સંસારપ્રાપ્તિ-સંસારવૃદ્ધિ એવો થાય છે. છ રસમાં કસાવણો એક રસ છે, તે રસ મોદામાં નાખતાં મોદું ખરાબ થઇ જાય છે, તેના ઉપર અણુગમે છૂટે છે. તેમ કપાયનો કટુ રસ આત્માને ધણો ખરાબ લાગે છે. તેથી આત્મા જ નહિ પણ મન અને શરીરમાં પણ રિક્તિયા ઉત્પન્ન થાય છે. કપાયવાળો માણસ જનસમાજને પણ ગમતો નથી. તે સર્વત્ર અપ્રિય થઈ પડે છે. કપાયો સદ્ગુણને ખાળવામાં અગ્નિસમાન છે. મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે—

કોહો પીદં વળાસેદ્ । માણો વિણયનાસણો ॥

માયા વિતાણિ નાસેદ્ । છોમો સચ્ચવિણાસણો ॥ ૧ ॥

દશ. અ. ૮.

અર્થાત—ક્રોધ પ્રતિનો વિનાશ કરે છે, માન વિનય-નમ્રતાનો નાશ કરે છે, માયા-કપટ મિત્રતાનો નાશ કરે છે અને લોભ સર્વ ગુણોનો નાશ કરે છે. કપાયના આવેશમાં માણસની બુદ્ધિ અને વિચારશક્તિ ગુમ થઇ જાય છે. તેથી બાપાનો વિવેક જતો રહે છે, ન બોલવાનું બોલી જવાય છે, વિનય અને સમ્મતા જતી રહે છે, કિંબદ્ધના માણસની માણસાઇ પણ કપાયના આવેશમાં ચાલી જાય છે. જેને નમસ્કાર કરવો જોઈએ તેની રહામે લાકડી ઉચકાય છે, શાંતિને રથાને ક્રોધ થાય છે, બધી શુભ પ્રવૃત્તિઓ કપાયના આવેશમાં અશુભ પ્રવૃત્તિરૂપે પલટાઇ જાય છે, ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચારમાં અમુક સારો અને અમુક ખરાબ એમ કહી શકાય જ નહિ. તે ચારે ખરાબમાં ખરાબ છે. ચંડાળ ચોકડીની ઉપમા તેને ખરાબર લાગુ પડે છે. જેના હૃદયમાં આ ચંડાળ ચોકડીનું સામ્રાજ્ય રહેતું

હોય તે માણસ આહાણુ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્યના કુળમાં ઉત્પન્ન થયો. હોય તો પણ તે ચંડાળ બરાબર છે. ચંડાળના કુળમાં જન્મેલ જન્મચંડાળ છે, ત્યારે કષાયના આવેશવાળો કર્મચંડાળ કે ગુણચંડાળ છે.

દૃષ્ટાંત—એક વખત એક આહાણુ રસ્તામાં ચાલ્યો હતો. રહો-મેથી એક ચંડાળ-મંગીઓ આવતો હતો. બંનેની ક્ષરતચુકથી બંનેનો સ્પર્શ થઈ ગયો. આહાણુને ચંડાળનો સ્પર્શ થયો જાણવામાં આવ્યો કે એકદમ આંખો લાલચોળ કરી બહુટી ચડાવી ચંડાળને ગાળો દેવા લાગ્યો. ચંડાળે કહ્યું, મહારાજ ! મારા ઉપર કેમ ગુસ્સે ધાઓ છો ? આમાં જોટલી મારી બૂલ છે તેટલી જ તમારી પણ બૂલ છે. તમે જો બરાબર જોઈને ચાલ્યા હોત તો મને અડત નહિ. આથી આહાણુ વધારે ગુસ્સે થઈ ગમે તેમ ખોલવા લાગ્યો. અલ્યા આંધળા ! મને અમડાવીને તું મહારી બૂલ કહાડે છે ? અધમ પાપી ! તારી જાતિ જ નીચ છે, તું પોતે પણ નીચ છે, તમારો બધાનો સંહાર કરેલો જોઈએ. આવી રીતે આહાણુ ખૂન ગુસ્સાથી અને ગુસ્સાથી ખોલવા મંડ્યો, એટલે ચંડાળ કંઈ પણ જવાબ ન દેતાં આહાણુની નજીક આવી આહાણુને પોતાની બાથમાં લીધો. જાણે કે હેતથી તેને મળતો હોય તેમ પોતાની છાતી સરસો દબાવવા લાગ્યો. આહાણુ ખૂન મરાણુ મચાવ્યું, પણ ચંડાળે તો મૌન રહીને મજબૂત રીતે આહાણુને પકડી રાખ્યો. માણસોએ ઊડવાનું કહ્યું તોપણ તેણે ન માન્યું. આખર પોલીસના સિપાઈઓ અને જમાલર કે ફોજદાર લોકો આવી ચડ્યા, તેમણે આહાણુને ઊડાવ્યો અને ચંડાળને ધમકી આપી. તેઓ પૂછવા લાગ્યા કે આહાણુને તો કેમ પકડ્યો ? ત્યારે ચંડાળે કહ્યું કે એ મહારો બાધ છે, તેને હું પ્રેમથી ભેટ્યો. તેમણે પૂછ્યું એ આહાણુ છે, તું ચંડાળ છે, એ તારો બાધ કેમ થાય ? તેણે કહ્યું, એના કાઠામાં ગુસ્સો-ક્રોધ છે તે ચંડાળ છે તે મારો બાધ થાય. હું જન્મચંડાળ છું, એ ગુણકર્મચંડાળ છે. નહિતો વગર અપરાધે મહારા ઉપર આટલો ક્રોધ તે કરત નહિ, પણ એના કાઠામાં બેઠેલો ચંડાળ જ્યારે મને મળવા આવ્યો ત્યારે મારે પણ તેને મળી આવકાર આપવો જોઈએ. તેમ મેં ક્યું તે કાંઈ ખોટું નથી. આ યુક્તિ.

યુક્ત ભાષણ સંભળી બાહ્યરૂપે અયોગ્ય ક્રોધ માટે ઠપકો આપી સૌ સૌને ઠેકાણે ગયા.

ખીછ રીતે કહીએ તો આ ચારે આંતરિક દુશ્મન છે. માણસના અંતરમાં નિવાસ કરી અંતરનો જ નાશ કરે છે. જે કાળે બેસે છે તેને કાપે છે. આત્માનું સદા અદિત સાધે છે. :માટે કષાયરૂપ આત્માને અટકાવવાને ક્ષમા, મૃદુતા, સરળતા અને સંતોષનો મજબૂત કિલ્લો બાંધવો જોઈએ. ક્રોધની રહામે ક્ષમા, માનની રહામે મૃદુતા, માયાની રહામે સરળતા અને લોભની રહામે સંતોષને ઉમા રાખવાથી કષાયનો પરાજય થઈ શકે એ વાત બૂધી જવાની નથી. (૫૩)

પદ્મમાશ્રવો યોગઃ ।

સુવૃષ્ટૌ યથા નો નદીપૂરરોધઃ ।

પ્રવૃત્તૌ યથા ચિત્તવૃત્તેર્ન રોધઃ ॥

તથા યાવદસ્તિ ત્રિધા યોગવૃત્તિ—

ર્ન તાવત્પુનઃ કર્મણાં સ્યાન્નિવૃત્તિઃ ॥૫૪॥

આશ્રવનો પાંચમો ભેદ યોગ.

અર્થ—મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ તે યોગ કહેવાય છે. નદીના મૂળમાં ધોધમાર વરસાદ વરસતો હોય ત્યારે જેમ નદીનું પૂર રોકવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે અથવા બાવદારિક ઔપાધિક પ્રવૃત્તિ ચાલુ હોય તે વખતે ચિત્તની વૃત્તિઓને રોકવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે તેવી રીતે જ્યાંસુધી મન વચન અને કાયાના દુષ્ટ યોગની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહે છે ત્યાંસુધી કર્મોની નિવૃત્તિ સાધી શકાતી નથી, કેમકે યોગાશ્રવ પણ કર્મના પ્રકૃતિજન્ય અને પ્રદેશજન્ય સદાયક છે, માટે યોગને પણ અટકાવવો જોઈએ. (૫૪)

વિવેચન—યોગ એટલે જોડાણ. આત્માનું કર્મની સાથે જોડાણ નથી થાય તે યોગ, અથવા નથી આત્માનું બાહ્ય સદૃષ્ટિ સાથે બાહ્ય પ્રવૃત્તિ સાથે

જોડાણ થાય તે યોગ. તે ત્રણ પ્રકારનો છે. મનોયોગ, વચનયોગ અને કાય-
 યોગ. પ્રવૃત્તિ, વ્યાપાર, ચેષ્ટા, ક્રિયા એ ચખ્છો પણ યોગના પર્યાવાચક
 એકાર્થક છે. આત્મા સ્વતઃ શુદ્ધસ્વભાવે નિષ્ક્રિય છે, પણ કર્મને યોગે સ્ફુરેલા, ચેષ્ટા,
 ક્રિયા, પ્રવર્તન થાય છે. તે પ્રવૃત્તિ મનદ્વારા વચનદ્વારા અને કાયદ્વારા થાય છે.
 તેથી પ્રવર્તન-યોગનો વિભાગ ત્રણ પ્રકારે કર્યો. આ ત્રણે યોગનો પ્રવાહ
 પ્રચંડપણે ચાલે છે ત્યારે તે દંડરૂપ ગણાય છે. દંડ પણ ત્રણ છે. મનદંડ,
 વચનદંડ અને કાયદંડ. ગુન્હેગાર જેમ ગુન્દાથી દંડાય છે તેમ આત્મા પણ
 મન, વચન અને કાયાની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિથી દંડાય છે. માટે દુષ્ટ યોગને દંડ તરીકે
 ઓળખાવ્યા છે. જેઠ માસના નદીના પ્રવાહની પેઠે મન, વચન અને કા-
 યાના યોગનો પ્રવાહ ધીમે ધીમે મંદ પડી જતાં દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ તદ્દન બંધ પડી
 જાય ત્યારે યોગને સ્થાને શુભિની નિષ્પત્તિ થાય છે. શુભિ પણ ત્રણ છે.
 મનશુભિ, વચનશુભિ, અને કાયશુભિ. ત્રણ દંડ બ્યારે કર્મના પ્રવાહને અવિ-
 નિચ્છલપણે આત્મતજાવમાં આવવા દે છે ત્યારે ત્રણ શુભિઓ તે પ્રવાહને
 અટકાવે છે. સામાન્ય જીવોથી જોડે યોગ સર્વથા અટકી શકતો નથી કેમકે
 કેવળી યથા પછી તે પણ તેરમે શુણ્ઠાણે યોગ રહે છે અને તે નિમિત્તે
 ધરિયાવહી ક્રિયાનો બંધ થાય છે. માત્ર ચૈદ્યમે શુણ્ઠસ્થાને જ અયોગ અવસ્થા
 પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યારે જ સર્વથા કર્મબંધ અટકે છે. તોપણ અશુભ
 યોગને અટકાવવાને જનતા પ્રયત્ન કરેલા જોઇએ. શુભિ મેળવવા જેટલી
 શક્તિ ન મળે ત્યાંસુધી સમિતિ મેળવવા કોશીશ કરવી જોઇએ. વચન અને
 કાયયોગ કરતાં મનોયોગનું જળ વધારે છે. અન્યથો થોડા વખતમાં ધણાં
 કર્મે બાંધી ચકાય છે તેમ છોડી પણ ચકાય છે. તાંડુલીઓ મચ્છ કે જે
 મગરમચ્છની આંખની પાંપણમાં પેદા થાય છે, તાંડુલ-ચોખા જેવડું જેનું
 શરીર હોય છે, માત્ર એક અંતઃકૂર્તનું જેનું આયુષ્ય હોય છે, વચન અને
 કાયાની પ્રવૃત્તિ ન ચર્તા માત્ર મનમાં જ તે હિંસાના વિચાર કરે છે. હું જો
 આ મગર જેવડો મ્હોરો હોત તો મગરના પેટમાં આવતા જળચર જીવો
 પૈકી એકને પણ બહાર કઢાડત નહિ. આ મગર કેવો મૂર્ખ છે કે બધા
 જીવોને પાણીની સાથે બહાર કઢાડી નાંખે છે. બસ, આવી દુષ્ટ માનસિક

ચિંતવનામાં એક મુદ્દર્તમાં તે જાંઘી પૂરી કરી દુષ્ટ અધ્યવસાયમાં મરણ પામી સાતમી નરકે તેનીસ સાગરોપમને આયુષ્યે ઉત્પન્ન થાય છે.

દૃષ્ટાંત—પ્રસન્નચંદ્ર રાજાને વૈરાગ્ય થવાથી રાજ્ય વારસ કુમારની ન્હાની ઉમ્મર છતાં મંત્રીઓને રાજ્ય બળાવી દીક્ષા ધારણ કરી, મહાવીર સ્વામીની સાથે વિચરતાં એકદય તે રાજગૃહી નગરીની બહાર એક ઉદ્યાનમાં ઝાડ નીચે ધ્યાન ધરી ઉભા છે. તે વખતે મહાવીર પ્રભુને વાંદવા શ્રેણિક રાજાની સ્વારી રસાલા સાથે ત્યાં યજ્ઞને નીકળી, સુમુખ અને દુર્મુખ નામના બે યોદ્ધાની દૃષ્ટિ પ્રસન્નચંદ્ર રાજાને ઉપર પડી. સુમુખ સ્વભાવે સજ્જન હતો ત્યારે દુર્મુખ દુર્જન હતો. કોઈ પણ માણસમાંથી ખામી શોધી કઢાડી તેની નિન્દા કરવાનો તેનો સ્વભાવ હતો. તે સ્વભાવાનુસાર સુમુખે જ્યારે મુનિના વૈરાગ્ય અને ધ્યાનદયાની પ્રશંસા કરી ત્યારે દુર્મુખે તેનું ખંડન કર્યું અને કહ્યું કે એ મહાપાપી છે. ન્હાની ઉમ્મરના છોકરાને મૂકીને દીક્ષા લીધી, પણ તેનો દુસ્મન તેના રાજ્ય ઉપર ચઢી આવી મંત્રીઓને ખુટવી છોકરાને મારી તેનું રાજ્ય પડાવી લેશે તેની જવાબદારી એને સિર છે. રાજ્યને જોખમમાં નાંખી સંસારનો ત્યાગ કર્યો તેમાં એનું શું કલ્યાણ થશે ? દુર્મુખના શબ્દો મુનિના કર્ણપુટ સાથે અથડાતાંની સાથે ધ્યાનમાં બંગ પડ્યો. મનોવૃત્તિનું હત્યાન થયું. વચનયોગ અને કાપયોગ રિથર હતા પણ એ સર્વનું બળ જાણે મનોયોગને મળ્યું હોય તેમ મન એક ક્ષણમાં જ્યાં યુદ્ધ ચાલે છે ત્યાં પહોંચી ગયું. સંકલ્પ વિકલ્પ તર્ક વિતર્ક અને દુસ્મનને મ્હાત કરવાની દરેક ક્રિયામાં તે પ્રવૃત્ત થઈ ગયું. માનસિક જીવનના મેદાનમાં જ સામસામા સૈન્યની કલ્પના કરી યતુના સૈન્યની રક્ષામે પોતાના લશ્કરને મોખરે ઉભા રહી માનસિક યોગથી પ્રસન્નચંદ્ર લડાઈની રમતમાં રમવા લાગ્યો. આ સગથે શ્રેણિક રાજાએ નમન કરી મહાવીર સ્વામીને પ્રશ્ન કર્યો કે, મહારાજ ! પ્રસન્નચંદ્ર તપસ્વી મુનિ કે જેને મેં હમણાં જ ઉત્કટ ધ્યાનમાં નિમગ્ન થએલા જોવા, તેમના આયુષ્યનો આ વખતે બંધ પડે તો ક્યાંનું આયુષ્ય બંધાય ? મહાવીરે કહ્યું, હે શ્રેણિક ! આ વખતે પડેલી નરકનું આયુષ્ય બંધાય. શ્રેણિકને આથી વિસ્મય થયો. આવા મુનિઓ જ્યારે નરકનું

આયુષ્ય બાધે ત્યારે ખીજાઓની સી ગતિ સમજવી ? આમાં કાંઈક મર્મ ન-
જાય છે. તેથી ખીજા વાર પૂછ્યું તો ખીજા નહિનું, થોડી વાર પછી ત્રીજા, ચોથી,
પાંચમી, છઠી અને સાતમી નહિનું આયુષ્ય બાધે એમ અનુક્રમે કહ્યું. દરમિયાન પ્ર-
સન્નચંદ્ર માનસિક ભુવનના મેદાનમાં લડતાં લડતાં બાધામાંનાં તીર યુદ્ધી જવાની
કલ્પના કરે છે અને માયાનો સુકુટ ફેંકવાના ધરાદાથી માયે હાથ મૂકવા જાય
છે, ત્યાં સુકુટને બદલે લોચ કરેલ મસ્તક જણાયું. ત્યાં બાન આબુ કે અરે
હુ તો સાધુ થયો છું. મન, વચન, કાયાથી સર્વ પાપસ્થાનકર્તા પચ્ચ-
ખાણુ કર્યા છે. રાજ્યને અને મારે શું લેવા દેવા છે ? લડાઈને ને મારે શો
સંબંધ ? અરેરે ! મેં આ શું દુષ્ટત્વ કર્યું ? મહાઈ મન શામાટે ખડ ખા-
વાને લડાઈના મેદાનમાં ગયું ? બહુ ખોટું થયું. આમ પચ્ચાતાપ કરતાં તે
ઉચ્ચ શ્રેણિપર ચઢડયા. શ્રેણિકે પૂછ્યું, મહારાજ ! આ સમયે પ્રસન્નચંદ્ર મુનિ
ક્યાંનું આયુષ્ય બાધે ? મહાવીરે કહ્યું, આ સમયે તેણે નહિના આયુષ્યના
દસિયા ઉડાડી દીધા છે. આયુષ્ય બાધ પડે તો દુરા ગતિનું આયુષ્ય
બાધે. થોડી વાર પછી કહ્યું કે પહેલા દેવલોકનું યાવત્ સર્વાર્થસિદ્ધ મહા-
વિમાનનું આયુષ્ય બાધે. ક્યાં સાતમી નહિ અને ક્યાં સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિ-
માન ! !. એક ધડીમાં આટલું બધું પરાવર્તન ? ! મહાવીરે કહ્યું, હે શ્રેણિક !
આ બધું મનના વેગને આભારી છે. એટલું જ નહિ પણ જો આ દેવ-
તાઓ પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિનો કેવળ મહોત્સવ કરવા જાય છે. આટલી વા-
રમાં તો તેણે મારે ધનધાતી કમેને ખપાવી દીધાં અને કેવળ જ્ઞાન કેવળ
દર્શન ઉત્પન્ન કર્યાં.

“મન एव महत्पाणां । कारणं बन्धमोक्षयोः” ॥

અર્થાત—બાધનું અને મોક્ષનું કારણ ‘મન જ છે’ એ વાત ખોટી
નથી. શ્રેણિક રાજને પણ ખાત્રી થઈ કે મનનો વેગ અસાધારણ છે. વચન-
યોગ અને કાયયોગ સાથે પણ મનયોગ તો એતપ્રેત-આપક છે. મન
વિના વચન અને કાયા પણ કામ કરતાં નથી. તેથી મનને પકડવાનો
પ્રયાસ કરવો. ખરાબ વાસના અને ખરાબ સંસ્કારોથી મનને બગાડવું.
મનની જેટલે અંશે અશુદ્ધિ થશે તેટલે અંશે યોગની દુષ્ટતા થશે. જેમ

જેમ દુષ્ટ યોગ તેમ તેમ કર્મની વૃદ્ધિ-આશ્રવનો વધારો થશે, માટે પ્રથમથી મનનાં દૂષણોને દૂર કરવાં. જોકે નદીના પૂરને અટકાવવાના કામ કરતાં આ કામ વધારે મુશ્કેલ છે, તથાપિ અશક્ય તો નથી જ. ગીતાના છંદા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે—

ચચ્ચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ । પ્રમાથિ ચલવદ્દૃઢમ્ ॥

તસ્યાહં નિર્મહં મન્યે । વાયોરિવ સદુષ્કરમ્ ॥ ૧ ॥

અસંશયં મહાવાહોઃ । મનોદુર્નિર્મહં ચલમ્ ॥

અમ્યાસેન તુ કૌન્તેય । વૈરાગ્યેણ ચ મૃદ્યતે ॥ ૨ ॥

અર્થ—હે કૃષ્ણ ! માણસનું મન ખૂબ ચંચળ છે, માણસને દહાવી દે તેવું બલવાન અને મજબૂત છે, તેનો નિઃશ્વ કરવો તે વાયુના ઉપર મત્તા મેળવવા બરાબર મુશ્કેલ છે. હે અર્જુન ! મન ચંચળ છે એ વાત તો ખરી પણ તેનો નિઃશ્વ ન થઈ શકે તે ખરું નથી; અવગત તે દુર્નિઃશ્વ એટલે મુશ્કેલીથી કમજો થઈ શકે તેવું છે, પણ પ્રયત્નથી કમજો થઈ શકે. તેને પકડવાનાં બે સાધન છે. અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય. પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં પણ “અમ્યાસવૈરાગ્યામ્યાં તત્તિરોધઃ” અર્થાત્—અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી પણ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ થાય છે, એમ બે સાધનો બતાવ્યાં છે. વૈરાગ્યપૂર્વક સતત અભ્યાસ હોય તો જ આ આશ્રવ ઉપર જય મેળવી શકાય છે. દૈવ પ્રયત્ન વિના આંહિ ફતેહ મળી શકતી નથી. માટે દૈવ પ્રયત્નવાન અને બહુપરિશ્રમ થઈ મનોનિઃશ્વ કરવાને હૃદય થઈ વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ સુધારી ક્રમે ક્રમે આશ્રવનો નિરોધ કરતા રહેવું, એ આ ભાવનાનું રહસ્ય છે. (૫૪)

આશ્રવકર્મચન્ધપો. કાર્યમારણતા ।

પ્રદેશા અસંખ્યા મતા આત્મનો જ્ઞે—

નિવદ્ધા અનન્તૈશ્ચ કર્માણુભિસ્તે ॥

ન તદ્વન્ધને કારણં વિદ્યતેડન્ય—

દ્વિહાયાશ્રવાન્ પશ્ચ મિધ્યાત્વમુખ્યાન્ ॥૫૫॥

આશ્રવ અને કર્મબંધનો કાર્યકારણ લાવ.

અર્થ—આત્માના અસંખ્યાતા પ્રદેશ છે તેમાંના એકેક પ્રદેશે અનંતાનંત કર્મની વર્ગણા લાગેલી છે. તે કર્મવર્ગણાને ગ્રહણ કરવામાં અને આત્મપ્રદેશની સાથે તેનો બંધ કરવામાં મિથ્યાત્વ, અવ્રત, પ્રમાદ, કપાય અને યોગ એ પાંચ આશ્રવ વિના બીજું કંઈ પણ કારણ નથી, અર્થાત્ બૃત્કાળમાં જે કર્મની વર્ગણાઓ ગ્રહણ કરી, વર્તમાનમાં ગ્રહણ કરે છે અને ભવિષ્યમાં ગ્રહણ કરશે, તે સર્વ પાંચ આશ્રવને અધીન છે. કર્મબંધ કાર્ય, અને પાંચ આશ્રવો કારણ-હેતુ છે. કર્મબંધના જેટલા હેતુઓ છે તે આ પાંચમાં સમાધ ન્યા છે. (૫૫)

૧વચેચન—કોઇ પણ વસ્તુના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ તે એટલે મુધી કે જનાથી સૂક્ષ્મ વિભાગની કલ્પના પણ થઇ શકે નહિ તેવા સૂક્ષ્મ વિભાગો કલ્પવામાં આવે, તે સૂક્ષ્મ વિભાગો તે વસ્તુના પ્રદેશ કહી શકાય. આત્માના આવા અસંખ્યાત અંશો કલ્પવામાં આવ્યા છે. તે અંશો ચૂર્ણ કે સોડની માફક છૂટા પડી જતા નથી, કિન્તુ સદા આત્મામાં સંલગ્ન જ રહે છે, તો પણ સમજવાની ખાતર તે શાસ્ત્રકારે દર્શાવ્યા છે. તે અસંખ્યાત પ્રદેશ સોઠના આકાશપ્રદેશ જેટલા છે. પ્રત્યેક આત્મપ્રદેશે કર્મના અણુઓના સમૂહો વળગેલા છે. અમુક પ્રકારના અણુઓના સમૂહને 'વર્ગણા' એવી સંજ્ઞા શાસ્ત્રકારે આપેલી છે. આવી અનંતાનંત વર્ગણા એકેક પ્રદેશે લાગેલી છે. તેથી આત્માની અનેક શક્તિઓ તે કર્મવર્ગણાની નીચે દબાઈ ગયેલી છે. તેથી આપણી પાસે દૂરના સૂક્ષ્મ પદાર્થો જાણવાની અનંત જ્ઞાનશક્તિ હોવા છતાં જાણેની વસ્તુ પણ બરાબર જાણી શકતાં નથી. અનંત દર્શનશક્તિ હોવા છતાં સૂક્ષ્મ અને દૂરની વસ્તુઓનું સ્પર્શ તાથી દર્શન થઇ શકતું નથી. અનંત વીર્ય-સામર્થ્ય હોવા છતાં એક સાધારણ કાર્યમાં પણ નબળાઈ અને લય પ્રતીત થાય છે. તેનું કારણ માત્ર કર્મોનું આવરણ કે બંધ છે, અને બંધના હેતુઓ મિથ્યાત્વ, અવિરાત, પ્રમાદ, કપાય અને જોગ એ પાંચ છે. કોઇ પણ અનિષ્ટ પરિણામ અટકાવવું હોય તો તેનો ઉપચાર બે રીતે કરવો જોઇએ. એક તો તે ૫-

રિણુમના કારણેનું અન્વેષણ કરી તે કારણો દૂર કરવાં, ખીજું તે પરિણામ ત્યાંથી જ અટકી જાય-આગળ ન વધે તેવા ઉપાયો લેવા જોઈએ. જેમ એક તળાવમાં પાણીનો એકદમ ધસારો ચવાથી પાળ તૂટી જતી હોય અને પાણીનો ખગાડ થતો હોય તેને અટકાવવો હોય તો પ્રથમ પાણીની આવક બંધ કરવી જોઈએ અને પછી પાળનું સમારકામ કરવું જોઈએ. આવક ચાલુ હોય તો સુધારેલી પાળ શરીયા તૂટી જશે; અથવા તાવના દરદીનો તાવ અટકાવવો હોય તો પ્રથમ જેનાથી તાવ આવતો હોય તે કારણ દૂર કરવું જોઈએ અને પછી વર્તમાન તાવને અટકાવવા ઔષધોપચાર કરવો જોઈએ. તાવ આવવાનાં કારણો ચાલુ હોય તો ઔષધોપચાર કર્યા છતાં તાવ તો આવવાનો જ. તેવી રીતે કર્મની અનિષ્ટ પરિણતિ અટકાવવા કર્મ-બંધના હેતુ મિથ્યાત્વ આદિ આશ્રવને અટકાવવા જોઈએ અને પછી જીનાં કર્મોને ઝાટકવા નિર્જરાનો ઉપાય લેવો જોઈએ. (૫૫)

- પચાશ્રવણાં વિશેષપ્રકારાઃ ।

चतुर्ये च पूर्वे प्रकाराश्च पञ्चा—

ऽधिका विंशतिः सूर्यभेदो द्वितीयः ॥

तृतीयो दशार्द्धप्रकारः प्रतीतो ।

दश स्युर्विधाः पञ्चमे पञ्चयुक्ताः ॥૫૬॥

પાંચ આશ્રવના વિશેષ પ્રકારો.

અર્થ—પ્રથમ આશ્રવ મિથ્યાત્વ અને ચોથો આશ્રવ કપાય, એ બંનેના પચીસ પચીસ ભેદ છે, બીજા અત્રત આશ્રવના બાર ભેદ છે, ત્રીજા પ્રમાદ આશ્રવના પાંચ ભેદ અને પાંચમા યોગ આશ્રવના પંદર ભેદ છે. અર્થાત્ મિથ્યાત્વના ૨૫, અત્રતના ૧૨, પ્રમાદના ૫, કપાયના ૨૫ અને યોગના ૧૫ ભેદ, એકંદરે પાંચ આશ્રવના ૮૨ ભેદ શાસ્ત્રકારોએ દર્શાવ્યા છે. (૫૬)

વિવેચન—આ કાવ્યમાં પાંચ આશ્રવના ૮૨ બેઠ સંખ્યાથી મળ્યા છે. તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે.

મિથ્યાત્વ ૪૫.

- ૧ અભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ—સમજીને કે સમજ્યા વિના ખોટી વાતને આશ્રવપૂર્વક પકડી રાખવી.
- ૨ અનભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ—ગુણ અવગુણ પારખ્યા વિના અસત્યને પણ સત્યની પંક્તિમાં ગણવું.
- ૩ અભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ—ખોતાની વાત ઉપર લાવવાને સૂત્રના અર્થ મરડી કુચુક્તિ લગાડવી.
- ૪ સાંશયિક મિથ્યાત્વ—ગીતાર્થને પૂછવાથી લાજ નરો એવા ભયથી જીનવચનમાં ઉપજેલી શંકાનું સમાધાન ન કરતાં સંશય વેધા કરવો.
- ૫ અણુભોગ મિથ્યાત્વ—નિશાથી બેભાન થએલ માણસની પેઠે સારા સાર, જીવાજીવ, પુણ્યપાપ વગેરે કંઈ પણ ન જાણવું.
- ૬ લોકિક મિથ્યાત્વ—લોકિક પર્વ, લોકિક તીર્થ, લોકિક દેવ દેવતાઓની માન્યતા કરવી.
- ૭ લોકોત્તર મિથ્યાત્વ—લોકોત્તર (જૈનના) દેવ, ગુરુ, ધર્મની માન્યતા કરવી, જૈદિક કામનાથી તપ વગેરે કરવું.
- ૮ કુપ્રાવચન મિથ્યાત્વ—પાખડીનાં શાસ્ત્રોને માનવાં.
- ૯ વીતરાગના માર્ગથી ન્યૂન પ્રરૂપણા કરે તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૦ વીતરાગના માર્ગથી અધિક પ્રરૂપણા કરે તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૧ વીતરાગના માર્ગથી વિપરીત પ્રરૂપણા કરે તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૨ ધર્મને અધર્મ રૂપે માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૩ અધર્મને ધર્મ રૂપે માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૪ જીવને અજીવ માને તે મિથ્યાત્વ.

- ૧૫ અજીવને જીવ માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૬ જીનમાર્ગને અન્ય માર્ગ માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૭ અન્ય માર્ગને જીનમાર્ગ માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૮ સાધુને કુસાધુ માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૯ કુસાધુને સાધુ માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૨૦ મુક્તને (મોક્ષ ગયેલાને) અમુક્ત માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૨૧ અમુક્તને મુક્ત માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૨૨ અવિનય મિથ્યાત્વ—વિનય કરવાયોગ્યનો વિનય ન કરવો.
- ૨૩ અક્રિયા મિથ્યાત્વ—કરવાયોગ્ય ક્રિયા ન કરવી અને હુક ક્રિયા કરવી.
- ૨૪ અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ—જ્ઞાન મેળવવા કોશીશ ન કરતાં અજ્ઞાનમાં જ શ્રેય માનવું.
- ૨૫ આશાતના મિથ્યાત્વ—શુભાદિકની આશાતના કરવી.

અવિરતિ ૧૨.

- ૧ શ્રોત્રેન્દ્રિય અવિરતિ—કાનના અશુભ વિષયથી ન નિવર્તવું.
- ૨ ચક્ષુ દ્વિન્દ્રિય અવિરતિ—આંખના અશુભ વિષયથી ન નિવર્તવું.
- ૩ શ્રાવણેન્દ્રિય અવિરતિ—નાકના અશુભ વિષયથી ન નિવર્તવું.
- ૪ રસનેન્દ્રિય અવિરતિ—જીભના અશુભ વિષયથી ન નિવર્તવું.
- ૫ સ્પર્શેન્દ્રિય અવિરતિ—સ્પર્શના અશુભ વિષયથી ન નિવર્તવું.
- ૬ મન અવિરતિ—વિષયમાં ભટકતા મનને ન રોકવું.
- ૭ પૃથ્વીકાય અવિરતિ—પૃથ્વીના જીવોનું રક્ષણ ન કરવું.
- ૮ અપકાય અવિરતિ—પાણીના જીવોનું રક્ષણ ન કરવું.
- ૯ તેજકાય અવિરતિ—અગ્નિના જીવોનું રક્ષણ ન કરવું.
- ૧૦ વાઉકાય અવિરતિ—વાયુના જીવોનું રક્ષણ ન કરવું.

- ૧૫ અજીવને જીવ માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૬ જનમાર્ગને અન્ય માર્ગ માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૭ અન્ય માર્ગને જનમાર્ગ માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૮ સાધુને કુસાધુ માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૯ કુસાધુને સાધુ માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૨૦ મુક્તને (મોક્ષ ગયેલાને) અમુક્ત માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૨૧ અમુક્તને મુક્ત માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૨૨ અવિનય મિથ્યાત્વ—વિનય કરવાયોગ્યનો વિનય ન કરવો.
- ૨૩ અક્રિયા મિથ્યાત્વ—કરવાયોગ્ય ક્રિયા ન કરવી અને દુષ્ટ ક્રિયા કરવી.
- ૨૪ અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ—જ્ઞાન મેળવના કોશીસ ન કરતાં અજ્ઞાનમાં જ શ્રેય માનવું.
- ૨૫ આશાતના મિથ્યાત્વ—શુર્વાદિકની આશાતના કરવી.

અવિરતિ ૧૨.

- ૧ શ્રોત્રેન્દ્રિય અવિરતિ—જ્ઞાનના અશુભ વિષયથી ન નિવર્તવું.
- ૨ ચક્ષુ દ્વિય અવિરતિ—આંખના અશુભ વિષયથી ન નિવર્તવું.
- ૩ ધ્રાણેન્દ્રિય અવિરતિ—નાકના અશુભ વિષયથી ન નિવર્તવું.
- ૪ રસનેન્દ્રિય અવિરતિ—જીભના અશુભ વિષયથી ન નિવર્તવું.
- ૫ સ્પર્શેન્દ્રિય અવિરતિ—સ્પર્શના અશુભ વિષયથી ન નિવર્તવું.
- ૬ મન અવિરતિ—વિષયમાં ભટકતા મનને ન રોકવું.
- ૭ પૃથ્વીકાય અવિરતિ—પૃથ્વીના જીવોનું રક્ષણ ન કરવું.
- ૮ અપકાય અવિરતિ—પાણીના જીવોનું રક્ષણ ન કરવું.
- ૯ તેજકાય અવિરતિ—અગ્નિના જીવોનું રક્ષણ ન કરવું.
- ૧૦ વાઉકાય અવિરતિ—વાયરાના જીવોનું રક્ષણ ન કરવું.

વિવેચન—આ કાવ્યમાં પાંચ અગ્રવના ૮૨ ભેદ સંખ્યાથી મણ્યા છે. તેનું ૨૨૩૫ આ પ્રમાણે છે.

મિથ્યાત્વ ૨૫.

- ૧ અભિમિથિક મિથ્યાત્વ—સમજીને કે સમજ્યા વિના ખોટી વાતને આ-મહાપૂર્વક પકડી રાખવી.
- ૨ અનભિમિથિક મિથ્યાત્વ—ગુણ અવગુણ પારખ્યા વિના અસત્યને પણ સત્યની પકિતમાં ગણવું.
- ૩ અભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ—ખોતાની વાત ઉપર લાવવાને સૂત્રના અર્થ મરડી કુબુક્તિ લગાડવી.
- ૪ સાંશયિક મિથ્યાત્વ—ગીતાર્થને પૂછવાથી લાજ જશે એવા ભયથી જીનવચનમાં ઉપજેલી શંકાનું સમાધાન ન કરતાં સંશય વેધા કરવો.
- ૫ અણુભોગ મિથ્યાત્વ—નિચાથી બેભાન થએલ માણસની પેઠે સારા-સાર, જીવાજીવ, પુણ્યપાપ વગેરે કંઈ પણ ન જાણવું.
- ૬ લૌકિક મિથ્યાત્વ—લૌકિક પર્વ, લૌકિક તીર્થ, લૌકિક દેવ દેવતાઓની માન્યતા કરવી.
- ૭ લોકોત્તર મિથ્યાત્વ—લોકોત્તર (જેનના) દેવ, ગુરુ, ધર્મની માન્યતા કરવી, શ્વેદિક કામનાથી તપ વગેરે કરવું.
- ૮ કુપ્રાવચન મિથ્યાત્વ—પાખંડીનાં યાત્રોત્તે માનવાં.
- ૯ વીતરાગના માર્ગથી ન્યૂન પ્રરૂપણા કરે તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૦ વીતરાગના માર્ગથી અધિક પ્રરૂપણા કરે તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૧ વીતરાગના માર્ગથી વિપરીત પ્રરૂપણા કરે તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૨ ધર્મને અધર્મ રૂપે માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૩ અધર્મને ધર્મ રૂપે માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૪ જીવને અજીવ માને તે મિથ્યાત્વ.

- ૧૫ અજીવને જીવ માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૬ જનમાર્ગને અન્ય માર્ગ માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૭ અન્ય માર્ગને જનમાર્ગ માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૮ સાધુને કુસાધુ માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૧૯ કુસાધુને સાધુ માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૨૦ મુક્તને (મોક્ષ મેળવાને) અમુક્ત માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૨૧ અમુક્તને મુક્ત માને તે મિથ્યાત્વ.
- ૨૨ અવિનય મિથ્યાત્વ—વિનય કરવાયોગ્યનો વિનય ન કરવો.
- ૨૩ અક્રિયા મિથ્યાત્વ—કરવાયોગ્ય ક્રિયા ન કરવી અને દુષ્ટ ક્રિયા કરવી.
- ૨૪ અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ—જ્ઞાન મેળવવા કોશીશ ન કરતાં અજ્ઞાનમાં જ શ્રેય માનવું.
- ૨૫ આશાતના મિથ્યાત્વ—પુર્વોદ્ધિકની આશાતના કરવી.

અવિરતિ ૧૨.

- ૧ શ્રોત્રેન્દ્રિય અવિરતિ—જ્ઞાનના અશુભ વિષયથી ન નિવર્તવું.
- ૨ ચક્ષુ ઇન્દ્રિય અવિરતિ—આંખના અશુભ વિષયથી ન નિવર્તવું.
- ૩ શ્રોત્રેન્દ્રિય અવિરતિ—નાકના અશુભ વિષયથી ન નિવર્તવું.
- ૪ રસનેન્દ્રિય અવિરતિ—જીભના અશુભ વિષયથી ન નિવર્તવું.
- ૫ સ્પર્શેન્દ્રિય અવિરતિ—સ્પર્શના અશુભ વિષયથી ન નિવર્તવું.
- ૬ મન અવિરતિ—વિષયમાં ભટકતા મનને ન રોકવું.
- ૭ પૃથ્વીકાય અવિરતિ—પૃથ્વીના જીવોનું રક્ષણ ન કરવું.
- ૮ અપકાય અવિરતિ—પાણીના જીવોનું રક્ષણ ન કરવું.
- ૯ તેજકાય અવિરતિ—અગ્નિના જીવોનું રક્ષણ ન કરવું.
- ૧૦ વાઈકાય અવિરતિ—વાયુના જીવોનું રક્ષણ ન કરવું.

- ૧૧ વનસ્પતિકાય અવિરતિ—વનસ્પતિના જીવોનું રક્ષણ ન કરવું.
 ૧૨ ત્રસકાય અવિરતિ—બેઇન્દ્રિય તેઇન્દ્રિય ચડિન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિય જીવોનું રક્ષણ ન કરવું.

પ્રમાદ ય.

- ૧ મદ—જાતિ, કુળ, બળ, રૂપ, તપ, શાસ્ત્ર, લાભ અને ઔશ્વર્ય—મહે-ટાઇ વિષે ગર્વ કરવો.
 ૨ વિપય—ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં તકીન રહેવું.
 ૩ કપાય—રાગ દ્વેષના ઉન્માદમાં ઉન્મત્ત થવું.
 ૪ નિદ્રા—નિદ્રા આલસ્યમાં સુરત થઇ પડ્યા રહેવું.
 ૫ વિકથા—નિરર્થક અને જાણકારી વાતોમાં સમય ગુમાવવો.

કપાય રપ.

- ૧-૪ અનંતાનુબધી ચોકડી—જે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ ઉત્પન્ન થયા પછી જીંદગીના હેડા સુધી પણ જીંસાય નહિ, તે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ.
 ૫-૮ અપ્રત્યાખ્યાનની ચોકડી—જેની અસર એક વરસ પર્યન્ત જીંસાય નહિ-ટલે નહિ તે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ.
 ૯-૧૨ પ્રત્યાખ્યાનની ચોકડી—જેની અસર વધારેમાં વધારે ચાર માસ સુધી રહે તે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ.
 ૧૩-૧૬ સંજવલનની ચોકડી—જેની અસર વધારેમાં વધારે પંદર દિવસ સુધી રહે તે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ.
 ૧૭ હારય—મસ્કરી-એટા કરવાની પરિણતિ-સ્વભાવ.
 ૧૮ રતિ—અકાર્યમાં આસક્તિ.
 ૧૯ અરતિ—ધર્મકાર્યમાં મુંઝવણ થવી, કંટાળો આવવો.
 ૨૦ ભય—જેથી ઠરેક કાર્યમાં ભયની પ્રતીતિ થાય.

- ૨૧ શોક—માઠા સચેગોમાં દિલગીરી કરવી.
- ૨૨ દુગંછા—અશુભ ગધાદિકથી બેચેની થવાનો સ્વભાવ.
- ૨૩ સ્ત્રીવેદ—પુરુષસમાગમની ધગ્ગા.
- ૨૪ પુરુષવેદ—સ્ત્રીસમાગમની ધગ્ગા.
- ૨૫ નપુંસકવેદ—સ્ત્રી અને પુરુષ-ક્રમય સમાગમની ધગ્ગા.

જોગ ૧૫.

- ૧ સત્ય મન જોગ—સત્ય વિષયક માનસિક પ્રવૃત્તિ.
- ૨ અસત્ય મન જોગ—અસત્ય વિષયક માનસિક પ્રવૃત્તિ.
- ૩ મિશ્ર મન જોગ—કંઈક સત્ય, કંઈક અસત્ય, માનસિક પ્રવૃત્તિ.
- ૪ વ્યવહાર મન જોગ—વ્યાવહારિક માનસિક પ્રવૃત્તિ.
- ૫ સત્ય વચન જોગ—સત્ય બાપણ કરવું.
- ૬ અસત્ય વચન જોગ—અસત્ય-મિથ્યા બાપણ કરવું.
- ૭ મિશ્ર વચન જોગ—કંઈક સત્ય, કંઈક અસત્ય, બાપણ કરવું.
- ૮ વ્યવહાર વચન જોગ—વ્યાવહારિક બાપા બોલવી.
- ૯ ઉદારિક શરીર જોગ—ઉદારિક શરીરની પ્રવૃત્તિ.
- ૧૦ ઉદારિક મિશ્ર જોગ—ઉદારિક શરીર સાથે ખીજ કાંઈ શરીરની સં-
ધિના સમયમાં કાપિક પ્રવૃત્તિ.
- ૧૧ વૈક્રિય જોગ—વૈક્રિય શરીરની પ્રવૃત્તિ.
- ૧૨ વૈક્રિય મિશ્ર જોગ—વૈક્રિય શરીર સાથે ખીજ શરીરની સંધિના સ-
મયમાં કાપિક પ્રવૃત્તિ.
- ૧૩ આહારક જોગ—આહારક શરીરની કાપિક પ્રવૃત્તિ.
- ૧૪ આહારક મિશ્ર જોગ—આહારક શરીર સાથે ખીજ શરીરની સંધિના
સમયમાં થતી કાપિક પ્રવૃત્તિ.
- ૧૫ દાર્મણ દાપ જોગ—ખીજ વોનને અમારે વાલતો કેવો માર્ગે-
રીરનો વ્યાપાર.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પાંચે આશ્રવના ૮૨ બેદ છે. તેમાં મિથ્યાત્વના ૨૫ બેદમાંના પ્રથમના પાંચ બેદ મુખ્ય છે. બીજા બેદો તેના વિવરણરૂપ મન્દ બુદ્ધિવાળાને સમજણ પાડવા માટે છે. પાંચ આશ્રવો પૈકી પ્રથમના ચાર આશ્રવોના સર્વ બેદ ત્યાજ્ય છે. પાંચમા જોગ આશ્રવના કેટલાએક બેદ ત્યાજ્ય અને કેટલાએક અમુક દૃઢ સુધી આદરણીય છે જેવા કે સત્ય મન, સત્ય વચન જોગ વગેરે અથવા યોગના બે બેદ શુભ યોગ અને અશુભ યોગ, તેમાં અશુભ યોગની જ આશ્રવમાં ગણના કરવી. શુભ યોગની ગણના સંવર તરતમાં કરવી વધારે ઉચિત છે. (૫૬)

આશ્રવમાવનાયા ઉપસંહારઃ ।

વિવૃધ્યાશ્રવીયપ્રકારાન્ વિચિત્રા—

ન્વિલોકયોગ્રમેતદ્વિપાકં નિતાન્તમ્ ॥

નિરુધ્યાશ્રવં સર્વથા હેયમેનં ।

ભજ ત્વં સદા મોક્ષદં જૈનધર્મમ્ ॥૫૭॥

સાતમી ભાવનાનો ઉપસંહાર.

અર્થ—ઉપર ખતાવેલા આશ્રવના ૮૨વિધ બેદોને જોળખી અને આશ્રવના ૬૩-ભયંકર પરિણામને જોધ કરી તું મનમાં નિશ્ચય કરી માન કે “આશ્રવ અને તેના બેદો સર્વથા હેય-છોડવાલાયક છે.” છોડવાલાયક આશ્રવ-કર્મ આવવાનાં દારને અટકાવી કર્મથી છોડનાર વીતરાગ ધર્મને હમેશા સેવ કે જેથી અનાદિકાંજના ત્રણ તાપ-આધિ વ્યાધિ ને ઉપાધિ-જન્મ, જરા અને મરણના બંધનો દૂર યાય. (૫૭)

વિવેચન—આ જીવને આશ્રવદ્વારા કર્મબંધ કરવાનો ધણો વખત મળ્યો છે, તેથી પ્રાચે દરેક જીવના ઉપર કર્મનું દબાણ વિશેષ ધબ્બું હોવું જોઈએ. જેમ કર્મનું દબાણ વધારે તેમ દુઃખ વધારે. દુર્ગતિના ભવ કરવામાં અને દુઃખ ભોગવવામાં કંઈ કયાંય રાખી નથી સ્વાભાવિક રીતે આવા

દુઃખથી દરેકને કંટાળો છુટવો જ જોઈએ અને તેમ હોય તો આશ્રવની
બિના ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ. આશ્રવના અનેક ભેદોના આશ્રવથી જે
ખુવારી અને હાડમારી ભોગવવી પડે છે તેનો અંત લાવવાને હવે આશ્ર-
વના દ્વારનો નિરોધ કરવો જોઈએ. જાણ્યા સિવાય નિરોધ થઈ શકતો
નથી માટે પ્રથમ આશ્રવનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજી, તેના પરિણામનું અરાબર
પર્યાલોચન કરી છોડવાયોગ્ય આશ્રવને સર્પ જેમ કાંચળાને છોડે તેમ જલદી
છોડવો જોઈએ. ખાડામાંથી ઉપર આવવાને જેમ નિઃસરણી કે દોરડાના
આશ્રવની જરૂર પડે છે, તેમ આશ્રવના ખાડામાંથી નિકળી બહાર આ-
વવાને આશ્રવની જરૂર છે, તે આશ્રવ જૈન ધર્મ છે; માટે જ કહ્યું કે
“ મજ સ્વં સદા મોહર્દ જૈનધર્મ ” જૈન ધર્મ આશ્રવના નિરોધનો માર્ગ સ્પષ્ટ
રીતે બતાવે છે એટલું જ નહિ પણ તે માર્ગ દોરવવાનું કામ પણ તે જ કરે
છે માટે મોક્ષ આપનાર પવિત્ર ધર્મનો આશ્રવ લઈ આશ્રવના અધોગામી
દ્વારમાંથી ઉપર આવવાની કૌશીય દરેક ક્ષણે કરવી અને આશ્રવ ભાવનાથી
એ જ ચિંતવવું જોઈએ કે હું કર્મની આવકને અટકાવી કર્મના કરજમાંથી
કયારે બચું ? જે ક્ષણે તે કરજમાંથી બચાશે, તે જ ક્ષણ લેખાની થશે. (૫૭)

(૮) સંવર ભાવના.

—●—
વંશસ્થવૃત્તમ્ ।

પ્રથમસંવરઃ સમ્યક્તવમ્ ।

વિનૈકકં શૂન્યગણા વૃથા યથા ।

વિનાઽર્કતેજો નયને વૃથા યથા ॥

વિના સુવૃષ્ટિં ચ કૃપિર્વૃથા યથા ।

વિના સુદૃષ્ટિં વિપુલં તપસ્તથા ॥૫૮॥

સમ્યક્તવસંયમયો. સાહચર્યમ્ ।

ન તદ્વનં યેન ન જાયતે સુખં ।

ન તત્સુખં યેન ન તોપસમ્ભવઃ ॥

ન તોપણં તન્ન યતો વ્રતાદરો ।

વ્રતં ન સમ્યક્તવયુતં ભવેન્ન ચેત્ ॥૫૯॥

સંવરનો મુખ્ય ભેદ સમ્યક્તવ.

અર્થ—કાગળ ઉપર લખેલાં પાંચ, દશ, વીશ કે પચીશ મીડાં એકઠા વિના જેમ ફેકટનાં છે, અર્થાત્ મૂળમાં એક એકડો ન હોય તો બધાં શૂન્યો નિરર્થક છે, વિજળીની લાઇટ કે સૂર્યની પ્રભા ચારે તરફ પ્રસરી હોય પણ જોવાને આંખોની જ આગી હોય તો તે તેજ શા કામનું ? જમીન અને ખીજ બંને ઉત્તમ હોય, ખીજ જમીનમાં વાવ્યાં હોય પણ સારી વૃદ્ધિ ન થાય તો તે જેમ બ્યર્થ છે, તેમ એક મગકિત દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઇ ન હોય તો

તપ, જપ, કષ્ટ, ક્રિયા સધળી એકડા વિનાનાં મીઠાં જેવી છે—લગભગ વ્યર્થ છે. ઇચ્છિત ફળ-મોક્ષ-સુખ સમ્યક્ દૃષ્ટિ વિના મળી શકતું નથી. (૫૮)

સમકિત અને સંયમનું સાહચર્ય.

તેનું નામ ધન નથી, કે જે ધનથી લેશ માત્ર પણ સુખ મળતું નથી, તેનું નામ સુખ નથી, કે જેમાં સંતોષ કે સમતાનો આદિર્ભાવ નથી, તેનું નામ સંતોષ નથી, કે જે સંતોષની સાથે આત્મસંયમ નથી અને તેનું નામ સંયમ નથી, કે જે સંયમ સમકિતદૃષ્ટિયુક્ત નથી; અર્થાત્ ધન તે જ છે, કે જે ધન સુખ આપે છે. સુખ તે જ છે, કે જે સુખથી મનમાં સંતોષ-પ્રસન્નતા ઉત્પન્ન થાય છે. સંતોષ પણ તે જ છે, કે જે સંતોષથી ચિત્તવૃત્તિઓ શાંત થઈ સંયમમાં પશ્ચિત થાય છે, તેમ સંયમ પણ તે જ છે કે જેનું મૂળ સમકિતદૃષ્ટિમાં રૂપાયું છે. (૫૯)

વિવેચન—આશ્રવનો પ્રતિપક્ષી સંવર છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કર્મનાં ખુદમાં દ્વાર તે આશ્રવ અને બંધ દ્વાર તે સંવર, અથવા કર્મનાં દ્વાર બંધ કરવાં તે સંવર તેમાં પ્રથમ મિથ્યાત્વના દ્વારને બંધ કરવાનો ઉપાય સમકિત છે કે જે સંવરનો મુખ્ય ભેદ છે. મિથ્યાત્વ મોહનીયનો હૃદય એ મિથ્યાત્વનું દ્વાર છે. મિથ્યાત્વ મોહનીય એ એક મોહનીય કર્માન્તર્ગત દર્શન મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિ છે. તેની વધારેમાં વધારે ૭૦ કોડા-કોડી સાગરોપમની સ્થિતિ છે ભોગવતાં કે ક્ષય કરતાં જ્યારે સધળાં કર્મોની એક કોડાકોડી સાગરોપમની અંદર સ્થિતિ રહે ત્યારે રામદ્વેષ અંધિનો ભેદ થાય છે અને ત્યારે જ મિથ્યાત્વ મોહનીયનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય થાય છે એટલે કે મિથ્યાત્વના દ્વારનો અવરોધ થાય છે. આ અવરોધનું નામ સમકિત (સમ્યક્ત્વ) છે. આ અવરોધ ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય-રૂપ હોય છે. તેના ભેદથી સમકિતના પશુ ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે. મિથ્યાત્વ મોહનીયનો અવરોધ ઉપશમરૂપ હોય તો તેથી પ્રકટ થતું સમકિત પણ ઉપશમ સમકિતરૂપે ઓળખાય છે. કંઈક ક્ષય અને કંઈક ઉપશમ-ક્ષયોપશમરૂપે હોય તો તે સમકિતનું નામ ક્ષયોપશમ સમકિત કહેવાય છે. જો મિથ્યાત્વ મોહનીય પ્રકૃતિનો સર્વથા ક્ષય થાય તો તેથી ઉત્પન્ન થતા સમ-

કિતને ક્ષાયક સમકિત તરીકે ઝાળખવામાં આવે છે. ઉપશમમાં પ્રકૃતિનો તિરોભાવ થાય છે, પણ સત્તાનો ઉચ્છેદ થતો નથી, ત્યારે ક્ષયદશામાં પ્રકૃતિની સત્તાનો મૂળથી ઉચ્છેદ થાય છે. ક્ષયોપશમમાં ઉદિત ભાગનો સત્તો-ચ્છેદ અને અનુદિત ભાગનો વિપાકથી તિરોભાવ થાય છે. ઉપશમ અને ક્ષયોપશમ સમકિત આવે છે અને જાય છે પણ ક્ષાયક સમકિત આવ્યા પછી કદી પણ જતું નથી. આ ત્રણ સમકિત ઉપરાંત ખીજ પણ બે ભેદ સમકિતના છે. તે સાસ્વાદન અને વેદક, પણ તે સ્વલ્પકાલીન છે. સમકિતથી પડતાં મિથ્યાત્વમાં જતાં વચ્ચેના કાળમાં સમકિતનો કંઈક આસ્વાદ રહેલ હોવાથી આ પતિત અવસ્થાને સાસ્વાદન સમકિત કહેવામાં આવે છે. આનો કાળ વધારેમાં વધારે છ આવલિકા અને સાત સમયનો છે. ત્યારપછી તે જીવ મિથ્યાત્વની ભૂમિકાએ આવી પહોંચે છે. મિથ્યાત્વ મોહનીયને સર્વથા ક્ષય કરવાના છેલા સમયને વેદક સમકિત કહેવામાં આવે છે. આની સ્થિતિ માત્ર એક સમયની છે. એક સમય પછી ક્ષાયક સમકિત પ્રકટે છે. ઉપર જણાવેલા પાંચ સમકિત પૈકી ત્રણ સમકિત મુખ્ય છે, ત્રણમાં પણ ક્ષાયક સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, પણ તે અસાધારણ છે. સર્વને સુલભ નથી. ત્રણ પૈકી કોઈ પણ એક સમકિતનું અસ્તિત્વ આત્મશ્રેય માટે અતિ જરૂરનું છે, કેમકે તેના વિના સુદૃષ્ટિ-તત્ત્વનિશ્ચય થઈ શકતો નથી અને સુદૃષ્ટિ વિના તપ, જપ, સંયમ, ધ્યાન સધળાં એકડા વગરનાં મીઠાં જેવાં છે. સમકિત સહિત યોડી કરણી પણ ધણું આત્મિક ફળ આપે છે, ત્યારે સમકિત વગરની ધણી કરણી યોડું નજીવું પૌદ્ગલિક ફળ આપે છે. ચારિત્ર્ય વિના સમકિત હોઈ શકે પણ સમ્યક્ત્વ વિના ચારિત્ર્ય તો સંભવે જ નહિ. સમકિત ચારિત્ર્યનું ભાજન છે. સમ્યક્ દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિથી જ ભવપરંપરા કાપી શકાય છે. જ્ઞાન અને સમકિત વિનાનો તપસ્વી તપના બળથી જે કર્મ કરોડો વધ પણ ન ખપાવી શકે તે કર્મો જ્ઞાની સુદૃષ્ટિ એક પળમાં ખપાવી શકે છે. સમ્યક્ દૃષ્ટિ બહારથી ઉત્પન્ન થતી નથી પણ આંતરિક ભાવમાંથી પ્રકટે છે. જ્યારે તે પ્રકટે છે, ત્યારે તે જીવની સ્થિતિ-અવસ્થા ઉન્હાળાની શુદ્ધ ભૂમિ જેવી નહિ પણ ચોમાસાના વરસાદ પછી નવાંકુરિત યએલી

જૂમિ જેવી બને છે. ખેદેલી જમીનમાંથી જેમ પાણી સમ્યા કરે તેમ દુઃખી પ્રાણીઓને જોઇ તેનું અંતઃકરણ દ્રવ્ય કરે, ક્યાનાં-અનુકંપાનાં મધુર ટીપાં અંતઃકરણમાંથી પડ્યાં કરે, કોઇ પણ મોહક ચીજમાં મોહ ન પામતાં તેનું મન ઉપાધિથી અલિપ્ત રહે, ક્રોધ, માન, માયા, લોભનો ઉદય થાય નહિ, અને થાય તો તે તરત ઓલવાઇ જાય-લાંબો વખત ટકે નહિ. દેશસેવા, સમાજસેવા, ધર્મસેવા બળવવામાં અને પરાપકાર કરવામાં આગળ પડતો બાગ લે. ધાર્મિક કાર્યમાં જ બીજાઓની સાથે હરીશાષ્ટમાં ઉતરે અને તરવોની પૂરી પીછાન કરી તેમાં સદા આસ્તિક રહે. સ્વાયંવૃત્તિની હયાતી હોય નહિ અને હોય તો ધણી જ થોડી. વેર, ઝેર અને કલેશથી હમેશ દૂર રહે. આવી દશા સમ્યગ્ દૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ સૂચવનારી છે, કેમકે શમ, સંવેગ, નિવેદ, અનુકંપા અને આરથા એ પાંચ સમક્રિતનાં લક્ષણો છે અને એ પાંચ લક્ષણવાળાની દશા ઉપર બતાવી તેવી જ હોવાનો સંભવ છે. સમ્યગ્ દૃષ્ટિવાળો ગૃહવાસમાં રહ્યો હોય, અને ફરેક સાંસારિક વ્યવહાર અલાવતો હોય, તોપણ તેની અંતરદશા આ પદમાં બતાવ્યા પ્રમાણે હોય છે.

સમ્યગ્ દૃષ્ટિ જીવડો, કરે કૃદંબ-પ્રતિપાદ ॥

અંતરસે ન્યારો રહે, જ્યોં ધાવ ખેલાવત બાળ ॥ ૧ ॥

આવી દશામાં જ ઉપાધિજન્ય દુઃખનો સ્પર્શ અંતઃકરણને થઇ શકતો નથી, અને તે જ દશામાં દુઃખના અભાવે અંતઃકરણ પ્રકૃષ્ટિત રહી ધર્મમાં લીન થાય છે અને ત્યારે જ તપ, જપ, સંયમ, કરણી વગેરે સર્વ સ્પર્શ થાય છે, સંસારનું પરિશ્રમણ અટકે છે. સમ્યગ્ દૃષ્ટિ જીવનો ત્રીજો કે પંદરમે બને સંસારનો અંત આવે છે. તે દૃષ્ટિ એક વાર આવ્યા પછી ચાલી જાય તોપણ તે જીવ અર્ધ પુહાણપરાવર્તનમાં સંસારનો છેડા પામે છે. (૫૮-૫૯)

દ્વિતીયસંવરો વ્રતરૂપઃ ।

વિનૌપધં શામ્યતિ નો ગદો યથા ।

વિનાશનં શામ્યતિ નો ક્ષુધા યથા ॥

વિનામ્બુપાનેન તૃપાવ્યથા યથા ।

વિના વ્રતં કર્મરુગાસ્રવસ્તથા ॥૬૦॥

વ્રતભેદા ।

મહાવ્રતાઽણુવ્રતભેદતો દ્વિધા ।

વ્રતં મુનેઃ પશ્ચવિધં કિલાગ્નિમમ્ ॥

પરં મતં શ્રાવકસંહતેસ્તથા ।

જિનોદિતં દ્વાદશઘાઽઘવારભિત્ ॥૬૧॥

સંવરનો ળીજો લેદ વિરતિ (વ્રત).

અર્થ—ઓસડ વગર જેમ દરદ મટતું નથી, બોજન વગર જેમ બૂખની વેદના ટળતી નથી, પાણી પીધા વગર જેમ તૃપા છીપતી નથી, તેમ વિરતિ વગર કર્મરૂપ રોગની આવક બંધ થતી નથી, અર્થાત્ દરદ મટાડવાને જેમ ઓસડની જરૂર છે, બૂખ મટાડવાને બોજનની અને તરસ છિપાવવા પાણીની જેટલી જરૂરીઆત છે તેટલી જ જરૂરીઆત કર્મ દૂર કરવાને વિરતિની છે. (૬૦)

વ્રતના પ્રકાર.

તે વિરતિ (વ્રત), મહાવ્રત અને અણુવ્રતના બેદથી બે પ્રકારે છે. દ્વિંસા, અસલ, સ્તેય (ચોરી), મૈથુન અને પરિગ્રહની સર્વથા-કરણ, કરાવણ અને અનુમોદન-મન, વચન અને કાયા એમ નવે કાટીથી નિવૃત્તિ કરવી તે મહાવ્રત સાધુ મુનિરાજો ધારણ કરી શકે છે, કારણકે તે ઉત્કટ માર્ગ છે. તે મહાવ્રતો પ્રાણાતિપાત વિરમણ આદિ પાંચ પ્રકારના છે. મહા-વ્રતની અપેક્ષાએ ન્હાનાં વ્રતો તે અણુવ્રત. મહાવ્રતમાં સર્વથા નિવૃત્તિ છે, ત્યારે અણુવ્રતમાં દેશથી નિવૃત્તિ થાય છે, આટે અણુ—ન્હાનાં અણુવ્રત પણ પાપના ઓધને અટકાવનાર છે એમ જીનેશ્વરે કહેલું છે. તે પણ બાર પ્રકારનાં છે, જેને શ્રાવક ધારણ કરી શકે છે. (૬૧)

વિવેચન—ખીજ આશ્રવ—અવિરતિનો પ્રતિપક્ષી ત્વરતિ અથવા વ્રત છે. અવિરતિ એટલે પાપક્રિયાની વૃત્તિ ત્યારે વિરતિ એટલે પાપક્રિયાની નિવૃત્તિ. પાપની ક્રિયા મનથી, વચનથી અને કાયાથી થાય છે. પાપનાં કાર્યો કરવાથી જર્મ પાપક્રિયા લાગે છે, તેમ પાપનાં કાર્યો થાય તેવાં વચનો ખોલવાથી કે તેવી ધ્રુષ્ટા કરવાથી પણ પાપની ક્રિયા લાગે છે. પાપનાં સાધનો યોજવાથી અને યોજેલાં સાધનો ખીજને સુવ્રત કરવાથી કે પોતાની પાછળ મૂકી જવાથી તે પાપનાં સાધનોવાડે પાછળથી જે પાપકાર્ય થાય તેની પણ ક્રિયા સાધનો યોજનાર જીવને લાગે છે. આ ક્રિયાને જ રાત્રી કહે છે. તે પાપક્રિયા અટકાવવાને—તેની નિવૃત્તિ કરવાને વ્રતની જરૂર પડે છે. ‘વ્ર’ ધાતુ ઉપરથી વ્રત શબ્દ બન્યો છે. એ ધાતુનો અર્થ આવરવું, ઢાંકવું, બંધ કરવું એવો થાય છે. પાપની ક્રિયા અવિરતિને જે આવરે છે, રોકે છે, તે વ્રત કહેવાય છે. આ વ્રતો જ આવતા કર્મરૂપ રોગોને અટકાવે છે, કેમકે પાપની ક્રિયા કર્મરૂપ રોગોને ફેલાવે છે. તે ક્રિયા રોકાય એટલે નવાં કર્મોના અટકાવ થાય. નિશ્ક્રાંત વ્રત બે પ્રકારનાં છે. મહાવ્રત અને અણુવ્રત અથવા અણુગાર વ્રત અને આગારવ્રત. અણુગાર એટલે જેણે બાહ્ય અને આભ્યન્તર ગૃહનો (ધરનો) ત્યાગ કર્યો છે. બાહ્યગૃહ એટલે સુતા માટીનું ઘર અને આભ્યાન્તર ગૃહ એટલે મિથ્યાત્વ, અનંતાનુભવ્યાદિ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વગેરે દોષો, તેનો જેણે ત્યાગ કર્યો હોય તે અણુગાર, અથવા આગાર—મોક્ષ જેને નથી તે અણુગાર. તેનાં વ્રતો તે અણુગાર વ્રત, અને આગાર—મોક્ષાસવાળાં વ્રતો અગાર વ્રત. તે ધરબાર લજવા જેટલી શક્તિ જેને પ્રાપ્ત થઈ છે, તેનું વૈરાગ્ય જેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયું છે, તેનામાં છુટછાટ વગરનાં વ્રતો—મહાવ્રતો પાળવા જેટલી શક્તિનો રચના સંભવ હોવાથી તે ત્યાગી વર્ગ માટે યોજવામાં આંખ્યાં છે. આ મહાવ્રતો પાંચ છે.

પાંચ મહાવ્રતો.

- ૧ પ્રાણાતિપાત વિરમણ—મન, વચન અને કાયાથી ક્રોધ પણ જીવની દિંસા કરવી નહિ, ખીજની પાસે કરાવવી નહિ, ખીજને ક્રોધ દિંસા કરતો હોય તેમાં અનુભોદન કરવું નહિ.

- ૨ મૃધાવાદ વિરમણ—ક્રોધથી, લોભથી, ભયથી કે હાસ્યથી મને, વચને, કાયાએ, જીહ્વું બોલવું નહિ, બોધાવવું નહિ, જીહ્વું બોલતાને અનુ-મોદવું નહિ.
- ૩ અદત્તાદાન વિરમણ—અદત્ત ચાર પ્રકારે હોય છે. સ્વામી અદત્ત, જીવ અદત્ત, તીર્થંકર અદત્ત અને ગુરુ અદત્ત. વસ્તુના માલેકની રજા વિના લેવું તે સ્વામી અદત્ત, માલેકની રજા હોય પણ તે વસ્તુ અચિત્ત-જીવરહિત ન હોય તો તે જીવ અદત્ત. અચિત્ત પણ હોય પણ તીર્થંકરે કલા પ્રમાણે ઐયણીક ન હોય તો તીર્થંકર અદત્ત. સાચા આરા પ્રમાણે શુદ્ધ ઐયણીય હોય પણ ગુરુને પૂછ્યા વિના કે બતાવ્યા વિના ખાવામાં આવે તો તે ગુરુ અદત્ત ગણાય. ચારે પ્રકારની અદત્ત વસ્તુ ન્હાની કે મોટી થોડી કે ઘણી રજા સિવાય લેવી નહિ, લેવ-શકી નહિ, લેતાને અનુમોદવું નહિ—મન વચન અને કાયાથી.
- ૪ મૈથુન વિરમણ—સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ દેવતા મનુષ્ય અને તિર્થંકર સં-બંધી મૈથુન લેવે નહિ, લેવાવે નહિ, લેવતાને અનુમોદે નહિ, મન, વચન અને કાયાએ કરી. નવ વાડ વિશુદ્ધ ધ્વજચર્ચનું પાલન કરવું.
- ૫ પરિમિત વિરમણ—સચિત્ત કે અચિત્ત, સ્વદેષ કે અનદેષ, અણુ કે મહાનુ, ક્રોધ પણ જાતનો પરિમિત રાખવો નહિ, રખાવો નહિ, રા-ખતાને અનુમોદવું નહિ, મન, વચન અને કાયાએ કરી. આ પાંચ મહાવ્રતો જાવજીવ સુધી પાળવાનાં હોય છે. મહાવ્રતની અપેક્ષાએ અણુ-ન્હાનાં વ્રતો તે અણુવ્રત અથવા સ્થૂળ એટલે મોટાં વ્રત. તે સ્થૂળ વ્રત ગૃહસ્થને માટે છે. ગૃહસ્થને ગૃહાવાસનો સધળો બધ-હાર ચલાવવો પડતો હોવાથી સર્વથા નિયતિ યષ્ટ શકે નહિ, તો તેણે દેશથી નિરતિ કરવી. સૂક્ષ્મ અંશોનું પાલન યષ્ટ શકે નહિ તો સ્થૂળ અંશોનું પાલન કરવું. ગૃહસ્થનાં વ્રતો બાર છે.

બાર વ્રતો.

- ૧ સ્થૂળ પ્રાણાતિપાત વિરમણ વ્રત—હાલતા ચાલતા જીવોને જાણી ખૂઝી વિના અપરાધે (વિકલેન્દ્રિયને અપરાધ થયે પણ) મારવાની બુદ્ધિથી

મન, વચન અને કાયાએ મારવા નહિ અને મરાવવા નહિ. જેનાથી નિરંતર ત્રસ જીવની હિંસા યાપ એવાં માંસ, મદિરા, મધ, માખણ વગેરે પદાર્થો વાપરવા નહિ.

- ૨ સ્થૂળ મૃષાવાદ વિરમણ—જે બ્યવહારમાં જીકાણાકપ ગણાય અને જેનાથી અનર્થ નિપજે તેવું જીકું બોલવું બોલાવવું નહિ.
- ૩ સ્થૂળ અદત્તાદાન વિરમણ—બોટ્ટી ચોરી કરવી નહિ, એટલે કાપ-દામાં પણ જેને ચોરી કહે છે, તેવી રીતે કાઠની પણ વસ્તુ ચોરવી નહિ, ચોરાવવી નહિ.
- ૪ સ્થૂળ ઐયુન વિરમણ—પરદારાનો સર્વથા ત્યાગ, સ્વદારા સાથે મર્યાદિત થવું, પર્વણી તિથિઓમાં સર્વથા બ્રહ્મચર્ય પાળવું.
- ૫ સ્થૂળ પરિમદ્ધ વિરમણ વ્રત—ક્ષેત્ર, ઘર, સોનું, રૂપું, ધન, ધાન્ય, માંસ, જીર, તોડર-ચાકર, પશુ વગેરેની તૃણા ઉપર અંકુશ મૂકવો; પરિમદ્ધની મર્યાદા કરવી, અન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્યની ઇચ્છા ન કરવી.
- ૬ હિંસ્ર વ્રત—જ દિશાઓનું માન કરવું. બાંધેલી મર્યાદા ઉતારાત ગમન કરવું નહિ.
- ૭ ભોગોપભોગ વ્રત—ખાવા પીવડાની અને પહેરવા ઓઢવાની તેમ જ વાહન વગેરે ધીજીનેની મર્યાદા કરવી, અને પંદર કર્માદાનના બ્યાપારનો ત્યાગ કરવો.
- ૮ અનર્થ દંડ વિરમણ—આર્તધ્યાન, રોદ્રધ્યાન ધરવું નહિ. જીવોની યતના કરવામાં પ્રમાદ આચરવો નહિ. હિંસા યાપ તેવાં ઉપકરણો રાખવાં નહિ, અને બીજાઓને આપવાં નહિ. સ્વાર્થ વિના બીજાઓને પાપકારી ઉપદેશ કે સલાહ આપવી નહિ.
- ૯ સામાયક વ્રત—સમભાવ ઉત્પન્ન થાય તેવી રીતે સામાયક ક્રિયા કરવી.
- ૧૦ દિશાવકાશિક વ્રત—દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ બાવયી પૂર્વે બાંધેલ દિશાઓની મર્યાદાને સંકોચવી, તેમ જ વ્રતમાં રાખેલ છૂટને સંકોચી હલ બાંધવી.

- ૧૧ પૌષ્પ વ્રત—આઠમ ચૈદ્ય પાપીને દિવસે આઠપહોરો પોપો કરવો.
 ૧૨ અતિથિ સંવિભાગ વ્રત—સાધુ સાધ્વી વગેરે મુપાત્રમાં નિર્ભજ બા-
 વથી ઉચિત વસ્તુનું દાન કરવું.

ઉપર જણાવેલાં મહાવ્રતો અને અલ્પવ્રતો પાપની ક્રિયાને અટકાવે છે, રોકે છે, માટે સંવરૂપ છે. મહાવ્રતો સર્વથા પાપક્રિયાને રોકે છે, તેથી સર્વ વિરતિરૂપ છે ત્યારે અલ્પવ્રતો એક દેશથી પાપક્રિયાને રોકે છે અને એક દેશથી પાપક્રિયા ચાલુ રહે છે માટે તે દેશ વિરતિરૂપ છે. શક્તિ અને ઇચ્છાના પ્રમાણમાં મહાવ્રત અને અલ્પવ્રતનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. ગૃહસ્થા-શ્રીથી સર્વથા પાપક્રિયા-આરંભ સમારંભ રોકી ન શકાય, તેને માટે આ-ગારવાળાં-છૂટછાટવાળાં અલ્પવ્રતો યોગ્યેલાં છે, ત્યારે ત્યાગીઓ સંસાર બ્ય-વહારની જાળમાંથી છૂટા થએલા હોવાથી આરંભ સમારંભ વિના ચલાવી શકે માટે તેમને મહાવ્રતો અંગીકાર કરવાનો અધિકાર છે. આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે કે કટલીએક પાપક્રિયા આપણે જાતે કરતા નથી તોપણ જ્યાંસુધી તેના પચ્ચખાણુ-નિયમ કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી સૂક્ષ્મ પ્રવાહથી પાપકર્મ ચાલ્યું આવે છે, કારણકે તેની ઇચ્છાનો નિરોધ કરવામાં નથી આવ્યો અને જ્યાંસુધી અંતર્ગત પણ ઇચ્છા રહી છે, ત્યાંસુધી તે ઇચ્છાનો ક્યારે પણ આવિર્ભાવ થતાં તે પાપકાર્યમાં વચન અને કાયાથી પણ જોડાવાનો વખત આવી જાયો. માટે જેના વિના ચલાવી શકાય તેવી દરેક પાપક્રિયાનો નિરોધ કરવાને વ્રતો અંગીકાર કરવાં જોઈએ. (૬૦-૬૧)

તૃતીયભેદોપમાદઃ ।

રુજા શરીરં જરયા ચ તદ્વલં ।

યશશ્ચ લોભેન યથા વિનશ્યતિ ॥

તથા પ્રમાદૈરશિલો ગુણવ્રજ—

સ્તતઃ સુસ્વાય શ્રયતાચ્ચ પૌરુષમ્ ॥૬૨॥

અપ્રમાદફલમ્ ।

જ્વરે નિવૃત્તે રુચિરેઘતે યથા ।

મલ્લે ગતે શામ્યતિ જાઠરી વ્યથા ॥

તથા પ્રમાદે વિગતેઽભિવર્દ્ધતે ।

ગુણોચ્ચયો દુર્વલતા ચ નશ્યતિ ॥ ૬૩ ॥

સંવરનો ત્રીજો ભેદ અપ્રમાદ.

અર્થ—જરા અવસ્થાથી જેમ શરીર દુર્બળ થાય છે, રાગથી જેમ શરીરની ક્ષતિ થાય છે, લોભથી જેમ યશ કીર્તિનો નાશ થાય છે, તેમ મદ વિષય આદિ પ્રમાદના યોગે માનસિક અને આત્મિક તમામ ગુણોનો વિલય થઇ જાય છે. માટે હે સખે! ગુણસંપત્તિ અને સુખસંપત્તિની અભિલાષા રાખતો હોય તો પ્રમાદને એક ક્ષણ પણ રહેવા ન દેતો અપ્રમાદપણે શુભ પ્રાર્થનું બજ. (૬૨)

અપ્રમાદનું ફળ.

માણસને તાવ ઉતરી ગયા પછી જેમ અનાજ લેવાની ઉત્કટ રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે, પેટમાં જામેલ મળ નીકળી ગયા પછી જેમ જઠરની પીડા શાન્ત થાય છે, તેવી રીતે જ્યારે પ્રમાદ દૂર થાય છે, ત્યારે માનસિક અને આત્મિક ગુણો ઉત્પન્ન થવા ગડિ છે અને જ્યાં ગુણો ઉત્પન્ન થયા ત્યાં દેવો વિલય પામવાની સાથે મન અને આત્માની દુર્બળતા દૂર થાય છે. (૬૩)

વિવેચન—પ્રમાદ એ એક આત્માનો રોગ છે. તેની હયાતી રહે ત્યાં સુધી આત્મિક ગુણોનો વિકાસ થતો નથી. આ રોગને દૂર કરવા માટે સમ્યક્ત્વ મોહનીય, મિથ્યાત્વ મોહનીય, મિશ્રમોહનીય અનંતાનુબંધીની ચોકડી, અપ્રત્યાખ્યાનીની ચોકડી, પ્રત્યાખ્યાનીની ચોકડી અને સંજ્વલનનો ક્રોધ, એ મોહનીયની સોળ પ્રકૃતિ હપશમાવવી કે અપાવવી જોઈએ. તે પ્રકૃતિઓ ખપે ત્યારે અપ્રમત્તાવરણ પ્રાપ્ત થવાની સાથે સાતમું ગુણસ્થાનક પ્રાપ્ત થાય.

નીરાગી અને બળવાન માણસ જેમ રહેલાઈથી ઉચાણના પ્રદેશમાં ચઢી શકે છે તેમ અપ્રમાદને યોગે બળવાન થએલો આત્મા રહેલાઈથી ઉપશમ કે ક્ષપક શ્રેણીએ ચઢી શકે છે. સૂક્ષ્મ પ્રમાદ સજવાને પ્રથમ રથૂળ પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. શક્તિ, સામગ્રી અને અતુરૂળ સમય મળ્યો હોય છતાં ધર્મકરણી કરવામાં ઉપેક્ષા કરવી, આલસ્ય કરવું, અવસ્ય કરવાની ક્રિયાને અનાવશ્યક માની શુષ્ક ચાની થવું તે સર્વ રથૂળ પ્રમાદ છે. આ પ્રમાદ દૂર કરી દરોજ બે વખત આત્મચિંતનની સાથે પાપાલોચન કરવું જોઈએ. વ્રતોમાં લાગેલા પાપને માટે પશ્ચાત્તાપ કરવો. આ કાર્ય નિયમિત રીતે કરવાથી પ્રમાદ દૂર થવાની સાથે મન અને આત્માની સ્વચ્છતા થાય છે. એક દિવસ પણ આલસ્ય કરવાથી આંતઃકરણરૂપ ધરમાં પાપરૂપ કચરો ભેગો થાય છે અને તેથી આંતરિક બળ્યતા નષ્ટ થાય છે. આ પ્રસંગે પ્રમાદથી પતિત થએલા એક સાધુનું દર્દાંત આપવું ઉચિત જણાય છે.

દર્દાંત—કાંઈ એક મહાત્માની પાસે એક જિજ્ઞાસુએ વૈરાગ્યથી સંસારનો ત્યાગ કરી દીક્ષા લીધી. ગુરુએ સાધુની દરેક ક્રિયા ચતનાથી કરવાનું તેને શીખવ્યું. શિક્ષાનુસાર જિજ્ઞાસુ શિષ્ય પણ દરેક ક્રિયા અપ્રમાદપણે કરવા લાગ્યો. સવારમાં દોઢગી બે કલાક રાત્રિ રોપ હોય ત્યારે ઉંઘ તજી લોગરસ અને પ્રથમ સમણસૂત્રનો કાઉસગ કરતો. ત્યારપછી આગલે દિવસે જે શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો હોય તેનો સ્વાધ્યાય પુનરાવર્તન કરતો. ત્યારપછી રાત્રિ લાગેલ દોપનું નિરાકરણ કરવાને પ્રતિક્રમણ કરતો. પ્રતિક્રમણ થઈ રહ્યું કે તરત એક બે સ્તોત્ર પાઠથી મધ્યસ્થતિ કરી દિવસ ઉગતે વસ્ત્ર રજોદરણ ગુચ્છો વગેરે દરેક ઉપકરણનું પ્રતિલેખન કરતો. ચોતાના અને ગુરના ઉપકરણોનું બરાબર સાવચેતીથી પ્રતિલેખન કરી પુંજ તેને સંકેલી રાખતો. એટલું કામ થયું કે ગુરની પાસે વિનયપૂર્વક નવીન પાઠની વાંચણી લઈ મૂળ પાઠ કરવા પ્રવૃત્ત થઈ જતો. આદાર પાણી લાવવાનો વખત થાય ત્યારે પાત્રાં ઝોળી વગેરેનું નિરીક્ષણ કરી ગુચ્છાથી પુંજ બહારવા-બિક્ષા લેવા જતો. વધારે ઘરે જવું પડે તેનું કાંઈ નહિ, પણ ચોડાએ દોપ ન લાગે તેવી રીતે આદાર પાણી બહારી લાવી ગુરને આદાર કરાવી પોતે આદાર કરતો.

આહારકાર્યથી નિવૃત્ત થયા પછી પુનઃ અભ્યાસ કરવા મંડી જતો. પાછલા પહોરનું પણ પડિસેદહ્ય કરી સાંજે પ્રતિક્રમણ કરતો. ત્યારપછી પણ પહોર રાત્રિ સુધી સ્વાધ્યાય કરી ધ્યાન ધરતો અને પછી સૂતો. આવી નિયમિત ક્રિયાથી તેનો દિવસ સ્થેલામથી પસાર થતો. શરીરે કસરત થવાથી શરીર તન્દુરસ્ત અને મન પ્રસન્ન રહેતું અને ગુરૂની પણ પ્રતિદિન કૃપા વધતી જતી હતી. કેટલાક વખત પછી આ શિષ્યને ક્રિયા ઉપર કંટાળો આવવા લાગ્યો. રોજ ને રોજ શું કરવા પડિક્રમણું જોઈએ ? પંદર દિવસે કે મહીનામાં એકવાર કર્યું હોય તો શું ન આસે ? રોજ રોજ શામાટે પડિસેદહ્ય જોઈએ ? ક્યાં લુગડામાં ઉંદર કે સર્પ ખરાબ જાય છે ? આમ કંટાળો આવવાથી થોડે થોડે તેની ક્રિયા મોળી પડવા લાગી. પડિસેદહ્ય કોઈ દિવસે કરે તો ચાર દિવસ ન કરે. ઉઠવાનું પણ અનિયમિત થયું. કોઈ દિવસે પાંચ વાગતે તો કોઈ દિવસે છ વાગતે ઉઠે. પ્રતિક્રમણની પરંપરા પણ તુટી. ગુરૂનો વિનય કરવામાં કે કામકાજ કરવામાં પણ આલસ્ય આવવા માંડ્યું. આવી આનુયમિતતાથી તેના શરીરની સ્થિતિ અને મનની સ્થિતિ પણ ખગડી. જ્યારે ક્રિયાની કસરત થતી હતી, ત્યારે ખોરાક ખરાબર પચી જતો હતો, પણ હવે પચવામાં કસર આવવા લાગી. વળી વેરાગ્ય પણ કમી થવા માંડ્યો, તેથી ખાવાની આસક્તિ વધી, તેની સાથે ઉપવાસ વગેરે તપસ્યા કરતો હતો તે પણ મુકાબ ગઈ, તેથી જઠરમાં ઝેરનો સંચય થવા લાગ્યો, તેમાંથી ખિમારી થઈ. આથી તેનું શરીર ક્ષીણ થવા લાગ્યું. આ પ્રસંગ જોઈ શુશ્રૂએ પણ તેને શિક્ષા આપવા માંડી. ઉપાશ્રવની જોડે જ એક શૃદ્ધ્યનો ખંગલો હતો તેને ફરતો ખગીચો હતો. ખંગલાના શેઠને સ્વચ્છતા ઉપર ઘણું પ્રેમ હતો, તેથી શેઠ નોકરો પાસે તે ખરાબર સાફસુદ કરાવતો. માળા વૃક્ષો, લતાઓ અને શેપાઓની દરરોજ સાર સંભાળ કરતો તેથી ખગીચો ઘણું સુંદર લાગતો. થોડા વખત પછી શેઠને પરદેશ જવાનું થયું. ખંગલો ખંધ થયો. નોકરોને રજા આપવામાં આવી. એક માળી રક્ષક તરીકે રહ્યો, પણ ‘ધણી વગરનાં ઢોર સુતાં’ એ કહેવત પ્રમાણે માળીની પણ બેદરકારી રહી, તેથી અંદરના રસ્તાઓ પહિડાથી ખરાબ ગયા. ખંગલાની ભીંતોમાં

બાપા અને જાળા બંધાઈ ગયા. લતામંડપ વગેરે સર્વ રચના અસ્ત વ્યસ્ત થઈ ગઈ. પેલા ગુરુ શિષ્યને શેકના બગીચામાં લઈ ગયા, ત્યારે શિષ્યે પૂછ્યું, મહારાજ ! આ બગીચાની આગળ આટલી બધી મુંઝરતા હતી તે ક્યાં ગઈ ? આના રસ્તામાં એક પાંદડું પણ રહેતું નહિ તેને બદલે આજે તારૂં ઘાસ, પાંદડાં અને કચરો બરાબ ગયો છે, બેઠકોતું પણ ઠેકાણું નથી, લતામંડપો પણ બધા વિખરાઈ ગયા છે, કેટલાંએક ઝાડના મૂળમાં ઉધાઈનાં પડ બાંધી ગયાં છે, કેટલેક સ્થળે ઉંદર વગેરેએ ખોદેલાં દરો ઉપર માટીના ઢગલા પડ્યા છે, હામકામ જાળા બંધાઈ ગયા છે ! અહો ! જે બાગ એક વખત નંદનવન જેવો રમણીય દેખાતો હતો તે આજે છિન્ન બિન્ન સ્થિતિમાં કેવો ખરાબ લાગે છે ? આટલું સંભળી ગુરુએ જવાબ દીધો, હે બદ્ધ ! બીજાના દોષો દેખવા કે કાઢવા સહેલા છે પણ પોતાના દોષ તરફ કાંઈ જુએ છે ? તું તારા શરીર તરફ તો નજર કર કે તે કેવું ખરાબ થઈ ગયું છે ? આજે તને ખોરાક પચતો નથી. છૂંદું જવર પણ આવી જાય છે. મહેરો શિક્કો થઈ ગયો છે. લોહીમાથો સાલારા નિકળી ગઈ છે. આતું કારણ શું તેનો તને વિચાર થાય છે ? શિષ્યે કહ્યું, મહારાજ ! વિચાર તો થાય છે પણ તેનો શો ઉપાય ? એ તો શરીરનો ધર્મ છે. દેહના કંડ દેહને ભોગવવા. ગુરુએ કહ્યું, હે બાધ ! આમાં દેહનો દોષ નથી, પણ તારો પોતાનો જ દોષ છે. બગીચાની અને તારા શરીરની સ્થિતિ લગભગ સરખી થઈ છે. આ બગીચાનો માલેક હાજર હતો અને તે નિયમિત રીતે સાફસુફ થતો હતો ત્યારે રમણીય લાગતો હતો, પણ માલેક હમણાં પરદેશ ગયો છે, પછવાડે માણસો સાર સંભાળ કરતા નથી, તેથી તેની સ્થિતિ ખરાબ થઈ ગઈ છે. તેમ તું પણ પ્રથમ નિયમિત રીતે દરેક ક્રિયા કરતો તેથી તારું શરીર મુદર રહેતું, તેની સાથે મન પણ સાફ રહેતું હતું. કેટલાક વખતથી તે ક્રિયાઓ કરવામાં પ્રમાદ કરવા માંડ્યો છે. આ ક્રિયાઓની દરોજ શું જરૂર છે ? એ ન કરીએ તો એથી શું તુકસાન છે ? એમ ધારી તને તે ઉપર કંટાળો આવ્યો અને બધી ક્રિયાઓ લગભગ મૂકી દીધી તેવું ક્ષણ તને મળ્યું ને તું આજે અનુભવે છે. જે નિયમિત રીતે

ક્રિયા ક્રમપૂર્વક ચાલુ રાખી હોત તો આલસ્ય કે જે એક આત્માનો દુશ્મન છે તેનો પ્રવેશ થાત નહિ. દરરોજ પાપનું આલેચન થવાથી મન પણ સાફ રહેત અને તેથી વૈરાગ્ય દશા પણ જાગૃત રહેત. વૈરાગ્ય તાજે રહેવાથી ખાવાની આસક્તિ વધત નહિ અને અપચો કે હૃદયજ્વર પણ આવત નહિ. આજે જે શારીરિક કષ્ટ ભોગવવું પડે છે તેનો વખત આવત નહિ. માટે હે બદ! માણની અનિચ્છિતતા અને પ્રમાદથી જેમ બગીચાની ફર્દિશા થઈ છે, તેમ તારા પ્રમાદથી તારી પણ ફર્દિશા થઈ છે. ગુરના હિત-બોધે શિષ્યના મન ઉપર ઘણી ઉડી અસર કરી. તે જ દિવસથી શિષ્ય પુનઃ નિયમિત ક્રિયા કરવા લાગ્યો તેથી તેનું શરીર અને મન બંને સુધરી ગયાં. આ અપ્રમાદની ખુબી છે. (૬૨-૬૩)

ચતુર્થમેદોક્કપાય. ।

કપાયદોષા નરકાયુરર્જકા ।

ભવદ્વયોદ્વેગકરાઃ સુખચ્છિદઃ ॥

કદા ત્યજેયુર્મમસદ્ગમાત્મનો ।

વિભાવયેત્યષ્ટમભાવનાશ્રિતઃ ॥૬૪॥

સંવરનો ચોથો ભેદ અકપાય.

અર્થ—કોઈ માન માયા અને લોભ એ ચાર કષાયો આત્માના દોષો છે. તેની જેટલી તીવ્રતા તેટલા તીવ્ર રસે અશુભ કર્મોનો બંધ થાય છે. તે કષાયો જો અનંતાનુષંધી હોય છે, તો નરકનું આયુષ્ય બંધાય છે. અપ્રત્યાખ્યાની હોય છે તો તિર્યચની ગતિનું આયુષ્ય બંધાય છે. તે કેવળ પરભવમાં જ દુઃખ આપતા નથી પણ આ ભવમાં પણ હંમેશ મનને ઉદ્વેગમાં રાખે છે. સુખનાં સાધનોની હાજરીમાં પણ માણસને સુખથી વિમુખ કરાવે છે, માટે દરેક મુમુક્ષુએ હંમેશ એવી ચિંતવના કરવી કે “આ કષાય ચંડાળોથી હું ક્યારે

છુટા થઈ? જે ક્ષણે કપાયેનો સંગ છૂટે, તે જ ક્ષણ ખરા સુખની થશે.” (૬૪)

વિવેચન—સૂર્યનાં પ્રખર કિરણો ઉન્દાળામાં નમ પાણીનું શોષણ કરી લે છે, તેમ કપાયની તીવ્ર ગરમી સમતા અને સમાધિરૂપ જળનું શોષણ કરી લે છે. ડિઝીની ન્યૂનાધિકતાને લીધે કપાયના ચાર ભાગ પાકવામાં આવ્યા છે. અનંતાનુબંધી, અપ્રત્યાખ્યાની, પ્રત્યાખ્યાની અને સંજ્વલનઃ આ ચારે વિશેષણો ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચારે કપાયને લાગુ પડે છે. શાસ્ત્રીય ભાષામાં આ કપાયો અધ્યવસાયના એક સ્પૂલ રૂપ તરીકે ઓળખાય છે. લોકભાષામાં તેને હૃદયનો એક પ્રકારનો આવેશ, જુરસો કે લાગણી કહી શકાય. ક્રોધની લાગણીમાં હૃદયની સ્થિતિ હિનભિન્ન થાય છે. માનના આવેશમાં હૃદયની સ્થિતિ દૃઢિષ્ઠ થાય છે. માયામાં આંટી ધુંટી વાળી વક્ર સ્થિતિ જણાય છે અને લોભના આવેશમાં શોષક અથવા ચિકાશવાળી સ્થિતિ જણાય છે. આ કપાય, આ ભવ અને પરભવ બંનેને બગાડે છે. કપાયને છોડે છે તે જ સુખી થાય છે અને મોક્ષપદની યોગ્યતા મેળવે છે. સૂત્રકૃતાંગ સૂત્રના છઠ્ઠા અધ્યયનમાં કહ્યું છે કે—

કોઈ જ માણં ચ ત્તદેવ માર્યં ।

લોમં વચ્ચર્લ અણ્ચ્ચદોસા ॥

एषाणि वंता अरदा महेती ।

न शुक्ल पाव न कारवेइ ॥ ૧ ॥

અર્થ—ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર આધ્યાત્મિક દોષ છે, આધ્યાત્મ માર્ગમાં લુપ્ત ચલાવનાર લુપ્તારાઓ છે. એમને દૂર કરવામાં આવે છે, ત્યારે જ મહર્ષિ અને અરિહંત પદ મેળવાય છે, અને ત્યારે જ પાપના કરવા દરાવનાથી બચી શકાય છે. મહાવીર સ્વામીએ ચાર કપાયોને ત્યજ્યા ત્યારે જ મહર્ષિ કે અરિહંત થયા અને પાપ કર્મોથી દૂર થયા. કપાયયુક્ત જીવો આ ભવમાં અને પરભવમાં કેરા દુઃખી થાય છે તેના ઉપર યુગાદિદેશનામાં આપેલું સંકષાપ કટુંબનું દર્શન અને જતાવવું ઉચિત થશે.

દૃષ્ટાંત—વિજયવર્ધન નગરમાં રૂદ્રદેવ નામનો એક ગૃહસ્થ રહેતો હતો.

અગ્નિશિખા નામની પત્નીથી તેને ત્રણ પુત્રો થયા હતા. મ્હોટાનું નામ હું-ગર, વચ્ચેનું કુંડગ અને ન્હાનાનું નામ સાગર હતું. હુંગર અહંકારી, કુંડગ કપટી અને સાગર લોભી હતો. રૂદ્રદેવ અને અગ્નિશિખા એ બંને ક્રોધી સ્વ-ભાવનાં હતાં. ત્રણ દીકરાને યોગ્ય રચણે પરણાવ્યા પણ કર્મયોગે તે જેવા સ્વભાવના માણસો હતા તેવા જ સ્વભાવની તેમને સ્ત્રીઓ મળી. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચારે કષાયોએ જ જાણે તે કુકુળમાં અવતાર લીધા હોયની તેમ દરેક જણ કષાયના યોગથી પોતપોતાની ધુનમાં જુદાઈમાં ને જુદાઈમાં રમતું હતું. ક્રોધ ક્રોધને અંતરથી ચઢાતું નહિ. બે દિવસ કંઈક શાંતિના પસાર યાય તો ત્રીજે દિવસે તો કયાંય ને કયાંયથી કજીઓ આવીને ઉભો રહેતો. જેમ વિવિધ વ્યાધિઓથી શરીર પીડા પામે તેમ કલેશ કંઠાસથી તે કુકુળ પીડિત થવા લાગ્યું. રૂદ્રદેવને હુંગરની મોટી ડંદાશ અને અભિમાનયુક્ત વાતોથી, કુંડગની કપટક્રિયાની અને સાગરની લોભવૃત્તિથી હંમેશ ત્રાસ ઉત્પન્ન થતો. જ્યારે ગરમી, કઠિનતા, વકતા અને શોષકતા અગર ચિકાશ ઉદ્ભૂત હશે—ઈંચી ડિંચીએ પહોંચે છે, ત્યારે આ ચાર કષાય અનંતાનુજાંધી કહેવાય છે. સ્થાનાંગ સૂત્રમાં આ ચારે સ્થિતિઓ દૃષ્ટાંતથી સમજાવી છે. ઉંચામાં ઉંચી ડિંચીના ક્રોધને પર્વતની રાઇ રેખા-તરડની ઉપમા આપી છે. પટથરમાં રેખા પડી પાછી મળે નહિ, તેમ અનંતાનુજાંધી ક્રોધથી ભિન્ન પડેલાં અંતઃકરણો જીવનપર્યંત પાછાં મળે નહિ. અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધને તળાવની માટીમાં પડેલી તરડની ઉપમા આપી છે, તે શીયાળો પડે છે અને ચોમાસાનો વરસાદ થતાં મળી જાય છે, તેમ અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધથી ભિન્ન પડેલાં મનો સંવત્સરીમાં જોડાઈ જાય. પ્રત્યાખ્યાની ક્રોધને વેળુની લિંટીની ઉપમા આપી છે. વેળુની રેખા શિયાળામાં પૂર્વના પવનથી પડે છે તો ઉન્હાળામાં પશ્ચિમના પવનથી પુરાઈ જાય છે. તેમ પ્રત્યાખ્યાની ક્રોધથી ઘટેલાં મન ચાર માસમાં જોડાઈ જાય. સંજવલનના ક્રોધને પાણીની રેખા સાથે સરખાવ્યો છે. પાણીમાં રેખા જે વસ્તુથી પડી તે વસ્તુ દૂર થતાંની સાથે જ પાણી પાછું મળી જાય છે

તેમ સંજ્વલનના ક્રોધથી તુટેલું મન તરત જ જોડાઈ જાય છે. વધારેમાં વધારે તેની પંદર દિવસની રિયતિ છે. એવી જ રીતે અનંતાનુષંગી માનની પથ્થરના થંબની સાથે, અપ્રત્યાખ્યાની માનની દાડકાના થંબની સાથે, પ્રત્યાખ્યાની માનની લાકડાના થંબની સાથે અને સંજ્વલનના માનની નેતરની છડીની સાથે સરખામણી કરવામાં આવી છે. આગલા આગલા થંબ કરતાં પાછલા પાછલા થંબની દૃઢિનતા કમી છે તેમ આગલા માન કરતાં પાછલા પાછલા માનની દૃઢિનતા ઓછી છે. અનંતાનુષંગી માયા વાંસની ગાંઠ જેવી વક્ર, અપ્રત્યાખ્યાની માયા પેટાના સિંગડા જેવી, પ્રત્યાખ્યાની માયા ગોમુત્રિષા જેવી અને સંજ્વલનની માયા નેતરની છોષ જેવી છે. પૂર્વ કરતાં પાછળની વક્રતા ઓછી ઓછી છે. અનંતાનુષંગી લોભ કિરમજના રંગ જેવો, અપ્રત્યાખ્યાની લોભ ખાળના કાઢવ જેવો, પ્રત્યાખ્યાની લોભ ગાડાના ખંજનના રાગ જેવો અને સંજ્વલનનો લોભ હળદરના રંગ જેવો છે. કિરમજનો રંગ કપડું શરીર જાય ત્યાંજુધી ઉડતો નથી પણ હળદરનો રંગ તડકો જોતાં તરત ઉડી જાય છે, તેમ અનંતાનુષંગી લોભ છાંદગી સુધી રહે છે, ત્યારે સંજ્વલનનો લોભ થોડા વખતમાં ભુંસાઈ જાય છે. તેની સંપ્રાહત શક્તિ થોડી છે અને તેથી પ્રદીપ્ત થતા ક્રોધના અગ્નિના ભડકાથી તેનું મન નિરંતર સંતપ્ત રહેતું. ક્રોધ ક્રોધ વખતે પોતાની સ્ત્રી પાસે તે પોતાનું દુઃખી હૃદય ખાલી કરતો; તેમાં પણ વખતે શાંતિ થતી અને વખતે બંને તરફથી જ્વાળાઓ પ્રસરતી. એકદા રૂદ્રેવે કંઈક પ્રસન્નતામાં પોતાની પત્નીને કહ્યું, બહે ! આપણા છોકરાઓ જુવાનીના મદમાં અને સ્ત્રીઓના પ્યારમાં પાગલ થઈ આપણી રહામે બોલે છે. કહ્યું છે કે—

यौवने विक्रतोत्प्रेय । मनः संयमिनामपि ॥

राजमार्गेषु रोहन्ति । प्रातृष्णाते किलाङ्कुराः ॥ ૧ ॥

અર્થ—યૌવન અવસ્થા સંયમી પુરુષોના મનને પણ વિકારી બતાવી દે છે. વર્ષા ઋતુમાં રાજમાર્ગમાં પણ અંકુરાઓ ઉગી નીકળે છે. હે પ્રિયે ! હજુ તો આપણે કામકાજ કરી સડીએ છીએ, ત્યારે પણ આવી અવસ્થા

કરે છે, તો આપણી વૃદ્ધાવસ્થામાં આપણા કેવા હાલ કરશે? આ ત્રાસથી બચવાને આપણે કંઈક સાધન રાખવું જોઈએ. મેં ગુપ્ત રીતે ત્રણ હજાર સોનામ્હોરો છુપાવી રાખી છે. લે, તેમાંથી એક હજાર તું તારા કબજામાં ગુપ્ત રીતે જમીનમાં દાટી રાખજે, અને બે હજાર મારા હસ્તક હું ગુપ્ત દાટી રાખું છું. હું અમુક ઠેકાણે દાટું છું અને તું અમુક સ્થળે દાટજે. કદાચ હું તારા પહેલાં આ સુસાફરી પૂરી કરું તો મારી બે હજાર મ્હોરો મારા પછવાડે ધર્મકાર્યમાં ખર્ચજે. આ વાત બીજા કોઈને જાણવા દઇશ નહિ. અગ્નિશિખાએ તે બધું કથુલ કર્યું પણ જે ઝોરડામાં આ વાતચીત થતી હતી તેની બહાર સંતાઈને ઉભી રહેલી કુંડગની સ્ત્રી નિકૃતિ અને સાગરની સ્ત્રી સંચયાએ તે બધી વાત ગુપ્તગુપ્ત સાંભળી લીધી. દેરાણી જેઠાણી બંને જણી સ્વાર્થ સાધવાને પરસ્પર મળી ગઇ. સાસુની પાસે આવી બંને જણી કહેવા લાગી કે, સાસુશુ! આજસુધી અમે તમારો વિનય ન કર્યો તેને માટે બહુ ખેદ થાય છે. જીવાનીના મદમાં ઉન્મત્ત થઇ કેટલીએક વાર તમારી સામે બોલી તમારી અવગણ કરી તે પ્રસંગ આ વખતે અમારા મનમાં બહુ જ ખટક્યા કરે છે. હે અંબા! આજથી અમારો સ્વભાવ બદલાઇ ગયો છે, એમ ખાતરીથી માનજો. હવેથી કોઇ પણ કાર્ય હોય તે મહેરબાની કરીને અમને બતાવજો. અગ્નિશિખા આ કપટયુક્ત સંભાષણથી ભોળવાઇ ગઇ અને તેમનું કહેવું ખરું માનવા લાગી. થોડા વખતમાં બંને વહુઓએ સાસુનું મન જીતી લીધું. સાસુએ વિચાર કર્યો કે જ્યારે આવી વિનીત વહુઓ આકરી કરનાર છે, ત્યારે મારે સોનામ્હોરો શામાટે ગુપ્ત રાખવી? ગુપ્ત રાખેલી સોનામ્હોરો આપી દેવાથી તેઓ ઝોર વધારે સત્કાર કરશે, એમ ધારી અગ્નિશિખાએ પ્રસન્ન મને વહુઓને સોનામ્હોરો લેવાનું કહ્યું. માયાવી વહુઓએ કહ્યું, હે અંબા! આપની કૃપા છે તો અમારે સોનામ્હોરો જ છે, અમારે સોનામ્હોરોને શું કરવી છે? તમારી સેવા એ જ અમારે મન મેવા છે. આમદપૂર્વક તેમણે સોનામ્હોરો લેવાની ના પાડી. આહા! કેટલી બધી નિરપદતા!! ખૂબ વિશ્વાસ પમાડી અને બંને વહુઓએ છાની રીતે હજાર સોનામ્હોરો ઠાઠી લીધી અને તેને બદલે ચંદ્રાઓ જારી કરા-

ડયા. સ્વાર્થ સધાઈ રહ્યા પછી જાનેની ભક્તિ મોળી પડી ગઈ. સાસુનો જે સત્કાર થતો હતો અને વિનયમયીના જળવાતી હતી તેમાં ફેર પડ્યો, એટલું જ નહિ પણ થોડા વખત પછી તો ભક્તિભાવ તદ્દન હુમ થઈ ગયો. જેની રીતે અગ્નિશિખાને તેની વહુઓએ કહી તેવી જ રીતે તેના ધણીઓ કુંડગ અને સાગરે પોતાના પિતાને છેતર્યો. જાનેની ગુમ મુડી ચોરાઈ ગઈ. ભક્તિના ફેરફારથી વહેમ પડતાં દોષથી જગ્યાએ જોયું તો પથરા નિકળ્યા. સોનામ્હોરો ન મળ્યા એટલે વહુઓને અને દીકરાઓને બોલાવી બનેએ પૂછવા માંડ્યું પણ માયાવી જનોએ આકરામાં આકરા સોગંદ ખાઈ પોતાની સત્યતા જાહેર કરી. ચોરની મા કાઠીમાં મ્હોં નાંખી રહે, તેમ રૂદ્રેવ અને અગ્નિશિખા મનમાં ને મનમાં જળી રહ્યાં. ધરની શરીયાદ દોની પાસે કરવી? એકલા રૂદ્રેવ પોતાની સ્ત્રી પાસે આવી બેઠો, અને દગ્ગર સોનામ્હોર ખોઈ નાંખવા બદલ કપકો આપવા લાગ્યો. અગ્નિશિખાએ જવાબમાં કહ્યું કે મેં તો ગુમાવી પણ તમે કેમ સાચવી શક્યા નહિ? ખીજને કહેવું સ્હેલ છે પોતાનો તો વિચાર કરતા નથી. આ સાંભળી રૂદ્રેવનો મિજબાન ગયો, અરે મને કહેનાર તું કોણ? શું સોનામ્હોરો તારા ખાપને ધેરથી લાવી હતી? એ તો હું કમાયો હતી અને મેં ખોઈ, તું શાની હઠાપણ ડાળે છે? અગ્નિશિખાનો સ્વભાવ પણ અગ્નિ જેવો ગરમ હતો, તેથી છાની રહી શકી નહિ, પણ ઉત્તર પ્રત્યુત્તર વાળ્યા, તેથી રૂદ્રેવનો રૌદ્ર સ્વભાવ અતિગરમ થયો. અગ્નિમાં ધી હોમાયાથી બડકો થાય, તેમ ક્રોધાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો. નેત્રો લાલચોળ થઈ ગયાં. તે દાંતીયાં કરી કહેવા લાગ્યો કે, પાપિણી! તું મ્હારી સામે ચઢાતઢા બોલે છે? તું કુલાંગના જ નથી. અગ્નિશિખાએ પણ તણ થઈને કહ્યું, જ્યારથી તમારે પહે પડી ત્યારથી જ માઈ કુંજ નાથ પામ્યું છે. આ શખ્દોથી રૂદ્રેવે એકદમ આવેશમાં આવી જઈ પાસે પડેલી લાકડીનો એક સખ્ત ટટકો માર્યો. કર્મયોગે અગ્નિશિખા ઉડીને ભાગવા જતી હતી, ત્યાં માયામાં લાકડી સખ્ત વાગવાથી ત્યાં જ તેનાં સો વરસ પુરાં થઈ ગયાં. રૌદ્રધ્યાનમાં મરણ પામવાથી તે પોતાના જ ધરમાં ઝેરથી મરેલી કાળી નાગણ રૂપે અવતરી. આમ તેમ ધરમાં બમતાં સોનામ્હોરો જોઈ ખુશ થઈ. એટલામાં જ પોતાનું ધર બનાવી તે

નાગણુ રહેવા લાગી. એકદા નિકૃતિના મનમાં ચોર પેડો. દેરાણીને ઠગીને તે નિધાન પોતાની માલિકીનું કરી લેવું એવો લોભ નિકૃતિને જાગ્યો તેથી જેવી તે નિધાન લેવા ગઇ, તેવી જ નાગણીએ તેને ડંશી. ઝેર ચઢકવાથી મરણ પામી તે આર્તધ્યાનને યોગે ત્યાં ને ત્યાં જ નકુલણી થઇ. માયાના લોભથી નાગણી અને નકુલણીનો પરસ્પર કલહ થવા લાગ્યો. જેઠાણીના મરણથી સંચર્યા અંદરખાને ખુશ થઇ, એમ ધારીને કે હવે બધી સોનામહેરો અને એકલીને જ મળશે. માયાના લોભમાં તણાતી તે જેવી સોનામહેરો લેવા ગઇ, તેવી જ જેઠાણીની માફક નાગણીનો ભોગ થઇ પડી. તે પણ અશુભ અધ્યવસાયમાં મરણ પામી, તે જ શેરીમાં કુતરી થઇ. પાછળથી સાગરે દ્રવ્યને લોભે બાંધને વિષ દઇ મારી નાંખ્યો, તે પણ ધરની અંદર ઢાળી જ બચકર સર્પ થયો અને સાગર જ્યારે નિધાન લેવા આવ્યો ત્યારે તેને પૂર્વના વૈરભાવથી ડંશ માર્યો તેથી તે પણ મરણ પામી નોળાઓ થયો. નિધાનના લોભથી તે બંને પણ પરસ્પર લડવા લાગ્યા. એકદા રૂદ્રદેવ દુઃખનેથી ઘેર આવતો હતો, તે વખતે અભિમાની ડુંગર પગ ઉપર પગ ચઢકાવી મૂછો મરડતો બેઠો હતો. રૂદ્રદેવે તેને કંઇક કામ બતાવ્યું પણ તેણે ઉદ્ધતાપૂર્વક ચોખ્ખી ના પાડી તેથી ક્રુપિત થએલા રૂદ્રદેવે તેને કપડો આપ્યો કે હજી તો બાપની કમાણી ઉપર તાગડધીત્તા કરે છે, અને આટલું બતાવ્યું કામ પણ કરતો નથી ? દુહા ! અંડાળ ! તારા જેવા નાલાયક છોકરા કરતાં વાંઝીયાપણું વધારે સાઈ છે. ઠકોર વચનથી અહંકારી ડુંગરનો મિનગળ પણ હલની બહાર ગયો. બંને સામસામા લડવા લાગ્યા. તે દરમ્યાન નાગણી અને નકુલણી, સર્પ અને નોળાંયો પણ જિલમાંથી બહાર નીકળી લડવા લાગ્યાં. ડુંગરની ફી સિલા નિધાન લેવા ગઇ, તેટલામાં કુતરીએ તેને કરડી તેથી તેણી ભુટે હાલે જમીનપર ઢગી પડી. કપાયના મિત્ર મિત્ર પાત્રોનો આ અવનવો દેખાવ રસ્તે ચાલતા માણસોને આકર્ષવા લાગ્યો. તમાસાની માફક આ નાટક જેવા ઘણાં માણસો ભેગાં થઇ ગયાં. તે દરમ્યાન એક યાત્રી તપસ્વી મુનિ ગાયત્રી માટે ફરતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. યાત્રાળયથી

બધી હકીકત જાણી, તે મુનિ પણ કથાયનું પરિણામ જાહેર કરવાને ત્યાં ઉભા રહ્યા. મસ્તક ધુણાવતાં મનમાં તે મનમાં તે કહેવા લાગ્યા કે, અહા ! મોઢ અને કથાયને લીધે માણસોની કેવી વિટંબના યાચ છે ? રૂદ્રદેવ કલહ બંધ કરી મુનિને મસ્તક ધુણાવવાનું કારણ પૂછવા લાગ્યો. ત્યારે મુનિએ સર્વ હકીકત સવિસ્તર કહી સંબળાવી કે, હે શેઠ ! આ બધી લીલા તમારી સોના-મહેરોના લોભની અને કથાય પ્રકૃતિની છે. નોળાયો અને સર્પ તે બંને ત્હારા પુત્રો છે. નાગણી તે ત્હારી પત્ની અને નકુલણી તે પુત્રવધૂ છે. આ કુતરી પણ પુત્રવધૂ જ છે. કથાયથી આખા કુટુંબની કેવી પાયમાલી થઈ છે અને કેટલી વિટંબના ભોગવવી પડી છે તેનો ચિતાર આ તમારી નજર આગળ જોવામાં આવે છે. બાપુઓ ! આ પરિણામ જોઈ કથાયને દૂર કરો. મુનિના વચનથી પાંચે તિર્યંચોને જ્વલિતશ્મરણ ઉપજાયું. તેમણે બધાએ મુનિની સમક્ષ અનશન કર્યું. રૂદ્રદેવ અને કુંગર પણ વૈરાગ્ય પ્રાપ્તિ સંસારનો ત્યાગ કરી તે મુનિની પાસે દીક્ષિત થયા. આ જવમાં અને પરજવમાં કથાય કેવી રીતે દુઃખ ઉપજાવે છે, તે જિના રૂદ્રદેવના કુટુંબની કથા ઉપરથી સારી રીતે સમજાય છે. કથાયનું દુષ્ટ પરિણામ જોઈ જન્મ અને તેમ કથા-ચોને પાતળા પાડી ક્ષીણ કરવા. મનમાં ચિંતવવું કે જે દિવસે સર્વથા અકથાયી બનીશ તે દિવસ જ ખરા સુખનો અને શાંતિનો થશે. પ્રયત્ન અને પ્રયાસથી એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તે સમય જ છાંદગીની સફળતાનો છે. (૬૪)

અશ્વમ પ્રવૃત્તેત્યાગઃ ।

મનોવચોવિગ્રહવૃત્તયોઽશુભા ।

નાના વિકારા પુનરૈન્દ્રિયાઃ સદા ॥

નિહન્તિ ધર્માભિમુખં વલં તતો ।

નિરુદ્ધ્ય તાંસ્ત્વં શુભધર્મમાચર ॥૬૫॥

સંવરનો પાંચમો લેઢ અશુભ યોગનો ત્યાગ.

અર્થ—મનથી કોઈનું ખરાબ ચિંતવું, દુષ્ટ ઇચ્છાઓ કરવી, કોઈના ઉપર ઇર્ષ્યા કે વેર ઝેર રાખવાં, તે માનસિક અશુભ યોગ. કોઈની નિન્દા કરવી, ગાળો દેવી, આળ ચડાવવાં કે અસત્ય બાપણું કરવું તે વાચિક અશુભ યોગ. કોઈને દુઃખ આપવું, કોઈના હક્ક હુખાવવા, ચોરી કરવી, વ્યભિચાર કર્મ સેવવું, તે કાર્મિક અશુભ યોગ. વિવાસક્તિમાં ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ કરવો તે ઐન્દ્રિય વિકારો. આ બધી અશુભ પ્રવૃત્તિઓ ધાર્મિક અને આત્મિક બળનો વિનાશ કરે છે, માટે હે બધો ! તે અશુભ પ્રવૃત્તિઓને અટકાવી આત્મિક વીર્ય ફોરવી શુભ કર્મનો આશ્રય કર, કે જેથી સંવરની નિષ્પત્તિ થવાની સાથે સુક્તિસુંદરીના સ્વયંવરમાં દાખલ થવાનો અધિકાર મળી શકે. (૬૫)

વિવેચન—કર્મમંથમાં કહ્યું છે કે બળ, વીર્ય, ઉત્સાહ, શક્તિ, એટલા, કરણ એ સર્વ યોગના એકાદ્યક-પર્યાયવાચક શબ્દો છે. વીર્યાતરાયના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતું વીર્ય કે જેથી જીવ ઔદારિક પુરુષ મદલું કરી શ્વાસો-શ્વાસાદિકપણે પરિણુભાવી અવલખી કામ થયે શ્વાસોશ્વાસ રૂપે મૂકી શકે તે વીર્યવિશેષનું નામ યોગ છે. હલન, ચલન, ખાન, પાન, પાચન, શ્વાસોશ્વાસ, બાપા, ચિંતવન વગેરે શારીરિક વાચિક અને માનસિક ક્રિયાઓ જે વીર્ય-વિશેષથી થઈ શકે છે તે વીર્ય મુખ્ય નયે યોગ કહેવાય છે. ઉપચારથી વીર્ય-વિશેષજન્ય શારીરિક માનસિક અને વાચિક વ્યાપાર-એટલા પણ યોગ કહેવાય છે. આંખ, કાન, નાક, જીભ, સ્પર્શ એ પાંચ ઇન્દ્રિયોની જેવા સાંભળવા વગેરેની ક્રિયા પણ યોગમાં સમાય છે. કષાય અને પ્રમાદની પેડે યોગમાં સ્વતઃ દુષ્ટતા નથી પણ દુષ્ટતા સંયોગે તેમાં દુષ્ટતા આવે છે. જેમ પાણી સ્વતઃ ખરાબ નથી પણ ગટરમાં પડે છે ત્યારે કાદવના યોગથી ખરાબ થઈ જાય છે, તેમ વીર્યવિશેષ દુષ્ટ મન, દુષ્ટ વચન અને દુષ્ટ કાયામાં રેડાય છે ત્યારે તે અશુભ યોગ ગણાય છે. યોગની સર્વથા નિષ્પત્તિ તો શૌદ્ધમે શુદ્ધસ્થાને જ થાય છે. તેરમા શુદ્ધસ્થાનક સુધી તો યોગ રહે છે. કેવળીને મિદ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ અને કષાય એ ચાર ખં-

ધના હેતુઓ નથી, પણ બંધનો હેતુ માત્ર એક યોગ છે, તે પણ અશુભ નહિ પણ શુભ છે. તે નિમિત્તે ધરિયાવહી બંધ થાય છે, કે જેની સ્થિતિ માત્ર બે સમયની જ છે. એક સમયે બંધાય, બીજે સમયે તે વેદાધ જન્ય અને ત્રીજે સમયે તે નિર્જરી નાંખે. કુંભારે ચાકડાને લાકડી વતી જે વેગ આપ્યો હોય તે વેગની નિવૃત્તિ યથા સિવાય જેમ ચાકડો શરતો અટકતો નથી તેમ જ્યાંસુધી આયુષ્ય આદિ કર્મને લીધે યોગનો મેગ મળેલો છે ત્યાંસુધી યોગની નિવૃત્તિ થતી નથી. સર્વ કર્મોની પૂર્ણાહુતિ યથે જ યોગનો નિરોધ થઇ શકે છે. તેથી હાલના મનુષ્યોને કરવાનું એટલું જ છે કે જેમ અને તેમ દુષ્ટ-અશુભ યોગની નિવૃત્તિ કરવી. ચિત્તની વૃત્તિઓનું હિયાત પણ આથી જ થાય છે. એટલા માટે જ યોગશાસ્ત્રમાં ચિત્તની વૃત્તિઓના નિરોધને સમાધિ કહી છે. આવી એકાંત સમાધિ સિદ્ધ ન થાય ત્યાંસુધી અશુભ મન, અશુભ વચન અને અશુભ કાયાના વ્યાપારને રોકવા પ્રયત્ન કરવો. ધર્મ્ય કરવી, ખીજાનું છુટું ચિંતવતું, તૃષ્ણા રાખવી, ક્રોધ, લોભ સહજ પ્રસંગમાં દીનતા સેવવી વગેરે મનના દોષો છે. તે સધળા મનોયોગને દુષ્ટ બનાવે છે. અસત્ય, અપ્રિય, સાવધ, નિન્દાયુક્ત, તિરસ્કારભર્યા, પરને પીડા-કારક મર્મવેધક શબ્દો બોલવા, ગાડી ચુગલી કરવી, એ બાપાના દોષો છે. તે વચનયોગને દુષ્ટ બનાવે છે. હિંસા, ચોરી, બળિયાર-મૈથુન વગેરે કાયાના દોષો છે, તે કાયયોગને દુષ્ટ બનાવે છે. જેથી મન, વચન અને કાયાના યોગ દુષ્ટ બને છે તે સધળા દોષો ત્યાજ્ય છે, તેને દૂર કરવા. સ્વતઃ દૂર ન થાય તો શુભ યોગના આશ્રયથી દૂર કરવા. અહિંસા, અદ્વિતાદાનનિવૃત્તિ, ખલત્યર્થ વગેરેથી કાયાના દોષો દૂર કરવા. સત્ય, પ્રિય, હિત, મિત અને પથ્ય બાપલુથી બાપાના દોષોને પરિહરવા, અને ક્ષમા, નિર્દોષતા, સરળતા, સમતા, સંતોષ, વૈરાગ્ય, વિવેક, જ્ઞાન, ધ્યાન, સંયમ, - ક્ષાંતિથી મનના દોષોને દૂર કરવા. કાયાના દોષો રચૂળ છે ત્યારે મનના દોષો સૂક્ષ્મ છે, કાયાના દોષો ત્યજવા સહેલ છે, ત્યારે મનના દોષો ત્યજવા જરી સુસ્કેલ છે. કાયાના દોષો સ્વસ્થકાલીન છે, ત્યારે મનના દોષો ચિરકાળથી વળગેલા છે. દોષોને દમવાની કે ત્યજવાની બે રીતો છે. એક તો રચૂળનો પ્રથમ પરિહાર કરી સૂક્ષ્મ

દોષોનો પછી પરિહાર કરવો, કેમકે સ્હેલાઈથી સધાય તે યોડે પરિશ્રમે પણ સાધી શકાય છે. ખીજી રીતે સૂક્ષ્મ મનના દોષોને જ પહેલેથી પકડવા. માનસિક દેષો દૂર થશે તો સ્થૂળ દોષોને છૂતવા કંઈ પણ મહેનત નહિ પડે, તે તો સ્હેલાઈથી પોતાની મેજે દૂર થઈ જશે. અધિકારી પરત્વે બંને રીતિઓનો જૂદો જૂદો ઉપયોગ થઈ શકે છે. આધિક વીર્ય-સામર્થ્યવાળા અને જ્ઞાનના બળવાળાઓને માટે ખીજી રીતિ જ ઐયરકર છે, ત્યારે મન્દ જ્ઞાનવાળા અને ઉતરતા અધિકારીઓને માટે પહેલી રીતિ સુખકર છે. જેનો જેવો અધિકાર હોય અને જેને જેટલી શક્તિ હોય, તેના પ્રમાણમાં દરેકે અશુભ મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ દૂર કરવી; એટલું જ બસ નથી પણ સાથે સાથે શુભ પ્રવૃત્તિનું પણ મેળવતા જવું. (૬૫)

(૯) નિર્જરા ભાવના.

इन्द्रवंशावृत्तम् ।

નવમી નિર્જરા ભાવના ।

केन प्रकारेण पुरात्मदर्शिनः ।

कृत्वाऽखिलां कर्मगणस्य निर्जराम् ॥

ज्ञानं निराबाधमलं प्रपेदिरे ।

त्वं चिन्तयैतच्छुभभावनावशः ॥६६॥

નવમી નિર્જરા ભાવના.

અર્થ—શૂતકાળમાં જે જે આત્મદર્શી પુરુષો થયા તેમને નિરાબાધ એટલે જેનું કોઇ પણ પ્રમાણુથી બાધ થઇ શકે નહિ એવું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. જ્ઞાનાવરણી આદિ કર્મનાં આવરણો હોય ત્યાંસુધી તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી, ત્યારે તે પુરુષોએ આવરણો તોડવાને, અને જ્ઞાનાવરણી આદિની સર્વથા નિર્જરા કરવાને, ક્યા ક્યા ઉપાયો લીધા, કયે ભાગે ચાલ્યા અને કેવા પુરુષાર્થથી સર્વથા નિર્જરા કરી નિરાબાધ જ્ઞાન મેળવ્યું ? હે ભદ્ર ! તે વાતનો નવમી નિર્જરા ભાવનાના બળથી વિચાર કર. (૬૬)

વિવેચન—આગલી ભાવનામાં આવતાં કર્મોના નિરોધ કેમ થાય તે દર્શાવ્યું, પણ ભર્વાતરમાં બાધેલાં કર્મોના છુટકારો ન થાય ત્યાંસુધી સાધ્યસિદ્ધિ થતી નથી. જ્યાંસુધી પૂર્ણ જ્ઞાન ન થાય, ત્યાંસુધી કાર્ય સિદ્ધ થયું ન ગણાય. જ્ઞાનની પૂર્ણતા ધનધાતિ કર્મો દૂર થાય ત્યારે જ થાય. તે બે રીતે દૂર થવાં જોઇએ. એક તો વર્તમાન કાળમાં તેની આવક તદ્દન બંધ થાય અને બીજું શૂતકાળમાં સંયમ કરેલાનું અવસાન આવે. પહેલી રીતનું નામ સંવર છે, ત્યારે બીજી રીતનું નામ નિર્જરા છે. સંવરની વિચારણા

આગલી ભાવનામાં કરી, હવે આ ભાવનામાં નિર્જરાનો વિચાર કરવાનો છે, તેથી આ ભાવનાનું નામ નિર્જરા ભાવના છે. નિર્જરાના પ્રકાર, નિર્જરાનું સ્વરૂપ, નિર્જરાનાં કારણો, નિર્જરાનું કાર્ય-ફળ અને નિર્જરાની પ્રશસ્તતા-અપ્રશસ્તતાનો નિર્ણય, એ સધળાની ચિંતવનાનો સમાવેશ આ ભાવનામાં થઈ શકે છે. આ કાળમાં ભૂતકાળના કાષ્ઠ ઉદ્ઘાટરણથી નિર્જરા અને નિરાખાધ જ્ઞાનના કાર્યકારણભાવની વિચારણા કરવાનું સુચવવામાં આવ્યું છે. જોકે આત્મદર્શી પુરુષો નિરાખાધ જ્ઞાન મેળવવા જે નિર્જરા કરે તે નિર્જરા હોયી ડિઝીની છે, સાધારણ જનોને તે ફલેમ છે, તેથી તેની વિચારણા સર્વ જનોને ઉપયોગી નહિ થઈ શકે તોપણ ‘શત્તે પચ્ચાસદિતિ મ્યાયાત્’ અર્થાત્ સોની સંખ્યામાં પચાસની સંખ્યા પણ સમાઈ જાય છે, તેમ હોયી ડિઝીની નિર્જરામાં નીચેની ડિઝીવાળા નિર્જરાનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. આત્મદર્શી પુરુષો પણ ક્રમે ક્રમે જ તે સિદ્ધિએ પહોંચી શકે છે. એટલા માટે જ કહ્યું કે ‘કેન પ્રકારેણ’ કેવી રીતે અને કયે ક્રમે પૂર્વના મહાત્માઓએ કર્મની નિર્જરા કરી, તેનું આલોચન કરવાથી કાર્યકારણ-ભાવનો નિર્ણય થઈ શકે. મહાવીર સ્વામીનો દાખલો લઈએ. મહાવીર સ્વામીને ખીજ તીર્થકરોનાં કરતાં ઘણાં વધારે કર્મ અપાવવાનાં હતાં. એક તરફ ૨૩ તીર્થકરોનાં કર્મો અને ખીજ તરફ મહાવીર સ્વામીનાં કર્મો, એ બેનો મુકાબલો કરતાં મહાવીર સ્વામીનાં કર્મ વધી જાય. એટલા બડોળાં કર્મ હોવા છતાં આયુષ્ય ખીજ તીર્થકરો કરતાં ઓછું હતું, તેથી શ્રીમન્મહાવીરે દીક્ષા લઈ ઇન્દ્રિયસુખ અને શરીરસુખને તિલાંજલિ આપી, જંગલમાં કે વસિતમાં સમભાવપણે રહી તપ કરવા લાગ્યા. આ તપસ્યા સાર્વભૌમપદ કે ઇન્દ્રપદ મેળવવા માટે નહોતી પણ માત્ર કર્મરૂપ આતરિક દુઃખનોને દૂરવા માટે જ હતી. સિંહની પેઠે નિર્ભય રહી, મેરૂની પેઠે અચલ બની, શ્રીમન્મહાવીરે સાડાગાર વર્ષ અને પંદર દિવસ સુધી સમાધિભાવ સાથે ઉઘ તપ કર્યું, તેથી કર્મના મ્હોટા જગ્યાને હડાડી દીધો અને નિરાખાધ જ્ઞાન-કેવળ જ્ઞાન, કેવળ દર્શન પામ્યા. ગજસુકુમાલ ક્ષમા, શાંતિ અને સમાધિરૂપ આતર તપથી થોડી વારમાં જ કર્મોની નિર્જરા કરી કેવળ જ્ઞાન પામી મોક્ષમાં

ગયા. ભરત ચક્રવર્તી અરિસાબુવનમાં ભાવનાના બળથી કર્મની નિર્જરા કરી, કેવળગાન પામ્યા. મહેવી માતાએ અગાઉથી જ તપોબળથી કર્મની નિર્જરા કરી હતી, થોડાં કર્મો બાકી રહ્યાં હતાં તે બોગવી તેમ જ માધ્ય-સ્થ ભાવનાના બળથી નિર્જરા હાથીના હોદ્દા ઉપર ખેંઠા ખેંઠા કેવળગાન પામી મોક્ષ ગયા. આ સઘળાં ઉદાહરણમાં નિર્જરાવાનાં સાધનો જુદાં જુદાં હોવા છતાં છેવટની નિર્જરા એક પ્રકારની જ હતી કે જે ચાર ધનધાતી કર્મની નિર્જરારૂપ અંતિમ નિર્જરા ચતાં જ ચારેને એકસરખું નિરાખાધ ગાન ઉત્પન્ન થયું. આ ઉપરથી એ નિશ્ચય થાય છે કે નિરાખાધ-સંપૂર્ણ ગાન મેળવવા માટે નિર્જરાની જરૂરીઆત છે. તે નિર્જરા કેવી રીતે કરવી, તેના નિશ્ચય આત્મદર્શી પુરુષોના જીવનવૃત્તાંતો વાંચી કે સાંભળી કરવો જોઈએ. (૬૬)

નિર્જરાલક્ષણં તદ્દેશઃ ।

देशेन यः सञ्चितकर्मणां क्षयः ।

सा निर्जरा प्राज्ञजनैर्निवेदिता ॥

स्यात्सर्वधेयं यदि सर्वकर्मणां ।

मुक्तिस्तदा तस्य जनस्य सम्भवेत् ॥૬૭॥

નિર્જરાનું લક્ષણ અને તેના લેહો.

અર્થ—કર્મના જથ્થારૂપ કાર્મણ સરીર થકી, ઉદયમાં આવેલાં અથવા ઉદ્દેશો કર્મોનું વેદાધ-બોગવાધને ખરી જવું-વા ઝરી જવું, તે નિર્જરા કહેવાય છે. તે નિર્જરાના બે ભેદ, દેશથી નિર્જરા અને સર્વથી નિર્જરા છે. ગાનાવરણી આદિ કર્મોના અમુક અમુક અંશનું ખરવું, તે આશિક-શિક નિર્જરા અને તે કર્મોનું જડગૂળથી સર્વથા ઉચ્છેદન થવું, તે સર્વથી નિર્જરા. દેશથી નિર્જરા તો દરેક સમયે થાય છે અને સર્વથી નિર્જરા તો મોક્ષગમનકાળે જ થાય છે. (૬૭)

વિવેચન—આ દાખ્યામાં નિર્જરા અને મોક્ષ એ બે વચ્ચેનો ભેદ લક્ષણથી બતાવ્યો છે. નવ તરવોમાં નિર્જરા અને મોક્ષ એ બન્ને ઉપાદેય

તત્ત્વો છે. બનેના લક્ષણમાં યોડો જ તદ્દાવત છે. “દિવેન સંચિતકર્મણાં ધયો નિર્જરા, સર્વથા કર્મણાં ધયો મોક્ષઃ” અર્થાત્ સંચિત કર્મના એક દેશવિભાગ-નો અપગમ તે નિર્જરા અને કર્મનો સર્વથા અપગમ તે મોક્ષ. બન્ને લક્ષણમાં કર્મનો અપગમ એક જ છે પણ નિર્જરામાં તે અપગમ યોડો યોડો છે, ત્યારે મોક્ષમાં એકદમ સર્વથા અપગમ-છુટકારો થાય છે. સામાન્ય રીતે કર્મની ત્રણ અવસ્થા છે. બંધ અવસ્થા, સત્તા અવસ્થા અને ઉદય અવસ્થા. પ્રથમ કર્મ બંધાય છે ત્યારે બાંધવાના સમયમાં તેની બંધ અવસ્થા જ છે. પછી બાંધેલું કર્મ અમુક વખત સુધી ઠંઠું પણ ફળ-પરિણામ દર્શાવ્યા સિવાય એમ ને એમ પડ્યું રહે છે. જમીનમાં વાવેલું બીજ, અમુક વખત સુધી જેમ જમીનમાં પડ્યું રહે છે, તેમ દસ ટોડાટોડી સાગરોપમની સ્થિતિનાં કર્મ એક દળર વરસ સુધી, વીસ ટોડાટોડી સાગરોપમની સ્થિતિનાં કર્મ બે દળર વરસ સુધી, સત્તામાં જ રહે છે. આને કર્મની સત્તા અવસ્થા કહી શકાય. સત્તાનો કાળ પૂરો થતાં કર્મ ઉદયમાં આવે છે. ઉદય બે રીતે થાય છે, એક તો સ્થિતિનો પરિપાક થતાં ઉદય થાય છે અને બીજો ઉદીરણાથી ઉદય થાય છે. જેમ એક ફેરીઓ જાડમાં ને જાડમાં કાળને બળે પાકે છે અને બીજી ફેરીઓને સાયરામાં નાંખી પકવવામાં આવે છે. પ્રથમ પ્રકારનો પાક સ્વતઃસિદ્ધ છે અને બીજા પ્રકારનો પ્રયત્નસાધ્ય છે. તેમ ઉદય પણ સ્વતઃસિદ્ધ અને પ્રયત્નસાધ્ય છે. ઉદયસાધક પ્રયત્ન તે જ ઉદીરણ. સ્વતઃસિદ્ધ કે પ્રયત્ન-થી-ઉદીરણથી થયેલ ઉદય તે કર્મની ત્રીજી ઉદયાવસ્થા છે. વેદાંતમાં આ ત્રણ અવસ્થાનાં ક્રિયાભાણુ સંચિત અને પ્રારબ્ધ એવાં ત્રણ નામ છે. અર્થાત્ બંધ એ ક્રિયાભાણુ, સત્તા એ સંચિત અને ઉદય એ પ્રારબ્ધ. કર્મની પ્રથમ બે અવસ્થામાં નિર્જરા થતી નથી પણ ત્રીજી અવસ્થા પછી જ નિર્જરા થાય છે, અર્થાત્ સત્તામાં રહેલા કર્મનો પ્રદેશોદય કે વિપાકોદય થયા પછી તે કર્મતું વેદન થતાં નિર્જરા થાય છે, કર્મો આત્માથી છુટાં પડે જ વસ્ત્રને ખંખેરવાથી કે જાટકવાથી તેના ઉપરની રજા ખરી પડે છે, વેદવાથી કે તપસ્યા આદિથી ઉદયમાં આવેલાં કર્મો આત્માથી ખરી પડે છે. આટલું કે “સંચિતકર્મણાં ધયઃ” સંચિત સુખદર્શી સંચય કરે.

યમાં આવેલાં કર્મો લેવાનાં છે, કેમકે સંચિત જ્યાં સુધી સત્તામાં હોય લાંબુધી
 તેનું વેદન કે નિર્જરા થઇ શકતી નથી. તેથી સીધી રીતે નહિ તો પ્રયત્ન-
 થી-હઠીરણ કરીને પણ કર્મોને ઉલ્લમાં લાવ્યા પછી જ નિર્જરા થઇ શકે
 છે. નિર્જરા અને મોક્ષમાં ખીજો ભેદ એ છે કે નિર્જરામાં એક તરફ નિર્જ-
 રા-કર્મનું ખરવું અને ખીજી તરફ કર્મનો બંધ ચાલુ છે. જુનાં કર્મો ખપે
 છે અને નવાં કર્મો બધાતાં આવે છે કારણકે કર્મબંધના હેતુભૂત કર્મો
 હજી અવશેષ રહ્યાં છે, ત્યારે મોક્ષમાં કર્મનો છુટકારો જ છે, નવો બંધ
 નથી, કારણકે સર્વ કર્મોનો ઉચ્છેદ થતાં નવાં કર્મના બંધનો હેતુ કાઢી ર-
 હેવા પામ્યો નથી. દાખલા તરીકે ધારો કે એક પાણીનો ધડો પડ્યો છે,
 તેના તળાયામાં એક છિદ્ર છે, તેથી છિદ્ર દ્વારા પાણી ઝર્યા કરે છે, ઉપરથી
 ખીજું પાણી રેડાતું આવે છે. આવી સ્થિતિમાં જે પાણીનું ઝરવું તેની ઉ-
 પમા નિર્જરાને આપી શકાય. જ્યારે ઉપરથી પાણીનું રેડવું બંધ કરવામાં
 આવે અને અંદરનું પાણી સઘળું ઝરી જાય, ધડો તદ્દન ખાલી થઇ જાય,
 સર્વ પાણી ઝરી ગયું, તેની ઉપમા મોક્ષને આપી શકાય, કારણકે મોક્ષ એ-
 ટલે આત્મારૂપ ધડામાંથી કર્મરૂપ સઘળા પાણીનું ઝરી જવું, અર્થાત્
 સર્વથા આત્માનો કર્મથી છુટકારો થવો એવો અર્થ થાય છે. આથી એવું
 લક્ષણ બાંધીએ કે બંધ દશામાં જુના કર્મનું ખરવું તે નિર્જરા અને
 બંધોચ્છેદ દશામાં સર્વ કર્મોનું ઝરી જવું તે મોક્ષ, તોપણ ચાલે. જોકે
 આ લક્ષણ ચોદમા ગુણકાણાવાળા જીવને પણ લાગુ પડે છે, તોપણ તેમાં
 કંઈ દોષ નથી, કેમકે ચોદમા ગુણસ્થાનને ચરમસમયે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય
 છે, ત્યારે બંધનો સર્વથા ઉચ્છેદ છે. નિર્જરાથી આત્માની એક દેશે વિશુદ્ધિ
 થાય છે ત્યારે મોક્ષથી સર્વથા વિશુદ્ધિ થાય છે. નિર્જરાથી ક્રમે ક્રમે આ-
 ત્માનો વિકાસ થાય છે. મોક્ષ એ વિકાસની પરિપૂર્ણ અવસ્થા છે. નિર્જરા
 કારણ છે અને મોક્ષ તેનું કાર્ય છે, અથવા નિર્જરાની ઉત્તરાવસ્થા કે અંત્ય
 અવસ્થા તે મોક્ષ છે. નિર્જરા સર્વ ગુણકાણે છે ત્યારે મોક્ષ ચોદમા
 ગુણકાણાને ઉલ્લે સમયે જ છે. એમ અનેક રીતે નિર્જરા અને મો-
 ક્ષનો ભેદ છે. (૬૭)

પ્રશસ્તાપ્રશસ્ત નિર્જરા ।

મુક્તે વિપાકેઽર્જિતકર્મણાં સ્વતો ।

યદ્વંશનં સ્યાત્તદકામનિર્જરા ॥

યન્મોચનં સ્યાત્તપસૈવ કર્મણા—

મુક્તા સકામા શુભલક્ષણા ચ સા ॥૬૮॥

પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત નિર્જરા.

અર્થ—નિર્જરા જે પ્રકારની છે, એક અકામ નિર્જરા અને બીજી સકામ નિર્જરા. અકામ નિર્જરા અપ્રશસ્ત અને સકામ નિર્જરા પ્રશસ્ત ગણાય છે. ઉદ્યમાં આવેલાં કે ઉદેરેલાં સંચિત કર્મોના પરવશપણે અગાન કૃત્રી ભોગવટો થતાં જે નિર્જરા થાય તે અકામ નિર્જરા, અને યાન, ધ્યાન, તપ, સંમય અને પરિસહ આદિ ખમતથી વિના વિપાકે પણ જે નિર્જરા થાય, તે સકામ નિર્જરા. (૬૮)

વિવેચન—નિર્જરાનું સામાન્ય લક્ષણ તેમ જ મોક્ષ સાથે ભેદ દર્શાવીને આ કાવ્યમાં નિર્જરાના ભેદ દર્શાવ્યા છે. નિર્જરાના મુખ્યતાએ જે પ્રકાર છે. એક અકામ નિર્જરા અને બીજી સકામ નિર્જરા. આદિ કામના એટલે ફળની કામના લેવાની નથી, કેમકે ફળની કામના વિના જે નિર્જરા કરવામાં આવે તે અકામ નિર્જરા અને કામનાથી કરવામાં આવે તે સકામ નિર્જરા, એવો અર્થ કરીએ તો સકામ નિર્જરા કરતાં અકામ નિર્જરા વધારે પ્રશસ્ત ગણાય, પણ શાસ્ત્રમાં તેથી ઉચ્છેદ છે. અકામ નિર્જરા કરતાં સકામ નિર્જરા વધારે પ્રશસ્ત શાસ્ત્રકારે કહેલી છે, તેથી સકામ અને અકામ શબ્દ અંતર્ગત કામના શબ્દ નિર્જરાની ક્રણીને લાગુ પડે છે. એટલે જે ક્રણી—અનુદાન કામના—ધમ્મજાથી કરવામાં આવે તેના અનુદાનથી થતી નિર્જરા તે સકામ નિર્જરા અને ધમ્મજા વિના પરતંત્રપણે કષ્ટ ભોગવતાં કે શુભ તરસ ખમતાં જે નિર્જરા થાય તે અકામ નિર્જરા. દાખલા તરીકે એક માણસને ૫૦

યુગયોગે ઇદ્રિયભોગની સર્વ સામગ્રી મળી છે, મનભાવતાં બોજનો તૈયાર થયાં છે, છતાં વૈરાગ્યભાવથી સ્વતંત્ર ઇચ્છાપૂર્વક ખાનપાનના પદાર્થોનો ભોગ કરી, ઉપવાસ, એકટાણું કે આયંબિલ વગેરે તપ કરે તો તેથી ધણાં કર્મની નિર્જરા થાય. આ નિર્જરા કામનાસહિત અનુકાનજન્ય હોવાથી સકામ નિર્જરા કહી શકાય. તેથી ઉલટું ખીજ કાષ્ટ માણસને કે જનાવરને ખાવાની ઉકટ ઇચ્છા છતાં પરતંત્રપણાથી કે અંતરાયના ચોગથી, એક બે દિવસ ખાવા પીવાનું ન મળે, લાંધણું કરવી પડે, તેથી કષ્ટ ભોગવતાં જે કર્મ ભોગવામાં તેની થોડી નિર્જરા તો થાય, પણ તે ઇચ્છા વિના થએલ હોવાથી અકામ નિર્જરા કહેવાય. ઇચ્છાપૂર્વક થોડી પણ જ્ઞાનસહિત કરણી કરવાથી ધણી નિર્જરા થાય ત્યારે ઇચ્છાવિના જોરાવરીથી કે ‘જપરદસ્તીથી પરતંત્રપણે ધણું કષ્ટ ભોગવવા છતાં થોડી નિર્જરા થાય. અકામ અને સકામ વચ્ચેનો આ તફાવત છે. કાબ્યમાંનો ‘સ્વતઃ’ શબ્દ ‘મુક્તે વિપાકે’ એ વાક્યની સાથે સંબંધ ધરાવનાર છે. તેથી સંચિત કર્મોનો સ્વતઃ-વિના પ્રયત્ને સહજ વિપાકાદય યતાં ભોગવટો થયા પછી કાળખીથી તુટતા પાકેલા ફળની માફક તે કર્મોનું ખરી પડવું તે પ્રાપ્તે અકામ નિર્જરા. તપ, જપ, જ્ઞાન, ધ્યાન વગેરે કારણોથી સંચિત કર્મોને ઉદીરણાથી પણ ઉદયમાં લાવી વિખેરી નાંખવાં તે સકામ નિર્જરા. અકામ નિર્જરા સર્વ જીવોને તે પણ પ્રતિક્ષણે હોય છે, ત્યારે સકામ નિર્જરા ધર્મી જીવોને તે પણ કેટલાએકને પ્રતિક્ષણે અને કેટલાએકને ક્ષાચિત્ત જ હોય છે. સકામ નિર્જરા સાલસાધથી કે શાહુકારીથી કરજ ચુકવવા બરાબર છે, ત્યારે અમ્તાનીની અકામ નિર્જરા કોર્ટના દબાણથી કે જપરદસ્તીથી માલમત્તા જમ કરી કરંજ વસુલ કરવા બરાબર છે. સાલસાધથી જે આને, ચાર આને પણ રાજપુથીથી કરજ પતી જાય છે, ત્યારે જપરદસ્તીથી નારાજપણે સર્વ માલમત્તાની હરરાજ યતાં પણ વખતે કરજ રહી જાય તો કેદખાનું ભોગવવું પડે છે. ઇદ્રિયોને કાણુમાં રાખવાથી અને ભોગોનો રાજ પુથીએ ત્યાગ કરવાથી, કર્મોનાં કરજની પતાવટ સહેલાઈથી થઈ શકે છે. પતાવટની ખીજ રીતિને અકામ નિર્જરા કહીએ અને તેથી ઉલટી પતાવટની ખીજ રીતિને અકામ નિર્જરા કહીએ તો તે કાષ્ટ

રીતે અપટિત નથી. અકામ નિર્જરા કરતાં સકામ નિર્જરાનો સગાદર કરવો એ આ કાવ્યનો ઉદ્દેશ છે. (૬૮)

અકામાનિર્જરા ।

इच्छां विना यत्किल शीलपालन-

मज्ञानकष्टं नरके च ताडनम् ॥

तिर्यक्षु तृड्क्षुद्वधवन्धवेदन-

मेतैरકામા ભવતીહ નિર્જરા ॥૬૯॥

અકામ નિર્જરા.

અર્થ—ધ્વજા વિના કેવળ લોકલાજથી, કે લોકોના દબાણથી, બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં આવે, જ્ઞાન અને સમકિત વગર મિથ્યાત્વ ભાવમાં ભાસ-ખમણ અદિ તપ કરવામાં આવે, નર્કની ગતિમાં ક્ષેત્રજનિત પીડા કે પરમાધામીઓના હાથથી તાડન-છેદન-બેદનાદિ ખમવામાં આવે અને તિર્યચના ભવમાં ભૂખ, તરસ, વધ, બધન, તાડન વગેરે સહન કરવામાં આવે, એ તમામ કષ્ટ સહન કરવાની ધ્વજા નથી, પણ પરવશપણે સહન કરવું પડે, તેથી ને કર્મ ભોગવાય અને નિર્જરા થાય તેનું નામ અકામ નિર્જરા. (૬૯)

વિવેચન—આ કાવ્યમાં અકામ નિર્જરાના પ્રકાર દર્શાવ્યા છે. વિધવા સ્ત્રી કે ને માત્ર સાસુ સસરાના દબાણથી, કે લોકલાજથી શીયલ-બ્રહ્મચર્ય પાળે છે, ભૂમિશયન ઉપવાસાદિ કરે છે, તેથી સ્ત્રીઓ; કેદીઓ કે જોને સ્ત્રીઆદિકનો યોગ મળતો નથી, તેથી બ્રહ્મચર્ય પાળવું પડે છે, ક્ષુધા, તરસ વેઠવાં પડે છે; આવા પ્રકારનું બ્રહ્મચર્ય અને તપ કે જેમાં પાળનારની સ્વતંત્ર ધ્વજા પાળવાની નથી પણ દબાણથી પાળવું પડે છે, તેમાં પણ અનુક્રમ અંશે મનતો નિમ્નહ કરવો પડે છે તેથી નિર્જરા થાય છે. આ અકામ નિર્જરાનો પ્રથમ પ્રકાર છે. પોતાની સ્વતંત્ર ધ્વજાથી, જ્ઞાનપૂર્વક મનોનિમ્નહ થતો હોય તો તેનું મહાદ્વજ પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ધ્વજા વગર અકામ નિર્જરાથી પણ કેટલાએક અશુભ કર્મોના ઘટાડો થતાં કંઈક શુભ ગતિ મળે છે.

તદુક્ત “ જે હમે જીરા ગામગાર નગર નિગમ રાપહાણી રોડ કઠપટ મંદ્ય
છદ્રોણમુદપટ્ટણા સમસંપાદ સંનિવેસેષ્ઠ અકામ તપ્પહાણ અકામ છુદાણ અકામ ચંમ-
ચેરવાસેણં અકામ અન્દાણક સીયાયવ દંસ મસગ સેઅ જહ્ન મહ્ન પંક પરિ-
તાપેણં અપ્પતરો વા મુજ્જતરો વા કાલં અપ્પાણં પરિકિલેસંતિ પરિકિલેસિતા
કાલ્પમાસે કાલં કિચ્છા અગ્રતરેષ્ઠ ઘાણમંતરેષ્ઠ દેવલોણ્ણ દેવતાણ્ણ ડવવત્તારો
ભવંતિ,.....દસવાસ સદસ્સાદ્ ટિર્ઠે પવ્વત્તા.....સૂત ઉવ૦

અર્થ—ગામ, નગર, પુર, પાટણ વગેરે રથને વસતા ને માણસો
ચોતાની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ ભુખ તરસ વેઠે છે, અહ્યર્થ પાળે છે, ઠંડી ગરમી
સહન કરે છે, કાંસિ મચ્છરનો પરિતાપ ખમે છે, મેલ પરસેવો થાય તે
પણ સહે છે; થોડો અથવા ઘણો કાળ ઉપર કહ્યા મુજબ કલેશ વેડી, કા-
ળને અવસરે કાળધર્મ પામી કોઇએક વાણુખંતર જાતિના દેવતામાં ઉ-
ત્પન્ન થાય છે, ત્યાં દશ દળર વરસની છંદગી પામે છે. ઇચ્છા વિના માત્ર
પરતંત્રપણે કલેશ ભોગવવા નેટશે મન ઉપર કાબૂ મેળવવાથી માણસ દે-
વગતિ પામે છે. અકાળ નિર્જરાનું પણ આટલું ફળ મળે છે તો પછી ને
ઇચ્છા સહિત મન ઉપર કાબૂ મેળવી સકામ નિર્જરા કરવામાં આવે, તો
તેના ફળની શું ખામી રહે? ખીજા પ્રકારની અકામ નિર્જરા અગ્નિ કષ્ટથી
થાય છે, એટલે કે સમગ્ર દષ્ટિ વિના તાપસ ખાખી ખાવાઓ પંચાગ્નિ
તાપ તપી અમુક વાસનાથી કે દેખાદેખી ને કદ સહન કરે છે, જાડની કાળે
ઉધે માથે લટકે છે, એક પગે ઉભા રહે છે, કેવળ દૂધ કે કંદ ઉપર રહે
છે, અનેક પ્રકારે કદ ભોગવે છે, આ કદ નેકે ઇચ્છાપૂર્વક ભોગવવામાં
આવે છે તોપણ તે સમજણ વગરનું અગ્નિ સહિત છે તેથી તેની ગણના
અકામ નિર્જરામાં જ થાય છે. આવા કષ્ટથી કંઈક શુભ કર્મનો સંચય થતાં
દેવગતિ પ્રાપ્ત થાય ખરી, પણ ભવજનમણ ન અટકે, સંસાર ન છૂટે. ભવ-
જનમણ નિષ્પત્તિ તો માત્ર સકામ નિર્જરાથી જ થાય છે. કેટલાએક બળદો
ઉપર અપરિમિત બોલો ભરવામાં આવે છે, ખાવા પીવાનું પુરૂં મળતું નથી,
ડુકાણના વખતમાં ઘાસચારાની તંગીને લીધે ભુખે તરસે રહેવું પડે છે.
ખાવાની ઇચ્છા છતાં મુજે મોઢે ભુખ તરસ વેડવી પડે છે, તે પણ અકામ

નિર્જરા જ છે. તેનો સમાવેશ અકામ નિર્જરાના પ્રથમ પ્રકારમાં જ થાય છે. જ્યાંસુ જનોનું કર્તવ્ય એ છે કે અકામ નિર્જરાના પ્રસંગને સકામ નિર્જરાના રૂપમાં ફેરવી નાંખી સકામ નિર્જરા કરવી. (૬૯)

નિર્જરાકારણતપ.પ્રકાશઃ ।

વાહ્યાદિભેદેન તપોસ્ત્યનેકથા ।

નિષ્કામમેવાત્ર શુભં સદાશયમ્ ॥

કીર્ત્યાદિલોભેન તુ યદ્વિધીયતે ।

પ્રોક્તં સકામં કિલ મધ્યમં તપઃ ॥૭૦॥

નિર્જરાના કારણરૂપ તપના પ્રકાર.

અર્થ—સકામ નિર્જરાનું કારણ જે તપ તે બાહ્ય અને આભ્યન્તરના બેદથી બે પ્રકારે છે. એકેકના વળી ૭ ૭ બેદ છે. અનથન ૧, ઉણો-દરી ૨, ઇતિસંક્ષેપ ૩, રસપરિત્યાગ ૪, કાયકક્ષેષ ૫ અને પદ્ધિસંલેહણયા ૬. એ ૭ બેદ બાહ્ય તપના છે, અને પ્રાયચિત્ત ૧, વિનય ૨, વૈયાવચ્ચ ૩, સંકાય ૪, ધ્યાન ૫, અને કાયોત્સર્ગ ૬ એ ૭ બેદ આભ્યન્તર તપના છે. એ બાર પ્રકારના તપમાં પણ જે શુદ્ધ આશયથી કોઇ પણ જાતની આ લોકની આશંસા રાખ્યા વગર કેવળ નિર્જરાના હેતુથી કરવામાં આવે તે નિષ્કામ તપ જ ઉત્તમ કહેવાય છે. જે તપ, જશ-કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા, સન્માન, દ્રવ્ય કે સ્વર્ગીય સુખની લાલસાથી કરવામાં આવે તે સકામ તપ ઉત્તરતા પ્રકારનું છે. (૭૦)

વિવેચન—સકામ નિર્જરાનું મુખ્ય કારણ તપ છે. અગ્નિ જેમ ક્યારાને કે ઇંધણને બાળી બસ્મ કરી નાંખે છે, તેમ તપરવા કર્મરૂપ ક્યારાને બાળી આત્માને વિશુદ્ધ બનાવે છે. સોનાનો મેલ દૂર કરવાને જેમ તેને બઠ્ઠીમાં નાંખવું પડે છે, તેમ કર્મમય ગાળવાને તપસ્વારૂપી બઠ્ઠીમાં આત્માને ઝુકાવવો બોધાયે. ખરૂં જ કહ્યું છે કે—

કાન્તારં ન ચ્ચેતરો જ્વલયિતું દશો દવાર્ગિ વિના ।
 દાવાર્ગિ ન ચ્ચેતરઃ શમયિતું ઘણો વિનામ્બોષરમ્ ॥
 નિષ્ણાતં પવનં વિના નિદસિતું નાન્યો યથાઽમ્બોષરં ।
 કર્મૈર્ધિ તપસા વિના કિમપરં દત્તું સમર્પં તથા ॥ ૧ ॥

અર્થ—ગીય ઝાડીવાળા જંગલને સાર કરવું હોય તો તે દાવાનળ સિવાય બીજા કોઈ દવાપારથી થઈ શકે નહિ; વિસ્તાર પામેલા દાવાનળને છુટાવવાની જરૂર પડે ત્યારે વરસાદ સિવાય બીજું કોઈ પણ સાધન તેને સર્વથા શમાવી શકે નહિ, કદાચ વરસાદ પણ થાય પણ તે એટલો મુસલ-ધારો પડે કે ગામનો ગામ તણાવા માટે ત્યારે વરસાદને વિખેરવાની જરૂર પડે, પણ તેને વિખેરવાને પવન વિના બીજું કોઈ સાધન નથી. જેમ વનને બાળવા અગ્નિ, અગ્નિને શમાવવા વરસાદ અને વરસાદને વિખેરવા પવનની જરૂર છે, તેમ કર્મના સમૂહને અસ્તવ્યસ્ત કરવા કે વિખેરવા તપસ્યા વિના બીજા કશું ઉત્તમ સાધન છે? સાધારણ માણસો તપ શબ્દનો અર્થ વનમાં જઈ ઉપવાસ કરવા કે આતપના લેવી, એમ સમજે છે. પણ તપ શબ્દનો એટલો જ સંકુચિત અર્થ નથી, હિન્દુ વિશાળ છે. તપ માત્ર કાયિક જ નથી, પણ વાચિક અને માનસિક પણ છે. જૈનશાસ્ત્રમાં તેના મુખ્ય બે ભેદ છે. બાહ્ય અને આભ્યંતર. જેમાં ભોગાદિક ખાતપાનનો સંકોચ થતાં મુખ્યતાએ શારીરિક નિયંત્ર યાય તે બાહ્ય તપ અને જેમાં મુખ્યતાએ માનસિક નિયંત્ર યાય તે આભ્યંતર તપ. એકેકના છ છ પ્રકાર છે. તેથી એકંદર બાર પ્રકાર તપના થાય છે.

તપના ૧૨ ભેદ.

બાહ્ય તપ.

- ૧ અનશન—એક બે દિવસને માટે કે હમેશને માટે ખાતપાનનો ત્યાગ કરવો, તે અનશન તપ-ઉપવાસ અથવા સંધારો.
- ૨ ઉશોદરી—પોતાના ચાલુ ખોરાકમાંથી થોડું ઓછું ખાવું, તે ઉશોદરી તપ બે પ્રકારે થાય છે. દ્રવ્યથી અને ભાવથી. ખાતપાનમાં

તેમ જ પહેરવા ઓઢવાના દ્રવ્યમાં ન્યૂનતા કરવી તે દ્રવ્ય ઉણોદરી અને ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વગેરે કષાયોને કમી કરવા તે ભાવ ઉણોદરી.

- ૩ ટાત્તસંક્ષેપ—ઇન્દ્રિય અને મનની જ્ઞતિઓને સંક્ષેપથી અથવા અભિ-
શ્રદ્ધાદિ ધારણ કરવા તે જ્ઞતિસંક્ષેપ તપ.
- ૪ રસપરિત્યાગ—ધી, દૂધ, દહિ, સાકર, ખાંડ, ગોળ વગેરે રસોમાંથી
અમુક રસનો ત્યાગ કરવો, અરસ નીરસ આહાર કરવો, આયર્ષિય
વગેરે તપ કરવું, તે રસપરિત્યાગ તપ.
- ૫ કાયકલેશ—હંકાસન, લકુટાસન, ઉત્કુટકાસન, વીરાસન વગેરે આસને
અમુક વખત રિયર થવું, તે કાયકલેશ તપ.
- ૬ પડિસંલેહણ્યા—ઇન્દ્રિયો અને મનનો નિગ્રહ કરવો, કષાયોને રોકવા
કે નિષ્ફળ કરવા, અશુભ મન વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિને અ-
ટકાવવી, અને એકાંત શાંત સ્થાનમાં નિવાસ કરવો તે પડિસંલે-
હણ્યા તપ.

આલ્પ્યન્તર તપ.

- ૧ પ્રાયાચ્છિત—પોતાના ચારિત્રની ખામીઓ-દૂષણો શોધી ગુરૂની આગળ
પ્રકાશી તેને માટે પશ્ચાત્તાપ કરવો અથવા ગુરૂ જો હ'ડ તરીકે તપ
જતાવે તે કરવું, તે પ્રાયાચ્છિત તપ.
- ૨ વિનય—દેવ, ગુરૂ અને ધર્મની બક્ષિત બહુમાન કરવું, તન-મનથી
અને ખરી લાગણીથી તેની સેવના કરવી, તે વિનય તપ.
- ૩ વેયાવચ્ચ—આચાર્ય ઉપાધ્યાય શિષ્ય ગિજ્ઞાન તપરવી રિયર સાધર્મી
કુળગણ અને સધની પોતાની જાતે સેવા બજાવવી, તે વેયાવચ્ચ તપ.
- ૪ સજાય-ધર્મશાસ્ત્રનું વાંચન કરવું, તેમાંથી પ્રભાવિક પૂછવા, ધર્મચર્યા
કરવી, મનન કરવું અને બીજાઓને તેનો ઉપદેશ કરવો તે સ્વાધ્યાય તપ.
- ૫ ધ્યાન—આર્ત અને રોદ્ર ધ્યાનનો ત્યાગ કરી ધર્મ અને શુક્લ ધ્યાન
ધરવું, તે ધ્યાન તપ.

૬ વ્યુત્સર્ગ-કાલિસંગ—મન-વચન અને કાયાની ચપગતા કે પ્રકાતને રોકી નણેની પૂરેપૂરી નિવૃત્તિ સાધવી, તે વ્યુત્સર્ગ અથવા કાલિસંગ તપ.

ઉપર પ્રમાણે છ બાલ અને છ આભ્યન્તર, એકંદર બાર પ્રકારના તપમાં ધર્મના સર્વ અંગોનો પ્રાપ્ત સમાવેશ થઈ જાય છે. બાલ અને આભ્યન્તર, માનસિક, વાચિક અને કાચિક તપ કરવું તે જ કર્મને નિર્જરવાનો અને આત્માને સ્વચ્છ બનાવવાનો ખરો માર્ગ છે. તેમાં કોઈ જાતની લાલસા રાખવી ન જોઈએ. “ નિષ્કામમેવાયુ રુમં ” અર્થાત્ “ નો દુહલોગદ્વ્યાપ નો પરલોગદ્વ્યાપ નો કીર્તિવનસદસિ લોગદ્વ્યાપ નવચ્છ નિજ્જંરદ્વ્યાપ. (દશ. અ. ૪ શુ.) આ લોકના સુખની ઇચ્છાથી નહિ, પરલોકના સુખની ઇચ્છાથી નહિ, આ લોક અને પરલોક જાને લોકોના સુખની ઇચ્છાથી નહિ, કીર્તિ મહત્તા કે પ્રશંસાની ઇચ્છાથી નહિ, કિન્તુ કેવળ કર્મને નિર્જરવા માટે તપ કરવું જોઈએ. તેથી નિરાશી બાવે તપ કરવું તે જ શુભ તપ છે. ધન કીર્તિ કે અન્ય કોઈ વસ્તુના લોભથી તપ કરવું, તે મધ્યમ અથવા કનિષ્ઠ તપ ગણાય, માટે બંધ્ય જનોએ સક્રમ નિર્જરા માટે નિષ્ક્રમ શુભ તપ આચરવું. ફળની ઇચ્છા ન રાખતાં જતાવેલ રીતિ પ્રમાણે તપ આચરવું એ જ બંધ્ય જનોનું કર્તવ્ય છે. (૭૦)

નિર્જરાસાધનાનિ ।

નિઃસ્વાર્થબુદ્ધ્યાઽભયદાનમઙ્ગિનાં ।

પાત્રે તથા દેહ્યુચિતં સુભાવતઃ ॥

અન્તર્વિશુદ્ધ્યાઽઽશ્રય ભાવનાગિરિં ।

ચેદિચ્છસિ ત્વં કટુકર્મ્મનિર્જરામ્ ॥૭૧॥

નિર્જરાના ધીજા સાધનો.

અર્થ—હે મદ્ર ! જો તું કટુવિપાકી તીવ્ર કર્મની નિર્જરા કરવાને ઇચ્છતો હોય તો નિઃસ્વાર્થબુદ્ધિથી બયબીત પ્રાણીઓને ‘અભયદાન’ આપ

તેમજ ચક્રતા ભાવથી સુપાત્રમાં ઉચિત વસ્તુ દાન તરીકે આપ. અંતઃકરણની શુદ્ધિ કરતાં કરતાં ભાવનારૂપ પર્વત ઉપર ચઢી તેના ઉચ્ચ શિખરનો આશ્રય કર. (૭૧)

વિવેચન—તપથી જેમ નિર્જરા થાય છે, તેમ દાન અને ભાવનાથી પણ ધણાં કર્મની નિર્જરા થાય છે. આ કાવ્યમાં નિર્જરાનાં ત્રણ કારણો દર્શાવ્યાં છે: અભયદાન, સુપાત્રદાન અને શુભ ભાવના.

દાણાણ સેટ્ટં અમયપયણં. સ્વ. અ. ૬ હું.

અર્થાત—અર્ધાં દાનોમાં અભયદાન શ્રેષ્ઠ છે. અભય એટલે કાષ્ટને પણ ભયથી મુક્ત કરવો. સાત પ્રકારના ભયમાં મરણભય સૌથી વધારે ખરાબ છે. મરણના ભયમાં આવી પડેલા પ્રાણીને જીવનદાન આપી તેને ભયથી મુક્ત કરવો, તેથી તેને જે ખુશાલી થાય છે તેવી ખુશાલી ખીજ કાષ્ટ પણ અન્યથી ઘણું શ્રેષ્ઠ નહિ. સ્વયંગડાંગ સૂત્રની ટીકામાં અભયદાનની શ્રેષ્ઠતા ઉપર એક ચોરનું દર્શાવેલું આપેલું છે.

દર્શાવેલું—વધરથાને લઈ જવામાં આવતા એક ચોરને જોઈ રાણીઓએ રાજાને મારવાનું કારણ પૂછ્યું. એક રાજપુરુષે તેનો ખુલાસો કર્યો, ત્યારે ચાર રાણીઓમાંની એક રાણીએ ચોરને એક દિવસ ખયાવવા રાજાને અરજ કરી. રાજાએ એક દિવસની છૂટ આપી. રાણીએ તે ચોરને સ્નાન કરાવી, સારાં વસ્ત્રો પહેરાવી, બોજન કરાવી, એક હજાર સોનામહેરોની બક્ષીસ આપી. તેની સ્પર્શથી ખીજ રાણીએ ખીજે દિવસે ચોરને ખયાવવા રાજાને અરજ કરી, તે પણ રાજાએ માન્ય રાખી. તે રાણીએ પ્રથમ રાણીની માફક સત્કાર કરવા ઉપરાંત લાખ સોનામહેરોની બક્ષીસ કરી. તેવી જ રીતે ત્રીજી રાણીએ એક દિવસ માગી લીધો, અને કરોડ સોનામહેરોની બક્ષીસ કરી. ચોથી રાણીએ વિચાર કર્યો કે એક દિવસની શું માગણી કરવી? રાજાએ એકલા આપેલું વચન મારી પાસે છે, તેના બહાસ તરીકે આ ચોરને હંમેશા માટે વધથી મુક્ત કરું, એમ ધારી ચોરને ખયાવવાની રાજાની પાસે માંગણી કરી. વધારામાં કહ્યું કે મને આપેલું વચન પાળવું હોય તો ચોરની સજા પાછી ખેંચી લે. રાજાએ કબુલ કર્યું ત્યારે તેને

જમાડી કંઈ પણ બક્ષીસ આપ્યા વિના રાણી વિદાય કરતી હતી, તેટલામાં બીજી રાણીઓએ તેને હાસ્ય કર્યું કે આપણે આટલી આટલી બક્ષીસ આપી અને એણે તો કંઈ પણ આપ્યું નહિ. ત્યારે ચોથી રાણીએ કહ્યું કે મેં સૌ કરતાં વધારે આપ્યું છે. તેનો ઇન્સાફ કરાવવો હોય તો આ ચોરને જ પૂછી જુઓ. જ્યારે ચોરને પૂછ્યું ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે તમારી હજાર લાખ કે કરોડ સોનામહોરની બક્ષીસ કરતાં આજની અવિત-દાનની બક્ષીસ ઉંચી છે, કેમકે—

દીયતે ત્રિયમાણસ્ય । કોટિં જીવિતમેવ વા ॥

પનકોટિં ન ગૃહ્ણિયાત્ । સર્વો જીવિતુમિચ્છતિ ॥ ૧ ॥

અર્થ—મરતા માણસને એક માણસ કરોડ સોનામહોરો આપે, અને બીજા હાથ ઉપર અવિતદાન આપે, તો તે માણસ કરોડ સોનામહોરો નહિ લે, પણ અવિતદાન સ્વીકારશે, કેમકે સર્વ કાંઈ અવવાને ઇચ્છે છે.

મેઘકુમારના શ્વે હાથીના ભવમાં એક સસલાને અવિતદાન આપ્યું તેથી તીર્થથ યોગિનાથી મનુષ્ય થયો અને તે પણ રાજકુમાર. મેઘરથ રાજાએ એક પારેવાને અભયદાન આપ્યું તેથી તીર્થકર નામગોત્ર ઉપાજર્યું અને સો-ળમા શાંતિનાથ તીર્થકર થયા. અભયદાનની માફક સુપાત્રદાનના યોગથી પણ ધણા શ્વેએ અશુભ કર્મની નિર્જરા કરી તીર્થકર નામગોત્ર ઉપાજર્યું છે. ભગવતીના પંદરમા શતકમાં રેવતી ગાયાપતિણીએ સિદ્ધા અણગારને ઉદ્દૃષ્ટ ભાવથી બીજેરાપાક વહોરાવ્યો તેથી સંસાર પરિત કર્યો અને તીર્થકર નામ-ગોત્ર ઉપાજર્યું. વિપાકમાં સુમુખ ગાયાપતિએ ચડતા ભાવથી તથા રૂપના સાધુને દાન આપ્યું તેથી સંસાર પરિત કર્યો. આવા અનેક દૃષ્ટાંતો આગમોમાં અને ગ્રંથોમાં છે. સ્વાર્થબુદ્ધિથી અભયદાન આપવામાં આવે, કે ચડતા ભાવ વિના સુપાત્રદાન કરવામાં આવે તેમાં તેટલું ફળ મળતું નથી અને વધારે નિર્જરા થતી નથી. એટલા માટે કાવ્યમાં “નિઃસ્વાર્થબુદ્ધ્યા” “સ્થાવતઃ” એ બે હેતુવાચક પદો મૂક્યા છે. પરમાર્થબુદ્ધિથી અને ચડતા ભાવથી-ખરી લાગણીથી જ આપવામાં આવે તેમાં જ કર્મનો દેવંશ થાય છે. મર-જીવના બચતી પેડે આશ્ચર્યની ખૂરી ન થતી હોય તે પણ એક ખવ છે. આ-

જીવિકાના બધથી સીદાતા યોગ્ય પુરોને સાદાચ્ચ આપી તે બધથી. બચાવવો તે પણ એક અભયદાનનું પગથીયું છે. સાધુઓ જેમ સુપાત્ર ગણાય છે, તેમ સારી સારી જ્ઞાનની સંસ્થાઓને પણ પાત્ર તરીકે ગણી શકાય કેમકે પાપાત્ત્રાયત્ત્વ ઇતિ પાત્ર—અર્થાત્ પાપથી બચાવે તે પાત્ર, એ અર્થ પ્રમાણે જે સંસ્થાઓ સમાજને પાપથી બચાવી શકે તેને પણ પાત્ર કહી શકાય. તેમાં તન, મન અને ધનથી સાદાચ્ચ કરવી તે પણ સુપાત્રદાનનું એક ઉત્તમ પગથીયું છે.

વ્યાજે સ્યાદ્દિગુણં વિત્તં । વ્યવસાયે ચતુર્ગુણમ્ ॥

ધેત્રે શતગુણં પ્રોક્તં । પાત્રેન્નમ્તગુણં ભવેદ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—વ્યાજે મૂકવાથી વધારેમાં વધારે બમણો લાભ થાય, વ્યાપારમાં બહુ તો ચોગુણો લાભ થાય, દોત્ર—જમીનમાં વાવવાથી બહુ તો સોગુણો લાભ થાય પણ પાત્રમાં આપેલ વસ્તુનો અનંતગુણો લાભ મળે છે.

નિર્જરાનું ત્રીજું કારણ અંતઃકરણની શુદ્ધિપૂર્વક શુભ ભાવના બાવી અધ્યવસાયના ઉંચા કિબર ઉપર ચઢવું બતાવ્યું. ભાવના અને શુભ અધ્યવસાયનું પણ એટલું બહું બળ છે કે યોડા વખતમાં ઘણાં કર્મો તેથી ગળી-બળી જાય છે. મહેવી માતા અને ભરત ચક્રવર્તીનાં દૃષ્ટાંતો સુવિદિત છે. મહેવી માતા હાથીના હોદા ઉપર ભાવનાના બળથી કેવળ પાખી મોઝમાં ગિરાજ્યાં. ભરત મહારાજને અરિસાબુવનમાં પોતાની છાત્રી જોતાં જોતાં એક આંગળી વીંટી વગરની ખાત્રી જણાઈ તેથી રોમાઢીન જણાવા લાગી. આ ઉપરથી બીજી આંગળીમાંથી આભૂષણ ઉતાર્યું, એક પછી એક સર્વ આભૂષણો ઉતાર્યા અને તેના ઉપરથી મમત્ત્વ ઉતરતું ગયું. આખરે સર્વ પૌદલિક રચનાની અરિધરતા અનિત્યતાનું પરીક્ષણ કરતાં શુભ ભાવનાની શ્રેણીએ ચઢતી ચઢતી કેવળજ્ઞાન પામ્યા. માત્ર શુભ ભાવનાના બળથી સિદ્ધિ મેળવી. આ ભાવના માત્ર વચનની કે રમ વગરની લુપ્તી હોય તો તેથી કામ થઈ શકતું નથી માટે તેમાં અંતઃકરણની વિશુદ્ધિની આવશ્યકતા દર્શાવી છે. અંતઃકરણ જેમ સરળ, નિષ્કપટ, વિશુદ્ધ તેમ તેમ તેમાંથી ઉંચી ભાવનાઓ ઉદ્ભવ પામે છે. મલિન અંતઃકરણમાં કદી પણ સારી ભાવના

ઉઠી શકતી નથી. માટે અંતઃકરણને નિર્મળ બનાવી ભાવનાના રસને ઉદ્ભવવાનો અવકાશ આપવો. ઉપરનાં ત્રણ કારણો જોડે તપના વેધાવચ્ચ અને ધ્યાન એ બેદમાં સમાધ જાય છે તોપણ તેની વધારે આવશ્યકતા ખતાવવાને ખાસ જુદાં પાડી તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (૭૧)

જ્ઞાનમેવ નિર્જેરાયા સુહ્યસાપનમ્ ।

અજ્ઞાનકષ્ટાશ્રિતતાપસાદયો ।

યત્કર્મ નિઘ્નન્તિ હિ વર્ષકોટિભિઃ ॥

જ્ઞાની ક્ષણેનૈવ નિહન્તિ તદ્ દ્રુતં ।

જ્ઞાનં તતો નિજ્જરણાર્થમર્જય ॥૭૨॥

જ્ઞાન એ જ નિર્જેરાનું મુખ્ય સાધન છે.

અર્થ—અજ્ઞાનકષ્ટ કરનારા બાળતપસ્વીએ કરોડો વર્ષ સુધી માસ-ખમણ કરે, સૂર્યની આતાપના લે, કુશળા અમ્ર ભાગ ઉપર રહી શકે તેટલા જ બનાજનું પારણું કરીને ઉપર માસખમણ કરે, આવી કરોડો વરસની તપસ્યાથી તે તેટલાં કર્મો ખપાવે, તેટલાં કર્મો જ્ઞાની પુરૂષ જ્ઞાનબળથી એક ક્ષણમાત્રમાં ખપાવી શકે છે, એમ શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ રીતે કહેલું છે, માટે હે ભદ્ર ! કર્મોને ધોધને સાફ કરનાર ઉત્તમ પાણી જે જ્ઞાન-આત્મજ્ઞાન તેને શોષ અને તેનો જ સંચય કર, કે જેથી સર્વથા કર્મોની નિર્જેરા થતાં મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ થાય. (૭૨)

વિવેચન—આ કાવ્યમાં અજ્ઞાનપૂર્વક તપ કરતાં જ્ઞાનની વિશેષતા દર્શાવી છે.

જં અજ્ઞાણી કર્મ્મં । રવેદ્ વદુર્વાર્દિં વાસકોઢીર્દિં ॥

તં નાણી તિર્દિગુસ્તો । સ્વેદ્ વસાસમેત્તેજં ॥ ૧ ॥

અર્થ—અજ્ઞાની જે કર્મ કરોડો વરસે પણ ન ખપાવી શકે, તેટલાં કર્મો જ્ઞાની ત્રણ ગુણિ (મનગુણિ, વચનગુણિ અને કાયગુણિ) ના બળથી એક શ્વાસોશ્વાસ જેટલા વખતમાં ખપાવી શકે છે.

માસે માસે ડાલો પાલો । કુસમ્મેનં તુ મુંજદ ॥

ન સો હયક્ષાય ધમ્મસ્સ । વલં અગ્ગદ્ સોલસિં ॥ ૨ ॥

ઉત્ત. અ. ૯ ગા. ૪૪.

અર્થ—ખાજ-અગાની માસ માસખમણુ તપ કરી દાબડાની અણી ઉપર અનાજ રહે તેટલાથી માત્ર પારણું કરી ઉપર માસખમણું કરે, તો-પણુ તે માણસ શાસ્ત્રસંમત સમ્યગ્ જ્ઞાનયુક્ત ધર્મની સોળમી કળા-અંશની ખરાબરી કરી શકે નહિ. ઉપદેશખાજામાં ધર્મદાસ ગણીએ કહ્યું છે કે,

સિગ્ગંતિ ચરણરહિયા દંસણરહિયા ન સિગ્ગંતિ ।

અર્થ—ચારિત્ર્યથી પતિત થએલા સિદ્ધિ પામે, પણ દર્શન-સમ્યક્ત્વથી બ્રહ્મ થએલા સિદ્ધિ ન પામે. દર્શન અને જ્ઞાન સહચારી હોવાથી દર્શનથી બ્રહ્મ થએલ જ્ઞાનથી પણ બ્રહ્મ થાય છે. ઉપરનાં સર્વ પદોમાં જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવી છે. અજ્ઞાન એ ક્રિયાનું એક કલંક અથવા ઝેર છે. તામસિ તાપ-સત્ત્વ-ધ્યાન ભગવતી સૂત્રમાં સુવિદિત છે. તેણે ૬૦ હજાર વરસ સુધી ઉચ્ચ તપ કર્યું, છક છકનાં પારણાં કર્યાં, સૂર્યની આતાપના લીધી, પણ તે સર્વ અજ્ઞાન દશામાં કર્યું, તેથી તેનું જ્ઞાન માત્ર દેવગતિમાં ઇશાનેંદ્રની પદવી મળી. એટલી કરણી જો જ્ઞાનભાવમાં કરી હોત તો તેટલા તપથી સાત જીવો મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકત, એમ ઉપદેશખાજામાં કહ્યું છે. ખીજા હાથપર ધના અણુગારે જ્ઞાન સહિત કરણી કરી તો નવ માસમાં સર્વાર્થસિદ્ધિ મહાવિમાન મેળવ્યું અને અર્જુનમાણીએ છ માસમાં કર્મ અપાવી સિદ્ધિ મેળવી. જે કંઈ કરવું તે સમજીને કરવું. આંધળી દોડથી ભાગ્યે જ ઇષ્ટસિદ્ધિ થાય. સાધારણ રીતે ખાડામાં પડવું કે અવળે માર્ગે ભટકવું એ જ આંધળી દોડનું પરિણામ છે. કેટલીક વાર અંધશ્રદ્ધા પણ અજ્ઞાનનું જ પરિણામ લાભે છે. યથાર્થ જ્ઞાનને જ સમ્યગ્ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવાને દરેક માણસે કોશીશ કરવી જોઈએ. સદ્ગુરુનો યોગ મેળવવો જોઈએ. સદ્ગુરુ અને સત્શાસ્ત્ર સિવાય સમ્યગ્ જ્ઞાન ધણે ભાગે મળી શકતું નથી. સ્વતઃજ્ઞાન પ્રકટે એવું તો કદાચ જ જન. એ આકસ્મિક યોગ અપવાદરૂપ છે, તેથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્નની જરૂર છે. માટે જ કહ્યું કે—“જ્ઞાનં તત્તો

નિર્જરણાર્થમર્જય” અર્થાત્-તેટલા માટે નિર્જરણને અર્થે ગાનનું ઉપાર્જન કર, એટલે કે ધન ઉપાર્જનને માટે જેટલી કાળજી રખાય છે તેના કરતાં પણ વધારે ગાનપ્રાપ્તિ માટે કાળજી રાખવી. (૭૨)

જ્ઞાનક્રિયામ્યાં મોઘઃ ।

રેઽનન્તજન્માર્જિતકર્મવર્ગણા—

સ્ત્વં ચેન્નિરાકર્તુમપેક્ષસેતમામ્ ॥

જ્ઞાનેન સાર્થશ્ચ તપસ્તદાચર ।

વહ્નિર્વિનાપો નહિ વસ્ત્રશુદ્ધિકૃત્ ॥૭૩॥

જ્ઞાન અને ક્રિયા બંનેની જરૂરીઆત.

અર્થ—અનંત બરોડા સંચિત યજ્ઞેલા કર્મોની વર્ગણાને એકદમ દૂર કરવાને જે તકારી ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા હોય તો ગાનની સાથે તપ-ક્રિયા આચર. જ્ઞાન વગરનું તપ જેમ કામ કરી શકતું નથી, તેમ તપ-ક્રિયા વગરનું ગાન પણ સર્વથા કાર્યસાધક થઈ શકતું નથી. પોખી એક વાતને ધાવે છે, ત્યારે તેને આગ અને પાણી બંનેની જરૂર પડે છે. એકથો અગ્નિ લુગડાને બાળી નાંખે છે, અને એકલું પાણી સૂક્ય મેલને ગાળી શકતું નથી, તેથી પાણીમાં વાતને રાખી નીચે બાળતું કરી જેમ વાતને શુદ્ધ કરે છે, તેમ જ્ઞાન એ પાણી સમાન અને તપ તે અગ્નિ સમાન છે. તે બંનેની જરૂરીઆત આત્મરૂપ વાતને સાફ કરવામાં પડે છે માટે જ કહ્યું છે કે “ જ્ઞાન ક્રિયામ્યાં મોઘઃ ” (૩૭)

વિવેચન—ઉપરના કાવ્યમાં જ્ઞાન સહિત ક્રિયાનું સમર્થન કર્યું છે. ઉદારસ્વાધી ઉદ્યમમાં લાવીને કે સ્વતઃ ઉદ્યમમાં આવેલા કર્મની નિર્જરા કરવાને અને શરીરને નિર્જરાનો પ્રસંગ જ ન આવે તેટલા માટે નવાં કર્મો ન સંગ્રહવાને માટે જે ચીજની જરૂર છે, જ્ઞાન અને ક્રિયા. જેઓ જ્ઞાનની બિન-જરૂરીઆત માની કેવળ ક્રિયાને જ સાધન તરીકે માને છે, અજ્ઞાન બાવે

માસખમણા કરે છે, પંચમ્મિ તાપ તપે છે કે સૂર્યની આતાપના લે છે તેઓની ક્રિયા અર્થે ફળ -આપી શકતી નથી. તે દર્શાવવાને પ્રયત્નો કા-
વ્યર્માં જ્ઞાનની મહત્તા બતાવી છે. “ વદમં નાણં તમ્મો દયા ” (દશ. અ.
૪ થું.) પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી ક્રિયા-ક્રિયા. જ્ઞાન માર્ગે ક્રિયા ત્યારે ક્રિયા
પંથ કાપે છે. જ્ઞાન વગરની ક્રિયા ધાંચીના બળદની ક્રિયા જેવી છે. બળ-
દની આંખે પાટો બાંધીને આંખો દિવસ ધાંચી તેને ચલાવે છે, પણ પંથ
જરી પણ કપાતો નથી. સોજ પડતાં પાટો છૂટે છે, ત્યારે એ ને એ ધાણી
અને એ ને એ રથજ તે બાપડો જુએ છે. તેમ ક્રિયા વગરનું જ્ઞાન પણ
જોઈએ તેવું કાર્ય સાધી શકતું નથી.

જદા લરો ચંદણ ભારવાહી । ભારસ્ત ભાગી નદુ ચંદણસ્ત ॥

एवं तु नाणी चरणेण हीणो । नाणस्स भागी नदु सगईए ॥ ૧ ॥

અર્થ—જેમ ગધેડો પીઠપર લાદેલ ચંદનનાં લાકડાં કપાડી જાય છે,
પણ તેને ચંદનની સુગંધનું જ્ઞાન નથી. તેને મને જેવાં આવજનાં લાકડાં
તેવાં જ ચંદનનાં લાકડાં, અર્થાત્ ચંદનનાં લાકડાં તેને માત્ર ભારભૂત જ
છે. તેમ આરિત્રના શુશ્રુષી રહિત જ્ઞાની—શાસ્ત્રવેદા ફોનોઆરની પ્લેટની મા-
ફક શાસ્ત્રના અર્થો માત્ર પોતાના મગજમાં બરે છે, પણ તેનો કશો ઉપ-
યોગ કરતો નથી.

“ સાકર સાકર ” એમ બોલ્યા કરવાથી સાકરની મીઠાશ મોઢામાં આ-
વતી નથી, પણ સાકર ખાવાથી જ તેની મીઠાશ આવે છે. જ્ઞાના શુશ્રુ
જાણવાથી હૈં મટતું નથી પણ દયાનું સેવન કરવાથી હૈં મટી શકે, તેમ
જ્ઞાનને પણ વર્તનરૂપ કસોટીમાં મૂકવાથી લાભ થાય છે. જ્ઞાનનો ખરો ઉ-
પયોગ કરણી-સદાચારથી જ થાય છે અર્થાત્ જ્ઞાન વગરની ક્રિયા આંધળા
છે અને ક્રિયા વગરનું જ્ઞાન લુહુ છે. આંધળાને જેમ લુહાની મદદ જોઈએ
તેમ લુહાને આંધળાની જરૂર પડે છે.

संजोगसिद्धी सफलं वयति । नदु एगच्छेण रहो पयाइ ॥

अथो य पंग य वणे समिथा । ते संपउत्ता नगरे पविट्ठा ॥ ૧ ॥

અર્થ—એક પેઢાથી રથ ચાલી શકતો નથી, પણ બેના સંયોગથી જ રથ ચાલે છે અને કાર્યની સરળતા થાય છે. આંધળો અને પાંગળો બેમાં થઈ વનમાં ચાલ્યા તો નગરભેગા થયા.

દુષ્ટાંત—કોઈ એક વનમાં એક ઝાડની નીચે એક લુલો માણસ બેઠો હતો. તેટલામાં ઠેખાં ખાતો ખાતો એક આંધળો માણસ રસ્તો ન મળવાથી આમ તેમ ભટકતો હતો. દરમ્યાન તે વનમાં દાવાનળ-અગ્નિ સળગી ઉઠ્યો. લુલાએ આંધળાને બોલાવી ચેતવણી આપી કે ભાઈ! દાવાનળ છેક નજીક આવી પુગ્યો છે, માટે આંદિથી હવે તરત પલાયન કરવું જોઈએ. આંધળાએ જવાબ દીધો, મારામાં ચાલવાની શક્તિ તો છે પણ લાચાર છું કે મને માર્ગ સૂઝતો નથી. લુલાએ કહ્યું દોસ્ત! તારા પગમાં શક્તિ છે તેમ મારી આંખમાં જોવાની શક્તિ છે, પણ પગમાં ચેતન નથી. માર્ગ તો સૂઝે છે પણ ચાલવાની શક્તિ નથી, જો તું મને મદદ કરે તો હું તને મદદ કરું. એક બીજાની સહાયથી આપણે સલામત જગ્યાએ પહોંચી શકીશું. આંધળાએ કહ્યું કબૂલ છે હું તને મારા ખભા ઉપર બેસાડું અને તું મને રસ્તો બતાવ. તારી મદદથી હું માર્ગ શોધી શકું અને મારી મદદથી પંથ કાપી શકાશે. આમ બંને જણ સંપ સંપી એક બીજાને મદદ કરવાથી આટલી ઉદ્દાસીને ગામ ભેગા થઈ ગયા. એવી જ રીતે બીજું એક આંધળાને પાંગળાતું જોઈ શું વનમાં ભેગું થઈ ગયું, પણ તે બંને તકરારમાં પડી ગયા. એક બીજાને મદદ ન કરી. એટલામાં અગ્નિ ચારે તરફ ફરી વગ્યો, તેમાં બંને જણ બળી મુઆ. તેને માટે વિશેષાવશ્યકમાં કહ્યું છે કે—

દયં નાળં ક્રિયાદીર્ઘં । દયા અનાજાનો ક્રિયા ॥

પાસંતો પંચુલો દદ્ધો । પાવમાળો ય લંપઓ ॥ ૧ ॥

અર્થ—જેમ પાંગળો દેખતો હતો અને આંધળો દોડતો હતો, પણ એક બીજાને મદદ કરી નહિ, બંને છુટા છુટા પડી ગયા તો બન્ની મુઆ, તેમ ક્રિયા અને જ્ઞાન પણ ભેગાં ન થાય અર્થાત્ ક્રિયા હોય, પણ જ્ઞાન ન હોય, અથવા જ્ઞાન હોય, પણ ક્રિયા ન હોય તો તે બંને હતપ્રાય છે. જોકે એણે શુભાશુ ક્રિયા વગરનું જ્ઞાન છે અને તે અમુક અંશે ફાયદાકર્તા

છે પણ આંદિ તેની અપેક્ષા લીધી નથી. જ્ઞાન ક્રિયા અને જોડણી શાયદો કરે છે તેટલો શાયદો એકલું જ્ઞાન કરતું નથી એમ ખતાવવાનો આંદિ આશય છે. પ્રથમના કાવ્યમાં જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા ખતાવી છે અને આ કાવ્યમાં જ્ઞાન ક્રિયાની સમતોલતા ખતાવી છે. તે સાપેક્ષ છે. તેથી પરસ્પર વિરુદ્ધ છે એવી આશંકા કરવાની નથી. પ્રથમના કાવ્યમાં અજ્ઞાન સહિત ક્રિયા કરતાં એકલા જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા જણાવી છે. આમાં જ્ઞાનસહિત ક્રિયાની જ શ્રેષ્ઠતા ખતાવી છે. તે પરસ્પર અવિરુદ્ધ છે. જેઓ એકલા જ્ઞાનને જ મોક્ષનું સાધન માને છે અથવા જેઓ એકલી ક્રિયાને જ મોક્ષનું સાધન માને છે, તેનો પણ ખુલાસો આ કાવ્યમાં છે કે એકથી નહિ, પણ બેના સહચારિ-પણથી જ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. કર્મોની નિર્જરા કરી આત્મશુદ્ધિ મેળવવા ઇચ્છનારે પ્રથમ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મેળવવું. જ્ઞાન મેળવીને હિતાહિત, કર્તવ્ય-કર્તવ્ય, સત્યાસત્ય, લાભાલાભ વગેરે દ્વંદ્વનું યથાર્થ પૃથક્કરણ કરી, અહિત અકર્તવ્ય અસત્ય અને લાભવગરની વસ્તુનો પરિત્યાગ કરી, હિત કર્તવ્ય અને લાભવાળી સત્ય વસ્તુનો સમાદર કરવો, સન્માર્ગે ચાલવું, સદ્ગુહાન કરવું, પરાપકાર પરાયણ થવું, કે જેથી કર્મોની નિર્જરા થવાની સાથે આત્મશુદ્ધિ થાય. જ્ઞાન એ જગ છે, અને તપ અથવા ચારિત્ર તે અગ્નિ છે. એ બેનો યોગ જેમ વસ્ત્રના ચીકણામાં ચીકણા મેલને પણ ખાળી નાખી વસ્ત્રને શુદ્ધ બનાવે છે, તેમ જ્ઞાન અને ક્રિયાનો યોગ આત્માના કર્મરૂપ મેલને ખાળી બરમ કરે છે, માટે નિર્જરા ભાવનામાં આત્મશુદ્ધિ માટે “જ્ઞાન-ક્રિયાભ્યાં મોક્ષઃ” એ અપવાદ વગરના સિદ્ધાંતને બૂલી જવો નહિ. (૭૪)

(૧૦) લોક ભાવના.

[નિર્લેસ વચેરે દરેક બનાવો લોકમાં બને છે, સર્વજનું અધિષ્ઠાન લોક છે, માટે નિર્લેસ ભાવના પણ લોક ભાવનાનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે.]

શાલિનીદૃત્તમ્ ।

દયામી ઊરુભાવના ।

ધર્માધર્મૌ પુદ્ગલઃ સ્વાત્મકાલા ।

એતદ્દ્રવ્યાભિન્નરૂપો હિ લોકઃ ॥

તત્રાકાશં સર્વતઃ સ્થાય્યનન્ત—

મેતન્મધ્યે વિદ્યતે લોક એપઃ ॥૭૪॥

દશમી લોક ભાવના.

અર્થ—ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય અને કાળ એ છ દ્રવ્યો-પદાર્થોના જે સમુદાય તે જ લોક કહેવાય છે. લોકનો એવો કોઈ ભાગ નથી કે જ્યાં ઉપર્યુક્ત છ પદાર્થોમાનો કોઈ પદાર્થ ન હોય. નિરૂક્ત છ પદાર્થો જે ભાગમાં વ્યાપ્ત છે તે ભાગની ‘લોક’ એવી સંજ્ઞા છે. નિરૂક્ત છ પદાર્થો પૈકી આકાશાસ્તિકાય સર્વત્ર વ્યાપક છે, ત્યારે બીજા પાંચ તેના વ્યાપ્ત છે. એટલે આકાશ પાંચ દ્રવ્યની સાથે પણ છે અને પાંચથી બહાર પણ છે. તે અનન્ત છે, એટલે તેનો છેડો કોઈ લઈ શકે નહિ, તે આકાશાસ્તિકાયની વચ્ચે છ દ્રવ્યના સમૂહરૂપ લોકતત્ત્વ વિદ્યમાન છે. (૭૪)

વિવેચન—જેમ વન શબ્દ જૂદી જૂદી જાતનાં ઝાડના સમૂહ વાચક છે, અર્થાત્ ઝાડોનો સમૂહ તે જ વન. ઝાડના સમૂહ સિવાય વન જેવી બીજી કોઈ વસ્તુ નથી, તેમ લોક શબ્દ પણ ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યોનો સમૂહ-

વાચક છે. ધર્માસ્તિકાયાદિ ૭ દ્રવ્યોનો સમૂહ તે જ લોક. ૭ દ્રવ્યોના સમૂહ સિવાય લોક જેવી કાંઈ જૂની વસ્તુ નથી. અથવા જે જમીનમાં વૃક્ષોનો સમૂહ છે તે વૃક્ષવાળી જમીનનું નામ જેમ વન છે, તેમ જે આકાશવિભાગમાં ધર્માસ્તિકાય આદિ ૭ દ્રવ્યોનો સમૂહ છે તે સમૂહવાળા આકાશવિભાગનું નામ લોક છે. આકાશ એ ૭ દ્રવ્યમાંનું એક દ્રવ્ય છે. જૈન સાંસ્કૃતમાં એકંદરે ૭ દ્રવ્યો-તત્ત્વો છે. ૭ દ્રવ્યમાં જગત્તા સર્વ પદાર્થોનો સમાવેશ થાય છે, અર્થાત્ જગત્માં આ ૭ દ્રવ્ય સિવાય સાતમું દ્રવ્ય-તત્ત્વ નથી. છતાં પ્રથમ દ્રવ્ય ધર્મ-ધર્માસ્તિકાય છે. જેમ પૃથ્વી ઉપરના વાતાવરણમાં હવા ભરી છે, સમુદ્રમાં પાણી ભર્યું છે તેમ લોકના સર્વ ભાગમાં ધર્માસ્તિકાય નામનો પદાર્થ ભર્યો છે. હવા અને પાણી, વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શવાળા છે, તેથી નજરે દેખાય છે, તેનો સ્પર્શ થાય છે, ત્યારે ધર્માસ્તિકાયમાં રૂપ, રંગ, ગંધ, રસ કે સ્પર્શ નથી, તેથી નજરે દેખાતું નથી, તેમ તેનો સ્પર્શ પણ થઈ શકતો નથી, એટલે તે આપણી ઇન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય નથી, પણ લક્ષણગમ્ય છે અથવા અતીતદર્શ કે કેવળજ્ઞાનીને પ્રસન્ન થાય છે. ગતિવાળા પદાર્થો-જીવ અને પુદ્ગલને ગતિ કરવામાં મદદ કરનાર ધર્માસ્તિકાય છે. જેમ માછલામાં ગતિ હોવા છતાં પણ પાણી વગરની જમીનમાં તે ચાલી શકતું નથી, કમળમાં ખીલવાનો ગુણ હોવા છતાં સૂર્યોદય વિના ખીલી શકતું નથી, તેમ લોકના કાંઈ પણ ભાગમાં ધર્માસ્તિકાય ન હોય તો ત્યાં પુદ્ગલ કે જીવ ગતિ કરી શકે નહિ, અર્થાત્ ગતિમાં સહાય કરવાનો-નિમિત્ત થવાનો ગુણ ધર્માસ્તિકાયનો છે. ખીલું દ્રવ્ય અધર્માસ્તિકાય છે, તે પણ પ્રથમ દ્રવ્યની પેઠે સર્વલોકવર્તી વર્ણ ગંધ રસ સ્પર્શ રહિત છે. તે પદાર્થોને સ્થિર રાખવામાં મદાય કરે છે. ત્રીલું દ્રવ્ય આકાશાસ્તિકાય છે, તે સર્વ પદાર્થોના અધિષ્ઠાનરૂપ છે. જગત્-લોક કે દુનીયા આ આકાશ તત્ત્વના એક ટપકામાં છે. આકાશ અનંત છે. દુનીયા જેવડા અનંત ખંડ કે કકડો આકાશના કરવામાં આવે તોપણ તેનો છેડો આવી શકે નહિ. તે નિઃસીમ-અપરિમિત છે. લોક જેટલા ભાગમાં છે તેટલા ભાગના આકાશનું નામ લોકાકાશ અને તેથી બહાર અલોકાકાશ છે. જોકે

લોકાકાશ અને અલોકાકાશની વચ્ચે કોઇ કિલ્લો, ગઢ, દોરી કે લોટી નથી પણ ધર્માસ્તિકાય આદિ બીજાં પાંચ દ્રવ્યો જ્યાં પૂરાં થાય છે ત્યાંથી જ લોકાકાશની અથવા લોકની દૃઢ બંધાય છે. આકાશનો શુદ્ધ અવકાશ આપવાનો છે. પાણીથી ભરેલા કળશમાં દેખીતી રીતે જરી પણ જગ્યા દેખાતી નથી, પણ તેમાં એક મૂઠીભર સાકર કે મીઠું નાખવામાં આવે તો તે સમાધ જાય છે. દેખીતી જગ્યા વિના આ ક્યાંથી સમાયું? કળશના પાણીમાં પણ આકાશ છે, પાણીના અણુઓ વચ્ચે અંતર રહેલું છે, મીઠું કે સાકરના અણુઓ પાણીના અણુઓ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ બની તે અંતરમાં-અવકાશમાં સમાધ ગયા. આકાશનો શુદ્ધ વસ્તુ-ઓને અવકાશ આપવાનો છે. એથી દ્રવ્ય કાળ છે. તે બે પ્રકારનું છે. એક ક્રિયારૂપ અને બીજું વર્તનરૂપ. પ્રથમ સૂર્યની ગતિથી-ક્રિયાથી યતા ક્ષણ, આવલિકા, ધડી, પહોર, દિવસ, અહોરાત્ર, પક્ષ, માસ, વર્ષ, યુગ વગેરે સમયરૂપ કાળ માત્ર અદીક્ષીપમાં-મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ છે. બીજો વર્તનરૂપ કાળ લોકના સર્વ પદાર્થો ઉપર વર્તે છે. જીનાના નવા અને નવાના જીના એમ પર્વાયોનું પરિવર્તન તે આ વર્તનરૂપ કાળથી જ થાય છે, તે પણ વર્ણ ગંધ રસ સ્પર્શ રહિત માત્ર લક્ષણગમ્ય પદાર્થ છે. પાંચમું દ્રવ્ય પુદ્ગલસ્તિકાય છે. રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ વગેરે જે કોઇ પણ પદાર્થમાં હોય તો તે માત્ર પુદ્ગલમાં જ છે. આ જગતમાં જે કંઈ વસ્તુ દેખાય છે, આપણી દૃષ્ટિગોચર થાય છે, સુંવાય છે, ચખાય, સ્પર્શાય છે, આકૃતિમાન છે, તે સર્વ પુદ્ગલ જ છે. છૂટા પરમાણુઓનું ભેગા થવું અને વિખરાઇ જવું એ પુદ્ગલનો ધર્મ અથવા સ્વભાવ છે. લોકમાં પુદ્ગલ દ્રવ્ય ન હોત તો જૂદી જૂદી આકૃતિઓ, જૂદા જૂદા દેખાવો, વિવિધ રસ, વિવિધ ગંધ, શબ્દ, પ્રકાશ વગેરે જે આપણને દેખાય છે તે કંઈ હોઇ શકત નહિ. ખાન, પાન, વિચાર, ભાષા, શ્વાસોશ્વાસ વગેરે સઘળી પુદ્ગલની જ લીલા છે. જીવને લાગતાં કર્મો પણ પુદ્ગલ જ છે. સંસારી જીવોનાં સર્વ જાતનાં શરીરો પણ પુદ્ગલ જ છે. પુદ્ગલ પરમાણુરૂપે અને સ્કંધરૂપે છે. બેથી વધારે પરમાણુ-ઓના ભેડાણથી બનેલ વસ્તુ પુદ્ગલનો સ્કંધ તરીકે ઓળખાય છે, અને

છુટા છુટા વિભક્ત પરમાણુઓ પુનઃલવના પરમાણુઓ તરીકે ઝોળખાય છે. પુનઃલ સિવાય કોઈ પણ વસ્તુના પરમાણુઓ નથી. હું દ્રવ્ય જીવ-આત્મા છે. આત્માનું લક્ષણ ચેતના-ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાન દર્શન છે. જલ્પનું, દેખનું, સમજનું, એ કાર્ય આત્મા સિવાય બીજા કોઈથી થઈ શકતું નથી. આત્માને રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ નથી. તે સ્વસ્વેવ એટલે પોતાના જ્ઞાનથી જ પોતે પ્રકાશિત છે, અને પોતે જ પોતાને જાણી શકે. અંધારામાં બીજી વસ્તુઓને જાણવાને દીવાની જરૂર પડે છે, પણ દીવાને જોવા બીજા દીવાની જરૂર નથી, કે સૂર્યને જાળખવા બીજા સૂર્યની જરૂર નથી, તેમ આત્માને જાળખવાને બીજા આત્માની જરૂર નથી, પણ પોતાના પ્રકાશથી જ-અનુભવથી જ ગમ્ય છે. તેને અનાદિથી કર્મનેા સંગ હોવાથી તે કર્મને યોગે બીજા કર્મો કરે છે, અને તેનાં ફળ સુખદુઃખરૂપે ભોગવે છે. તે પોતે કર્તા ભોક્તા છે સુખ કે દુઃખની લાગણી આત્માને જ છે. તે બે પ્રકારનાં છે, કર્મસંહિત અને કર્મરહિત. પ્રથમ પ્રકારના સંસારી અને બીજા પ્રકારના સિદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત કહેવાય છે. મુક્ત આત્માને શરીર કે કોઈ પણ પૌદ્ગલિક લીલા સાથે સંબંધ નથી. તે માત્ર સ્વસ્વરૂપમાં લીન છે. સંસારી જીવને દરેકને પુનઃજનું જોડાણ છે. તે દરેકને કર્મનું આવરણ છે. તેને લીધે સુખ, દુઃખ, લાભ, અલાભ, હાનિ, શક્તિ વગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રત્યેક શરીરના અધિષ્ઠાતા આત્મા જૂદા જૂદા છે. આવા અનંત આત્માઓ છે. લોકનેા કોઈ પણ ભાગ આત્મા-જીવ વગરનેા ખાલી નથી. ઉપર્યુક્ત છ દ્રવ્યો એક બીજાની સાથે ઝોતપ્રોત થઈ લોકાકાશમાં રહેલાં છે. તે ઝોતપ્રોત છતાં પોત-પોતાના સ્વભાવમાં સ્થિત છે. સોનું અને માટી એક રૂપે મળી જવા છતાં કે દૂધ અને પાણી ઝોતપ્રોત થવા છતાં પોતાના સ્વભાવને કાયમ રાખે છે. તેમ જ એ દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વભાવને કદી છોડતા નથી. ઉક્ત છ દ્રવ્યની સ્વસ્વભાવમાં સ્થિતિ એ જ લોકની સ્થિતિ છે. કાવ્યમાં છ દ્રવ્યનેા ક્રમ હંદની યોજના મારે બદલવામાં આવ્યો છે, પણ ખરો ક્રમ ધર્મ, અધર્મ, આશય, કાળ, પુનઃલ અને જીવ, કે જે ઉપર દર્શાવ્યો છે તે જ છે. (૭૪)

લોકસ્ય કઃ કતા ? ।

નાયં લોકો નિર્મિતઃ કેનચિન્નો ।

કોપ્યસ્યાસ્તિ ત્રાયકો નાશકો વા ॥

નિત્યોઽનાદિઃ સમ્ભતોઽજીવજીવૈ-

ર્વૃદ્ધિદ્વાસૌ પર્યાનાશ્રયેતે ॥૭૫॥

લોકનો કર્તા કોણ ?

અર્થ—શું આ લોકનો કોઈ બનાવનાર છે ? આનો ઉત્તર નકારમાં જ છે. અર્થાત્ આ લોક કોઈએ બનાવેલ નથી, તેમ આ લોકનો પાલક (પાલન કરનાર) કે નાશક-સંહારકર્તા પણ કોઈ નથી, સારે શું તે પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થયો ? ઉત્તર—નહિ. તે કદી ઉત્પન્ન જ થયો નથી. અનાદિ કાળથી છે, છે અને છે. તેમ કોઈ વખતે સર્વથા નાશ પણ પામવાનો નથી, કિન્તુ તે નિત્ય-શાશ્વત છે. જડ અને ચૈતન્ય, જીવ અને અજીવથી બરેલા છે. શંકા-જ્યારે લોક નિત્ય-શાશ્વત છે ત્યારે તો અય ઉપચય-વધધટ-હાનિવૃદ્ધિ પણ લોકમાં થવી ન જોઈએ ? ઉત્તર—હ દ્રવ્યોની દ્રવ્યરૂપે વધધટ કે હાનિ-વૃદ્ધિ થતી નથી, છતાં હાનિવૃદ્ધિ દેખાય છે તે પર્યાય આગી છે. પર્યાય અનિત્ય છે એટલે તેમાં હાનિવૃદ્ધિનો કંઈ ખાધ નથી. (૭૫)

વિવેચન—“ કાલઔર્ણ લોષ ન કયાઈ ન આસી, ન કયાઈ ન મનઈ, ન કયાઈ ન મવિસ્સઈ । મવિસ્ય મનઈ ય મવિસ્સઈ ય । ધુવે, ણિદ્દ, સાસણ, અસણ, અબ્બણ, અવઠિણ, ણિચે । ણત્થિ પુણ સે ઝંતે ॥ બગ. શ. ૨ ઉ ૧ સો.

અર્થ—આ લોકના કાળ ખરતે વિચાર કરતાં જણાય છે કે તે કોઈ ભૂતકાળમાં નહોતો એમ નથી, વર્તમાનકાળમાં નથી એમ પણ ન કહેવાય, ભવિષ્યમાં કોઈ વખતે આ લોક નહિ હોય, એમ પણ ન કહી શકાય, ત્યારે હતો, છે અને હશે, એમ કહી શકાય. તે ધ્રુવ છે, નિયત છે, શાશ્વત છે, અક્ષીણ છે, અબ્યંધ છે, અવસ્થિત છે અને નિત્ય છે, તેથી કદી પણ તેનો

અંત નથી. ભગવતીના ઉપલા પાદમાં શ્રીમન્ મહાવીરે ખંધક સંન્યાસીના પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં લોકતું જે સ્વરૂપ જતાવ્યું છે તે ઉપરથી લોકની સ્થિતિનો ખ્યાલ થઈ શકે છે, તોપણ તેના ઉપર કંઈક વધારે ઉદાપોદ કરવો જરૂરનો છે. જ્યારે ભૂતકાળમાં કોઈ પણ વખતે આ લોકનો અભાવ નહોતો, તેમજ ભવિષ્યકાળમાં કોઈ પણ વખતે તેનો અભાવ થશે નહિ, ત્યારે વર્તમાનકાળમાં તો તેનું અસ્તિત્વ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ જ છે. અર્થાત્ આ લોક અનાદિથી છે, અને અનંત કાળે પણ તેનો છેડો નહિ આવે. અનાદિ અને અનંત વસ્તુ કૃત્રિમ હોઈ શકે જ નહિ. જ્યારે લોક-જગત્ જન્યું જ નથી ત્યારે તેના ક-ત્તોનો સમાધ રહેતો જ નથી, તોપણ કેટલાએક લોકોની એવી માન્યતા છે કે આ જગત્ કૃત્રિમ-જન્યું છે. જોડ, અથવા કે ધ્રુવે તે બનાવ્યું છે. આનો ખુલાસો આપવાને પ્રકૃત કાવ્યનું નિર્માણ થયેલું છે. આ જગત્ ધર્માસ્તિકાય આદિ છ દ્રવ્યના સમૂહરૂપ છે. જે આ છ દ્રવ્યમાંનું કોઈ પણ દ્રવ્ય ન હોય તો જગત્ કોઈ કાળે નહોતું એમ કહી શકાય, પણ જે તેમ હોય તો જગત્ના બનાવનાર ધ્રુવે કે ખુદાની જ હયાતી ક્યાં રહી ? સૃષ્ટિકર્તા માનનારાઓએ ધ્રુવરની હયાતી તો જગત્ પહેલાં માનવી જ પડશે. જે તેમ માન્યું તો પછી ધ્રુવરની કોઈ પણ ભાગમાં સ્થિતિ હોવી જોઈએ. આકાશ સિવાય સ્થિતિ સંભવિત નથી માટે ધ્રુવરની પહેલાં આકાશ તત્ત્વ પણ હોવું જ જોઈએ. ધ્રુવર પોતે ચૈત્યન્યરૂપ હોવાથી આત્મતત્ત્વ પણ છે. જે કાળમાં જગત્ નથી, અને ધ્રુવર છે, તે કાળ પણ એક તત્ત્વ જગત્ પહેલાં સિદ્ધ છે. શૂન્યમાંથી જગત્ જન્યું અસંભવિત હોવાથી જેમાંથી જગત્ જન્યું તે પુદ્ગલ દ્રવ્ય પણ જગત્ પહેલાં સિદ્ધ છે. પુદ્ગલ પરમાણુઓના આકર્ષણ વિકર્ષણ સિવાય કોઈ પણ કૃતિ બની શકે નહિ, અને આકર્ષણ વિકર્ષણ ગતિ આપનાર ધર્માસ્તિકાય અને સ્થિતિ આપનાર અધર્માસ્તિકાય વિના બની શકે નહિ, તેથી ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય પણ જગત્ પહેલાં હોવાનું પુરવાર થાય છે. આમ ધ્રુવરની હયાતી માનતાં તેના પહેલાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશસ્તિકાય, કાળ, પુદ્ગલ અને જીવ એ છ દ્રવ્ય સિદ્ધ થાય છે, કે જે છ દ્રવ્યને જૈન શાસ્ત્ર 'લોક' એવી સંજ્ઞા આપે

છે. જગતને બનાવનાર ઇશ્વર પહેલાં પણ છ દ્રવ્યમય જગત બ્યારે સિદ્ધ જ છે ત્યારે ઇશ્વરે શું બનાવ્યું ? આ છ તત્ત્વ સિવાય સાતમું તો તત્ત્વ નથી કે જેને ઇશ્વરે બનાવ્યું હોય. તેમ એમ પણ ન કહી શકાય કે ઇશ્વર જેટલા ભાગમાં રહે છે તેટલું આકાશ, તેટલા ભાગતો ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, તેટલો કાળ, તેટલા પુદ્ગલો અને તે એક જ આત્મા હતો, બાકીનું આકાશ ધર્માસ્તિકાય આદિ ઇશ્વરે બનાવ્યાં. એમ તો સારે કહી શકાય કે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશસ્તિકાયના જૂદા જૂદા ટકડા હોય, પણ તેમ તો છે નહિ, એ દ્રવ્યો તો અવિચ્છિન્ન અખંડ એકરૂપ જ છે, તેનો એક ભાગ પહેલાં હોય અને બીજો ભાગ પછી બને એ કેમ સંભવે ? કદાચ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ અને જીવ એ પાંચ દ્રવ્ય પહેલેથી જ હોય, અને એક પુદ્ગલ દ્રવ્ય ઇશ્વરે બનાવ્યું એમ કહીએ તોપણ ઘટિત નથી. કદાચ ઇશ્વર પોતાને અશરીરી માનીએ તો ઇશ્વરની પાસે પુદ્ગલ નહોતું એમ કહી શકાય, પણ વિના પુદ્ગલ પુદ્ગલરૂપ આ જગત બન્યું શેમાંથી ? “નાસતો વિષતે ભાવો નાભાવો વિષતે સત્.” આ ગીતાના સિદ્ધાંતમાં કહ્યા મુજબ અસતમાંથી સત્ થતું નથી, અને સતમાંથી અસત્ થતું નથી. તો પછી શૂન્યમાંથી એકડો થાય શી રીતે ? એટલું જ નહિ પણ અશરીરી નિરસંગ કર્મરહિત પરમદયાળુ સર્વ પરમેશ્વરને સૃષ્ટિકર્તા તરીકે કલ્પનામાં તેની સર્વગતામાં, દયાળુપણામાં, ન્યાયીપણામાં અને સર્વ સામર્થ્યમાં પણ ખામી આવી પડે છે. આ જગત જે દયાળુ ઇશ્વરનું બનેલું હોત તો તેમાં માર, મરઠી, યુદ્ધ, રોગ, દુઃખ વગેરે કશું હોત જ નહિ, કેમકે ઇશ્વરનું પરમ સામર્થ્ય હોવાથી તે દયાળુપણાને લીધે ઉમદામાં ઉમદું પરમશુભી જગત બનાવત, પણ આવું બનાવત નહિ. વળી તેમાં પાપી અધર્મી એક પણ જીવ બનાવત નહિ, કે જેને શિક્ષા આપવા માટે પોતાને અવતાર ધારણ કરવો પડે. પણ ખરૂં તો એ છે કે તેમાં ઇશ્વરનો કોઇ પણ રીતે હાથ નથી. જીવ, કર્મ અને વસ્તુઓના તે તે ગુણને લીધે આ સધળા અવનવા ફેરફારો થયા કરે છે. મુખ્ય છે દ્રવ્ય તો હંમેશા કાયમ છે. લોકતત્ત્વ તો અવિચ્છિન્ન શાશ્વત નિત્ય છે. પૃથ્વી,

પર્વત, નદી, સરોવર, ગામ, જંગલો, વસતિ, ઉજાડ વગેરે દેશકારો કાળ, પવન, વરસાદ, ધરતીકંપ, વગેરે કુદરતી બનાવો. અને માણસોની હીલચાલથી થાય છે. આ દેશકારો, રૂપાંતરો અને અવસ્થાંતરો તે લોકના પર્યાયો છે. પર્યાયમાં હાનિ-વૃદ્ધિ યમ-ઉપયમ થાય છે પણ લોક દ્રવ્ય શાશ્વત-નિત્ય છે, જીવ અજીવથી બરેલો છે, જમ તેનો કોષ ઉત્પાદક નથી તેમ તેનો પાલક કે સંહાર કરનાર પણ કોષ નથી (૭૫)

લોકમાનમ્ ।

उच्चैर्नीचैर्वेददिग्रज्जुमान-

स्तन्મध्यांશે मेरुमूलं ततोऽयम् ॥

भक्तो लोको मध्यमुख्यैस्त्रिभागै-

र्मध्ये तिर्यङ्धूर्ध्व ऊर्ध्वेऽस्त્યધोऽधः ॥૭૬॥

લોકવસતિઃ ।

तिर्यग्लोके सन्ति तिर्यङ्मनुष्याः ।

प्रायो देवा ऊर्ध्वलोके वसन्ति ॥

नीचैर्लोके नारकाद्याः प्रभूताः ।

सर्वस्याग्रे मुक्तजीवाः सुखाढ्याः ॥૭૭॥

લોકાદૃતિલોકવિભાગમાનન્ત્ર ।

आयामोऽवो रज्जवः सप्त मूले ।

मध्ये चैका ब्रह्मलोके च पञ्च ॥

प्रान्ते त्वेका सप्तरज्जुर्धनोऽस्य ।

न्यस्तश्रोणीहस्तमर्त्याकृतिश्च ॥૭૮॥

લોકનું માન.

અર્થ—લોકના નીચેના છેડાથી ઉપરના છેડા સુધી એક ક્ષિતિ દોરી-વડે માપવામાં આવે તો તે દોરી ચૌદ રાજની લાંબી થાય, (રાજનું પ્રમાણુ શાસ્ત્રાંતરમાં જોઇ લેવું) અર્થાત્ ઉંચે નીચે આ લોક ચૌદ રાજ પ્રમાણે છે. લોકના મધ્ય ભાગમાં એક મેરૂ નામનો પર્વત છે, તેથી લોકના ત્રણ ભાગ પડ્યા છે. મેરૂનો સમતોલ ભાગ તે મધ્ય લોક, ઉપરનો ભાગ તે ઉર્ધ્વ લોક, અને મેરૂની હેઠેનો ભાગ તે અધો લોક કહેવાય છે, એટલે કે મેરૂની સીમાથી એક લોકના “ઉર્ધ્વલોક, અધો લોક અને તિર્યક્ લોક” એવા ત્રણ ભાગ પડ્યા છે. (૭૬)

લોકની વસતિ.

મધ્ય લોક અથવા તિર્યક્ લોકમાં તિર્યચ અને મનુષ્યો મુખ્યત્વે વસે છે, (જોકે વાણુજ્યંતર જન્મકા જ્યોતિષી દેવતા પંથુ તિર્યક્ લોકની હદમાં વસે છે પણ તેમની ગૌણતા છે) ઉર્ધ્વ લોકમાં મ્હોટ દેવો-વૈ-માનિક દેવતાઓ વસે છે, અને અધો લોકમાં નારાડી ભવનપતિ વગેરે અસુરો વસે છે. ત્રણે લોકને અગ્ર ભાગે એટલે લોકને શિખરે નિષ્પાધિક પરમ સુખમાં મગ્ન એવા મુક્ત-સિદ્ધ આત્માઓ અવસ્થિત થએલા છે. (૭૭)

લોકની આકૃતિ અને લોકવિભાગનું માન.

અધો લોકનો વિસ્તાર સાત રાજનો છે, એટલે અધો લોકની લંબાઈ સાત રાજની છે, અને અધો લોકનો નીચલો ભાગ સાતમી નક્ષત્ર પ્રદેશ સાત રાજનો પહોળો છે. મધ્ય લોક-તિર્યક્ લોક એક રાજનો લાંબો પહોળો અને તેની લંબાઈ ૧૮૦૦ જોજનની છે. ઉર્ધ્વ લોકની લંબાઈ માટેરા સાત રાજની છે. લંબાઈ પહોળાઈ પાંચમા દેવલોક પાસે પાંચ રાજની છે, અને પછી સંક્રાંતિ સંક્રાંતિ સર્વાયસિદ્ધને છોડે એક રાજની લંબાઈ પહોળાઈ છે. લંબાઈ પહોળાઈ અને લંબાઈ સરખી કરવાને લોકનું ઘન કરવામાં આવે તો ધનીકૃત લોક સાત રાજનો લાંબો પહોળો અને ઉંચો થાય છે. લોકનો આકાર જેમ કોઈ પુરૂષ જમો પહેરી, જે પગ પહોળા કરી, કંઠ ઉપર હાથ મૂકી, પુઠ્ઠી શરે ને જેવો આકાર થાય તેવો છે. (૭૮)

વિવેચન—લોકની ઉચ્ચાઈ ચીઠ રાજની છે. આંહિ રાજ શબ્દ રજ્જુ શબ્દનો અપભ્રંશ છે. રજ્જુ એટલે દોરી. આ પૃથ્વી ઉપર અસંખ્યાત દીપ અને અસંખ્યાત સમુદ્ર છે. તેમાં સૌમાં મધ્યદીપ આ જંબુદીપ છે. તેને ફરતો સમુદ્ર અને સમુદ્રને ફરતો દીપ, એવી રીતે એક દીપ અને એક સમુદ્ર છે. ઉત્તરોત્તર એકેકની લંબાઈ પહોળાઈ આગલા કરતાં બેવડી છે, જેમકે જંબુદીપની લંબાઈ પહોળાઈ એક લાખ જોજનની તો તેને ફરતા લવણસમુદ્રની લંબાઈ પહોળાઈ બે લાખ જોજનની. એમ બેવડા વધતાં છેત્થેા સ્વયંભૂરમણ નામનો સમુદ્ર આવે છે. એક તરફ બધા દીપ સમુદ્રો અને એક તરફ એકથો સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર, અર્થાત્ અર્ધમાં બધા દીપ સમુદ્રો અને અર્ધમાં સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર છે. સ્વયંભૂરમણ અર્ધ રજ્જુ પ્રમાણમાં છે અને બાકીના બધા દીપ સમુદ્રો અર્ધ રજ્જુ પ્રમાણમાં છે. સ્વયંભૂરમણના પૂર્વેના છેડાથી પશ્ચિમના છેડા સુધી એક દોરી બાંધવામાં આવે તો તે દોરી એક રજ્જુ (રાજ) પ્રમાણની થાય. ટુંકામાં પૃથ્વી ઉપરના સર્વ દીપો અને સર્વ સમુદ્રોની જેટલી લંબાઈ અથવા પહોળાઈ છે તેટલું પ્રમાણ એક રાજનું છે. આ રજ્જુથી (રાજથી) જો લોકોને માપવામાં આવે એટલે કે લોકોનાં નીચેના છેડાથી લોકોનો ઉપરનો છેડો રજ્જુથી માપીએ તો ચીઠ રજ્જુ થાય. લોકનું મધ્યબિંદુ મેરૂ પર્વતના મૂળમાં છે. ત્રીજા લોકની કે જંબુદીપની વચ્ચેવચ્ચ મેરૂ નામનો પર્વત છે. તેનો પાયો એક હજાર જોજનનો જમીનમાં હોય છે અને ૯૯૦૦૦ જોજન જમીન ઉપર હોયો છે. જમીનની સપાટી ઉપર દસ હજાર જોજનની તેની લંબાઈ પહોળાઈ છે. તેના બરાબર મધ્ય ભાગમાં ગ્રાસ્તનાકારે ચાર ઉપર ને ચાર નીચે એમ આઠ રચક પ્રદેશ છે. તે દસ દિશાઓના કેંદ્રસ્થાનરૂપ છે, અર્થાત્ સાંધી સધળી દિશાઓ સરૂ થાય છે. તેનાથી નવસેં જોજન નીચે અધો લોકની શરૂઆત થાય છે, તે નીચે છેક સાતમી નર્કના તળીયા સુધી અધો લોક છે. અધો લોકની ઉપર ૧૮૦૦ જોજન સુધી, એટલે રચક પ્રદેશથી નવસેં જોજન નીચે અને ૯૦૦ જોજન ઉપર, એમ ૧૮૦૦ જોજનમાં તિર્યક લોકની હદ છે અને ત્યારપછી તેના ઉપર છેક મોક્ષ સુધી ઉર્ધ્વ

લોક ગણાય છે. આ ત્રણ વિભાગને જ સ્વર્ગ, માર્ગ અને પાતાળ લોક પણ કહે છે. તિર્થંકુ લોક મધ્ય લોક તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે. ત્રણ લોકમાં અધી લોક અને ઉર્ધ્વ લોકની પહોળાઈ કરતાં ઉચ્ચાઈ વધારે અને અમુક ભાગમાં સરખી છે, ત્યારે ત્રીજા લોકની ઉચ્ચાઈ કરતાં લંબાઈ પહોળાઈ વધારે છે, કેમકે ઉચ્ચાઈ માત્ર ૧૮૦૦ જોજનની જ છે, ત્યારે લંબાઈ પહોળાઈ એક રજઝુની છે. અધી લોક અને ઉર્ધ્વ લોકની લંબાઈ પહોળાઈ એકસરખી નથી. છેક નીચેથી લપચે તો અધી લોકમાં સાત પૃથ્વીઓ છે. તેમાં સાતમી પૃથ્વી કે જે સાતમી નર્ક કહેવાય છે, તેની લંબાઈ પહોળાઈ સાત રાજની છે, કે જે અધી લોકની ઉચ્ચાઈ કરતાં કંધક ઓછી છે, પણ નીચેના ભાગથી એકેક પ્રદેશ ચારે તરફથી ઘટતાં ઘટતાં છઠી નર્ક આગળ એક રાજનો ઘટાડો થયો. છઠી પૃથ્વી-છઠી નર્ક છ રાજની લાંબી પહોળી છે. આ ક્રમે એકેક પ્રદેશ ઘટતાં પાંચમી પૃથ્વી પાંચ રાજની, ચોથી પૃથ્વી ચાર રાજની, ત્રીજી ત્રણ રાજની, બીજી બે રાજની અને પહેલી પૃથ્વી-પ્રથમ નર્ક એક રાજની લાંબી પહોળી છે. ત્રીજા લોકની પણ આ જ લંબાઈ પહોળાઈ છે. ત્યારપછી ઉપર ચડીએ તો એકેક પ્રદેશની જદિ થતાં, ઉર્ધ્વ લોકમાં પાંચમા દેવ-લોકની હદમાં પાંચ રાજ પહોળાઈ છે. આઠલી પહોળાઈએ પહોંચ્યા પછી પાછો એકેક પ્રદેશનો ઘટાડો થવા માડે છે, તે લોકને ઉર્ધ્વ છેડે પહોંચતાં એક રાજની પહોળાઈ રહે છે. આ પ્રમાણે લોકની આકૃતિ ત્રણ સરાવળા જેવી થાય છે, એટલે કે પહેલો સરાવળો ઉંધો મૂકીએ, તેના ઉપર બીજો સરાવળો સીધો અને ત્રીજો તેના ઉપર ઉંધો મૂકીએ. પ્રથમના ઉંધા સરાવળા જેવો અધોલોક નીચે પહોળો અને ઉપર સાંકડો, બીજા સીધા સરાવળા જેવો ત્રીજા લોકની ઉપર પાંચમા દેવલોક સુધીનો ભાગ નીચે સાંકડો અને ઉપર પહોળો, ત્રીજા ઉંધા સરાવળા જેવો પાંચમા દેવલોક ઉપરનો ભાગ નીચે પહોળો અને ઉપર સાંકડો, અથવા જામે પહેરી કેડની જે તરફ જે હાથ રાખી કુદડી ફરતા માણસના આકાર જેવો લોકનો આકાર છે. પગ પાસે પહોળો, નાભી પાસે સાંકડો, કાણી પાસે પહોળો અને મસ્તક પાસે સાંકડો છે. પગને ઠેકાણે સાતમી નર્ક, નાભિને ઠેકાણે ત્રીજા લોક, કાણીને સ્થાને પાંચમો

બ્રહ્મલોક અને મસ્તકને સ્થાને મોક્ષ છે. પહેલી નર્કના ધનોદધિ ધનવા અને તનવાની નીચે જે અસંખ્યાત જોજન પ્રમાણ આંકાય છે તેમાં અસંખ્યાત જોજન નીચે જમણે ત્યાં લોકનો મધ્યભાગ છે. ચોથી નર્કની નીચે ધનોદધિ ધનવા અને તનવા પછી આકાશમાં અર્ધ જાએડું જમણે ત્યાં અધોલોકનો મધ્યભાગ છે. પાંચમા દેવલોકના રિષ્ટનામને પાંચડે ઉર્ધ્વ લોકનો મધ્યભાગ છે. આ લોકને જે ધનાકરે કહીએ—એટલે કે લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઉંચાઈ એકસરખી કરીએ, તો સાત રાજની ઉંચાઈ, સાત રાજની લંબાઈ અને સાત રાજની પહોળાઈ આ લોકની યજ્ઞ રહે, કેમકે આ લોકના એકેક રાજના કકડા કહીએ તો ૩૪૩ થાય, તેમાં અધોલોકના ૧૯૬ અને ઉર્ધ્વલોકના ૧૪૭ ધનરાજ છે. ત્રણસે તેંતાળીશ રાજનું ધનમૂળ ૭ થાય માટે ધનીકૃત લોકનું પ્રમાણ સાત રાજ છે, તે આ પ્રમાણે. લોકના મધ્યમાં એક રાજની લંબાઈ, પહોળાઈ અને ચૈદ રાજની ઉંચાઈ પ્રમાણે ત્રસનાડી છે. તેના સાત રાજના બે કકડા કરી ભેગા કરીએ એટલે બે રાજની પહોળાઈ અને સાત રાજની ઉંચાઈનો એક કકડો થયો, પછી અધોલોકનો ત્રસનાડીની દક્ષિણના અર્ધ ઉપર ઉત્તરનું અર્ધ ઉધું કરી મૂકીએ, તો તે ત્રણ રાજની પહોળાઈ અને સાત રાજની ઉંચાઈનો એક કકડો થયો. તે પહેલામાં ઉમેરીએ તો પાંચ રાજની પહોળાઈ અને સાત રાજની ઉંચાઈનો કકડો થયો. પછી ઉર્ધ્વ લોકમાં પાંચમા દેવલોકમાં જ્યાં પાંચ રાજની પહોળાઈ છે તેની ઉપર અને નીચેના બંને બાજુના કકડા એક ખીજા ઉપર ઉંચા મૂકીએ તો બે રાજની પહોળાઈ અને સાત રાજની ઉંચાઈનો એક કકડો થયો. તે પાંચ રાજના કકડામાં ઉમેરીએ ત્યારે સાત રાજની ઉંચાઈ અને સાત રાજની લંબાઈ પહોળાઈનો ધનીકૃત લોક થયો. સાત રાજ લાંબો, સાત રાજ પહોળો અને સાત રાજ ઉંચો હોય, તેના ધનરાજ ૩૪૩ થાય છે. અધોલોકમાં રતનપ્રભા, શકરપ્રભા, વાલુપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમપ્રભા અને તમ-તમાપ્રભા નામની સાત પૃથ્વીઓ—સાત નર્કો છે. એકેક નર્કમાં મેડીના માળની પેઠે પાંચડા અને આંતરા છે. પાંચડામાં નાર્કને ઉત્પન્ન થવાના અને રહેવાના નર્કવાસા છે. સાતે નર્કમાં એકંદર ૮૪૦૦૦૦૦ નર્ક-

વાસા છે. તેમાં નાર્કીઓ શીત, ઉષ્ણ, વૃષ્ણ, તરુણ વગેરે અત્યંત દુઃખ
 બોગવે છે. પ્રથમની ત્રણ નર્ક સુધી પરમાધામીઓ દુઃખ આપે છે અને
 નીચેની ચાર નર્કમાં અંદર અંદર લડી દુઃખ બોગવે છે. પહેલી રતનપ્રમા
 પૃથ્વીનું એક લાખ એંસી હજાર જોજનનું પિંડ છે, તેમાં એક હજાર
 જોજન ઉપર મૂકીએ અને એક હજાર જોજન નીચે મૂકીએ, વચ્ચે ૧૭૮૦૦૦
 જોજનની પોલારમાં ૧૩ પાયડા અને ૧૨ આંતરા છે. આંતરામાં દશ
 ભવનપતિ જાતિના દેવતાઓનાં સાતકોડ ૭૨ લાખ ભુવનો છે. તેમાં ભવ-
 નપતિ દેવતાઓ વસે છે, ઉપરના એક હજાર જોજનમાં ઉપર નીચે
 એકેક સો જોજન મૂકીએ તો વચ્ચે ૮૦૦ જોજનની પોલારમાં વાલ્ક્યવંતર
 જાતિના દેવતાઓનો નિવાસ છે. ઉપરના સો જોજનમાં ઉપર નીચે દશ
 દશ જોજન બાદ કરતાં વચ્ચેના ૮૦ જોજનની પોલારમાં જંભકા દેવતાઓ
 વસે છે. પહેલી પૃથ્વીની સપાટી ઉપર અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રો છે, તેમાં મનુ-
 ધ્ય અને તિર્યચ ઉપરાંત વાલ્ક્યવંતર જાતિના દેવતાઓનાં પણ નગર છે, અને
 જ્યોતિષી દેવતાઓની રાજધાની છે અને જંબુદ્વીપ, ધાતકીખંડદ્વીપ અને
 અર્ધપુષ્કરદ્વીપ એમ અંદી દ્વીપમાં મનુષ્યની વસતી છે. અંદી દ્વીપની બહાર
 મનુષ્યો નથી, કિન્તુ એકલા તિર્યચો છે, તે ઉપરાંત કાષ્ઠ કાષ્ઠ ઠેકાણે વ્યં-
 તર અને જ્યોતિષી દેવતાઓનાં કીડારધાન તથા નિવાસસ્થાન છે, ત્યાં તે-
 મની આવજા છે. પૃથ્વીની સપાટી ઉપરથી ૭૮૦ જોજન જંબુએ ત્યાં
 જ્યોતિષ્યક આવે છે. ચંદ્રમા, સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર અને તારા એ પાંચ જાત-
 ના જ્યોતિષી દેવતા છે. તેનાં વિમાનોને જ્યોતિષ્યક કહેવામાં આવે છે.
 તે જ્યોતિષ્યક ૧૧૦ જોજનની ઉંચાઈમાં છે. ૭૮૦ જોજનથી ૯૦૦ જો-
 જન સુધીમાં તેની હદ પુરી થાય છે. ત્યાંથી અસંખ્યાત કોડાકોડ જોજન
 ઉપર બાર દેવલોક પૈકી પહેલો અને બીજો દેવલોક આવે છે. તે બંને જો-
 ડાલોડ છે. એકેક અર્ધ ચંદ્રમા અને બન્ને પૂર્ણ ચંદ્રમાને આકાર છે. અ-
 સંખ્યાતા જોજનની લંબાઈ પહોળાઈમાં છે. ત્યાં વૈમાનિક જાતિના દેવતાઓ
 વસે છે. ત્યાંથી અસંખ્યાત જોજન ઉપર ત્રીજો અને ચોથો દેવલોક જોડા-
 નોડ અર્ધ અર્ધ ચંદ્રમાને આકાર છે. ત્યાંથી અસંખ્યાત અસંખ્યાત જો-

જનને આંતરે ઉપરાઉપર પાંચમો, છઠો, સાતમો અને આઠમો દેવલોક છે. ત્યાંથી અસંખ્યાત જોજનને આંતરે નવમો અને દશમો દેવલોક જોડાજોડ છે. ત્યાંથી તેટલે જ આંતરે ૧૧ મો અને ૧૨ મો દેવલોક જોડાજોડ છે. ત્યાંથી અસંખ્યાત જોજન ઉપર લોકરૂપ પુરુષની મીઠાને સ્થાને નવ ઐવેયક છે, તે ત્રણ પ્રતર-પાચડા ઉપર છે. એકેક પ્રતર ઉપર ત્રણ ત્રણ ઐવેયક છે. આદિ ઐવેયક જાતિના દેવતાઓ વસે છે. તેના ઉપર મુખને સ્થાને પાંચ અનુત્તર વિમાન છે. ચાર દિશામાં ચાર અને એક સર્વાયસિદ્ધ વિમાન વચ્ચે છે. આમાં વસનારા દેવતાઓ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. એકલા સમ્યક્દષ્ટિ જ છે. સર્વથા બાળ કે યોગીની માફક નિર્વિકાર છે. નવ ઐવેયક અને પાંચ અનુત્તર વિમાનમાં રાજ્યતંત્ર નથી, સર્વ સ્વતંત્ર અદ્ભિન્ન દેવતા છે. જેને ધણામાં ધણા ત્રણ કે પાંચ ભવ કરવાના છે તેવા જીવો જ અનુત્તર વિમાનમાં આવી શકે છે. પાંચ અનુત્તર વિમાનની ઉપર બાર જોજનને આંતરે સિદ્ધિશિલા છે. આઠ જોજનની મધ્યભાગમાં જાડી છે. મધ્ય ભાગથી ચારે બાજુએ એકેક પ્રદેશ પાતળી પડતાં છેડે માંખીની પાંખ કરતાં પણ પાતળી સ્ફટિકમય છે. તેના ઉપર એક જોજનના હેઠા ગાઉને હડે ભાગે એટલે ૩૩૩ ધનુષ્ય અને ૩૨ અંગુલ જેટલા ક્ષેત્રમાં સિદ્ધ ભગવાન સ્વસ્વરૂપમાં લીન થયા થકા રહ્યા છે. આંદિ લોકની હદ, અથવા ધર્માસ્તિકમ આદિ પાંચ દ્રવ્યની હદ પૂરી થાય છે. ત્યારપછી અલોક છે. માત્ર એક આકાશ દ્રવ્ય છે. લોકના સર્વ સ્થાનમાં દરેક જીવ અનંતી અનંતી વાર ઉપજી આવ્યો છે, છતાં હજી કાર્યની સિદ્ધિ થઈ નથી, તેથી એમ ચિંતવણું કે લોકના અગ્રભાગે અક્ષયસ્થાન છે, તેમાં મારો નિવાસ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?

(૭૬-૭૭-૭૮)

લોકસ્ય સ્થિતિ ।

પૃથ્વી તોયે તચ્ચ વાયુપ્રતિષ્ઠં ।

સોપ્યાકાશે સ્યાત્તતોલ્લોકદેશઃ ॥

યત્રાકાશં દ્રવ્યમેકં વિહાય ।

નાન્યત્કિંચિદ્વિદ્યતેઽનન્તકેઽસ્મિન્ ॥૭૯॥

લોકની સ્થિતિ.

અર્થ—જેના ઉપર સર્વ પ્રાણીઓ રહે છે તે પૃથ્વી ધનોદધિ-જળને આધારે છે. તે ધનોદધિ, વાયુ-ધનવાને આધાર અને ધનવા તનવાને આધારે રહે છે. તે તનુવાયુ પણ આકાશને આધારે છે. આ આકાશનો અમુક ભાગ ચૂક્યા પછી અલોકની હદ આવે છે. તે અલોકમાં એક આકાશસ્થિતિ સિવાય બીજું એકે દ્રવ્ય નથી. માત્ર એક આકાશ તે પણ સીમા વગરનું અનંત છે તેથી અલોક પણ અનંત છે (૭૯)

વિવેચન—કદવિદ્યાનં મંતે ઓગટિ પત્તા ? ગોયમા ! અઠવિહા ઓગટિ પત્તા તંજહા આગાસપરિધિ વાવ, વાયપરિધિ વદ્દી, હદિપરિધિયા પુદ્દી, પુદ્દીપરિધિયા ત્તા ધાવરા પાળા, અઝીવા જીવપરિધિયા જીરા કમ્મપરિધિયા, અઝીવા જીવસંગદિયા જીરા કમ્મસંગદિયા. ભગ. શ. ૧ ઉ. ૬ ઠો.

અર્થ—લોકસ્થિતિ કેટલા પ્રકારની છે ? હે જ્ઞાતમ ! આઠ પ્રકારે લોકની સ્થિતિ રહી છે, તે આ પ્રમાણે—પ્રથમ આકાશને આધારે વાયુ, (તનવા) વાયુને આધારે ઉદધિ-ધનોદધિ, ધનોદધિને આધારે પૃથ્વી, પૃથ્વીને આધારે ત્રસ અને સ્થાવર જીવો, જીવને આધારે અજીવ-ઉદારિકાદિ શરીર, કર્મને આધારે જીવ રહે છે. અજીવ જીવથી સંગ્રહિત છે અને જીવ કર્મથી સંગ્રહાએલો છે. આ રીતે આઠ પ્રકારે લોકની સ્થિતિ છે.

ભગવતીના ઉપવા સિદ્ધાંતમાં લોકની સ્થિતિ દર્શાવી છે. સ્થાવર, ત્રસ, જીવ, અજીવ વગેરે પદાર્થો પૃથ્વી ઉપર રહે છે, એ તો સુવિદિત છે, પણ આ પૃથ્વી શાને આધારે રહી છે, એ એક ગંભીર સવાલ છે. આના સંબંધમાં અન્ય શાસ્ત્રકારોની જૂઠી જૂઠી કલ્પના છે. કોઈ તો કહે છે કે આ પૃથ્વી શેષનાગની ફેણ ઉપર તેને આધારે રહી છે. આ ઘટના સંબંધિત લાગતી નથી, કેમકે આવી મોટા પાયાવાળી, અને અસુલ વજનવાળી પૃથ્વી શેષનાગની ફેણ

ઉપર રહે, એ ન માની શકાય તેવી વાત છે. જૈન શાસ્ત્ર આ સંબંધે એવો
પ્રુલાસો કરે છે, કે આ પૃથ્વીનો ખાચો ધનોદધિ ઉપર છે. પૃથ્વી અપરિ-
મિત-અસંખ્યાત જોજનની છે, તેમ ધનોદધિ પણ અસંખ્યાત જોજ-
નના વિસ્તારમાં છે. નીચેના ભાગમાં સાત પૃથ્વીઓ છે. તે પ્રત્યેકની નીચે
ફરતો ધનોદધિ છે. જેમ ઝાડને ફરતી છાલ હોય છે, તેમ પૃથ્વીની ચારે
બાજુએ ફરતો ધનોદધિ નામનો પદાર્થ છે. તે જાત પાણીની છે, પણ
તે થીજી ધી સરખો છે. નીચેના મધ્ય ભાગમાં ૨૦ હજાર જોજનની
તેની જડાઈ છે પણ ત્યાંથી એકેક પ્રેક્ષની પાતળાઈ થતાં છેક ઉપરને છેડે
માત્ર છ જોજનની જડાઈ રહે છે. બીજી પૃથ્વીના ધનોદધિની પણ એવી જ
સ્થિતિ છે, પણ છેડાની જડાઈમાં જોજનના એક તૃતીયાંશનો વધારો થાય
છે. એમ ફરેક પૃથ્વીના ધનોદધિની જડાઈમાં એકેક તૃતીયાંશનો વધારો
થતાં સાતમી નર્કના ધનોદધિની જડાઈ છેડે આઠ જોજનની છે. મધ્ય ભા-
ગમાં સાતેના ધનોદધિની જડાઈ ૨૦ હજાર જોજનની છે. લંબાઈ
પહોળાઈ અને પરિધિ અસંખ્યાત જોજનની છે. ધનોદધિની નીચે ધનવાયુનું
વદન છે. તે વિષયા ધી સરખો છે. તે ધનોદધિની ચારે બાજુએ ફરતો છે.
લંબાઈ, પહોળાઈ અને પરિધિ અસંખ્યાત જોજનની છે, તેમ મધ્યમાં જડાઈ
પણ અસંખ્યાત જોજનની છે, પણ પાતળું પડતાં પડતાં છેડે માત્ર સાડાચાર
જોજનની જ પાતળાઈ રહે છે. આ પ્રમાણુ પહેલી નર્કના ધનવાયુનું છે. બીજી
નર્કના ધનવાયુની જડાઈમાં એક ગાઉનો ઉમેરો થાય છે, એટલે બીજી નર્કે
૪૧૧૧ જોજન, ત્રીજીએ ૫ જોજન, ચોથીએ ૫૫ જોજન, પાંચમીએ ૫૫૫ જો-
જન, છઠીએ ૫૫૫૫ જોજન અને સાતમીના ધનવાયુની જડાઈ ૬ જોજનની
છે. ધનવાયુની નીચે તેની ચારે બાજુએ ફરતો તનુવાયુ છે તે તપાખ્યા ધી
સરખો છે. તેની લંબાઈ પહોળાઈ પરિધિ અને મધ્યમાં જડાઈ અસંખ્યાત
જોજનની છે. જડાઈ ઘટતાં ઘટતાં છેડે માત્ર દોઢ જોજનની જડાઈ રહે
છે. નીચેની પૃથ્વીઓમાં પ્રત્યેક પૃથ્વીએ ૬૬ ભાગનો વધારો થતાં સાતમી
નર્કના તનુવાયુની જડાઈ બે જોજનની છે. તનુવાયુની નીચે અસંખ્યાત જોજન
પ્રમાણુ આકાશ છે સાતમી નર્કના આકાશના અસંખ્યાત જોજન પ્રમાણુ,

પછી ધર્મોસ્તકાયાદિ ખીજ પાંચ દ્રવ્ય પૂરા થાય છે, એટલે લાં લોકની હદ પણ પૂરી થાય છે. પછી અલોક આવે છે. તેમાં આકાશ સિવાય ખીજું કોઈ પણ દ્રવ્ય નથી. લોકકાના ત્રણ પાત્રાનો ઝુંડો હોય, તેમાં જેમ ત્રણ પાત્રા એક ખીજની અંદર રાખ્યા હોય, તેવી રીતે તનવા, ધનવા અને ધનોદધિ એ ત્રણે વલય એક ખીજની અંદર ગોઠવાએલા છે. ત્રીજા ન્દાના પાત્રામાં જેમ કોઈ વસ્તુ રાખવામાં આવે તેમ ધનોદધિના વલયની અંદર પ્રત્યેક પૃથ્વી છે. મહોટા પાત્રાની બહાર જેમ આકાશ હોય તેમ તનવાને ફરતું આકાશ છે. પાત્રાના સાત ઝુંડા આકાશમાં થોડે થોડે આંતરે ઉપર ઉપર લટકાવેલા હોય, તેમ સાત પૃથ્વીઓ પોતપોતાના ધનોદધિમાં ઉપર ઉપર રિયત છે. પૃથ્વી અને અલોક વચ્ચે ઉપલા ભાગમાં માત્ર બાર જોજનનું આંતર છે. તે ૬ જોજનનો ધનોદધિ, ૪૫ જોજનનો ધનવા અને ૧૫ જોજનનો તનવા, એમ બાર જોજન. ૫૭ી અલોક આવે અને સાતમી નક્કના ત્રણ વલયના ૧૬ જોજન થતા હોવાથી ૧૬ જોજનનું આંતર છે. આ સાત પૃથ્વી ઉપરાંત દેવલોકો પણ ધનોદધિને આધારે રહ્યા છે. તે આવી રીતે:-પહેલા બે દેવલોક ધનોદધિને આધારે છે; ત્રીજો, ચોથો અને પાંચમો દેવલોક ધનવાને આધારે છે; છઠો, સાતમો અને આઠમો ધનોદધિ અને ધનવા એ બેને આધારે છે; નવમાથી સર્વાર્યસિદ્ધ સુધી એક આકાશને આધારે પ્રતિષ્ઠિત છે. (૭૫)

સલદુઃખહાનિવૃદ્ધી ।

उच्चैरुच्चैर्वर्त्तते सौख्यभूमि—

नीचैर्नीचैर्दुःखवृद्धिः प्रकामम् ॥

लोकस्याग्रेस्त्युत्કटं सौख्यजातं ।

नीचैः प्रान्ते दुःखमत्यन्तमुग्रम् ॥८०॥

દશમમાર્ગનાંપા ઉપસંહાર ।

उच्चैःस्थानं त्वात्मनश्चित्स्वभावा—

ત્રીચૈર્યાનં કર્મલેપાદ્ગુરુત્વે ॥

તસ્માદ્ધર્મં કર્મમુક્ત્યૈ વિધેયાઃ ।

લોકાગ્રે સ્યાદ્યેન તે સ્થાનમર્હમ્ ॥૮૧॥

સુખ-દુઃખની હાનિ-વૃદ્ધિનો ક્રમ.

અર્થ—લોકના નીચેના છેડાથી જેમ જેમ ઉપર જઈએ તેમ તેમ દુઃખ ઓછું અને સુખની વૃદ્ધિ થતી આવે અને ઉપરના છેડાથી જેમ જેમ નીચે જઈએ તેમ તેમ સુખની હાનિ અને દુઃખની વૃદ્ધિ. ઉપર ઉપર સુખની વૃદ્ધિ થતાં લોકના અગ્રભાગે—ઉપરના શિખરે જ્યાં સિદ્ધ મુક્ત જીવો રહે છે ત્યાં ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ સુખ છે અને લોકનો જે નીચેનો પ્રાન્ત સાતમી નકનો પ્રદેશ ત્યાં ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ ભયંકર દુઃખ છે. (૮૦)

દશમી ભાવનાનો ઉપસંહાર.

જીવની ચૈતન્ય શક્તિ અગુરુશ્ચ સ્વભાવવાળી છે, એટલે તેનો સ્વભાવ ઉર્ધ્વગામી છે, અને તેજસ્ શરીરાદિ પુદ્ગલ ગુરુશ્ચ છે. ગુરુ-સ્વભાવના વસ્તુનો નીચે જવાનો સ્વભાવ છે, જેથી પુદ્ગલના સંગે જીવનું નીચે ગમન થાય છે. જેમ જેમ કર્મનો લેપ અધિક અને પુદ્ગલનો સંગ વિશેષ, તેમ તેમ આ જીવ નીચેના સ્થાનમાં જન્મ ધરે છે, અને જેમ ચિત્સ્વભાવની નિર્મળતા, તેમ તેમ જીવનું ઉર્ધ્વગમન થાય છે. જ્યારે સર્વથા કર્મ નિર્લેપ થાય છે ત્યારે કેવળ ચિત્સ્વભાવથી લોકને અગ્ર ભાગે અવસ્થિતિ થાય છે. માટે હે ભવ્ય ! જે લોકના અગ્ર ભાગે સ્થિતિ કરવાની અભિલાષા હોય તો કર્મનો લેપ ટાળવાને અને ચિત્તનો નિર્મળ સ્વભાવ પ્રકટ કરવાને ધર્મનું સેવન કરી આત્મિક ગુણોને પ્રકટ કર. (૮૧)

વિવેચન—ઉપરનાં જે કાવ્યમાં લોકના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં અને નીચ પ્રદેશમાં સુખ દુઃખની કેવી સ્થિતિ છે, તથા તે સાચી પ્રાપ્ત થાય છે, તે બતાવ્યું છે. આમલા દાવ્યથી એટલું તો જણાયું છે કે નીચે નાહી, વચ્ચે મનુષ્ય તથા તિર્યચ, ઉપર દેવતા અને સર્વથા લોકને અગ્ર ભાગે સિદ્ધ ભગવાન્

.....
અને તુ સહાર્દે તિલ્હાલિયાર્દે । દીહાર્દે વિષ્ણુજ અદે કરંતિ ॥

સુચ. અ. પ. ગા. ૯.

અર્થ—જ્યારે કોઈ નાર્કી ભાગવાનું કરે છે, ત્યારે તેને લાંબા ભાલા કે ત્રિશૂળથી વીંધીને પરમાધામીઓ હેઠે પાડે છે. નર્કના દુઃખનું એટલું બધું વર્ણન છે, કે જે સાંભળતાં હૃદય કંપી ઉઠે. આવી વેદના નાર્કીના જીવો દિનરાત ભોગવ્યાં કરે છે. સાત નર્કમાં પહેલી કરતાં બીજામાં, અને બીજા કરતાં ત્રીજામાં યાવત્ સર્વથી નીચે સાતમી નર્કમાં અતુલ વેદના-દુઃખ છે. અધોલોકની ઉપર ત્રિજા લોકમાં મુખ્યત્વે તિર્પેય અને મનુષ્યો વસે છે, ત્યાં ભોકે દુઃખ છે, યદુક્તમ્—

સારીરમાણસાર્દં દુષ્કલાર્દં તિરિક્ત જોળીય ।

માયુસ્તં ચ અણિચં વાહિજરામરણવેયણા પવરં ॥

ઉપવાર.

અર્થ—તિર્પેય યોનિમાં શારીરિક અને માનસિક દુઃખો છે, ત્યારે મનુ-
ષ્યભવમાં આયુષ્યની અસ્થિરતા, બ્યાધિ, રોગ, જરા, મરણ વગેરેની પ્રચુર વેદના છે; પણ આ દુઃખ નર્કથી ઓછું છે. નર્ક જેટલી ઉચ્ચ વેદના, શીત વેદના, હુખ, તરસ, ત્રિજા લોકના પ્રાણીઓને નથી. ત્યાંથી ઉપર જતાં વૈમાનિક દેવતાઓ કે જે ઉર્ધ્વલોકમાં રહે છે, ત્યાં ત્રિજા લોક જેટલું દુઃખ નથી, પણ ત્યાં આયુષ્ય લાંબું, વૈકલ્પિકક્રિત, મનવાંછિત ભોગ, દિવ્યદ્રિષ્ટિ, દિવ્ય સુખ, દિવ્ય અનુભવ વગેરે સુખ છે. જેમ જેમ ઉપર જઈએ તેમ તેમ લાંબી જીંદગી, નિર્વિષયતા, કષાયની મંદતા, અધિક ઝડિ, અધિક ઉજ્જ-
લતા અને અધિક સુખ છે. સૌથી ઉપરના સર્વાર્થસિદ્ધના દેવતાઓનું અવ-
ર્ણનીય સુખ છે. તેત્રીસ સાગરનું તેમનું આયુષ્ય છે. તેમના એક વખતના આહારની તૃપ્તિ ૩૩ હજાર વરસ સુધી ચાલે છે. તેત્રીસ પખવાડીએ શ્વા-
સોશ્વાસ લે છે. ચોતાની રથ્યા ઉપર ચંદ્રવાને ઠેકાણે મોતીના જુમખામાંથી રાગ-રાગિણીઓની ધ્વનિ અને બત્રીસવિધ નાટકની રચના થાય છે. તે જોતાં જોતાં ખટપટ વગરના ચિરંકાલીન સુખમાં સમય નિર્ગમન કરે છે. તેના ઉપર લોકના અમલાને સિદ્ધ ભગવાન બિરાજે છે; યદુક્તમ્—

કહિં પરિહયા સિદ્ધા ? । કહિં સિદ્ધા પરિહિયા ? ॥

કહિં ઘોંદિં ચરતા જં । તત્થ મંનૂણ સિગ્ગદ્દં ? ॥ ૧ ॥

અલોગે પરિહયા સિદ્ધા । લોયગોય પરિહિયા ॥

ઈદં ઘોંદિં ચરતા જં । તત્થ મંનૂણ સિગ્ગદ્દં ॥ ૨ ॥

ઉત્તવાધ.

અર્થ—પ્રશ્ન—સિદ્ધ ભગવાન કયે ઠેકાણે અટક્યા ? કયે ઠેકાણે રિયન થયા ? ક્યાં શરીર છોડ્યું અને ક્યાં જાંઘને સિદ્ધ થાય છે ? કિતર—અસૌક આગળ સિદ્ધ અટક્યા, લોકને અગ્રભાગે-છેડે સિદ્ધ રિયત થયા, આંદિ—આ જાંઘને ઉપર શરીરને છોડી લોકને અગ્રભાગે જાંઘ સિદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત થયા. આ સ્થાનમાં કેટલું સુખ છે, તેનું વર્ણન શાસ્ત્રીય પ્રભાષ્યપુરઃસર કરવું વધારે ઉચિત છે.

જનિ અરિય માણસાણં । તં સોક્કવં જનિય સવ્વદેવાણં ॥

જં સિદ્ધાણં સોક્કવં । અપ્પાચાર્દં ડગ્ગવાણં ॥ ૧ ॥

જં દેવાણં સોક્કવં । સવ્વદ્ધા પિંદિઅ અગંતણુર્ણ ॥

જય પામદ્દ ઇતિહદં । જંતાર્હિ વગ્ગવગ્ગર્હિ ॥ ૨ ॥

સિદ્ધસ્સ હ્હો રાસી । સવ્વદ્ધા પિંદિઓ જદ્દ હ્વેજ્ઞા ॥

સોણંત વગ્ગ ભદ્દઓ । સવ્વાગાલ્લે જ માણ્ઞા ॥ ૩ ॥

જહ જામ કોદ્દ મિચ્છો । નગરણુણે ચક્કુરિદ્દે ત્રિયાર્ણત્તો ॥

ન ચદ્દણ પરિક્કેદં । ડગ્ગમાર્હિં તર્હિ અસંતીણ ॥ ૪ ॥

ઉત્તવાધ.

અર્થ—દરેક જાતની બ્રાહ્મ-ખીડાથી રહિત યજ્ઞેશ્વર સિદ્ધ ભગવાન જે સુખ ભોગવે છે, તે સુખ મનુષ્ય કે દેવતા, કોઈને પણ નથી. ૧. દેવતાના સર્વ કાળનું સુખ એક જ કરી તેનું એક પિંડ બનાવી તેને અનંતગુણ કરીએ, એટલું જ નહિ, પણ તેનો અનંતી વાર વર્ગનો વર્ગ કરીએ તોપણ સિદ્ધના સુખની ખરાબર તે સુખ યહ થકે નહિ. ૨. સિદ્ધના સર્વ સુખનું એક પિંડ બનાવી તેના અનંતા ભાગ કરીએ, તેમાંનો એક ભાગ આકાશમાં વિખેરીએ, તો લોક અને અસૌક બનેનો આકાશ ખરાબ જાય, તોપણ તે ખુટે નહિ. ૩.

દૃષ્ટાંત—કોઇ એક રાજા વનમાં ફીડા કરવા ગયો હતો. તેને ઘોડો તેને અટવિના વિષમ માર્ગમાં લઇ ગયો. બૂખ, તરસ અને શ્રમથી ખિન્ન થએલો રાજા પાણીની શોધ કરવા લાગ્યો, તેટલામાં એક જંગલી માણસ તેને મળ્યો. તેણે પાણી પાત્રું અને ખાવાનું પણ આપ્યું. રાજાને તેથી ઘણી શાંતિ થઇ, તેથી સંતુષ્ટ થએલો રાજા તે બિલ્લને પોતાની સાથે લઇ આવ્યો. એક બંધ મંદિરમાં તેને ઉતારે આવ્યો. ઉમદામાં ઉમદા ખાનપાનની વીણે તેને આપવામાં આવી. પહેરવાને કિમતી વસ્ત્રો અને આભૂષણો આપ્યાં. ખિન્નમતમાં એક બે નોકરો રાખવામાં આવ્યા. ઘોડા દિવસ તે ત્યાં રહ્યો, પણ પછીથી તેને પોતાનું કુટુંબ સાંભરી આવ્યું. આ મળતો સદેશો પહોંચાડવા ત્યાં જવાનું તેને મન થયું. આદિથી છૂટવાને છવ તલપાપડ થવા લાગ્યો. આખરે એકાંતની તક જોઇ પોતાનાં જીનનાં વસ્ત્રો પહેરી ભાગી ગયો. કુટુંબીઓની પાસે ગયો અને ઘણા રોડથી તેમને બેઠ્યો. તેઓ પૂછવા લાગ્યા કે આટલા દિવસ સુધી ક્યાં જતો રહ્યો હતો? અમે તો તને શોધી શોધીને યાત્રી ગયા. તેણે કહ્યું કે હું તો એક ધોડાવાળાની સાથે ગયો હતો, ત્યાં બારે મળ હતી. સંબંધીઓએ પૂછ્યું, શેની મળ હતી? તેણે કહ્યું: વાહ! વાહ! બહુ જ મળ! તેઓએ પોતાનાં સારામાં સારા છુમડાં, વાસણ, ખોરાક, ડ્રેપડી બતાવી કહ્યું કે આવી વસ્તુઓ તને મળી હતી? તેણે કહ્યું, આથી પણ વધારે સારાં. તે બિલ્લે જે જે જોયું, આપ્યું, સુધ્યું, સ્પર્શ્યું અને અનુભવ્યું તે બધું મનમાં જાણે છે પણ શબ્દથી બોલવાને સમર્થ થયો નહિ, કારણકે તે સુખ બતાવવાને તેની પાસે શબ્દો જ હતા નહિ, તેથી બધા કહેવા લાગ્યા કે તું જુડો છે. આથી વધારે બીજું કોઈ સુખ જ નથી. “મુંગેકો સ્વમા બયા, સમજ સમજ શિહતાય” એની માફક બિલ્લ મનમાં ને મનમાં મુંઝાઇ બેસી રહ્યો.

આમાંથી સમજવાનું એ છે કે બિલ્લે ઇન્દ્રિયજન્ય સુખોનો જે અનુભવ કર્યો હતો, તેનું પણ તેનાથી વર્ણન થઇ શકતું નહિ, તેમ આત્માના સુખોનું કે સિદ્ધતા વાસ્તવિક આનંદનું વર્ણન કોઇથી પણ થઇ શકે

તેમ નથી, કારણકે તેને કામ ઉપમા લાગી શકતી નથી. ખરેખર તે અતુ-
 પમ સુખ છે. આવી રીતે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચે સ્થાને સંપૂર્ણ નિરૂપાધિક દુઃખ-
 રહિત એકાંત સુખ છે, ત્યાંથી નીચે નીચે સુખની ન્યૂનતા યતાં, ત્રિજા લોકમાં
 મધ્યમ સ્થિતિ અને અધોલોકમાં દુઃખ દુઃખ ને દુઃખ છે. અધોલોકમાંથી
 ઉર્ધ્વ ઉર્ધ્વ જવાનો અને આખરે લોકને અગ્રસ્થાને પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરવો,
 વા ભાવના ભાવવી, તે લોકભાવનાનું સ્વરૂપ છે. આ કાવ્યમાં ખતાવ્યું છે
 કે ઉપર જવું તે આત્માનો સ્વભાવ છે, ત્યારે નીચે ઉતરવું તે કર્મની ગુરુ-
 તાનો સ્વભાવ છે. જેમ એક તુંગડાની ઉપર માટીનો લેપ કરવામાં આવ્યો
 હોય, તો તે તુંગડું બારે થઇને પાણીમાં ડુબે છે. લેપ દૂર થતાં તે પોતાના
 સ્વભાવથી પાણીની સપાટી ઉપર તરવા માંડે છે, તેમ આત્માને પણ
 જેમ જેમ કર્મનો વધારે લેપ લાગે છે તેમ તેમ તે બારે થઇને નીચે અ-
 ધોગતિમાં ચાલ્યો જાય છે. તેમાં મહા આરંભ, મહા પરિશ્રમ, માંસાહાર
 અને પંચેન્દ્રિયોની ધાત કરવી એ ચાર પ્રકારના કર્મથી નર્કનું આદ્યુષ્ય બં-
 ધાય છે અને અધોલોકમાં ગમત યાય છે. માયા, કપટ, વિશ્વાસઘાત અને
 કાવત્રા, જુક ભાષણ અને ખોટાં તોણ માપ રાખવાં, એ ચાર કારણથી
 તિર્યચની ગતિમાં જન્મ કારણ કરવો પડે છે. બદ્ર પ્રકૃતિ, સરળ સ્વભાવ, અ-
 નુકંપા, અને અમત્સરભાવ, એ ચાર કારણથી મનુષ્યનો જન્મ મળે છે.
 સરાગ સંયમ, દેશવિરતિ, આવકર્ણ, જાળભાવ સહિતનું તપ અને અકામ
 નિર્જરા, એ ચાર કારણથી દેવગતિ મળે છે. ત્યારે રામદ્વેષને સર્વથા ઠાપી
 વીતરાગ દ્વેષ પ્રાપ્ત કરવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ યાય છે, લોકને અગ્રભાગે સિ-
 ંદ્ધ-સુકૃતપણે નિવાસ યાય છે કે જે નિવાસ કાયમનો છે, જ્યાં ગયા પછી
 કદી પણ પાછા ફરવાનું નથી. તેવી સાધત સ્થિતિ પ્રાપ્ત યાય તો જન્મ, જરા,
 મરણ, આધિ, બ્યાધિ, ઉપાધિ સર્વ ટળી જાય, માટે ઉચ્ચ સ્થાન મેળવવાને
 કર્મોના કારણને દૂર કરી આત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવો. પરભાવમાંથી સ્વભાવમાં
 સ્થિત થઇ લોકભાવનાનું સ્વરૂપ ચિંતવવું. (૮૦-૮૧)

(૧૧) બોધિદુર્લભ ભાવના.

[લોકની મહત્તા-વિશાળતા દર્શાવે તે લોકોમાં કેવી રીતે ભવભ્રમણ થયું છે અને હમણાં કંઈ અપૂર્વ વસ્તુ મળી છે, તે હવેની ભાવનામાં બતાવવામાં આવે છે.]

રથોદ્ધતાટ્ટત્તમ્ ।

એકેન્દ્રિયેષુ ભવભ્રમણમ્ ।

સૂક્ષ્મવાદરનિગોદગોલકે—

ઽનન્તકાલમઘયોગતઃ સ્થિતઃ ॥

સૂક્ષ્મવાદરધરાદિકે તતો—

ઽસંહ્યકાલમથ દુઃસ્વસંકુલે ॥૮૨॥

વિકલેન્દ્રિયેષુ ભ્રમણમ્ ।

દ્વચક્ષુર્મુખ્યવિકલેન્દ્રિયે ક્રમા—

ત્સંહ્યકાલમટિતો વ્યથાન્વિતઃ ॥

નારકે પશુગણે પુનઃ પુન—

યાપિતોઽતિસમયઃ સુખોઽજ્ઞિતઃ ॥૮૩॥

એકેન્દ્રિયમાં ભ્રમણ.

અર્થ—ભૂતકાળમાં પાપને થોડે અશુભ કર્મોના દબાણથી આ જીવ નિગોદના ગોળા કે જ્યાં ચૈતન્યશક્તિ એકદમ દબાયેલી હોય છે અને એક સ્પર્શેન્દ્રિય પણ જ્યાં બહુ જ ઓછી શક્તિવાળી હોય છે, ત્યાં ઉત્પન્ન થયો.

અનંત જીવ વચ્ચે એક શરીર પામ્યો, એટલું જ નહિ પણ સૂક્ષ્મ અને બાહ્ય નિગોદની અંદર નિરંતર અનંત કાળ-અનંતા પુનરુત્થાન સુધી નિવાસ કર્યો. ખીજે કયાંય પણ ગયા વિના તેમાં ને તેમાં જ ભવશ્રમણ કર્યું. નિગોદમાં અનંત કાળ બ્યતીત કર્યા પછી, સૂક્ષ્મ અને બાહ્ય પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને પ્રત્યેક વસ્તુતિ એ દરેક સ્થળ, કે જ્યાં પણ કેવળ દુઃખ જ છે, ત્યાં અસંખ્ય કાળ-અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી પર્યંત લગોલગ ભવશ્રમણ કર્યું. (૮૨)

વિકલેન્દ્રિયમણુ ભ્રમણ.

જ્યારે એકેન્દ્રિયમાં ભ્રમણ કરતાં, - દુઃખ વેડતાં, કંઈક અશુભ કર્યો ઝોછાં થયાં, ત્યારે કંઈક ઉચી પહાડી ઉપર આબેા, એટલે એકેન્દ્રિયમાંથી આ જીવ બે દ્વિન્દ્રિયવાળો થયો. ત્યાં પણ સંખ્યાત કાળ સુધી પર્યંતન કરીને અનુક્રમે ત્રીન્દ્રિય અને ચત્વરિન્દ્રિયમાં ઉપજ્યો. ત્યાં પણ દુઃખ ભોગવતો ભોગવતો સંખ્યાત કાળ પર્યંત ભગ્યો. ત્યારપછી પંચેન્દ્રિયમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમાં પણ નાર્કી તિર્પિય કે જ્યાં પણ દુઃખ ને દુઃખ જ છે ત્યાં સુખ વગરનો ધણો કાળ બ્યતીત કર્યો, અને વારંવાર તે બે યોનિમાં જ ભવ-ભ્રમણ કર્યું. (૮૩)

વિવેચન—જીવને ઉપજવાનું ક્ષેત્ર લોહાકાશ અપરિમિત છે, ઉપજવાની યોનિઓ પણ અનેક છે, અને કાળ પણ અપરિમિત છે. આ ત્રણની અપરિમિતતાને લીધે કર્મને વશે આ જીવને ધણું પરિશ્રમણ કરવું પડ્યું છે. આ સંસારસમુદ્રમાં તરવાનાં સાધનો કરતાં છુડવાનાં સાધનો ધણાં જ વધારે છે. સાત્ત્વમાં પણ પુણ્યના નવ પ્રકાર હતા છે, તે પાપના અઠાર પ્રકાર હતા છે. પુણ્ય-ધર્મે કરવાનો સ્વરૂપ કાળ છે, ત્યારે પાપને માટે અનંત કાળ છે; જોકે સમયે સમયે પુણ્ય અને પાપ બંનેના બંધ થાય છે એમ કહ્યું છે, પણ તે નિશ્ચયનાશ્રિત વચન છે. આદિ વ્યવહારમાં તેની અનુપયોગિતા હોવાથી તેની અપેક્ષા લીધી નથી. સાધારણ રીતે જ્યાં ત્યાં આ જીવને પાપનો યોગ મળવાથી અશુભ કર્મને.

લેપ થવાથી નીચ યોનિમાં ઘણો વખત પસાર કરવો પડ્યો છે. એકેક ઠેકાણે કેટલો કેટલો વખત પસાર કર્યો, તે ઉપરના બે કાવ્યમાં જણાવ્યું છે. આ લોકમાં નિષ્કૃષ્ટમાં નિષ્કૃષ્ટ સ્થાન નિગોદ્યું છે, કારણકે ત્યાં એક શરીર અનંત જીવેલી બાગીદારી વચ્ચેનું હોય છે. એક તો બાગદાર ધણા અને ખીજું તે શરીર કીડી કે કંચવા જેવડું હોત તો હજીએ ઠીક, પણ તે તો અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે, એટલે કે સોના અથવા બાગ ઉપર કંદોનો નેટલો બાગ રહી શકે તેટલામાં અસંખ્યાત શ્રેણી અને પ્રતર છે. અકેક શ્રેણી ઉપર અસંખ્યાત ગોળા છે, અને એકેક ગોળામાં અસંખ્યાત શરીર છે. ત્યારે વિચાર કરો કે એક શરીરના બાગમાં કેટલી બધી થોડી જગા આવી ? આવા નિષ્કૃષ્ટ ક્ષુદ્ર શરીરમાં ઇન્દ્રિય માત્ર એક સ્પર્શેન્દ્રિય જ છે. પર્યાપ્તિ ચાર છે પણ તે અનંત જીવો વચ્ચે છે. એટલે અનંતા જીવોને એક જ શ્વાસોશ્વાસ-પર્યાપ્તિથી શ્વાસોશ્વાસ લેવાનો છે. તે જીવોની ભવસ્થિતિ ધણી જ થોડી છે. તનદુરસ્ત માણસના એક શ્વાસોશ્વાસ નેટલા વખતમાં તો તેના ઝાઝેરા સાડાસત્તર ભવ યજ્ઞ જાય છે. આ રીતે એક અંતર્મુદૂર્તમાં ૬૫૫૭૬ ભવ કરે છે, એટલે ૬૫૫૭૬ વાર જન્મે છે, અને તેટલી વાર મરે છે. આશ્ચર્યભૂત એ છે કે મરી મરીને પુનઃ તે જ કાયમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ અનંત કાળ સુધી-અનંતા પુદ્ગલપરાવર્તન સુધી સૂક્ષ્મ બાદર નિગોદમાં ને નિગોદમાં જ ભવ કર્યા કરે છે. આને કાયસ્થિતિ કહેવામાં આવે છે. એક ભવની સ્થિતિ તે ભવસ્થિતિ, અને ખીજી કાયમાં ગયા વિના એક જ કાયમાં સ્થિતિ તે કાયસ્થિતિ. દરેક જાતના પ્રાણીની કેટલી કેટલી કાયસ્થિતિ છે તેનું વિસ્તૃત જ્ઞાન જ્ઞાનભિગ્ન સૂત્રમાં કર્યું છે. જિજ્ઞાસુએ ત્યાંથી જોઈ લેવું. સંક્ષેપથી તેનું નિરૂપણ ઉત્તરાધ્યયનની ગાથામાં આ પ્રમાણે કર્યું છે તે આ સ્થાને જતાવતું લખિત છે.

પુદ્ગલીકાયમદ્ગમો । વક્ષોસં જીવો ય સંવસે ॥

કાલં સંલાદ્યં । સમયં મોયમ મા પમાય ॥ ૧ ॥

આવકાયમદ્ ॥ ૨ ॥ તેવકાય ॥ ૩ ॥ વાવકાય ॥ ૪ ॥

વળસ્તદ્કાય ॥ વક્ષોસં । કાલમર્ણત દુરંતં સમયં ॥ ૬ ॥

ચેદિદિયકાય૦ ઉક્તોસં૦ । વાઠં સંલિજ્ઞ સળિયં સમયં૦ ॥ ૬ ॥
 તેદિદિયકાય૦ ॥ ૭ ॥ ચઠરિદિય૦ ॥ ૮ ॥ પંચિદિયકાયમદ્ગઓ
 ર્વોસં૦ સત્તદ્ભવગદ્ગળે સમયં૦ ॥ ૯ ॥

ઉ. અ. ૧૦ ગા. ૫ થી ૧૩.

અર્થ—આ જીવ પૃથ્વીકાય-સૂક્ષ્મ અને બાહ્ય પૃથ્વીમાં ગયો થકો વધારેમાં વધારે વખત ત્યાં નિવાસ કરે તો સંખ્યાતીત-અસંખ્યાત કાળ સુધી રહે. એટલે અસંખ્યાતી ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી પસાર થઈ જાય ત્યાંસુધી માત્ર પૃથ્વીમાં ને પૃથ્વીમાં જ જમણું કરે. બીજી યોનિમાં ગયા સિવાય પૃથ્વીમાં જ જન્મ મરણ કરે. અપૂકાય (પાણી), તેહકાય (અગ્નિ) અને વાઉકાયમાં પણ પ્રત્યેક સ્થળે વધારેમાં વધારે અસંખ્યાત અવસર્પિણી અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી પર્યંત રહે. વનસ્પતિકાયમાં અનંત અવસર્પિણી ઉત્સર્પિણી પર્યંત ભવજમણું કરે એટલે સૂક્ષ્મ નિગોદમાંથી બાહ્ય નિગોદમાં, અને બાહ્ય નિગોદમાંથી પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં જમણું કરે. પણ વનસ્પતિકાય છોડી અનંત કાળ સુધી બીજો કયાંય ન જાય. આવી રીતે પાંચ સ્થાવરમાં ઉત્કૃષ્ટો આટલો બધો વખત દરેક જીવને નિવાસ કરવો પડ્યો છે. સ્થાવર નામ કર્મનો બચ થતાં જ્યારે ત્રસ નામ કર્મનો હ્રદય થયો, ત્યારે બેઠદ્રિય તેઠદ્રિય ચઠરિદ્રિય અને પંચેદ્રિયમાં ક્રમે ક્રમે ચડ્યો, પણ ત્યાં પણ દરેક સ્થળે રોકાણ તો ખરી. બેઠદ્રિય, તેઠદ્રિય અને ચઠરિદ્રિય એ ત્રણેમાંના પ્રત્યેકની સંખ્યાત હજાર વરસની ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિ છે. કર્મનું જો વધારે દયાણુ હોય તો એ દરેકમાં ઉત્કૃષ્ટ કાયસ્થિતિએ વખત પસાર કરતો જ્યારે જીવ પંચેદ્રિયમાં આવે ત્યારે નાર્દી અને દેવતામાં તો એકેક ભવ જ ચાલે છે, કેમકે ત્યાં ભવસ્થિતિ એ જ કાયસ્થિતિ છે. તિર્યંચ અને મનુષ્યમાં નિરંતર સાત આઠ ભવનો નિવાસ થઈ શકે પણ તેમાં મનુષ્યભવ તો પૂરા પુણ્યને યોગે જ મળે, બાકીને માટે તો તિર્યંચનો ભવ છે. ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ સાત આઠ ભવ કરે. આ કાયસ્થિતિ પ્રમાણે એકેક સ્થાવરમાં લગોલગ અસંખ્યાતા અને વનસ્પતિમાં તો અનંતા ભવ કર્યાં, કેમકે પૃથ્વીની ભવસ્થિતિ ઉત્કૃષ્ટ બાવીસ હજાર વરસની, પાણીની સાત હજાર વરસની, અગ્નિની ત્રણ અહોરાત્રની,

વાયરાની ત્રણ હજાર વરસની અને વનસ્પતિમાં પ્રત્યેકની દશ હજાર વરસની અને સાધારણની અંતર્મુદૂર્તની, બેઠદ્રિયની બાર વરસની, તેઠદ્રિયની ૪૯ દિવસની, ચક્રિંદ્રિયની ૭ માસની, નાર્કી દેવતાની તેવીજ સાગરોપમની અને મનુષ્ય તિર્યચની ત્રણ પથ્થોપમની છે. જથ્થા ભવરિચિતિ નાર્કી અને દેવતાની દશ હજાર વરસની, બાકી બધાની અંતર્મુદૂર્તની છે, પણ અંતર્મુદૂર્તના અનેક ભેદ હોવાથી અંતર્મુદૂર્તમાં એક ભવ પણ થાય, અને અનેક પણ થાય છે; તે એટલેસુધી કે સાધારણ વનસ્પતિમાં ન્દાનામાં ન્દાના ભવો એક અંતર્મુદૂર્તમાં ૬૫૫૩૬ થાય છે, પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં ૩૨૦૦૦, પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુમાં ૧૨૮૨૪, બેઠદ્રિયમાં ૮૦, તેઠદ્રિયમાં ૬૦, ચક્રિંદ્રિયમાં ૪૦, અસંગી પંચેદ્રિયમાં ૨૪ અને સંગી પંચેદ્રિયમાં એક અંતર્મુદૂર્તમાં એક ભવ થાય છે. આવી રીતે ન્દાના અને મ્હોટા ભવો એકેક કાયમાં સંખ્યાતા અસંખ્યાતા અને અનંતા પણ કર્યાં મનુષ્ય અને દેવતા સિવાય દરેક યોનિમાં-કાયમાં પારવિનાનું દુઃખ ભોગવ્યું અને અવ્યક્તપણામાં અનંત કાળ પસાર કર્યો. (૮૨-૮૩.)

મનુષ્યવલગ્નિઃ ।

તત્ર તત્ર દુરિતાતિભોગતઃ ।

કર્મણામપનયો યદાઽભવત્ ॥

પ્રાપ રત્નમિવ દુર્લભં મૃશં ।

માનવત્વમતિપુણ્યપોગતઃ ॥૮૪॥

મનુષ્યલવની પ્રાપ્તિ.

અર્થ—ઉપર કલા પ્રમાણે તે તે સંકીર્ણ યોનિમાં ભવશ્રમણ કરતાં અને દુઃખ ભોગવતાં જ્યારે વધારે અશુભ કર્મો ભોગવાઈને ખરી ગયાં, ત્યારે શુભ કર્મોના યર નિકળ્યો, અથવા ત્યાં કંઈ સુકૃતનો યોગ મળનાં પુણ્યનો સંચય થયો, ત્યારે અતિ પુણ્યના યોગથી ચિંતામણિ રત્ન કરતાં

પણ વધારે કિંમતવાળો અને ઘણી સુરક્ષીથી મળી શકે તેવો મનુષ્યનો અવનાર અથવા માનવપણું આ જીવને પ્રાપ્ત થયું. (૮૪)

વિવેચન—

કમ્મસંગેહિં સંમૂતા, દુક્કિયયા ચદુવેયણા ॥

અમાણસાણ જોળીયુ, વિણિદ્ધમ્મંતિ પાણિણો ॥ ૧ ॥

કમ્માર્ણ તુ પદાણાણ, આણુપૂર્વ્વી કયાહ વ ॥

જીવા સોદિમણપત્તા, આયરંતિ મણસસયં ॥ ૨ ॥

ઉત્ત. અ. ૩ જુ. ગા. ૬-૭.

અર્થ—કર્મના સંગથી દુઃખી થતા અને વેદના ભોગવતા મૂઠ પ્રાણીઓ મનુષ્ય સિવાયની એકેન્દ્રિયાદિક યોનિમાં રખાડે છે ॥ ૧ ॥. અનુક્રમે બઠકતાં બઠકતાં કદાચ કર્મની હાનિ થાય, અર્થાત્ અશુભ કર્મોનું દબાણ કરી થાય અને કંઈક અંશે આત્મશુદ્ધિ થાય, ત્યારે જીવો મનુષ્યનો અવતાર મેળવે છે. ॥ ૨ ॥

ઉત્તરાધ્યપનની ઉપલી ગાથાઓમાં અન્ય અવતારો સાથે મનુષ્ય અવતારની સરખામણી ગર્ભિત રીતે કરી છે. પ્રાચે ખીજ અવતારો કર્મના દબાણથી અશુભ કર્મના જોરથી પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે મનુષ્ય અવતાર કર્મની શુદ્ધિ થવાથી કર્મની અશુભતા ઘટવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. આગળ કહ્યા પ્રમાણે પૃથ્વી આદિમાં ઘણા કાળ પર્યંત દુઃખ ભોગવતાં, અશુભ કર્મોને અપાવતાં, જ્યારે શુભ કર્મની સત્તા વધે છે, ત્યારે મનુષ્યભવ મળે છે. એક રીતે દેવતાના ભવ ફેરતાં પણ મનુષ્યભવ શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવ્યો છે, તે એટલા માટે કે હરેક ધર્માચરણ અને તેનાથી થતી મોક્ષસંપત્તિ માત્ર મનુષ્યભવમાં જ મેળવી શકાય છે. મોક્ષના દરવાજા માત્ર એક જ જીવન માટે ખુલા છે, અને તે મનુષ્યજીવન માટે જ. સર્વાર્થસિદ્ધ મહાવિમાન સુધી ઉચે ગએલા જીવો પણ મનુષ્યમાં આવે છે, ત્યારે જ મોક્ષે જઈ શકે, પરંપાર્યા જઈ શકતા નથી. એટલા માટે જ સમજી દેવતાઓ પણ મનુષ્યના ભવની ધ્વજા રાખે છે. મનુષ્યના ઉદારિક શરીર કરતાં દેવતાનું વૈદિક શરીર ઉચ્ચ પ્રકારનું છે. મનુષ્યને વૈદિક શક્તિ નથી. દેવતાને તે છે. મનુષ્યની બાહ્ય ઋદ્ધિ કરતાં દેવતાની

ઋદ્ધિ વધારે છે, એ બધું ખરૂં, પણ તેમ છતાં જે કાર્યસિદ્ધિ દેવતાથી થઈ શકતી નથી તે સિદ્ધિ મનુષ્યપણામાંથી મેળવી શકાય છે. એટલા સાર જ મનુષ્યભવને રત્નની ઉપમા આપી છે. બધી દ્રવ્યની જાતિમાં જેમ રત્ન વધારે દિમતી ગણાય છે, તેમ બધા અવતારોમાં મનુષ્યનો અવતાર શ્રેષ્ઠ છે. રત્નો જ્યાં ત્યાં અને જેને તેને મળી શકતાં નથી, તેમ મનુષ્યનો ભવ પણ જ્યાં ત્યાં જેને તેને મળતો નથી. અત્યંત પુણ્યને યોગે જ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. પરીક્ષક ઝવેરીઓ રત્નની પુરતી સંભાળ રાખે છે, પણ અપ્રજ્ઞ જંગલી માણસો તેને જ્યાં ત્યાં ફેંકી દે છે; તેમ યુગ પુરુષો વિવેકબોગમાં મનુષ્ય-ભવરૂપ રત્નનો ક્ષય કરતા નથી, પણ ધર્મ કરણી કરી તેનું જતન કરે છે. મનુષ્યભવના 'સદ્બોધ' અને 'દુર્બોધ'ના સંબંધમાં સોમપ્રભાસૂરિએ 'સિંદૂર-પ્રકર' નામે અંધમાં સારો ચિતાર આપ્યો છે. આ રીતે તેનું નિદર્શન અનુચિત ન ગણાય.

इन्द्रवासावृत्तं ।

यः प्राप्य दुष्प्राप्यमिदं नरत्वं ।

धर्मं न यत्नेन करोति मूढः ॥

हेतुप्रवन्धेन स लब्धमन्धौ ।

चिन्तामणिं पातयति प्रमादात् ॥ ૧ ॥

અર્થ—જે માણસ દુર્લભમાં દુર્લભ મનુષ્યપણું પામી મત્તપૂર્વક ધર્મ કરતો નથી, તે મૂઠ પુરુષ મુશ્કેલીથી મળેલા ચિંતામણિ રત્નને પ્રમાદ-ગણ-લનથી સમુદ્રમાં નાંખી દે છે. વળી કહે છે કે—

मन्दाक्रान्ता ।

स्वर्णस्थाले विपति स रजः पादशौचं विवर्ते ।

पीयूषेण प्रनखरिणं वाहयन्त्यैन्धमारम् ॥

चिन्तारत्नं विकिरति पराद्वापસોદ્ઘાયકાર્યં ।

યો દુષ્પ્રાપ્યં ગમયતિ ક્ષુપા મર્ત્યજન્મ પ્રમત્તઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ—જે માણસ દુષ્પ્રાપ્ય મનુષ્યજન્મ પ્રમાદી થઈ વ્યય શુભાવી નાંખે છે, તે માણસ સોનાની થાણામાં ધૂળ-રજ નાંખે છે, અમૃતથી પાદ-

પ્રજ્ઞાલન કરે છે, હાથીની પાંડ ઉપર ઇંધણ લાદે છે, કાગડાને ઉડાડવા ચિં-
તામણિ રત્ન હાથમાંથી ફેંકી દે છે, અર્થાત્ સોનાની યાળા, અમૃત, હાથી
અને ચિંતામણિ રત્ન જેવી ઉત્તમ વસ્તુઓનો કેવો ઉપયોગ કરવો જોઈએ
અને પ્રભાદી માણસ કેવો ઉપયોગ કરે છે!!

શાર્દૂલચરિત્રીકિતં ।

તે પતૂરતઠં વપન્તિ ભવને પ્રોન્મૂલ્ય કલ્પદ્રુમં ।

ચિન્તારત્નમપાસ્ય કાચચક્રઠં સ્વીકૃવંતે તે જદ્વાઃ ॥

વિજીય દ્વિરદં ગિરીન્દ્રસદૃશં વ્રીહન્તિ તે રાસર્મં ।

યે લઘ્યં પરિહત્ય ધર્મમથમા ધાવન્તિ ભોગાચયા ॥ ૧ ॥

અર્થ—જે અધમ માણસો પ્રાપ્ત થએલ ધર્મને ત્યજી દઈ, ભોગની
આશાએ આમ તેમ ફાંફાં મારે છે, તે પોતાના ઘરમાં ઉગેલા કલ્પવૃક્ષને
ઉખેડી તેને ઠેકાણે ધતુરો વાવે છે, ચિંતામણિ રત્નને છોડી કાચના કકડા
ઉપાડે છે, પહાડ જેવા હાથીને વેચી તેને બદલે ગધેડા સ્વીકારે છે.

સિત્તરિણી ।

અપારે સંસારે કથમપિ સમાસાય નૃમર્વં ।

ન ધર્મ યઃ કુર્યાદ્વિપયછસ્રવૃણ્ણાતરજિતઃ ॥

બુદ્ધન્ પારાવારે પ્રવરમપદ્માય પ્રવહર્ણં ।

સ મુલ્યો મૂર્ખાણામુપલ્લપ્ત્યુપલ્લપ્યુ પ્રયતતે ॥ ૪ ॥

અર્થ—આ અપાર સંસારમાં કોઈ પણ રીતે મનુષ્યભવ પામી, જે
માણસ વપવપ્તખની તૃષ્ણામાં વિર્ણ જની ધર્મ કરતો નથી, તે મૂર્ખનો
સરદાર સમુદ્રમાં હુળતાં હુળતાં મળેલ વહાણને છોડી દઈ પથ્થરને પકડવા
પ્રયત્ન કરે છે.

ઉક્ત ચારે શ્લોકોમાં ઉત્તમ મનુષ્યભવનો કેવી રીતે સદુપયોગ અને
કેવી રીતે દુરુપયોગ થાય છે, તે દર્શાવવા સમજાવ્યું છે. તેનો ઉપયોગ
ધર્મમાં કરવાથી તે કલ્પવૃક્ષ, ચિંતામણિ રત્ન, અમૃત, હાથી અને સોનાની
યાળા જેવો ઉત્તમ બને છે, અને અન્યથા ધતુરો આદિ જેવો અધમ
બને છે. (૮૪).

કુળીનતાદિસંપત્તિઃ ।

માનવેઽપિ ન હિ પુણ્યમન્તરા ।

પ્રાપ્યતે સુકુલદેશવૈભવમ્ ॥

રોગહીનમશિલાક્ષસંયુતં ।

કાન્તગાત્રમપિ દીર્ઘજીવિતમ્ ॥૮૫॥

સુકુલ જન્માદિક સંપત્તિ.

અર્થ—મનુષ્યના અવતારમાં પણ વિશિષ્ટ પુણ્ય વિના આર્ય દેશ અને ઉત્તમ શુભના સંસ્કારવાળા કુળમાં જન્મ મળતો નથી, અર્થાત્ વિશિષ્ટ પુણ્ય હોય તો જ ધર્મસામગ્રીવાળા દેશ અને કુળમાં જન્મ મળે છે. તે કરતાં પણ વધારે વિશિષ્ટ પુણ્ય હોય છે, ત્યારે જ સુંદર શરીર, ઇન્દ્રિયોની પરિપૂર્ણ શક્તિ, શરીરના આરોગ્યની સાથે મનની સ્વચ્છતા અને લાંબુ આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, પણ વિશિષ્ટ પુણ્ય વિના ઉપર કહેલ ઉત્તરોત્તર સંપત્તિ મળી શકતી નથી. (૮૫)

વિવેચન—

લઢૂળગ્નિ માણસત્તર્જ, આપરિયત્તર્જ પુણરાગિ દુલ્લહં ।

વહવે દશ્યા મિલેક્ષ્ણ્યા, સમયં ગોયમ મા પમાય ॥ ૧ ॥

લઢૂળગ્નિ આપરિયત્તર્જ, અહીળપંચિદિયયા દુ દુલ્લહા ।

વિગર્હિદિયતા દુ દીસદ, સમયં ગોયમ મા પમાય ॥ ૨ ॥

ઉ. અ. ૧૦ ગા. ૧૬-૧૭.

અર્થ—મનુષ્યપણું કદાચ મળ્યું, પણ આર્યક્ષેત્ર, આર્યગતિ અને આર્ય કુળ વિના તે શા કામનું? સામાન્ય મનુષ્યભવ મળવો જોઈતો દુર્લભ છે, તેના કરતાં પણ આર્યક્ષેત્રમાં માનવજન્મ વધારે દુર્લભ છે, કેમકે આ લોકમાં ચોરી છુટ્ટાટ ખૂન વગેરે અનાર્થ કર્મ કરનારા અને અનાર્થ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થનારા મ્લેચ્છોનો તોટા નથી, તેની સંખ્યા ઘણીએ છે, પણ આર્યોના

તોટા છે. આર્યપણું મેળવીને પણ પરિપૂર્ણ પાંચ ઇંદ્રિયો મેળવવી મુશ્કેલ છે, અર્થાત્ આર્યક્ષેત્રમાં માનવજન્મ સાથે પાંચે ઇંદ્રિયોની પરિપૂર્ણતા મળવી દુર્લભ છે. ધણાએ માણસો આર્યક્ષેત્રમાં માનવજન્મ પામ્યા છતાં, કેટલાએક આંખે આંધળા તો કેટલાએક જ્ઞેરા, કેટલાએક પાંગળા, તો કેટલાએક હુંઠા, કેટલાએક મુગા, તો કેટલાએક ગાંડા, કેટલાએક જન્મથી તેવા હોય છે તો કેટલાએક પાછળથી રોગાદિકને કારણે તેવા બને છે. આમ પુણ્યની ખામી હોય તો આર્ય માનવ બન્યા છતાં ઇંદ્રિય વિકલ યાય છે કે જેથી મનુષ્ય જીંદગીની કિમ્મત ધણી ઓછી થઇ જાય છે. હીન ઇંદ્રિયવાળાને આરિત્રધર્મની પ્રાપ્તિ થઇ શકતી નથી. આંખ વિના હાલતાં ચાલતાં પગ નીચે જીવ દબાઇ જાય તેની ખબર પડતી નથી. કાન પવના શાસ્ત્રશ્રવણ કે ગુરનો બોધ સાંભળી શકતો નથી. જીભ વિના ખીજીને સાચી સલાહ કે સદુપદેશ આપી શકતો નથી, તેમ મુંગ માણસોને જ્ઞેરાશ પણ સાથે જ હોય છે, તેથી સાંભળી પણ શકતા નથી. પગ વિના દેવગુરુદર્શન કે ધર્મસ્થાનગમન પણ થઇ શકતું નથી. હાથ વિના દાન આપી શકાતું નથી. કદાચ પુણ્યયોગે ઇંદ્રિયો પરિપૂર્ણ મળે, પણ શરીર રોગી હોય તોપણ ધાર્યું કાર્ય થઇ શકતું નથી. રોગોનો શરીરમાં કાંઇ તોટા નથી. રોમે રોગે પોણા બળે રોગ તો સત્તામાં રહેલા છે તેમાંના. એકાદ રોગ જોરથી ફાટી નીકળે તોપણ ધર્મ આદિ કાર્યમાં બંગાણ પાડી દે, તો વધારે ભેગા થાય, ત્યાં તો વાત જ શી કરવી ? રોગી માણસ રોગની પીડામાં જ કંટાળી જાય છે, તેનું મન ખિન્ન અસ્વસ્થ થઇ જાય છે અને અસ્વસ્થ મનમાં ધર્મના વિચારો ઉદ્ભવી કે ટકી શકતા નથી. કદાચ નીરોગી શરીર પણ મળ્યું, પણ જીંદગી જ દુકી હોય, એટલે કે બાહ્ય અવસ્થામાં કે ભરજીવાનીમાં જ આયુષ્ય પૂરું કરી જાય, તો મનુષ્ય જીંદગી મળી ન મળ્યા બરાબર થઇ જાય છે. કદાચ આયુષ્ય લાંબી સ્થિતિનું જાંધ્યું હોય તોપણ તેને ઉપક્રમ લાગતાં દુકું થઇ જાય છે. મરકી, ખેગ, રેલ, મોટર, સર્પદંશ, ઝેર, સમુદ્રમાં ડૂબી જવું, ગોળા વાગવી, વગેરે અનેક ઉપધાતોથી લાંબું આયુષ્ય પણ દુકું થઇ જાય છે, કેમકે નિરપક્રમી-નિકાચિત આયુષ્ય-

વાળા જ માત્ર પૂરી જાંઘી ભોગવી શકે છે. બાકીના મણાખરા તો સોપ-ક્રમ આયુષ્યવાળા જ હોય છે, તેથી અધુરે આયુષ્યે પણ મરી જાય. સંધ્યા-રંગ, ડાઘની અણી ઉપર જામેલું જળનિંદુ અને વિદ્યુત્પ્રતા ચમકારાના જેવું આયુષ્ય અસ્થિર છે. તેથી મનની ધારણા મનમાં જ રહી જાય છે. નીરાગી શરીર, પરિપૂર્ણ ઇન્દ્રિયો અને લાંબું આયુષ્ય, એ બધા બોધ પૂરા પ્રુણને યોગે જ મળી શકે છે. (૮૫)

સદ્ગુણસમાગમઃ ।

પૂર્વપુણ્યવશતોઽસ્થિલં હિ ત-

લ્ભ્યતે યદિ સુકર્મપાકતઃ ॥

દુર્લભસ્તદપિ કલ્પવૃક્ષવ-

દ્યોગ્યસંયમિગુરોઃ સમાગમઃ ॥૮૬॥

અગ્નિવોષયોર્દુર્લભતા ।

દુર્લભાદપિ સુદુર્લભં મત્ત ।

વીરવાક્રશ્રવણમાત્મશાન્તિદમ્ ॥

હા તત્તોઽપિ સ્વલુ વોધિવૈભવો ।

યો ન કર્મલઘુતાં વિનાપ્યતે ॥૮૭॥

સદ્ગુણો સમાગમ.

અર્થ—પૂર્વ ભવતા પ્રુણને યોગે શુભ કર્મેના વિપાકથી કદાચ તે બધી સામગ્રી મળી, તોપણ શુદ્ધ સંયમધારક ત્યાગી સદ્ગુણો સમાગમ ન થાય ત્યાંસુધી તે સામગ્રી પણ શા કાનની ? તેવા તારક સદ્ગુણો સમાગમ પણ શું સુભ છે ? ના ના. કલ્પવૃક્ષની જેડે તારક સદ્ગુણો મેળાપ પણ દુર્લભ છે. પૂરા પ્રુણ સિવાય સદ્ગુણો યોગ પણ મળી શકતો નથી. (૮૬)

શ્રવણ અને યોધિની દુર્લભતા.

સદ્ગુરનો સમાગમ થવો જોઈએ દુર્લભ છે, તેના કરતાં પણ વીત-ગમતી વાણીનું સાંભળવું વધારે દુર્લભ છે, કે જે શ્રવણ પછી અવશ્ય-મેવ આત્મામાં શાન્તિની લક્ષરિએ કૃપા થાય. શ્રવણ કરીને પણ તેમાંથી બોધ-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી સમકિતદષ્ટિની સંપત્તિ મેળવવી તે વધારે મુશ્કેલ છે. ખરેખર, તે સંપત્તિ કર્મોની લઘુતા વિના મળી શકતી નથી, અર્થાત્ એક કોડાકોડી સાગરોપમ કરતાં વધારે સ્થિતિનાં કર્મો જ્યાંસુધી લાગેલાં હોય ત્યાંસુધી સમકિતદષ્ટિ પ્રાપ્ત થતી નથી. (૮૭)

વિવેચન—અતિ દુર્લભ મનુષ્યનો ભવ પણ કદાચ પુરુષ યોગે પ્રાપ્ત થાય, એટલું જ નહિ પણ તેની સાથે શારીરિક સંપત્તિ અને લાંબું જીવન પણ કદાચ મળે, તોપણ એટલાથી આત્મસિદ્ધિ થઈ જતી નથી. તેને માટે સદ્ગુરના સમાગમની જરૂર છે. વિષમ પ્રદેશમાં મુસાફરી કરતાં અજાણ્યા માણસને ભોમીયાની જોટલી જરૂર છે, તેટલી જ જરૂર ભવાટવિમાં ભટકતા માણસને સદ્ગુરના સમાગમની છે. કાવ્યમાં યોગ્ય અને સંયમવાન ગુરૂની આવશ્યકતા એટલા માટે દર્શાવી છે કે જેનામાં ખરો ત્યાગ નથી, તેમ સંયમ નથી અને કહેવાય છે ગુરૂ, તેવા કહેવાતા ગુરૂ પોતે આત્મસાધન કરતા નથી અને ખીર્જાનું પણ કસ્યાણું કરી શકતા નથી, એક ભોમીયા તરીકેની ખરી ફરજ બજાવી શકતા નથી. પથ્થરની નાવા કે સિસા પોતે તારતી નથી અને ખેસનારને તારતી નથી, કિન્તુ બન્ને ખૂડે છે. એક વિદ્વાને ખરૂં જ કહ્યું છે કે—

ગુરૂ હોવા શિષ્ય લાલચુ, દોનું એવે દાવ
દોનું છુડે બાપડા, એક પથ્થરડી નાવ.

મહિરતનમાળામાં ગુરૂનું લક્ષણ આ પ્રાપ્ત્યે કહ્યું છે:—

ગુરુસ્તુ કો યથ દિતોપદેદા ।

અર્થ—શિષ્ય પૂછે છે, કે ગુરૂ કોણ? ઉત્તર-જે શિષ્યના હિતનો ઉપદેશ આપે તે ગુરૂ. "આ લક્ષણ હીક છે પણ જોઈએ તે કરતાં ટુંકું છે.

ખરી રીતે પોતાનું અને પરનું હિત કરે, પોતે તરે અને ખીજને તારે, તે ગુર. ખરી શુદ્ધિ અને ખરા સંયમ વિના પોતે તરી શકે નહિ, અને પોતે ન તરે, તે ખીજને પ્રાયે તારી શકે નહિ. આજકાલ ખરા ગુરઓ કરતાં કહેવાતા ગુરઓનો વધારો જણાય છે.

વદવો ગુરવો લોકો, શિષ્યવિષ્ણુપદારકાઃ ।

દુર્લભસ્તુ ગુરુલોકે, શિષ્યવિષ્ણુપદારકાઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—શિષ્યના પૈસાને કરે, તેવા ગુરઓ લોકમાં ધણા છે, પણ શિષ્યના વિત્ત-પૈસાને બદલે શિષ્યના ચિત્તના દોષોને કરે તેવા ગુરુ દુર્લભ છે.

લાભો કરોડો વરસની મહેનતથી જે કાર્ય સિદ્ધ ન થાય, તે કાર્ય સદ્ગુરુની કૃપાથી એકે પળમાં સુધરી જાય છે. આવા ગુરુ ખરેખર હાલતા આલતા કલ્પવૃક્ષ જ છે, ખરૂં કહીએ તો કલ્પવૃક્ષ પારસમણિ કરતાં પણ મહત્તી જાય છે. તુલસીદાસે કહ્યું છે કે—

પારસમેં આર સંતમેં, ખરા અંદર જાન ।

તો લોકો કંચન કરે, તો કરે આપ સમાન ॥ ૧ ॥

લોકો પારસપરિસે, કંચન બધ તરવાર ।

તુલસી તિને ના મીટિ, ધાર માર આકાર ॥ ૨ ॥

જ્ઞાન હથોડા હાથ લઈ, સદ્ગુર મળે સોનાર ।

તુલસી તિને મીટ ગયે, ધાર માર આકાર ॥ ૩ ॥

આવા સદ્ગુરનો સમાગમ મુરખના બળ સિવાય મળવો મુશ્કેલ છે. સુંદરદાસ કહે છે કે—

માત મિલે પુનિ તાત મિલે, સુત છાત મિલે સુવતિ સુખદાર્ઢ ।

રાજ મિલે સખ સાજ મિલે, જાજ જાજ મિલે મનવંછિત પાઈ ।

લોક મિલે સુરલોક મિલે, બિધિલોક મિલે વેદુંકમેં જાઈ ।

સુંદર આર મિલે સખદી-સુખ, દુર્લભ સંતસમાગમ બાઈ ॥ ૧ ॥

સતસમાગમનું પ્રાથમિક ફળ દારૂનીય તત્ત્વશ્રવણ છે તે પણ સતસમાગમ-જેટલું, બદલે તેથી પણ વધારે દુર્લભ છે.

યદુક્તમ્—માણુસ્તં વિગ્ધાં લઘું, છદં ધમ્મસ્ત દુહા ।

ઉ. અ. ૩ ગા. ૮ મી.

અર્થ—મનુષ્યનો જન્મ મળ્યા પછી પણ ધર્મશાસ્ત્રઅવલુ કોમકને જ મળી શકે છે, કારણકે દુર્લભ હોવાથી બાગ્યોદયવાળાને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

અદીણપંચિદિયસંપિ સે છદે, વત્તમ ધમ્મચ્છદં હુ દુહા ॥

ઉ. અ. ૧૦ ગા. ૧૮ મી.

અર્થ—પાંચ ઇન્દ્રિયોની પરિપૂર્ણતા કદાચ મળે પણ ઉત્તમ ધર્મશાસ્ત્રનું અવલુ મળવું દુર્લભ છે. સંભળાવનાર, સાંભળવાનાં શાસ્ત્રો અને સાંભળવાની શક્તિ એ બધું મળ્યા છતાં, પણ અવલુના પ્રતિબંધકો દૂર કરવામાં ન આવે ત્યાંમુધી અવલુનો જ્ઞાન મળી શકે નથી. અવલુના ૧૩ પ્રતિબંધકો છે.

આલસ્ત મોહવજ્રા, ધંભા કોહા પમાયં કિવિગ્ગતા ।

ભય સોગા અમાણા, વિક્કસેય છુઝ્ઝલા રમણા ॥ ૧ ॥

અર્થિં કારણેઈં લઘૂણ સદુહાઈંપિ માણુસ્તં ।

ન લહઈં છદં, દિઅકરિં સંસારત્તારિણિં જીવો ॥ ૨ ॥

અર્થ—આલસ્ય, મોહ, અવગા, અહંકાર, ક્રોધ, પ્રમાદ, કૃપણતા, ભય, શોક, અગાન, વિદ્યેષ-વ્યાકુળતા, કુતૂહલ અને રમત-ગમતની પ્રીતિ એ તેર કારણોથી હવ માણુસનો જન્મ પામીને પણ સંસારસમુદ્રમાંથી તારે એવું હિતકર અવલુ કરી શકે નથી. અવલુ અને આરિય-પુરુષાર્થ વચ્ચે એક વસ્તુની ખાસ જરૂર છે, તે વસ્તુ સદ્દેહસા-શ્રદ્ધા છે.

આહવ સવળં લઘું, સદ્ધા પરમદુહા ॥

ઉ. અ. ૩, ગા. ૯-મી.

અર્થ—કદાચ પુણ્યયોગે શાસ્ત્રઅવલુનો યોગ મળે, પણ તેમાં શ્રદ્ધા યવી અતિદુર્લભ છે.

લઘૂણ વિ વત્તમં છદ્ધ, સરહણા પુણરાવિ દુહા ।

ઉ. અ. ૧૦ ગા. ૧૯ મી.

અર્થ—ઉત્તમ યુતિ-શ્રવણ થયા પછી પણ તેના ઉપર સદૃશ્યા-શ્રદ્ધા થવી અત્યંત મુશ્કેલ છે. શ્રદ્ધા, એટલે તત્ત્વનો પૂરો નિશ્ચય, દેવ ગુરુ અને ધર્મની ખરી પિછાન, સત્ય માર્ગમાં પૂરેપૂરી અભિરુચિ-પ્રેમ એ જ શ્રદ્ધા. આ શ્રદ્ધાને જ બોધિ કહેવામાં આવે છે. તે કર્મની લઘુતા વિના પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. જ્ઞાનાવરણથી આદિ કોઈ પણ કર્મની સ્થિતિ એક કોડાકોડી સાગરોપમ કરતાં વધારે ન હોય, કિન્તુ કંઈક ઓછી થાય, ત્યારે સગદોષની નિવડગાંઠનું ભેદન-શ્રયિભેદ થાય છે. શ્રયિભેદ કર્મની લઘુતાનું જ ચિન્હ છે. શ્રયિભેદ થવાથી બોધિસમ્પદાવ રત્નની પ્રાપ્તિ થાય છે. બોધિનો એટલો બધો પ્રભાવ છે કે તે એક વાર જેને પ્રાપ્ત થાય, તેનું ભવશ્રમણ ધણે ભાગે અટકી જાય, અર્થાત્ પ્રાપ્ત થયા પછી તે જો કાયમ રહે, તો પંદર ભવની અંદર મુક્તિ મળે છે. જો કદાચ તે આવીને ચાલી જાય, તોપણ અર્ધ મુક્તિ પરાવર્તનમાં તેને અવશ્ય મોક્ષ મળે છે. ચારિત્ર્યનું મૂળ પણ આ બોધિ જ છે. એના વિના સઘળી ક્રિયા તુચ્છ રૂળ આપનારી છે-એકડા વિનાના મિંડા જેવી છે, અર્થાત્ બોધિ એકડાને રથાને છે, ત્યારે ચારિત્ર્યની ક્રિયા ચાલ્યને રથાને છે. આગળ એકડો હોય તો મિંડાઓની કિમ્મત છે, પણ એકડો ન હોય તો સઘળાં મિંડાં કિમ્મત વગરના છે. તેમ બોધિ-સમ્પદાવથી જ ચારિત્રની સફળતા છે. મનુષ્યભવ, આર્યક્ષેત્ર, ઉત્તમ કુળ, નીરાગી શરીર, અહીન ઇદ્રિયો, લાંબી જીંદગી, શાશ્વતશ્રવણ અને શ્રદ્ધા એ સઘળી વસ્તુઓની દુર્લભતા બતાવવાનો હેતુ એ છે કે તે બહુ કિમતી છે, કેમકે જે વસ્તુઓ વધારે કિમતી હોય છે, તે જ દુર્લભ થાય છે. જે વધારે કિમતી હોય તે મેળવવાને આપણું મન લલચાય છે. જો તે વસ્તુ મળી હોય તો તે દુર્લભ અને કિમતી સમજી તેનું બરાબર રક્ષણ કરાય છે કેમકે એ વસ્તુ મળવાની તક જો હાથમાંથી ગઈ તો પુનઃ પુનઃ તે તક પાછી મળવાની નથી. શરીર અત્યંત કાળ પસાર થતાં પણ ભાગ્યે જ મળી શકશે. માટે મળેલ ન હોય તો મેળવવામાં અને મળેલ હોય તો તેને વધારે શુદ્ધ બનાવવામાં કે તેનું રક્ષણ કરવામાં કાળજી રાખવી-પુનઃ પુનઃ પ્રયત્ન કરવો. (૮૬-૮૭).

સર્વેષ્વોપિ ષોધિરત્નસ્ય મહાર્પતા ।

સંસદગ્રયપદમાપ્યતે શ્રમા-

દ્રાજ્યસમ્પદપિ શત્રુનિગ્રહાત્ ॥

इन्द्रवैभववलं तपोव्रतै-

वौघिरत्नमखिलेषु दुर्लभम् ॥૮૮॥

एकदशभावनाया उपसंहारः ।

भ्राम्यता भवनेऽघघर्षणा-

त्काकतालवदिदं सुसाधनम् ॥

प्राप्य मूर्ख किमु भोगलिप्सया ।

रत्नमेतदवपात्यतेऽमृद्यौ ॥૮૯॥

બધા કરતાં ષોધિરત્નની દુર્લભતા.

અર્થ—મોટી સભા કે કોંગ્રેસ જેવી મોટી સંસ્થાના પ્રમુખ તરીકેનું પદ મળવું તેટલું મુશ્કેલ નથી, યુદ્ધના યોગ્યી રાજ્યની સત્તા કે મોટા અધિકારીની પદવી પણ મુખેથી મળી શકે છે અને દેવતાની ઋદ્ધિ કે ઇંદ્રનું પદ પણ અનેકશઃ પ્રાપ્ત થયું, અને ઘડ શકે છે; પણ એ બધા કરતાં ષોધિરત્ન મળવું મહા મુશ્કેલ છે. જે કદાચ એક વાર પણ તે ષોધિરત્નની પ્રાપ્તિ થાય તો સંસારનું પરિભ્રમણ ટળી જાય. (૮૮).

અગીયારમી ભાવનાનો ઉપસંહાર.

સંસારરૂપ અટવિર્મા ભવન્નમણુ કરતાં અને દુઃખ ભોગવતાં જ્યારે પાપકર્મ-અશુભ કર્મોનું ઘર્ષણ થયું, ત્યારે કાકતાલીય ન્યાયે મનુષ્યભવ, સુંકેગજન્મ, નીરોગી શરીર, પરિપૂર્ણ ઇન્દ્રિયો, લોચું આયુષ્ય અને સંદેશને સમાગમ, આ બધી સામગ્રી લઈને મળી. છતાં હજી પણ હે-મૂર્ખ !

મોહભાયામાં લપટાઈ રહી વિષયભોગમાં આસક્તિ રાખી બોધિરત્ન પ્રાપ્ત કરવાને સફળ થઈ શકતો નથી, તે ખરેખર હાથમાં આવેલા ચિંતામણિ રત્નને સમુદ્રમાં ફેંકી દેવાનો પ્રયત્ન કરવા બરાબર છે. માટે હે બદ્ ! આ ઉત્તમ સમયને બ્યર્થ શુભાવી ન નાંખતાં શુદ્ધ પુરુષાર્થ કર, કે જેથી ભવભ્રમણ ટળી જાય. (૮૯)

વિવેચન—સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય સમા કમીટી અને કોન્ગ્રેસ કે કોંગ્રેસના પ્રેસીડેન્ટ-પ્રમુખ બનવા ઇચ્છનારે, સામાજિક, ધાર્મિક અને રાજકીય કાર્યોમાં કુશળતા મેળવવી જોઈએ. જાતિભોગ-આત્મભોગ આપવો જોઈએ. જોકે તેમાં શ્રમ પડે છે, મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડે છે, પણ તે છતાં શ્રમથી તે સાધ્ય થઈ શકે છે. એક સાધારણ કુટુંબમાં જન્મેલા માણસને રાજ્ય મેળવવાની ઇચ્છા થાય, અને પરાક્રમથી સતત પ્રયાસ કરે, તો સૈન્ય એકઠું કરી કોઈ શત્રુની સાથે લડી, કદાચ રાજ્ય પણ મેળવી શકે. શિવાજીએ સાધારણ રિયતિમાંથી પ્રયાસ કરી, મરાઠા સૈન્યને બેશું કરી, પરાક્રમથી લડાઈ કરી, રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો. ઈંદ્રની પદવી પણ તપના બળથી પ્રાપ્ત થાય છે. પૂરણ તાપસે ચમરેંદ્રની, તામહી તાપસે ઇશાનેંદ્રની અને કાર્તિક શેઠે શકેંદ્રની પદવી તપોબળથી મેળવ્યાના દાખલા ભગવતી સૂત્રમાં મળી શકે છે. સમાપતિનું પદ, રાજ્ય પદ અને ઈંદ્રપદ એ ત્રણ પદવીઓ જોકે સહજ મળી શકે તેમ નથી, પ્રયાસસાધ્ય છે, તોપણ તે બોધિરત્ન-સમ્યક્ દષ્ટિ જેટલી દુર્પ્રાપ્ય નથી. ઉપલક્ષ્ય દષ્ટિએ એ ત્રણ પદવીઓ બપકાદાર અને મોટી લાગે છે, પણ ખરી રીતે જોતાં બોધિરત્ન જેટલી તેની મહત્તા નથી. તે પદવીઓ થોડા દિવસ, થોડા માસ, થોડાં વર્ષ, કે થોડા સાગરોપમ સુધી પોતાનો અળઠાટ બતાવે છે. એકેક ભવની જ મહત્તા મેળવી આપે છે. ત્યારે બોધિરત્નનો પ્રકાશ તેની મહત્તા બેબાબ પર્વત પહોંચે છે, એટલું જ નહિ, પણ અનંત, અક્ષય, અબ્યાબાધ મોક્ષનો શાશ્વત આનંદ આપનાર પણ તે જ છે. ઈંદ્રપદ કરતાં પણ જેની કિંમત વધારે છે, એવું બોધિ રત્ન કે જે મોક્ષનું પ્રથમ સાધન છે, સાધારણ મનુષ્યને પ્રાપ્તિનો સંભવ શકતા-

લીય ન્યાયને જ અનુસરે છે. એટલે કે જેમ કાગડાને બેસવું અને તાડને પડવું એ આકસ્મિક યોગ છે, ખરી રીતે કાગડાના બારથી તાડવૃક્ષ પડી શકતું નથી, પણ કાળ જતાં હર્ષુતાના યોગથી તાડવૃક્ષને પડવાનું હતું જ એટલામાં કાગડો ઝાડ ઉપર બેઠો, લોકોને કહેવાનું મળ્યું કે “કાગડો બેઠો ને ઝાડ પડ્યું” તેવી જ રીતે એક જીવને સંસાર અટકિમાં પરિભ્રમણ કરતાં અશુભ કર્મનો ધસારો થાય છે ત્યારે અનુભવો ભવ, પૂર્ણ ઇદ્રિયો, નીરોગી શરીર અને લાંબું જીવન વગેરે વસ્તુનો યોગ મળે છે, અને તેમાં બોધિરત્નની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે સાધારણ રીતે સદ્ગ-સુલભ માની શકાય, પણ ખરી રીતે તે સુલભતા કાકતાલીય ન્યાય જેવી છે. તેની પ્રાપ્તિ સદ્ગ સુલભતાથી નથી પણ અનેક ભવના દુઃખનો અનુભવ અને પ્રયાસ થયા પછી જ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. અનેક મુશ્કેલીઓ ખમ્યા પછી મળેલા આ રત્નને વિષયભોગોની લાલસામાં ને લાલસામાં તુચ્છ વસ્તુ મેળવવામાં ખરચી નાંખે, તો ખરેખર એમ જ કહેવાય કે તેણે ચિંતામણિ રત્નને જળવવાને બદલે સમુદ્રના અથાગ પાણીમાં ફેંકી દીધું અને આવા કૃત્યને માટે તેને મૂર્ખના શિરોમણિનું જ સર્ટિફિકેટ કે ઉપનામ આપી શકાય.

દૃષ્ટાંત—એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણ કોઈ એક ખંદરકાંઠે વહાણમાં મુસાફરી કરતા મુસાફરો પાસેથી હક્ષિણા લેવાની આશાએ જતો હતો. મહીનામાં ચાર છ વખત તેવો પ્રસંગ મળતો તેના ઉપર તે બ્રાહ્મણનો જેમ તેમ નિર્વાહ ચાલતો. એકદા તેની સ્ત્રીને પ્રસૂતિનો પ્રસંગ આવ્યો. હમેશા કરતાં પૈસાની વધારે જરૂરીયાત પડી તેથી બ્રાહ્મણને વધારે પ્રયત્ન કરવો પડ્યો. મુસાફરોની પાસે પૈસા મેળવવામાં વધારે આજીજી કરવી પડી તેમાં વખત વધારે લાગી જવાથી વહાણ હંકારી ગયું. થોડેક આસ્થા પછી બ્રાહ્મણને ખબર પડી. વહાણ ઉભું રાખવાને ઘણું કહ્યું, પણ તેની દાદ કોણ સાંભળે ? આખરે રોતો કકળતો બીજા મુસાફરોની સાથે તે પડ્યો રહ્યો. રસ્તામાં જ્યારે તેની નિરાધાર સ્ત્રી યાદ આવતી ત્યારે ઘણું દુઃખ લાગી આવતું પણ પાછા વળવાનો કોઈ ઉપાય તેના હાથમાં રહ્યો નહોતો. કેટલેક વખતે દૂર દેશાવરમાં તે નિકળી ગયો. ત્યાં ઘણા કષ્ટથી કોઈ દેવતાનું આરા-

ધન કરતાં ધુણ્યોગે તેને ચિંતામણિ રત્ન મળી ગયું. ખુશી થતો તે પાછો પોતાના દેશ તરફ વળ્યો. ચિંતામણિ રત્નને ખાસામાં પોકેટમાં કે હુગડાને છેડે ન બાંધતાં હાથમાં ને હાથમાં રહેવા દીધું, એવા બચથી કે વખતે કોઈ ખીસ્સું કાતરી જાય કે ગાંઠ છોડી જાય. માણસોએ ઘણું સમજાવ્યું છતાં તેણે ખીજે ક્યાંય ન રાખતાં હાથમાં જ રત્ન રાખ્યું. હાથ પણ વઢાણથી બહાર રાખ્યો, એટલા માટે કે અંદરનો કોઈ માણસ છિનવી લે નહિ. એક વખત તેને બેઠા બેઠા એક આખું તેમાં મુઠી ઢીલી થઈ ગઈ અને રત્ન દરિયાને તળાણે પડ્યું. પડતાં તેની આંખ ઉઘડી, પણ અશ્વોસ ! નિરાશા અને વિલાપ સિવાય તેની પાસે કંઈ રહ્યું નહિ. પેલું રત્ન કોઈ પણ રીતે તેના હાથમાં આવે એવું નહોતું, તેથી પોતે નાંખી રાખ્યા હતા. માણસો તેને ધીરજ આપવા લાગ્યા, પણ તેણે રાતાં રાતાં કહ્યું કે હાથ ! આટલી બધી તંગી-દરિદ્રતા ભોગવ્યા પછી મહામુસીબતે ઇચ્છિત વસ્તુ-ચિંતામણિ રત્ન મળ્યું પણ તેનો કંઈ ઉપયોગ મળી શક્યો નહિ. હવે જીંદગીપર્યંત આવી ને આવી દરિદ્ર અવસ્થા મારે ભોગવવી પડશે. શું ગએલું રત્ન ફરી હવે મને મળવાનું છે ? નહિ જ. એમ કહેનો માથું કુટવા લાગ્યો. ખેદ કરતો જેવો નિઃશ્વર્યો હતો તેવો જ પાછો ઘેર પહોંચ્યો પણ જીંદગીસુધી તેને પશ્ચાત્તાપનો પાર રહ્યો નહિ. એવી જ રીતે અનુભવ ભવ અને બોધિરત્નની તક જો હાથમાંથી ગઈ તો મૂર્ખ બ્રાહ્મણની પેઠે પશ્ચાત્તાપ કરવો પડશે, હાનિ અને હાંસિ બંને થશે, માટે બોધિરત્ન પ્રાપ્ત કરી તેનું બહુ યત્નથી રક્ષણ કરવું. (૮૮-૮૯).

(૧૨) ધર્મ ભાવના.

[બોધિરત્નની પ્રાપ્તિ થતા ધર્મની હદમાં પ્રવેશ થાય છે, મઠે બોધિદુર્લભ ભાવના પણ ધર્મ ભાવનાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.]

ગીતિવૃત્તમ્ ।

દ્વાદશી ધર્મભાવના ।

येन समग्रा सिद्धिर्—दिव्यहिंश्वापि जायते शुद्धिः ॥
धर्मः स किं स्वरूपो । जानीहि त्वं तत्त्वधिया तच्च ॥९०॥

ધર્મપરીક્ષા ।

मम सत्यं मम सत्यं । वदन्ति सर्वे दुराग्रहाविष्टाः ॥
नैतद्वचसा मुह्ये—त्किन्तु परीक्षा बुद्धिमत्ता कार्या ॥९१॥

બારમી ધર્મ લાવના.

અર્થ—જે વસ્તુ સકળસિદ્ધિ દિવ્યસિદ્ધિ અને આત્મશુદ્ધિને આપનાર છે, તે ધર્મનું શું સ્વરૂપ છે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. હે બદ્ ! તે વિચાર કોઈ પણ જાતનો પક્ષપાત રાખીને કે ઉપલક્ષ્ય ઉપલક્ષ્ય બુદ્ધિથી કરવાનો નથી, પણ નિષ્પક્ષપાતપણે તાત્ત્વિક બુદ્ધિવડે તું ધર્મનો વિચાર કર. (૯૦).

ધર્મની પરીક્ષા.

મતવાદીઓ બહુધા દુરાગ્રહના આવેશવાળા હોય છે, જેથી તેઓ ખરું તત્ત્વ શોધી શકતા નથી અને જતાવી પણ શકતા નથી, કિન્તુ અમે કહીએ છીએ તે જ સત્ય છે, અમે માનીએ છીએ તે જ તત્ત્વ છે, ખીજની પાસે સત્ય નથી એમ મ્હોટેથી બોલ્યા કરે છે. પણ તે વચનો દુરાગ્રહવાળા હોવાથી વિશ્વાસ રાખવાલાયક કે મંડણ કરવાલાયક ગણી શકાય નહિ,

માટે તેના ઉપર મોહી જવું નહિ; કિન્તુ પોતાની વિચારશક્તિ અને પરી-
ક્ષાબુદ્ધિની કસોટી ઉપર તે વચનને તપાસી ગ્રહણ કરવાલાયક હોય તે
ગ્રહણ કરવાં. (૯૧).

વિવેચન—જગતમાં ઇચ્છવાલાયક સામાન્ય રીતે ત્રણ ચીજો ગણાય
છે, ઋદ્ધિ, સિદ્ધિ અને શુદ્ધિ. ઋદ્ધિમાં માનુષિક અને દિવ્ય તમામ વૈભ-
વોનો સમાવેશ થાય છે. સિદ્ધિમાં અણિમા આદિ વિભૂતિઓ, જ્ઞાપચારણ
વિદ્યાચારણ વગેરે લબ્ધિઓ અને અમરકારિક શક્તિઓનો સમાવેશ થાય
છે. શુદ્ધિ શબ્દથી કર્મનાં આવરણો દૂર થતાં જે આત્માની વિશુદ્ધિ થાય
તે વિશુદ્ધિ આદિ અભિપ્રેત છે. ઋદ્ધિ એ સંસારી જીવોની ઇચ્છાનો વિષય
છે, સિદ્ધિ યોગીઓની ઇચ્છાનો વિષય છે અને શુદ્ધિ જિજ્ઞાસુ અને મુમુક્ષુ
જીવોને સ્પૃહણીય છે. સાધારણ રીતે દુનિયાની દરેક પ્રજાતિનું લક્ષ્ય આ
ત્રણમાંનું કોઈ પણ એક હોય છે. જેને માટે દુનિયાના લોકો મથન કરે છે,
દેશ વિદેશ ભટકે છે, જીંદગીને પણ જોખમમાં નાખે છે, શારીરિક કષ્ટ વેઠે
છે, તે ત્રણે ચીજો મેળવવાનું મુખ્ય સાધન એક ધર્મ છે. માત્ર ધર્મ જ
એક એવું ક્ષેત્ર છે કે જેમાં ઋદ્ધિ, સિદ્ધિ અને શુદ્ધિ એ ત્રણેનો પાક આભાર ઉતરે
છે. જે ધર્મનું આટલું બધું વિશાળ અને મધુર રજ છે તે ધર્મનું સ્વરૂપ જા-
ણવાની અગત્ય કંઈ થોડી નથી, અર્થાત્ ધર્મનું સ્વરૂપ જાણવાની દરેકને
પુરેપુરી અગત્ય છે, માટે કહ્યું છે કે “જાનીદિ ત્વં તત્ત્વચિન્તા.” ત્વં શબ્દ
જિજ્ઞાસુને ઉદ્દેશી વપરાયેલ છે. અર્થાત્ હે જિજ્ઞાસો ! ઉપર બતાવેલ રજની
તકારે ઇચ્છા હોય તો ધર્મના સ્વરૂપની પિછાન કર. તે પણ ઉપલક્ષ દૃષ્ટિથી
નહિ, પણ તત્ત્વ બુદ્ધિથી; કોઈના કહેવા ઉપરથી નહિ પણ હેતુ-ન્યાયપૂર્વક
પર્યાલોચન કરવાથી. ઉપલક્ષ દૃષ્ટિથી જોતાં ધર્મનું ખરૂં સ્વરૂપ જાણી શકાતું
નથી. તેમ આજ્ઞાકાંક્ષા તેવા નિષ્પક્ષપાતી માણસો પણ થોડા જ ઉપલબ્ધ
થાય છે કે જેઓ પોતાના માની લીધેલા એકદેશી વિચારોને ભેગઆ
સિવાય ધર્મનું (pure) શુદ્ધ સ્વરૂપ જતાવે. ધણાખરા ધર્મના ઉપદેશકો
તો દુકાનદારની પેઠે “માફે તે જ સાફ, બીજા કોઈની ખાસે સાફ નથી;
એકલા અમે જ ધર્મના ખરા પ્રકાશક છીએ, અમારી ખાસેથી જ મોક્ષનું

સર્વશિક્ષક મળી શકશે, બીજા કોઈની પાસેથી નહિ મળે” એવી રીતે બીજાનો તિરસ્કાર કરી પોતાની જ મહત્તાના બચાવ કુઠ્ઠા કરે છે. જેઓ દુરાચરથી વિતંડાવાદ કરી ખંડન મંડનની પ્રવૃત્તિમાં પડે છે, તેઓના કથન ઉપરથી ધર્મનું રહસ્ય ક્યાંથી જાણી શકાય ? પ્રથમ તો ધર્મની ખરી કુઠ્ઠી જે સત્ય, તેની જ તેમનામાં ખામી હોય છે. રાગદ્વેષ અને પક્ષપાતથી તેઓની રીતિ ઉઘટી સુઘટી હોય છે એટલે કે તેઓ કાળી બાબુને ઉજળી તરીકે અને ઉજળી બાબુને કાળી તરીકે દર્શાવે છે, તેથી માત્ર કથન ઉપર પણ વિશ્વાસ રખાય તેમ નથી. ઘણા મતવાદીઓમાં કદાચ ગણ્યા ગાંઠ્યા સત્યવાદી નિષ્પક્ષપાતી હોય તો તેઓની પણ પરીક્ષા વિના અધ્યાનક ઓળખાણ પડી શકતી નથી, એટલું જ નહિ પણ દુનીયામાં દંભનું જોર હોવાથી કેટલીક વાર અંદરખાને રાગદ્વેષથી ભરેલા પણ ઉપરથી મધ્યસ્થ-નટ-સ્થતાનો ડોળ રાખનારા કેટલાએક દંભી મહાત્માઓ પોતાને એક શુદ્ધ મહાત્મા તરીકે ઓળખાવે છે અને ઘણા ભોળા લોકો અંદરની પરીક્ષા કર્યા વિના તેમના ડોળમાં અંજલિ જઈ સત્યવાદીને મતવાદી અને મનવાદીને સત્યવાદી માનવાની ભૂલમાં પડી જાય છે. એટલા માટે કહ્યું કે “પરીક્ષા શુદ્ધિમતા કાર્યા” શુદ્ધિમાન પુરુષોએ ધર્મનું સ્વરૂપ સમજવાને અંદરથી અને બહારથી બંને રીતે ધર્મની પરીક્ષા-કસોટી કરવી.

તત્તુકમ્—

યયા ચતુર્થિઃ. કનકં પરીદયતે, નિષર્પણચ્છેદનતાપતાઘ્નૈઃ ।

તથા ચ ધર્મો વિશદોપદેશકૈઃ, શ્રુતેન શાંતેન સમાધિમાવતઃ ॥

અર્થ—સોનાના ગ્રાહકો સોનું લીધા પહેલાં ચાર પ્રકારે તેની પરીક્ષા કરે છે; પ્રથમ કસોટી ઉપર ધસે છે, તેથી નિશ્ચય ન થાય તો તેને કાપ મારે છે; તેથી પણ નિશ્ચય ન થાય તો અગ્નિમાં તપાવે છે અને પછી હથોડીથી ટીપે છે. તેવી રીતે ધર્મના જિજ્ઞાસુઓએ પણ ધર્મની ચાર પ્રકારે પરીક્ષા કરવી. પ્રથમ તેના ઉપદેશકો કેવા ચારિત્ર્યવાળા છે તે જોવું, પછી તે ધર્મના શાસ્ત્રો કેવા સંગત છે તે જોવું, એટલેથી નિશ્ચય ન થાય તો તે ધર્મનો આચાર-વર્તન કેવા પ્રકારનું છે અને તેમાં શાંતિ-સમાધિનો આવિ-

જોઈએ કેટલે અંશે થાય છે તે જોવું. આ ચાર બાબતો જેમાં ખરાબર હોય તે જ ધર્મ માનનીય થઈ શકે. એક બે પૈસાની હાંધી લેવી હોય તોપણ ચારે તરફ ફેરવી ટકારા મારી તેની તપાસ કરવામાં આવે છે તો ધર્મની પિછાન માટે કેમ પૂરી તપાસ ન કરવી ? ધર્મનું અજાણપણું નેટલી નુકસાની કરે છે, તેથી વધારે નુકસાની અથ શ્રદ્ધા કરે છે. પરીક્ષા, કયા વિના અને ઉડા ઉતાર્યા વિના ધર્મને નામે ચાલતી ખોટી રીઠીઓની અને ખોટી માન્યતાની પકડ કરવી તે અથ શ્રદ્ધા કહેવાય છે. આવી અથ શ્રદ્ધા પોતાને અને ખીલઓને અગ્નિના ખાડામાં ઉતારી વિપરીત પરિણામ નિપજાવે છે. એટલા માટે અથ શ્રદ્ધા અગ્નિને દૂર કરી તાત્વિક બુદ્ધિથી ધર્મની પિછાન કરવી. (૯૦-૯૧)

તેનોક્તો ધર્મઃ સત્યમ્ ?

यस्य न रागद्वेषौ । नापि स्वार्थो ममत्वलेशो वा ॥
तेनोक्तो यो धर्मः । सत्यं पथ्यं हितं हि तं मन्ये ॥ ૯૨ ॥

કેવા પુરુષનો બતાવેલો ધર્મ ચુક્ત ગણાય ?

અર્થ—જેનામાં રાગ અને દ્વેષનો સર્વથા વિકલ્પ થયો હોય, જેને દ્રવ્ય કીર્તિ ગૌરવ કે પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની સ્વાર્થવૃત્તિ નથી, જેને ખોટું કે સાચું પણ મારું કહેવું કે માનેવું સત્ય છે એવો આશંક કે મમત્વનો લેશ માત્ર પણ નથી, તેવા પરમાર્થી પુરુષે કેવળ લોકોના ઉપકાર અર્થે બતાવેલો જે ધર્મ, તે જ ધર્મ સત્ય પથ્ય અને હિતકારક હોઈ શકે, અને બુદ્ધિની કસોટી ઉપર પણ તે જ ચડી શકે. માટે તેવા પરમાર્થી પુરુષે આચરેલો અને તે જ પ્રમાણે દર્શાવેલો ધર્મ એજ માની શકાય છે. (૯૨)

વિવેચન—આગલા કાન્ધમાં જણાવ્યું કે ધર્મની પ્રથમ પરીક્ષાનો આધાર તે ધર્મના પ્રકાશક અથવા ઉપદેશક પુરુષ ઉપર છે. રસાયણિક દવા સારી કે ખરાબ નિપજવાનો આધાર તેની બનાવટ કરનાર વૈદ્ય ઉપર રહે છે. સારો ઉત્તાહ નોષતા પ્રમાણમાં વસ્તુઓ મેળવી, નોષતા પ્રમાણમાં

પુટ આપી, પકવી, અસરકારક ઉત્તમ દવા બનાવે છે. સારાને બદલે અમળુ હકીમ-ઉસ્તાદને હાથે તેને તે વસ્તુઓની માત્રમાં, પુટમાં, પકવવામાં ફેરફાર પડવાથી એવી ખરાબ દવા બને છે કે જે હર્દને હકાવવાને બદલે વધારી નાંખે. એક કહેવત છે કે “નીમ મુઝા ખતરે ઇમાન, નીમ હકીમ ખતરે જાન” અર્થાત્ અધુરો ગુરુ ધર્મને જોખમમાં નાંખે છે અને અધુરો હકીમ -વૈદ્ય હર્દની જાનને જોખમમાં નાંખે છે. દવા બનાવનાર અને આપનાર હકીમ જેમ કાબેલ જોઈએ તેમ ધર્મના સ્થાપનાર અને તેનો ઉપદેશ કરનાર પણ પૂર્ણ યોગ્યતાવાળા જોઈએ. તેની યોગ્યતા કેવા પ્રકારની જોઈએ તે આ કાવ્યમાં બતાવ્યું છે. પ્રથમ તો રાગદ્વેષ વિનાનો અને મધ્યસ્થ-તટસ્થ જોઈએ. પ્રકાશક-સ્થાપક અને ઉપદેશકમાં રાગદ્વેષ બર્યો હોય તો તે રાગદ્વેષ તેના બતાવેલા ધર્મમાં દાખલ થયા સિવાય રહે નહિ. જ્યાં ધર્મમાં રાગદ્વેષની પરિણતિ દાખલ થઈ ત્યાં ધર્મનો ટકાવ જ થઈ શકે નથી, કેમકે ધર્મનું લક્ષ્ય સમાન બાવ અથવા માધ્યસ્થ્ય છે. રાગદ્વેષની પરિણતિ ધર્મને તેના લક્ષ્યસ્થાનમાંથી ચુકાવી દે છે એટલે ધર્મનું પતન થાય છે, માટે ધર્મના સ્થાપક-પ્રકાશક વીતરાગ-રાગદ્વેષરહિત હોવા જોઈએ. પ્રકાશકે રાગદ્વેષ વિનાનો શુદ્ધ ધર્મ બતાવ્યો હોય પણ પાછળના ઉપદેશકો તેમાં રાગદ્વેષરૂપ ઝેર ભેળવી દે તો શ્રી ધર્મની તે જ અવસ્થા થાય, એટલા માટે ઉપદેશકો પણ સર્વથા યા રાગદ્વેષને ચોક્કસ અંશે છૂતનાર હોવા જોઈએ. ધર્મના પ્રકાશક દેવ કહેવાય છે અને ધર્મના ઉપદેશક ગુરુ કહેવાય છે. દેવ અને ગુરુ એ બે તત્ત્વ શુદ્ધ હોય તો તેમાંથી ઉતરી આવતું ત્રીજું ધર્મ તત્ત્વ પણ શુદ્ધ રહી શકે. દેવ અને ગુરુમાં સ્વાર્થવૃત્તિ પણ ન હોવી જોઈએ. સ્વાર્થી માણુસથી ધર્મનો સત્ય ઉપદેશ આપી શકાય નહિ. જેને પૈસાનો સ્વાર્થ હોય તે પૈસાવાળા માણુસની રહેમાં દબાઈ જાય છે. જાન કે કીર્તિનો સ્વાર્થ-લોભ હોય તે સમાજના ધણાખરા માણુસોના દબાણમાં રહે છે તેથી નિઃસ્પૃહપણે તટસ્થતાથી સત્ય ઉપદેશ આપતાં અચકાવું પડે છે. નિઃસ્વાર્થી અને નિઃસ્પૃહી પ્રશ્ન સત્યોપદેશ થઈ શકે છે. વક્તા અને ઉપદેશનો ત્રીજો ગુણ નિર્મમત્વ છે. મમતા એટલે ખોટી વાતની પકડ અથવા ખોટી વસ્તુઓમાં આરાપણાની માન્યતા. જ્યાં મમતા

રહે ત્યાં નિષ્પક્ષપાતપણું રહી શકતું નથી. નિષ્પક્ષપાત વિના મધ્યસ્થતા રહી શકતી નથી અને મધ્યસ્થતા વિના સમાન ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. ધર્મના ઉપદેશમાં સમાન ભાવની પુરતી આવશ્યકતા છે, તેથી તેમાં મમતાનો અભાવ થવો જોઈએ. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વીતરાગ દશા, નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિ અને નિર્મમત્વ એ ત્રણ ગુણો જેનામાં ઝળકતા હોય તેનો પરિણેશ-પ્રકાશેશે ધર્મ ખરી કસોટીએ ચઢી શકે છે. જોકે વીતરાગ દશા હોય ત્યાં નિઃસ્વાર્થવૃત્તિ અને નિર્મમત્વ નિયમે હોય છે તો એ વિશેષણ કહેવાની આદિ જરૂર રહેતી નથી, તોપણ પ્રથમ ગુણ દેવને માટે અને બીજા બે ગુણ ગુરૂને માટે બતાવ્યા છે. વીતરાગ દેવ અને નિઃસ્વાર્થો તથા નિર્મમત્વી ગુરૂનો બતાવેલો ધર્મ જ સત્ય હોઈ શકે. (૯૨)

ધર્મમેદાઃ ।

શ્રુતચરણાભ્યાં દ્વિવિધઃ । સજ્ઞાનદર્શનચરિત્તભેદાદ્વા ॥
ધર્મસ્ત્રેષ્ઠા ગદિતઃ । સોયં શ્રેયઃપથઃ સમાખ્યાતઃ ॥૧૩॥

ધર્માધિર્માવક્રમઃ ।

સત્તપ્રકૃત્યુપશમાઽઽદિત ઉદયતિ ગુણપદે ચતુર્યેઽલ્મ્ ॥
ધર્મઃ કેવલમાદ્યોઽન્યલંબોપિ ચ પશ્ચમે દ્વયં પષ્ઠે ॥૧૪॥

ધર્મના ભેદો.

અર્થ—આત્માને પરભાવમાં જવા ન દેતાં પોતાના સ્વભાવમાં ધરી રાખે તે ધર્મ. તે ધર્મ બે પ્રકારનો છે: શ્રુત ધર્મ અને ચારિત્ર ધર્મ. તેમાં શ્રુત ધર્મના વળી બે પ્રકાર છે: જ્ઞાન ધર્મ અને દર્શન ધર્મ; એટલે જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર્ય એ ત્રણ ભેદને સત્તપથી કહેવામાં આવે છે અને તે સત્તપ્ય મોક્ષમાર્ગ-મોક્ષના ઉપાય તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. સમ્યગ્જ્ઞાન સમ્યગ્દર્શન સમ્યક્ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ” હ્રી સ્તે વચનાત્-મોક્ષનો જે માર્ગ તેજ ધર્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવું. (૯૩)

ધર્મના આવીર્ભાવનો ક્રમ.

અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, સમકિત મોહનીય, મિથ્યાત્વ મોહનીય અને મિશ્રમોહનીય એ સાત પ્રકૃતિના ઉપશમ ક્ષયોપશમ કે ક્ષયધી ચોથે ગુણસ્થાનકે પ્રથમ શ્રુત ધર્મનો આવીર્ભાવ થાય છે. આ ગુણસ્થાનકે બેકે વિરતિરૂપ ચારિત્ર્ય ધર્મ નથી પણ દષ્ટિ શુદ્ધ થવાથી શ્રુતધર્મની સંપત્તિ થાય છે. બીજા ચારિત્ર્ય ધર્મના બે બેદ છે: દેશથી ચારિત્ર્ય અને સર્વથી ચારિત્ર્ય; તેમાં દેશવિરતિ-ચારિત્ર્ય અપ્રત્યાપ્ત્યાની ક્રોધ માન માયા અને લોભને દૂર કરવાથી પાંચમે ગુણસ્થાનકે આવીર્ભાવ પામે છે અને સર્વવિરતિ-સર્વથી ચારિત્ર્ય પ્રત્યાપ્ત્યાનીની ચેકડીને પણ દૂર કરવાથી છઠે ગુણસ્થાનકે પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ મોહનીયની અમુક અમુક પ્રકૃતિઓના ક્ષય ક્ષયોપશમ ઉપર શ્રુત અને ચારિત્ર્ય ધર્મના આવીર્ભાવનો આધાર છે એટલે ચોથે ગુણસ્થાનકે એકસો શ્રુત ધર્મ, પાંચમે શ્રુત ધર્મ અને દેશથી ચારિત્ર્ય ધર્મ, અને છઠે ગુણસ્થાનકે, શ્રુત અને સર્વથી ચારિત્ર્ય ધર્મનો ઉદય થાય છે. (૯૪)

વિવેચન—દેવગુરૂની યોગ્યતાથી ધર્મની યોગ્યતા જણાવી પ્રકૃત બે કાબજી ધર્મનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં ધર્મની સ્વતઃસિદ્ધ યોગ્યતા બતાવવામાં આવે છે. ધર્મની બીજી પરીક્ષાએ શ્રુત, શીલ અને સમાધિ છે. જે ધર્મનાં શાસ્ત્રો અવિરૂદ્ધ, નિર્બાધ અને પ્રમાણસિદ્ધ સત્ય તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરે અને અસદ્ ઉપદેશ ન કરે, તે શ્રુત-શાસ્ત્ર ધર્મની બીજી પરીક્ષા છે. જે ધર્મ સદાચારરૂપ હોય અને સમાધિ ઉપજાવતો હોય તે ધર્મની ત્રીજી અને ચોથી પરીક્ષા છે. દાખલા તરીકે જૈન ધર્મના પ્રકાશક શ્રીઋષભદેવથી શ્રીમહાવીરસ્વામી સુધી ૨૪ તીર્થંકરોં થયા. ચોવીશોં ચરિત્રો વાંચતાં જણાય છે કે તેઓ કામ ક્રોધ મોહ મદ આદિ દોષોથી રહિત હતા. રાજ્યાર્થે મળ્યા છતાં તેનો ભાગ કરી ત્યાગી બન્યા હતા. મહાપુરુષને છાજે તેવી પવિત્રમાં પવિત્ર જીંદગી ગાળનારા હતા. શત્રુ કે મિત્ર, તૃણ કે મણિ, પથ્થર કે ધન, એ સર્વને એકસરખી રીતે ગણતા સમાન ભાવ ધરનારા હતા. રાગ અને દ્વેષને દૂર કરી વીતરાગ દશા ગાળનારા હતા. સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી હતા. તેથી જૈન ધર્મના પ્રકાશક દેવ પુરેપુરી યોગ્યતા

ધરાવનારા છે. ઉપદેશક ધર્મગુરુઓ પણ કંચન કામિનીના ત્યાગી, માયા મ-
મતાના ત્યાગી, પંચમહાવ્રતધારી, અખંડ બ્રહ્મચારી, સત્યવાદી, સ્વાશ્રયી,
નિઃસ્વાર્થી અને પરમાર્થી જીવંતી ગાળનારા છે. દેવ અને ગુરુની ઉત્તમતાથી
જૈન ધર્મની ઉત્તમતા સર્વત્ર વિખ્યાત છે. જૈન ધર્મનાં શાસ્ત્રો જીવ અજીવ આદિ
પ્રમાણસિદ્ધ નવ તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન કરનારા છે કે જે નવ તત્ત્વો જાણવાથી
જીવને દુઃખ-ખંધન કેમ થાય અને છટકારો કેમ મળે, પુણ્ય શું અને પાપ
શું, ધર્મ શું અને અધર્મ શું, કર્મની શક્તિ અને કર્મની હાનિ-નિર્જરા કેવી
રીતે થાય તેનું યથાર્થ ગાન થાય. આ શાસ્ત્રો તીર્થંકરે કહેલ અને ગણધ-
રાએ રચેલ હોવાથી પ્રમાણરૂપ છે, અખાધિત તત્ત્વને દર્શાવનારાં છે, તેથી
તે પણ ધર્મની ઉત્તમતા સાખીત કરે છે. જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ શ્રુતધર્મ અને
ચારિત્રધર્મ એમ બે ભાગમાં વહેંચાયેલું છે. શ્રુતધર્મ સમ્યગ્જ્ઞાન અને
સમ્યગ્દર્શન એમ બે ભાગમાં વહેંચાયેલો છે, એટલે સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દ-
ર્શન અને સમ્યક્ ચારિત્ર, એમ ત્રણ સંકલમાં ધર્મનો સમાવેશ થાય છે.
સમ્યગ્જ્ઞાન એટલે પદાર્થોનું યથાર્થ ગાન-તત્ત્વગાન. સમ્યગ્દર્શન એટલે તત્ત્વનો
યથાર્થ નિશ્ચય-અદ્વાન. સમ્યક્ચારિત્ર એટલે શુદ્ધ વર્તન, જેમકે ક્રોધને દુઃખ
દેવું નહિ, અસત્ય બાષણ કરવું નહિ, અદત્ત વસ્તુ લેવી નહિ, બ્રહ્મચર્ય પા-
ળવું, નિષ્પરિગ્રહી-સંતોષી થવું, ચાલવામાં, ખેલવામાં, જીવનનિર્વાહ કરવામાં,
વસ્તુ લેવા મૂકવામાં અને શરીરની હાજતો સાચવવામાં બેદરકાર ન થતાં
મતનાવંત થવું. હુંકામાં હયા પ્રકારનો સદાચાર તે ચારિત્ર. આ ત્રણ વ-
સ્તુને જ જૈનધર્મ મોક્ષમાર્ગ તરીકે જોળખાવે છે. ખરી રીતે મોક્ષમાર્ગ એ જ
ધર્મ ગણાય છે. હિંસા, અસત્ય, હંગામ, કપટ, વિશ્વાસઘાત, ચોરી, દારી, વૃષ્ટ્યા,
ભાંસ, મદિરા, જીગર, વેશ્યાગમન, શિકાર, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, ચાડી-ચુગલી,
નિન્દા વગેરે દોષોને જૈનધર્મ વખોડી કાઢી પોતાના સંકલમાંથી બહાર દેકી દે છે,
એટલે સદાચારની દસોટીમાં જૈન ધર્મની ઉત્તમતા પુરતી રીતે સાખીત થાય છે.
સગાધ-સુલેહ શાંતિની ખાખતમાં પણ જૈન ધર્મ સ્પષ્ટતો દરજ્જે ભોગવવાને
સક્તિમાન છે. જૈન ધર્મ બાહ્યાચાર કરતાં આંતરૂ આચાર-ભાવશુદ્ધિને વ-
ધારે સફળ આપે છે. બાહ્યાચારમાં ગમે તેટલો સ્ફડીયાતો હોય પણ

મોહનીયની પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ ક્ષયોપશમ કે ક્ષય કરે નહિ તો ગુણસ્થાનની શ્રેણી ઉપર ચઢી શકે નહિ અને તે ધર્મનો ઉત્તમ દરજ્જો મેળવી શકે નહિ. આને માટે અમબ્યનું દર્દાંત બસ છે. અમબ્ય જીવ બાહ્યાચાર ખામી વગરનો પાળે પણ આંતરુ શુદ્ધિને આભાવે પ્રથમ ગુણસ્થાનને મૂકી આગળ વધી શકે નહિ. ધર્મનો આવિર્ભાવ-ઉદય ચોથા ગુણસ્થાનથી જ થાય છે. ચોથું ગુણસ્થાન રાજ્યસત્તાથી કે શ્રીમંતાઈથી, અધિકારના દબદબાથી કે વગસમથી મેળવી શકાતું નથી, પણ મોહનીયની પ્રકૃતિઓને જીતવાથી-ઉપશમ ક્ષયોપશમ કે ક્ષય કરવાથી મેળવાય છે. આ ગુણસ્થાન સમ્યગ્ જ્ઞાન અને સમ્યગ્ દર્શનરૂપ શ્રુતધર્મના જે સર્કલમાં સમાઈ જાય છે. ચારિત્રના સર્કલ-કુંડાળા સુધી ચોથા ગુણસ્થાનની સીમા લંબાતી નથી. આ ગુણસ્થાને માત્ર ધર્મનો પાયો પડે છે. ધર્મના એક અંગરૂપ તત્ત્વજ્ઞાન અને તત્ત્વનિશ્ચયનો આવિર્ભાવ થાય છે. ચારિત્ર ધર્મ કે જે ધર્મનું બીજું અંગ છે, તેનો ઉદય પાંચમે ગુણસ્થાને અંશથી અને છઠે ગુણસ્થાને સર્વથી થાય છે, કેમકે પાંચમું ગુણસ્થાન દેશવિરતિનું છે-ગૃહસ્થ-આવક ધર્મનું છે, ત્યારે છઠું ગુણસ્થાન સર્વવિરતિ-સાધુનું છે કે જ્યાં ચારિત્ર્યની સર્વથા નિષ્પત્તિ થાય છે. ત્યારપછી જેમ જેમ મોહનીયની પ્રકૃતિઓનો વધારે ઉપશમ ક્ષય થતો આવે છે તેમ તેમ ચારિત્ર્યની વિશુદ્ધિ થાય છે અને જેમ જેમ ચારિત્ર્યની વિશુદ્ધિ થાય તેમ તેમ ગુણસ્થાનની શ્રેણી ઉપર ચઢાય છે. તે મોહનીયની સર્વ પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ થાય ત્યારે અગીયારમું એક ક્ષય થાય, તો બારમું ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તેના પરિણામ તરીકે કેવળ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતાં તેરમું ગુણસ્થાન મળે છે. આ ગુણસ્થાન પછી અવશ્ય આયુષ્યને અંતે ચૌદમે ગુણસ્થાને જઈ મોક્ષ મેળવાય છે. આવી રીતે કપાયોની ક્ષીણતાથી ચારિત્ર્ય ધર્મની વૃદ્ધિ બતાવતાં એમ જણાવ્યું કે શાંતિ અને સમાધિમાં જ ધર્મની ઉત્ક્રાંતિ થાય છે. ચારે કસોટીમાં જૈન ધર્મની શ્રેષ્ઠતા પ્રતીત થાય છે. તે શ્રેષ્ઠતા શ્રુત અને ચારિત્ર ધર્મની ખીલવણીમાં અને ગુણસ્થાન ઉપર ચઢવામાં છે-માત્ર વાતો કરવામાં નથી એ રહસ્ય જૂહી જવાનું નથી. (૯૩-૯૪)

ધર્મવૃક્ષમ્ ।

તત્ફલમવાપ્યતે નો । કામગવીતઃ સુરદ્રુમેભ્યો વા ॥
સુરચિન્તામણિતો વા । ધર્મોઽપૂર્વં હિ યત્ફલં દત્તે ॥૧૫॥

ધર્મમાહાત્મ્યં ।

તદ્વસ્તુ ન ત્રિલોકે । જિનધર્માત્તુ ભવેન્ન યત્સાધ્યમ્ ॥
તદુઃખં નો કિશ્ચિદ્યસ્ય વિનાશો ન જાયતે ધર્માત્ ॥૧૬॥

ધર્મતું ક્ષણ.

અર્થ—જે જ્ઞાની સિદ્ધિ ધર્મના સેવનથી થાય છે, તે જ્ઞા કામધેનુ ગાય, કલ્પવૃક્ષ, દેવતા કે ચિંતમણિ રતના સેવનથી મળી શકતું નથી. કામ-ધેનુ વગેરેથી જે જ્ઞા મળવાનો સંભવ છે, તે જ્ઞા થોડા વખતને માટે પણ પૂર્ણ સિદ્ધિને આપનાર નથી ત્યારે ધર્મના સેવનથી મળતું મોક્ષરૂપ જ્ઞા ચિરંકાળરચાયી અને સંપૂર્ણ સુખને આપનાર છે. (૯૫)

ધર્મતું મહાત્મ્ય.

સ્વર્ગ મર્ત્ય અને પાતાળ લોકની અંદર ઉત્તમમાં ઉત્તમ એવી કષ્ટ વસ્તુ છે કે જે વસ્તુની સિદ્ધિ પરમાર્થી પુરૂષે બતાવેલ ધર્મથી ન થઈ શકે ? અથવા કુનીયાર્માં મ્હોટામાં મ્હોટું પણ એવું દુઃખ કયું છે કે જે દુઃખનો વિનાશ ધર્મથી ન થઈ શકે ? અર્થાત્ સંપૂર્ણ દુઃખનો વિનાશ કરી સંપૂર્ણ સિદ્ધિને આપનાર ધર્મ છે. ધર્મ કરતાં ખીજ કોઈ ઉત્તમ વસ્તુ નથી અને ધર્મ કરતાં વધારે કોઈનું સામર્થ્ય નથી. ધર્મનું મહાત્મ્ય અકલ્પનીય છે. (૯૬)

વિવેચન—સાધારણ રીતે માણસને એવી શંકા થાય કે ધર્મ શા-માટે કરવો જોઈયે ? ધર્મનું એવું શું ફળ છે કે જેની આશાએ ઔદિક સુ-ખનો ભોગ આપી ચારિત્ર આદિ શ્રમ ઉઠાવવો ? આનો ઉત્તર ઉપરનાં બે

કાવ્યોમાં આપવામાં આવ્યો છે. દરેક પ્રવૃત્તિનું ફળ દુઃખનો અસ્ત અને સુ-ખનો ઉદય માનવામાં આવે છે. માણસ ખોરાક એટલા માટે લે છે કે ભૂખરપ દુઃખની નિવૃત્તિ થાય અને તૃપ્તિરૂપ સુખની પ્રાપ્તિ થાય. દવા એટલા માટે પીએ છે કે રોગના દુઃખની નિવૃત્તિ થતાં આરોગ્ય સુખનો ઉદય થાય. પૈસા મેળવવાનો પ્રયાસ એટલા માટે કરે છે કે દરિદ્રતા-તંગીનું દુઃખ દૂર થતાં જોઈતી વસ્તુ મેળવી સુખી થઈ શકાય. ફળ બે પ્રકારનાં છે, તાત્કાલિક અને કાલાન્તરભાવિ. ખોરાકનું ફળ પડેલા પ્રકારનું છે, કારણ- કે ખોરાક લીધા પછી તત્કાળ ભૂખની નિવૃત્તિ અને તૃપ્તિ થાય છે. દવા અને પૈસા મેળવવાની પ્રવૃત્તિનું ફળ તેટલું તાત્કાલિક નથી, કેમકે આરોગ્ય અને પૈસાની પ્રાપ્તિ તત્કાળ બાગ્યે જ થાય, બાકી તો કાળાંતરે થાય છે. ખેડુત જમીનમાં ખી વાવે છે, તેનું ફળ બે ચાર મહીના પછી મળે છે. માળા ઝાડ રોપે છે તેનું વરસો પછી મળે છે અને રાયણ જેવાં કેટલાં-એક ઝાડોનાં ફળો તેના વાવનારાને નથી મળતાં કિન્તુ તેની સં-તતિને જ મળે છે. એવી જ રીતે શોધના સંબંધમાં છે. ધણા શોધકો શોધનો પાયો નાંખી ખ્યાતિ મેળવ્યા સિવાય એમ ને એમ ફનીયા છોડી આલ્યા ગયા; તેની શોધનું પરિણામ ખીજા જ માણસોએ મેળવ્યું છે. દક્ષિણ દ્રુવની શોધમાં ધણાઓ પ્રયાસ કરી ફળ ખીજાને માટે મૂકી આલ્યા ગયા છે. તેમ છતાં તે પ્રવૃત્તિ હજી બંધ પડી નથી. આ જ તેઓની મહ-ત્તાનું એક લક્ષણ છે. મહાન પુરૂષો ધણે બાજે તાત્કાલિક ફળ કરતાં વિલંબે થતા ફળની કિંમત વધારે આકે છે. મજુરો દિવસના ફળનો જ વિચાર કરે છે; સારે વ્યાપારીઓ આખા વરસના ફળ ઉપર નજર ફેંકે છે. શોધકો એક શોધ પછવાડે આખી જીંદગી પસાર કરે છે તોપણ ફળ માટે આતુર થતા નથી; ત્યારે ધાર્મિકો બિવિધની જીંદગી સુધી પણ આતુર થતા નથી. તેઓની આશાનો શ્રદ્ધા યા વિશ્વાસ ઉપર પાયો નાંખેલો હોવાથી કાલાન્તર-ભાવિ પણ સંગીન ફળવાળી પ્રવૃત્તિમાં તેઓ સતત મગ્યા રહે છે. “સમય ગોયમ મા પમાય” “કમળેયાધિવાસ્તે, મા કલેયુ કદાચન.” અર્થાત્ “કર્તવ્ય બળવવામાં એક સમયનો પણ વિલંબ ન કરવો; કામ કરવામાં જ

માણુસનો અધિકાર છે, ફળની શોધ કરવાનો માણુસને અધિકાર નથી.” આવાં વાક્યો ઉપર જ બરોસો રાખી ઐહિક લાલસાઓને તિલાંજલિ આપી મુસ્કેલીબર્યાં ધાર્મિક કાર્યો બુદ્ધિમાન પુરુષો ઉઠાવે છે. માત્ર તાત્કાલિક ફળની જ શોધ કરનારા કદિ પણ મહાન કાર્યો કરી શકતા નથી; તેમ મહત્ત્વ પણ મેળવી શકતા નથી. એટલા માટે ધર્મનું ફળ શું છે એ પ્રશ્ન કરનારે માત્ર તાત્કાલિક ફળ ઉપર જ નજર ન રાખવી, કિન્તુ કાળાન્તરમાર્ગિ અદૃશ્ય ફળ સુધી દૃષ્ટિ લંબાવવી જોઈએ. દૃશ્ય અને અદૃશ્ય ઉભય પરિણામનું અવલોકન કરવું, એ જ નિર્ણય કરવાની ખરી રીતિ છે. ધર્મનું ફળ જોકે તાત્કાલિક પણ છે, કેમકે ધર્મ કરનારને તત્કાળ જ હૃદયની શાંતિ મળે છે, અશુભ કર્મની નિવૃત્તિ થાય છે, તે ધર્મનું તાત્કાલિક ફળ છે પણ તે દૃશ્ય નથી. અર્થશુધ્ધિ જેવાય તેવું નથી. માત્ર પ્રજ્ઞાશુધ્ધિ કે સ્વઅનુભવથી જ ગમ્યમાન થાય છે. ધર્મનું ખરું ફળ અદૃશ્ય જ છે. બવિષ્યમાં મળવાનું ફળ પણ વર્તમાનમાં તો અદૃશ્ય જ છે, તેમ છતાં પણ તે ફળ સંકુચિત કે સ્વરૂપ નહિ પણ અસંત વિશાળ છે. ધર્મ જે ફળ આપે છે, તે ફળ ખીણ કોઈ પણ વસ્તુથી મળી શકતું નથી. કુલ્લ, માળા, વસ્ત્ર, આભૂષણ, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, દ્રવ્ય, વૈભવ વગેરે સાધારણ પદાર્થોથી મળતા સુખની તો શી વાત કરવી ? પણ અસાધારણ પદાર્થો જેવા કે કામદુષા ગાય, ચિંતામણિ રત્ન, કલ્પવૃક્ષ, કલ્પલતા, પારસમણિ વગેરે અલૌકિક વસ્તુઓ જે ફળ આપે તેની સાથે પણ ધર્મના ફળની સરખામણી થઈ શકે તેમ નથી, કારણકે તે પદાર્થો જે ફળ આપે તે પૌદ્ગલિક ઐહિક દુઃખગર્ભિત સ્વરૂપમળરચાયિ અને સાતિશય હોય છે. ધારો કે કોઈને ચિંતામણિ રત્ન મળ્યું, તેના પ્રભાવથી ખાન પાન વસ્ત્ર આભૂષણ મહેલ બગીચા વગેરે ચિંતિત પદાર્થો મળ્યા પણ તેથી શું તે માણુસને મોત નહિ આવે ? તેનું શરીર રોગ અને જરાગ્રસ્ત નહિ થાય ? અશુભ કર્મોના વિલય થઈને ચિત્તની પુરેપુરી પ્રસન્નતા થઈ જાય ? નહિ જ. જરા રોગ મૃત્યુ અશાંતિ વગેરે બધા ઉપદ્રવો ઉપલી વસ્તુઓની સાથે રહી શકે છે, ત્યારે ધર્મની સાથે તે ઉપદ્રવોના નિવાસ થઈ શકતો નથી. ધર્મ કાળાંતરે જે ફળ આપે છે તે આત્મિક આનંદ છે કે

વિચાર કર અને વગર વિલંબે શુભ પુરુષાર્થ કર. ૫૨ી પસ્તાવો કરવો ન પડે તેવી દરેક જાતની મોઠવણી કર. (૯૭)

વિવેચન—ધર્મ શબ્દ ‘ધ’ ધાતુ ઉપરથી બનેલો છે. તેનો અર્થ ધારણ કરવું-ટોકા આપવો થાય છે. “દુર્ગતિં પ્રવતત્પ્રાણિ-ધારણાદ્ધર્મ ઇચ્ચતે” અર્થાત્ દુર્ગતિમાં પડતા પ્રાણીઓને ધરી રાખે છે માટે ધર્મ કહેવાય છે. “વસ્તુસદ્ભાવો ધર્મો” વસ્તુનો સ્વભાવ એ જ વસ્તુનો ધર્મ સાત્ત્વકારે દર્શાવ્યો છે. સ્વભાવ વસ્તુને પોતાના સ્વરૂપમાં ધરી રાખે છે. દરેક વસ્તુ પોતાના સ્વભાવથી જ પતિત થાય તો ત્યાં અસ્ત વ્યસ્ત-અવ્યવસ્થા થાય છે. પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, નદી, સમુદ્ર વગેરે પદાર્થો પોતપોતાના સ્વભાવમાં રહે છે, તો જ દુનીયાનો વ્યવહાર સુવ્યવસ્થિતપણે ચાલે છે; પણ જો તે વસ્તુઓ પોતપોતાના ધર્મને-સ્વભાવને ખૂટી દે તો એક ધડી તો શું પણ એક ક્ષણજર પણ જગત્ ટકે નહિ. પૃથ્વી સ્થિરતાનો સ્વભાવ છોડી કંપવા માટે, સમુદ્ર ભરતીઓટના સ્વભાવને ખૂટી પાણી ફેલાવા દે તો પ્રાણીઓની કેવી દયા થઈ પડે? એવી જ રીતે આત્માનો સ્વભાવ-ધર્મ સ્થિરતા શાંતિ સમાધિ જ્ઞાન કર્મન આદિત્રય છે. આ સ્વભાવમાં આત્મા ઉચ્ચગામી થાય છે એટલું જ નહિ પણ જન્મ-મરણચક્રિત થઈ મોક્ષમાં ખિરાજે છે. તેથી વિપરીત પુદ્ગલના સ્વભાવમાં પડી જાય છે અને પોતાના સ્વભાવથી પતિત થાય છે ત્યારે ઉચ્ચગામી થવાને બદલે નીચગામી બને છે. સ્વર્ગ મોક્ષને બદલે નરક તિર્થંચરૂપ દુર્ગતિમાં પડે છે. આ વખતે દુર્ગતિમાં પડતા આત્માને બચાવનાર ધર્મ સિવાય બીજો કોણ સમર્થ છે? આ દુનીયામાં સદ્ગતિ અને સદ્વસ્તુઓ માત્ર ધર્મની શુભ જાયાના આશ્રયથી જ મળી શકે છે. તદુક્તમ—

શાર્દૂલવિક્રીઢિતમ્ ।

પર્માન્નમ્ કુલે ચરીરપદ્મતા સૌભાગ્યમાયુર્લભં ।

ધર્મેણૈવ ભવન્તિ નિર્મલયશો વિચાર્યસંપત્તયઃ ॥

કાન્તારાષ્ટ્ર મહામયાષ્ટ સતતં ધર્મઃ પરિત્રાયતે ।

ધર્મઃ સત્યગુણસિદ્ધિરો ધર્મતિ દિ સ્વર્ગોપગર્ગપદઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—ધર્મથી જ સારા કુળમર્મા જન્મ, નીરાગી શરીર, સૌભાગ્ય, લાંબી જીવંતી, બળ-સામર્થ્ય, નિર્ભય કીર્તિ, વિદ્યા, ધન અને સંપત્તિ મળે છે. અટવિ-જગલના વિષમ પ્રદેશમાં મ્હોટી મુશ્કેલીઓમાં ધર્મ જ માણસને હમેશા બચાવે છે. ધર્મની સારી રીતે આરાધના કરવામાં આવે તો સ્વર્ગ અને મોક્ષને આપનાર પણ તે જ છે.

ધણા લોકો કહે છે કે નીતિથી વર્તાવો તો બસ છે. ધર્મની શું જરૂર છે? આ કથન એકદેથી છે. નીતિનો પાયો ધર્મ ઉપર જ છે. પાયા વિના ઇમારત ટકે નહિ તેમ ધર્મ વિના નીતિ ટકી શકે જ નહિ. નીતિ એ સુવ્યવસ્થા છે, પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ ધર્મ વિના વ્યવસ્થા યથા શકતી જ નથી; પ્રાણીઓ પોતાના આત્માને સુસ્વભાવમાં રાખી શકતા નથી, સારે જ લડાઈ, મારફાઈ, હુંડશાટ વગેરે અમાનુષિક કાર્યો થાય છે અને નીતિનો ભંગ થાય છે. સુસ્વભાવમાં તેઓ રક્ષિત થયેલ હોય અને ધર્મની છાયાના આશ્રય નીચે રહેલ હોય તો કદી પણ તેનાં કાર્યો થાય નહિ. નીતિ માત્ર ઐહિક સમાજરિપતિનું રક્ષણ કરે છે ત્યારે ધર્મ ઐહિક અને પરલોકિક ઉભય રિપતિ સુધારે છે. ધર્મ સમાજને સ્વચ્છંદી અન્યાય અને અધર્મનાં કૃત્યોથી બચાવે છે અને અશુભ કર્મના દુમલામાંથી આત્માનું રક્ષણ કરે છે. નીતિશાસ્ત્ર પણ ધર્મના કાયદાને પડોંચી શકતું નથી ત્યારે યાત્રિ અને સમાજના કાયદાઓની તો શી વાત કરવી? ધર્મને કોઈ પણ પડોંચી શકતું નથી. ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્તુ જો કંઈ હોય તો તે માત્ર ધર્મ છે. આવા ઉત્તમ ધર્મને મેળવવાનો અને વધારવાનો જ્યારે સમય મળ્યો છે, દરેક અનુકૂળ સામગ્રી મળી છે, ત્યારે જો આલસ્ય, પ્રમાદ, વિકથા, નિન્દા, દિંસા, મૃપા, ચોરી, દારી, તૃષ્ણા, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, ઇર્ષ્યા, અસૂયા, ક્લેશ વગેરે પાપો-દોષો સેવવામાં વખત પસાર થાય તો તે એક મ્હોટામાં મ્હોટી ભૂલ થઈ ગણાય. આવી ભૂલમાં ન પડવા માટે ઉપસંહાર તરીકે કહેવામાં આવે છે કે “તસ્માદ્દુર પ્રયત્નમ્” હે બદ્ધ! તેટલા માટે તું પ્રયત્ન કર. યાક્યા કે કંટાળ્યા વિના મોક્ષના માર્ગમાં ધર્મની સડક ઉપર સતત ચાલ્યા જ કર. લોકો શું કહે છે તેની પણ દરકાર કર્યા વિના એક દિશાભિમુખ પંથ કાપતો જ.

નિન્દન્તુ નીતિનિરુણા યદિ વા સ્તુરન્તુ ।

લક્ષ્મીઃ સમાપિશતુ મચ્છતુ વા યથેષ્ટમ્ ॥

અર્થેવ વા મરણમસ્તુ શુભાન્તરે વા ।

.....

આ વાક્યોના મર્મને હૃદયમાં ઉતારી, નિડર થઇ, ધર્મના મેદાનમાં પડવાને કટિબદ્ધ થા. ધર્મ કોઇ જાતિ કે કોઇને માટે રિઝર્વ (reserved) નથી. મારે તેની તથ્યવાર અને પાળે તેનો ધર્મ, એ કહેવત પ્રમાણે ધર્મના મેદાનમાં પડવાનો હક દરેક જાતિ કે કોઇને માટે એકસરખો છે. શરત માત્ર એટલી જ કે ઉપર જતાવેલ પાપો કે દોષોથી દૂર રહેવું જોઇએ. ખાસ બાર દહને આદેશ કરવાનો હેતુ એ છે કે સમય વેગથી ચાલ્યો જાય છે. તે જરા પણ કોઇને માટે યોગ્ય તેમ નથી. તેમ જ ગયો સમય કોઇ પણ શરતે પાછો વળે તેમ નથી. સમય પસાર થયા પછી તક વગરની મહેનત ફળદાયક નહિ નિવડે. મોસમનો ચોડો વરસાદ પણ ધણી ફળને આપે છે ત્યારે કમોસમનો ધણો વરસાદ પણ ઉલટું તુકસાન કરે છે. દરેક મનમાં ચિંતવવું—ભાવવું જોઇએ કે એક પણ ક્ષણ વ્યર્થ ન ગુમાવતાં મજલ સમયનો ધર્મમાં ઉપયોગ થાય તો જ જીવનની સફળતા છે. (૯૭).

ઉપસંહાર તથા ગ્રંથપ્રશસ્તિ.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્તમ્ ।

અન્યસ્યોપસંહારઃ

एतद्वादशभावनाभिरसुमानेकान्ततो योऽसकृ-
त्स्वात्मानं परिभावयेत्त्रिकरणैः शुद्धः सदा सादरम् ॥
शाम्यन्त्युग्रकपायदोषनिचया नश्यन्त्युपाध्याधयो-
दुःखं तस्य विलीयते स्फुरति च ज्ञानप्रदीपो ध्रुवम् ॥९८॥

ગ્રંથનો ઉપસંહાર.

અર્થ—જે મન્ય જિજ્ઞાસુ પ્રાણી એકાન્તમાં દૈવ આસન લગાડી મન વચન અને કાયાની શુદ્ધિપૂર્વક ઉત્કટ શ્વિ અને પ્રેમ સંહિત આદરભાવ રાખી આ ગ્રંથમાં બાર ભાવનાવડે હમેશ અનુકૂળ સમયે આત્મતત્ત્વની વિચારણા કરશે, તેના મનમાં કપાવના ઉગ્ર દોષો શાન્ત થઈ જશે, આધિ અને ઉપાધિઓ નષ્ટ થશે, દુઃખ દૂર જતું રહેશે, જ્ઞાનરૂપી દીવો સ્થુરાયમાન થશે અને અભિનવ આનંદ પ્રકટશે. (૯૮)

વિવેચન—જૈન આગમોમાં જિજ્ઞાસુઓ અને મુમુક્ષુઓના સંબંધમાં “અપ્પાણં માવેમાણે વિહરદ્” આ વાક્ય વારંવાર જોવામાં છે. મુમુક્ષુ મુનિ-ઓનું સમગ્ર જીવન આત્મભાવના-વિચારણામાં જ વ્યતીત થાય છે. તેમ જ જિજ્ઞાસુ શ્રદ્ધસ્થોનું જીવન પણ ઉક્ત ભાવનાઓથી જ શ્રેષ્ઠ બને છે. જીવનને કટુ અને કલંકિત બનાવનારા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કપાલો છે. જીવનને દુઃખી કરનારા એ જ ચાર મહાદોષો છે. તેને ઉપશ-ભાવવાનું ઉત્તમ ઔપધ ભાવના છે. આધિ અને ઉપાધિને વિખેરી નાંખનાર પણ એ જ ભાવના છે. ખરી રીતે દુઃખનું મૂળ ઉપાધિ છે. ઉપાધિ

છુટતાં દુઃખનો પણ ધ્વંસ થાય છે. તેથી દુઃખનો વિલય કરનાર પણ આ ભાવના છે. મહિને ધસતાં ધસતાં જેમ ઝોપ રહડે છે, તેમ ભાવના ભાવતાં ભાવતાં આત્માને ઝોપ રહડે છે, અજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રસરી રહે છે. કાવ્યના ઉત્તરાર્દમાં ભાવના ભાવવાનું શું ફળ છે તે બતાવ્યું છે. પૂર્વાર્દમાં ભાવના કેવી રીતે ભાવવી તે દર્શાવ્યું. એમાં બે વસ્તુઓની જરૂરીઆત છે. એક તો આદર-પ્રેમ અને ખીલું ત્રિકરણ શુદ્ધિ. દેખાદેખી કે અમુકપણે શબ્દ ઉચ્ચાર કે શ્રવણ કરવાથી ખરો લાભ મળી શકતો નથી, ખરો લાભ મેળવવાને તો તે વસ્તુ ઉપર લેડો પ્રેમ જોઈએ. ભાવનાઓષક શ્લોકોનો એક વાર કે અનેક વાર પ્રેમ વગર ખાલી ઉચ્ચાર કરી જવાથી દર્શાવેલ ફળ મળી શકે નહિ, પણ પ્રેમથી ખરા આદરથી જે પાઠ કે શ્રવણ કરવામાં આવે, અર્થાત્ ખરી લાગણીથી જે ભાવના ભાવવામાં આવે તો કથાપતી શાંતિ વગેરે બતાવેલ ફળ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય. ક્ષેત્રમાં બી વાળ્યા પહેલાં મન, વચન અને કાયારૂપ ક્ષેત્રની શુદ્ધિ કરવી પણ આવશ્યક છે. સારી ખેડ સારો પાક આપે છે તેમ મન વચન અને કાયાની વિશુદ્ધિ પણ ભાવનાને ઉત્તેજિત બનાવી ઉત્તમ ફળ આપે છે. અર્થાત્ જે માણસ મન વચન અને કાયાની શુદ્ધિપૂર્વક ખરી લાગણીથી ભાવના ભાવે અગર આ અંત્યમાં બતાવેલ ભાવનાનું શ્રવણ, મનન-વિચારણ, પાઠ વગેરે કરે તો તે અવશ્ય કથાઓ ઉપર વિજ્ય મેળવી આધિ બ્યાધિ કે ઉપાધિઓને દમાવી જ્ઞાન-પ્રકાશ દેસાથી દુઃખનો વિલય કરી શકે અને તેમ કરતાં અંતે મોક્ષનું અક્ષય સુખ મેળવી શકે. ભાવનાનું સાક્ષાત્ ફળ શાંતિ તથા સમાધિ અને પરમ્પરાશ્રય મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે (૯૮)

અંત્યપ્રશસ્તિ: ।

ख्यातोभुव्यऽजरामरो मुनिवरो लोकाख्यगच्छे मणि-
स्तत्पट्टे मुनिदेवराजसुकृती श्रीमौनसिंहस्ततः ॥
तस्माद्देवजिनामको बुधवरो घर्माग्रणीशेखर-

સ્તત્પદે નથુજિન્મુનિઃ શ્રુતધરઃ સૌજન્યસૌભાગ્યભૂઃ ॥૧૯
 તચ્છિષ્યો હિ ગુલાવચન્દ્રવિવુધઃ શ્રીવીરચન્દ્રાઽગ્રજ-
 સ્તત્પાદામ્બુજસેવનૈકરસિકઃ શ્રીરત્નચન્દ્રો મુનિઃ ॥
 ગ્રામે થાનગઢાભિધે યુગરસાઢ્ઢેલાલ્લ (૧૯૬૨) દીપોત્સવે ।
 તેનેદં શતકં હિતાય રચિતં વૃત્તૈર્વરૈઃ શોભિતમ્ ॥૧૦૦॥

અર્થ-અસ્તિ.

અર્થ—લોકા ગચ્છમાં અણિસમાન, લીંબડી સપ્રદાયના નાયક, મુનિગ-
 લ્લામાં પ્રધાન અને પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલો પૂજ્ય શ્રી અજરામરજી સ્વામી
 થયા. તેમની પાટે તેમના શિષ્ય પંડિત શ્રી દેવરાજજી સ્વામી થયા. તેમની
 પાટે મુનિગુણે શોભિત મહાત્મા શ્રી મૌનસિંહ સ્વામી થયા. તેમની પાટે
 ધર્મનેતાઓમાં શિરોમણિ વિદ્વદ્ગર્જના મૌનનીય પ્રતાપી પુરુષ દેવજી સ્વામી
 થયા. તેમની પાટે તેમના શિષ્ય સૌજન્ય અને સૌભાગ્યયુક્ત શાસ્ત્રચેતા
 પૂજ્ય શ્રી નથુજી સ્વામી થયા. તેમના શિષ્ય વિશુધવર પંડિત શ્રી ગુલાવ-
 ચંદ્રજી સ્વામી કે જેમણે પોતાના લઘુભ્રાતા મહારાજ શ્રી વીરજી સ્વામીની
 સાથે દીક્ષા ધારણ કરી છે, તેમના ચરણસેવક મુનિ શ્રી રત્નચંદ્રજીએ સંવત
 ૧૯૬૨ ની દિવાળીને દિવસે શ્રી થાનગઢ ગામ અધ્યે વિવિધ પ્રકારના છદોથી
 સુશોભિત આ ભાવનાશતક નામનો ગ્રંથ રચીને પૂર્ણ કર્યો. (૯૯-૧૦૦).

શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

इति मुनि श्री रत्नचन्द्रविरचितं
 भावना-शतकं समाप्तम् ।

परिशिष्ट.

मैत्री भावना.

राग-आशावरी । ताल-विताल ।

मैत्र्या भूमिरतीव रम्या
 भव्यजनैरेव गम्या ॥ मैत्र्या ॥ ध्रुवपदम् ॥
 भ्रातृभगिनीसुतजायाभिः ।
 स्वजनैः सम्बन्धिवर्गैः ॥
 समानधर्मैर्ज्ञातिजनैश्च
 क्रमशो मैत्री कार्या ॥ मैत्र्या ॥ १ ॥
 कालेऽतीते भवेत्प्रवृद्धः ।
 यथा च मैत्रीप्रवाहः ॥
 ग्रामजना ये जानपदा वा ।
 मैत्र्या तेऽन्तर्भाव्याः ॥ मैत्र्या ॥ २ ॥
 गवादयस्तिर्यञ्चः सर्वे ।
 विकलेन्द्रियास्त्रयोपि ॥
 भूताः सत्त्वा ये जगति स्युः ।
 सर्वे मैत्र्या ग्राह्याः ॥ मैत्र्या ॥ ३ ॥

यथा यथा स्यादात्मविशुद्धिः ।

तथा तथैतद्वृद्धिः ॥

पूर्णविशुद्धौ मैत्रीभावना ।

व्याप्ता स्यात्त्रिजगत्सु ॥ मैत्र्या ॥ ४ ॥

पितृसुतजायाबन्धुता ।

जाता न येन कदापि ॥

नास्ति तादृक्कोपि जनोऽत्र ।

कथमुचिता स्यादमैत्री ॥ मैत्र्या ॥ ५ ॥

निन्दन्त्यपकुर्वन्ति ये वा ।

घ्नन्ति द्वेषाद्यष्टीः ॥

मत्वा तेषां कर्मप्रदोषम् ।

तैरपि मैत्री न छेद्या ॥ मैत्र्या ॥ ६ ॥

शत्रुभावोद्भावनक्लेश-

द्वेषासूयाप्रकटनम् ॥

एते सर्वे गुणाः पशूनाम् ।

कथमुत्तमजनसेव्याः ॥ मैत्र्या ॥ ७ ॥

समयनिभृतशमरससरसित्वम् ।

વિહર યથેષ્ટં સ્વાન્ત ! ।

કુરુ કુરુ મૈત્રીં સર્વૈઃ સાકમ્

કમપિ નામિત્રં ચિન્તય ॥ મૈત્ર્યા ॥ ૮ ॥

મૈત્રી લેખના.

સાચાર્ય—માણસનું હૃદય જે મૈત્રીભાવનાની ભૂમિકા ખતે તે તે હૃદયરૂપ ભૂમિ અત્યંત રમણીય દેખાય—માત્ર દેખાવમાં જ રમણીયતા નહિ પણ સારામાં સારો પાક આપનાર કારણ ભૂમિની માફક ઉચ્ચ ફળપ્રદ પણ ગણાય. આવી રમણીય ભૂમિ પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર માત્ર બળ્ય-બાળ્ય-શાળી જનોને જ મળે છે. જેને તેને તે બળ્ય પ્રદેશમાં વિચરવાનો અધિકાર મળી શકતો નથી.

મૈત્રીનો કંઠ.

મૈત્રીના પ્રાથમિક પાત્ર એક હૃદયમાંથી જન્મેલાં બાહ્ય અને બહેન છે, કેમકે તેનો સહવાસ સહજ હોવાની સાથે એક સોહીનો સંબંધ છે તેથી તેની મૈત્રી સ્વભાવસિદ્ધ છે. સારપછી મૈત્રીનાં પાત્રો પુત્ર અને પત્ની છે. જેકે પુત્ર પ્રથમ અવસ્થામાં પાલનીય છે તેથી મૈત્રીને યોગ્ય ગણાય નહિ, તોપણ “ પ્રાપ્તે તુ પોદગે વર્ષે । પુત્રં મિત્રવદાચરેત્ ” આ નૈતિક પદ્યમાં કહ્યા પ્રમાણે સોળ વર્ષ પછીની ઉમ્મરના પુત્રને મિત્ર ગણવો જોઈએ. પત્નીને પણ પોતાની શુભામી ન માનતાં જીવનસહચારિણી-મિત્ર જ ગણવી જોઈએ. સારપછી કુટુંબી અને સગાંઓની સાથે મૈત્રી રાપવી. એટલામાં મૈત્રીનાં મૂળ હંડાં ગવા પછી સ્વધર્મી બાહ્ય અને ગાતિબાહ્યનો વારો આવે છે, એટલે તેમની સાથે મૈત્રીભાવથી હૃદયની એકતા સાધવી. (૧). મૈત્રીના માર્ગમાં ચાલતાં જેમ જેમ વખત પસાર યશે તેમ તેમ મૈત્રીનો પ્રવાહ વધતો જશે. જેમ જેમ પ્રવાહ વધે તેમ તેમ ગાતિજનો, પછી પોતાના ગામમાં વસતી અન્ય ગાતિઓ અને અન્યધર્મીઓની સાથે મૈત્રી દૃઢ કરવી. એક પણ પ્રામત્યધુ કે દેશમધુને મૈત્રીની હૃદયી બહાર રાખવો નહિ. (૨).

માણસ જાતની સાથે મૈત્રીનો દંઢ સંબંધ થયા પછી ગાય, બેંસ આદિ તિર્યચો-પશુ અને પક્ષીઓનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. જોકે માણસની મા-ત્રક પશુઓની સાથે મિત્રતાનો દરેક વ્યવહાર ઘટ્ટ શકતો નથી, તોપણ આંદિ મિત્રતાનો અર્થ એટલો છે કે તેમને દુઃખ ન દેવું, સ્વાભાવિક દંક છિનવી લેવા નહિ, તેમના ઉપર ક્રોધ કરવો નહિ, પરિતાપના ઉપજાવવી નહિ, બૂબે મારવાં કે વધારે બાર બરવો નહિ અને દરેક વખતે તેમની સંભાળ લેવી. પશુ અને પ-ક્ષીઓ પછી વિક્ષેત્રિય એટલે બે ઉદ્રિય ત્રણ ઉદ્રિય અને ચાર ઉદ્રિયવાળા જી-વોનો મૈત્રી ભાવનાના અધિકારમાં સમાવેશ થાય છે. વિક્ષેત્રિય પછી જૂત અને સત્ત્વ એટલે વનસ્પતિ અને પૃચી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ એ પાંચ સ્થાવરોની ઉપર મૈત્રી ભાવનાનું આરોપણ કરવું, અર્થાત્ તેમનું રક્ષણ કરવું. આંદિ સુધી પહોંચ્યા પછી મૈત્રીની પરિપૂર્ણતા થાય છે. ગૃહમૈત્રીથી મૈત્રીની શર-આત અને જગન્મૈત્રીમાં મૈત્રીની સમાપ્તિ થાય છે. (૩)

મૈત્રીવૃદ્ધિનું કારણ.

આત્માની વિશુદ્ધિ એ મૈત્રીનું કારણ છે, અર્થાત્ જેમ જેમ આત્માની વિશુદ્ધિ થાય છે તેમ તેમ મૈત્રીની વૃદ્ધિ થતી આવે છે. મૈત્રીવૃદ્ધિ એ એક આત્માનો મહાન્ ગુણ છે અને તે આત્માની વિશુદ્ધિ પ્રયોજ્ય છે. જ્યારે આત્માની પૂરેપૂરી ખીલવણી-સર્વથા વિશુદ્ધિ થાય છે, આવરણ માત્રનો ક્ષય થાય છે ત્યારે તે માણસની મૈત્રી ભાવના ત્રણ જગતને વ્યાપીને રહે છે, અર્થાત્ જગતમાંનાં સર્વ પ્રાણીઓને પોતાની મૈત્રી ભાવનાની કાઠિમાં સમાવે છે. (૪)

શામાટે મૈત્રીનો ઉચ્છેદ ન કરવો ?

આ જગતમાં કોઈ પણ પ્રાણી પરાયો હોય, આપણો પોતાનો ન હોય તો તેની સાથે કદાચ મૈત્રી ન રખાય તોપણ આશ્વે, પણ આ જગતમાં એવો કોઈ પ્રાણી નથી કે જેની સાથે પુત્ર-પિતા, સ્ત્રી-પતિ, ભાઈભાઈનો સંબંધ બાંધ્યો ન હોય, અર્થાત્ એકંદર સર્વ જીવોની સાથે અનંત વાર તેવો સંબંધ દરેક જીવે બાંધ્યો છે. એટલે દુનિયાનાં સર્વ પ્રાણીઓ આ ભવનાં નહિ, તો પૂર્વ ભવનાં સર્ગા અને સંબંધીઓ છે. તે પૂર્વનાં સંબં-

ધીઓની સાથે મૈત્રી તોડી અમૈત્રી કરવી એ શું કાંઈ રીતે પશુ ઉચિત છે ? નહિ જ. (૫)

અપકારની સામે મૈત્રી.

જેઓ આપણી નિન્દા કરે છે, વખતો વખત અપમાન કરે છે, એટલું જ નહિ, પણ કાંઈ વખતે દ્વેષ રાખી લાકડીઓના પણ પ્રહાર મારે છે, તેઓ તરફ પણ આપણે મૈત્રીનો પ્રવાહ જતો અટકાવવો ન જોઈએ. તેઓની નિન્દક પ્રકૃતિ અને અપમાન કરનાર પ્રવૃત્તિ તેઓનાં પૂર્વકૃત કર્મને આભારી છે, અર્થાત્ એવાં અશુભ કર્મોનો તેમનો ઉદય છે કે જેથી સંજનનો તરફ પણ તેમને દુઃસ્મનાવટ ઉત્પન્ન થાય છે. આ તેઓનાં કર્મોનો દોષ જો આપણી મૈત્રી ભાવનાને ધક્કો લગાડે તો તેટલે અંશે આપણી પણ નબળાઈ જ ગણાય. મૈત્રીભાવનાની ખીલવણી કરનારને આવી નબળાઈ રાખવી પોસાય તેમ નથી, તેથી આપણે તો દુષ્ટોની સાથે પણ મૈત્રી રાખવાનું ચાલુ રહેવા દેવું કે જેની અસરથી દુષ્ટોને આપોઆપ ધોખો કરવાનો વખત આવતાં શત્રુતા મિત્રતામાં બદલાઈ જશે. (૬)

મૈત્રી એ માનુષિક ગુણ.

કાંઈની સાથે શત્રુભાવ રાખવો, કવેશ કરવો, દ્વેષ રાખવો કે છર્ખા કરવી એ બધા પશુઓના ગુણો છે. એક શરીરનાં કુતરાં ખીજી શરીરનાં કુતરાં સાથે શત્રુતા રાખે છે, કલહ કરે છે, જનાવરો મંદોમાંદિ લડે છે એટલે દ્વેષ, કલહ, વગેરે ગુણો પશુઓમાં ઘણે ભાગે જોવામાં આવે છે. તેથી ઉક્ત ગુણો મનુષ્યના નહિ પણ પાશવ ગુણો છે. શું ઉત્તમ માણસ જાતને તેવા ગુણો ધારણ કરવા ઉચિત છે? નહિ જ. પણ કરતાં મનુષ્યજન્મ જ્યારે ઉત્તમ મનાય છે, ત્યારે મનુષ્યની દરજ્જા છે કે કેટલી-એક પાશવી વૃત્તિઓ અને પાશવ ગુણો પોતામાં જોવામાં આવતા હોય તો તરત તેને દૂર કરવા; સર્વની સાથે હૃણમણીને ચાલવું, પ્રેમભાવ કે પ્રાતુભાવ રાખવો, ખીજનું સાફ જોઈ ખુશી થવું, ખીજાઓને સદાય આપવી એ જ મનુષ્યના ગુણો છે. આ માનુષિક ગુણો જો માણસમાં ન હોય અને તેને બદલે પશુના ગુણો હોય તો તેને મનુષ્યાકૃતિ છતાં પણ જ સમજવો.

મનુષ્યની કાંઈમાં ગણના કરાવવી હોય તો માનુષિક ગુણ જ મૈત્રી તેને
ધારણ કરે. (૭)

મનને મૈત્રી રાખવાનો બોધ.

હે મન ! તું ખીણ દોડાદોડ કરવાનું અને ક્રોધ, દ્વેષ કે ઝેરનાં બી
ફેલાવવાનું બંધ કરી, શાસ્ત્રમાં ભરેલા ઉપશમરસના સરોવરમાં ધમેક વી-
હાર કર. એક વાર નહિ પણ વારંવાર તને એ જ બલામણુ કડું છું કે સર્વ
જનોની સાથે તું મિત્રતાનો જ નાતો રાખ, કાંઈની સાથે દ્વેષ રાખ નહિ
અને કાંઈ પણ માણસને તું તારો દુશ્મન ચિંતવ નહિ. તું સર્વની સાથે
મિત્રતા રાખીશ તો સર્વ જનો તારી સાથે મિત્રતા રાખશે. એક વાર દુશ્મન
હશે તે પણ ત્હારી છાયા નીચે આવતાં દુશ્મનાઈ છોડી મિત્રતાનું સેવન
કરશે, એટલું જ નહિ પણ જાતિપૈર પણ તદ્દન ભૂતી જશે, માટે તું ત્હારા
ખળનામાં મિત્રતા-મૈત્રીભાવનાનો જ સંગ્રહ કર. (૮)

ધૃતિ મૈત્રી બાધના.

પ્રમોદ ભાવના.

રાગ-મૈત્રવી । તાલ-વિતાલ ।

સદ્ગુણપાને સંસક્તં મે મનઃ ॥ ધ્રુવપદમ્ ॥

ધન્યા ભુવિ ભગવન્તોઽર્હન્તઃ ।

ક્ષીણસકલકર્માણઃ ॥

કેવલજ્ઞાનવિભૂતિવરિષ્ઠાઃ ।

પ્રાપ્તાશ્ચિલશર્માણઃ ॥ સદ્ગુણ ॥ ૧ ॥

શ્લોક. ધર્મધુત્તરસ્પુન્યઃ ।

गृहीतमहाव्रतभोराः ॥
 ध्यानसमाधिनिमग्नमानसाः ।
 त्यक्तजगद्व्यवहाराः ॥ सद्गुण ॥ २ ॥
 सेवाधर्मरता गतस्वार्थाः ।
 अभ्युदयं कुर्वन्तः ॥
 धन्यास्तेपि समाजनायकाः ।
 न्याय्यपथे विहरन्तः ॥ सद्गुण ॥ ३ ॥
 श्रद्धातो न चलन्ति कदापि ।
 गृहीतव्रता गुणगेहाः ॥
 धन्यास्ते गृहिणो धर्मिणः ।
 त्यक्तान्यायधनेहाः ॥ सद्गुण ॥ ४ ॥
 सत्यवादिनो ब्रह्मचारिणः ।
 प्रकृत्या भद्राः सरलाः ॥
 धन्यास्ते गृहिणोपि गुणाढ्याः ।
 परोपकारे तरलाः ॥ सद्गुण ॥ ५ ॥
 न्यायोपाजितलक्ष्म्या पुण्यम् ।
 गुप्तं ये कुर्वन्ति ॥
 घ्नन्ति दुःखं दीनजनानाम् ।

ધન્યાસ્તે ભુવિ સન્તિ ॥ સદ્ગુણ ॥ ૬ ॥

ભજન્તિ યે ધ્રાતૃભાવનામ્ ।

રક્ષન્તિ સત્રીતિમ્ ॥

ધન્યાસ્તે માર્ગાનુસારિણઃ ।

પાલયન્તિ કુલરીતિમ્ ॥ સદ્ગુણ ॥ ૭ ॥

સુખિનો ગુણિનો ભવન્તુ સર્વે ।

સુહૃદો વા સ્યુરસુહૃદઃ ॥

નશ્યન્તુ જગતો દુઃસ્વાનિ ।

સૈવ પ્રમોદો મે હૃદઃ ॥ સદ્ગુણ ॥ ૮ ॥

પ્રમોદ ભાવના.

ભાવાર્થ—કોઈ પણ બાંધિતમાં શુભ જોઈને પ્રસન્ન-ખુશ થવું તે પ્રમોદ ભાવના. પ્રમોદ ભાવનાનો ઉમેદવાર પોતાના ઉદ્ધારો કહાડતાં કહે છે કે માફ મન સદ્ગુણોનું પાન કરવાને આતુર બન્યું છે, અર્થાત્ શુભી પુરુષોના શુભગાન કરી તે શુભોનો આસ્વાદ લેવાને ઉત્કંઠા યથા છે.

સર્વશુભ-શિરોમણિ અરિહંત ભગવાન્.

ધન્ય છે અરિહંત ભગવાનને કે જોમણે ચારિત્ર્યના મેદાનમાં ચઢી કર્મના સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરી યાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય, એ ધર્નાધતિ ચાર કર્મની સર્વ પ્રવૃત્તિઓનો ઉચ્છેદ કર્યો અને કેવળગત (સંપૂર્ણ જ્ઞાન) અને કેવળદર્શન (પરિપૂર્ણ દર્શન) ની વિભૂતિ પ્રાપ્ત કરી, ભય, શોક, સુખ, દુઃખ, સંકલ્પ-વિકલ્પ વગેરે કન્દોને દૂર કરી, અખિત આત્મિક આનંદનો ઝરો ખુદ્દો ચૂક્યો. સર્વશુભસંપન્ન તેવા મહાપુરુષ જીતરાગદેવને ધન્ય છે. (૧)

સંત પુરૂષો.

ધન્ય છે તે સંત જનોને કે જેમણે ધર્મની ધોંસરી પોતાના ખભા ઉપર મૂકી છે. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ મહા-વ્રતોનો ખોળે જોણે ઉપાડ્યો છે, રાત અને દિવસ પ્રભુનું કે આત્માનું ધ્યાન કરતાં મનને એકાગ્ર બનાવી સમાધિમાં જોડો મશગુલ રહે છે, જ-ગત્તા પ્રપંચી ક્યવદારોને સર્વથા જોણે તિર્થાંજલિ આપી છે, પોતે સં-સાર સમુદ્ર તરે છે અને બીજાઓને તારે છે, પોતે શાંતિસુધાનું પાન કરે છે અને બીજાઓને કરાવે છે: તેવા સંત. પુરૂષો-મુનિજનોને ધન્ય છે. (૨)

દેશસેવકો.

જોડો દેશ, સમાજ, ધર્મ કે આત્માની સેવા કરવામાં તત્પર થએલા છે, તે પણ કોઈ પ્રકારનો સ્વાર્થ રાખ્યા વિના અર્થાત્ પૈસો કીર્તિ કે મહ-તાના લોભ વિના નિઃસ્વાર્થબુદ્ધિથી સેવા બજાવી રહ્યા છે, દેશ સમાજ ધર્મ કે આત્માનો અબ્યુદય કેવી રીતે યાય તેનો સતત પ્રયાસ કરી રહ્યા છે, તેમ છતાં ન્યાયમાર્ગનું કદી પણ ઉપદેશ કરતા નથી, કિન્તુ ન્યાય અને નીતિના પંથમાં અડગ રહી તન, મન અને ધનથી સેવા સેવા અને સેવા બજાવી સમાજના નાયક બન્યા છે, તેવા નિઃસ્વાર્થ પુરૂષોને ધન્ય છે. (૩)

શ્રાવકો.

જોડો ધર્મ પ્રત્યે અડગ શ્રદ્ધા રાખે છે, સર્વ વસ્તુઓમાં ધર્મને જ પ્રથમ પદ આપે છે, અને મનમાં ધર્મને માટે એટલી દૃઢતા રાખે છે કે કોઈ પણ તેમને ધર્મથી ચળાવી શકે નહિ, જેમણે આવકના બાર વ્રતો અંગીકાર કર્યા છે, કુટુંબનું પોષણ કરવાને વ્યવસાય કરે છતાં અન્યાય અને અનીતિના એક પૈસાની પણ આહના ન રાખે, ગુણના ધરણ તેવા ગૃહ-સ્થાને-શ્રાવકોને ધન્ય છે. (૪)

પરોપકારી પુરૂષો.

જોડો કોઈ પણ પ્રસંગે જીહ્વામાંથી અસત્ય વચન બોલતા નથી, સત્યને બોગે લાખોની કમાણી થતી હોય તો તેને છાત મારે છે પણ સ-

સતો ભોગ આપતા નથી, પરદારાને માતા સમાન ગણે છે, પ્રકૃતિના સરળ અને ભદ્રિક પરિણામી હોય છે, શુણ્ણતા ગરવા અને રાતદિન પરોપકારના કાર્યમાં કુશળ હોય છે તેવા પરોપકારી જનોને પણ ધન્યવાદ આપવો યોગ્ય છે. (૫)

દાતાર.

જેઓ ન્યાયથી મેળવેલી લક્ષ્મીને ભંડારમાં ગોંધી ન રાખતાં સન્માર્ગે તેનો વ્યય કરે છે, લોકોને ખતાવવાની ખાતર નહિ પણ કોષ્ટ ન જાણે તેવી રીતે શુભ સંભાવત કરી પુણ્યનો સંચય કરે છે, દુઃખી દીન અને અપંગ માણસોને પુરતી સદાય આપી તેમના દુઃખનો ઉચ્છેદ કરે છે, તેવા ઉદાર દિલના દાતારો પણ આ જગતમાં ધન્યવાદને પાત્ર છે. (૬)

માર્ગાનુસારી.

જેઓ સૌની સાથે બ્રાતૃભાવ રાખે છે, સત્પુરુષોના નીતિ-માર્ગનું કદિ પણ ઉલ્લંઘન કરતા નથી, અર્થાત્ દરેક વ્યવસાયમાં પણ નીતિનું બરાબર રક્ષણ કરે છે, પોતાના કુળના રીતિરિવાજો સદાયાર અને ધર્મનું પુરતી રીતે પાલન કરે છે, પગલે પગલે અધર્મ અને અનીતિનો ભય જેના મનમાં ઉપસ્થિત રહે છે, તેવા માર્ગાનુસારી પુરુષો કે જે ગ્રંથોમાં કહેલા માર્ગાનુસારીના રૂપ શુભે કરી યુક્ત છે તેઓને પણ ધન્ય છે. (૭)

ઉપસંહાર.

મારા મિત્રો હોય કે શત્રુ હોય, ગમે તે હોય પણ તે સર્વ જનો સુખી થાઓ, શુભી બનો, દિન દિન પ્રત્યે તેમનો અબ્યુદય-અડતી થાઓ, સદૃશ્ય-દ્વિતી પ્રેરણાથી સન્માર્ગે પ્રવર્તો અને તેમ યતાં-કર્મની હાનિ યતાં જગત-માંથી દુઃખનો સર્વથા વિલય થાઓ, સર્વત્ર સુખ અને શુભનો પ્રચાર જોવામાં જ મારા હૃદયની પરમ ખુશાલી છે, એમાં જ મારો અપ્રતિમ-અનુપમ આસ્વાદ છે : આ શ્રેણીએ જ મારી પ્રમોદ ભાવનાની ખીલવણી થવાની છે, કિં વહના જગતમાં સુખ અને શુભનું જ સામ્રાજ્ય સ્થપાઓ ! (૮)

ઇતિ પ્રમોદ ભાવના.

करुणाः भावना.

राग-भावावरी । ताल-त्रिताळ ।

करुणे ! एहि ददाम्येवकाशं
 कुरु जनदुःखविनाशम् ॥ करुणे । ध्रुवपदम् ॥
 पितृवियुक्ता बहवो बाला ।
 लभन्ते न निवासम् ॥
 आश्रयहीनेभ्यस्तेभ्यस्त्वं ।
 देहि गृहं वाऽऽवासम् ॥ करुणे ॥ १ ॥
 पुत्रवियुक्ता वृद्धाः पितरो ।
 निरन्तरं विलपन्ति ॥
 जीवननिर्वाहार्थमपि ते ।
 साहाय्यं वाञ्छन्ति ॥ करुणे ॥ २ ॥
 बाल्येपि वैधव्यं प्राप्ता ।
 सुश्रन्त्यश्रुधाराः ॥
 स्थापय विधवाश्रमं तदर्थं ।
 रक्ष सुशिक्षणद्वारा ॥ करुणे ॥ ३ ॥
 जन्मान्धा बधिरा मूका वा ।
 सीदन्त्यशनविहीनाः ॥

अन्धवधिरशालाः संस्थाप्या ।

रक्ष्या एते दीनाः ॥ करुणे ॥ ४ ॥

रक्तपित्तकुष्ठादिरोगै-

र्ग्रस्ताः केचिद्वराकाः ॥

तत्तद्विषगालयद्वारा ता-

नवेहि कटुविपाकात् ॥ करुणे ॥ ५ ॥

धीमन्तोऽध्येतुमिच्छन्ति ।

कुलीना दीनसुता ये ॥

परन्त्वशक्ता विना सहायं ।

पोष्या विद्यार्थिनस्ते ॥ करुणे ॥ ६ ॥

पीड्यन्ते पापैः पशवो ये ।

पतत्रिणो वा धरायाम् ॥

मोचय रक्षकशासनतस्तान् ।

निधेहि पशुशालायाम् ॥ करुणे ॥ ७ ॥

पश्यसि यद्यत्करुणापात्रं ।

रक्ष रक्ष तत्सर्वं ॥

धनेन मनसा वचसा तन्वा ।

विहाय विफलं गर्वम् ॥ करुणे ॥ ८ ॥

કરૂણા ભાવના.

ભાવાર્થ—કરૂણા ભાવનાનો ઉમેશ્વર કહે છે કે હે કરૂણે ! તું મહારી પાસે આવ. ત્હને જોઈએ તેવી કામળ જગ્યા હું મહારા હૃદયમાં આપું. તે જગ્યામાં નિવાસ કરી, ઉદારતાને પડખામાં લઇ, દુઃખી દીન અને લાચાર માણસોના દુઃખનો વિનાશ કર.

અનાથ બાળકો.

હે કરૂણે ! તું જો તો ખરી કે કેટલાંએક બાળકો કમભાગ્યે બાલ્યાવરણમાં જ પોતાનાં માબાપના વિયોગી બન્યાં છે. રક્ષક માબાપ અને રહેવાનું સ્થાન-ઘર એ બંનેની ગેરહાજરીમાં તેઓ આમ તેમ ભટકે છે. આશ્રય વગરનાં તે અનાથ બાળકોને રહેવાનું સ્થાન અને મીઠો દિલાસો આપ. ઓર્ફનેજ કે અનાથાશ્રમ જેવી સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન કર. એક હાથથી તે કાર્ય ન બની શકે તો ચાલતી તેવી સંસ્થાઓમાં મદદ કર-ખનતો દિરસો પ્હોંચાડ. (૧)

વૃદ્ધ માબાપો.

હે કરૂણે ! કેટલાંએક વૃદ્ધ માબાપો કે જેમની ઉંમર ૬૦-૭૦-૮૦ કે ૯૦ વરસની થઇ હોય છે, તે વખતે તેમના યુવાન દીકરા આ દુનીયાને છોડી પરલોકવાસી થવાથી પુત્રવિયોગી બનેલાં વૃદ્ધ માબાપો ધરને ખુણે બેસી છાતીશટ રૂદન કરતાં જણાય છે. અધુરામાં પૂરું એ છે કે જેના ઉપર ધરનો આધાર હતો તે તૂટી પડવાથી આજીવિકાના સાંસા પડતા દેખાય છે. ભૂખ અને દુઃખ બંનેની પીડાથી પીડાતા વૃદ્ધો જીવનનિર્વાહ માટે આર્થિક સહાયની આશંકા રાખે છે. હે કરૂણે ! મારા હૃદયમાં નિવાસ કરી વૃદ્ધ પુરુષોને પણ સહાય કર. (૨)

વિધવા સ્ત્રીઓ.

હે કરૂણે ! કેટલાંએક બાળાઓ ન્હાની ઉંમરમાં જ પતિના સોમાગ્યથી વંચિત થએલી વિધવા બની નિરાધાર થઇ ખરેલી હોય છે. સહાયક

પતિ વિના સાસુ સસરા અને બીજા બધા માણ્યોને તે અપ્રિય થઈ પડતી જણાય છે. નણ્ણદેના માર્મિક દબ્બે તેમના હૃદયને વીધી નાંખે છે. મહત્તર ન હોવાથી વાંચનના ઉદ્યમ વિના કેવળ દિલગીરીમાં તેમનાં રાત્રિ-દિવસ પસાર થાય છે. એકાંતમાં ખેસી આંસુની ધારા વહેવડાવે છે. તેમને માટે વિધવા-આશ્રમ સ્થાપ કે જેમાં શિક્ષણ મળતી વાંચનના ઉદ્યમમાં દુઃખ વિસારે પડે અને સતીઓનાં ચરિત્રો વાંચી તેમને પગલે ચાલવાનું અનુકરણ થાય, તો તેમના આ લોક અને પરલોક બંને સુધરી જાય. (૩)

અપંગો.

હે કર્ણે ! કેટલાએક માણસો જન્મથી જ આંખ વિનાના-આંધળા હોય છે, તો કેટલાએક જન્મથી બ્લેરા હોય છે. કેટલાએક મુંગા તો કેટલાએક હુલા પાંગળા હોય છે. એક તો ખીયારા આંખ કાન જીભ હાથ કે પગની ન્યૂનતાને લીધે શારીરિક દુઃખ ભોગવે છે, તેમાં વળી ખોરાકની તંગી અને દરિદ્રતાનો તેમના પર હલ્લો થાય છે, એટલે બે પ્રકારના દુઃખમાં તેઓ સપડાય છે. તેમના રક્ષણને માટે અધ્યાના, બધિરશાળા કે મુંગાશાળા જેવી સંસ્થાઓ સ્થાપવી, અથવા ચાલતી સંસ્થાઓમાં હાથ લંબાવવો, કાંઈ પણ રીતે તેમનું રક્ષણ કરવું. (૪)

રક્તપિત્તિયા.

હે કર્ણે ! કાંઈ કાંઈ જાપડા જન્મથી ગળતકોલીયા હોય છે એટલે કાંઠના ચાકામાંથી રસી નિકળ્યા જ કરતી હોય અથવા રક્તપિત્ત જેવાં એપી દર્દોથી પીડાતા હોય છે કે જેને લીધે કાંઈ પણ માણસ તેનો સ્પર્શ કરે નહિ, પાસે ખેસવા દે નહિ, તેમ જ સરખી રીતે વાતચીત પણ કરે નહિ. આવી તિરસ્કારયુક્ત દુર્દશામાં સપડાએલા તેઓ જૂએ મરતાં આમ તેમ રખડે છે. તે તે રોગનાં દવાખાનાં કે આશ્રમો સ્થાપી તેમને કટુ-તીક્ષ્ણ વિપાકથી બચાવ. જે પ્રકારથી તેમનું દુઃખ ઓછું થાય તેવાં સાધનો ઉપાધરી તેમને આશ્રય આપ. (૫)

વિદ્યાર્થીઓ અને જ્ઞાનદાન.

હે કરુણે ! કેટલાએક જ્ઞાનદાન કુટુંબના છોકરા પણ ગરીબાણમાં આવી પડવાથી શુદ્ધિવાળા અને બજુવાની ઉલટ ઇચ્છાવાળા હોવા છતાં બહુતરનાં ખર્ચાના સાધનોની ગેરહાજરીમાં બજુવાની મુશ્કેલી પાર પાડવાને અશક્ત બને છે. વિદ્યા અને નસીબનો ચળકતો તારો ઉપર આબ્યા પહેલાં તેઓ અધવચ અસ્ત થઇ જાય છે, તેવા તારાઓને જીવતા રાખવા કે ચળકતા કરવાને પોષણ કે સહાય આપવાની શું થોડી જરૂર છે ? નહિ જ. તારી શક્તિના પ્રમાણમાં તેમને પણ ઉચિત મદદ કર. (૬)

પક્ષીઓ અને પશુઓ.

હે કરુણે ! મનુષ્યો તરફ પુરતી લાગણી દર્શાવી તેમને પુરતી સહાય આપ્યા પછી વધતી શક્તિનો સદુપયોગ પશુઓ અને પક્ષીઓને બચાવવામાં ત્યારે કરવો જોઇએ. અહા !! કેટલાએક કૂર પાપી જનો વિનાય-પરાધે પશુઓને પીડે છે, શિકાર કરે છે. માંસ અર્થે તેમનાં ગળાં કાપે છે. ગોળાં કે પથ્થરા ફેંકી આકાશમાં ઉડતાં પક્ષીઓને પટકી પાડે છે. તેમનું રક્ષણ થાય તેવા કાયદા ધડાવી, લડત ચલાવી કે તેવા પાપી જનો સમજે તેનાં પુરતકા ફેલાવી કે ઉપદેશ આપી પીડાતા પશુઓ અને પક્ષીઓને છોડાવ અને તેઓના રક્ષણ માટે પાંજરાપોળ-પશુશાળા જેવી સંસ્થાઓ તૈયાર કરી તેમાં અશક્ત પશુઓને સારી સારવાર નીચે રાખ. (૭)

ઉપસંહાર.

હે કરુણે ! આ જગતમાં કરુણા લાવનાલાયક અનેક પ્રાણીઓ છે. બધાંનાં નામ લઈ શકાય નહિ. ટુંકમાં એટલું જ કહું છું કે જ્યાં જ્યાં જો જો હુઃખી મનુષ્ય કે પશુ કોઇ પણ પ્રાણીને જુએ ત્યાં તે સર્વનું રક્ષણ કર. પૈસો હોય તો પૈસાથી, મનોબળ હોય તો મનથી, વાચાળતા હોય તો વચન-સદુપદેશથી અને બીજું કંઈ ન હોય તો છેવટે શરીરથી પોતાની જાનથી નિબંધન ગર્વને છોડી રક્ષણ કર. (૮)

છતિ કરુણા લાવના.

माध्यस्थ्य भावना.

राग-भैरवी । ताल-त्रिताल ।

माध्यस्थ्येऽहो कोप्यपूर्वो रसः ॥ ध्रुवपदम् ॥

रागद्वेषान्दोलनजनकाः ।

प्रचुरा भुवि पदार्थाः ॥

समयं सौख्ये समयं दुःखे ।

भ्रामयन्ति जनसार्थान् ॥ माध्यस्थ्ये ॥ १ ॥

स्याद्यदि किञ्चित्स्थापि वस्तु ।

तत्र रुचिः स्यादुचिता ॥

नास्ति स्थिरं किञ्चिदपि दृश्यम् ।

तस्मात्स्यात् साऽनुचिता ॥ माध्यस्थ्ये ॥ २ ॥

पुद्गलमात्रं परिणतिशीलम् ।

द्वेष्यं भवति रोच्यम् ॥

नातो द्वेषः कार्यः कदापि ।

नापि मनसा शोच्यम् ॥ माध्यस्थ्ये ॥ ३ ॥

पुरुषा अपि परिवर्त्तनशीलाः ।

नैकस्वभावाः सन्ति ॥

धर्मिणोपि भवन्त्यधर्मिणः ।

ते धर्मिणो भवन्ति ॥ माध्यस्थ्ये ॥ ४ ॥

કૂરોપિ પ્રદેશી ભૂપતિઃ ।
 જાતો ન કિં દૃઢધર્મા ॥
 દૃઢધર્માપિ જમાલિરજાયત ।
 મિથ્યાવાદી કુકર્મા ॥ માધ્યસ્થ્યે ॥ ૫ ॥
 અનુકૂલં વા પ્રતિકૂલં વા ।
 સ્યાદિષ્ટં વાઽનિષ્ઠમ્ ॥
 મધ્યસ્થેન ભાવ્યમુભયથા
 માત્યં સર્વમભીષ્ટમ્ ॥ માધ્યસ્થ્યે ॥ ૬ ॥
 યદ્યત્સમ્યગ્ યદ્યદસમ્યક્ ।
 તત્તત્કર્માનુસારિ ॥
 વ્યથોં રાગો દ્વેષસ્તત્ર ।
 કસ્માત્કર્માકારિ ? ॥ માધ્યસ્થ્યે ॥ ૭ ॥
 શિક્ષા તાવદેયાઽધમાનામ્ ।
 યાવત્તેપામુપેક્ષા ॥
 ક્લેશદ્વેષધિક્કારસંભવઃ ।
 કાર્યા તત્ર હુપેક્ષા ॥ માધ્યસ્થ્યે ॥ ૮ ॥

માધ્યસ્થ્ય ભાવના.

ભાવાર્થ—માધ્યસ્થ્ય (ઉપેક્ષા) ભાવનામાં ખરેખર કોઈ અલૌકિક
 રસ-આનંદ સમાવેશો છે. જે માણસને માધ્યસ્થ્ય ભાવનાનું અવલંબન ન
 હોય તો તેને ક્યાંય પણ સંતિનું સ્થાન મળી શકતું નથી, કેમકે આ જગતમાં
 જ્યાં જોઈએ છીએ ત્યાં સર્વે તપા દેશ્યા આનંદોર્ધનમાં ડોળાવે તેવા ૫-

દાર્યો પણ છે. તે મોદક પદાર્થો આણસોને કાણુવાર સુખમાં તો કાણુવાર દુઃખમાં જમાવે છે, કેમકે તે પદાર્થોના સંયોગ વિયોગ યવાનો ધર્મ છે. સંયોગમાં સુખની લાગણી કરાવે છે, તો તેઓ વિયોગમાં દુઃખની લાગણી ઉપજાવે છે, એટલે સુખદુઃખના સંઘર્ષ વિકલ્પમાં અસ્થિરતા યવાથી શાંતિ મળતી નથી, માટે મધ્યસ્થતામાં રહેવું કે જોથી અશાંતિ દૂર થાય. (૧)

શામાટે રાગ દ્વેષ કરવો ?

આ જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુ સ્થાયી-સ્થિર હોય, કાયમ રહેવાવાળી હોય, તો તેના ઉપર રાગ કરવો કે પ્રેમ ધરવો કદાચ વાજબી પણ મણાય; પણ તેમ છે જ નહિ, દૃશ્ય અને જોગ્ય પદાર્થ માત્ર અસ્થિર-વિનશ્વર છે; એક વખતે અવરય તેના વિયોગ યવાનો છે; તો જેનો થોડા વખત પછી વિયોગ થાય તેવી વસ્તુઓ ઉપર આસક્તિ રાખવી એ જ દુઃખનું કારણ છે, માટે સુખાર્થી આણસોને તેમ કરવું ઉચિત નથી. જેમ રાગ કરવાયોગ્ય પદાર્થ નથી તેમ દ્વેષ કરવાયોગ્ય પદાર્થ કોઈ પદાર્થ નથી. જેના ઉપર દ્વેષ કરવામાં આવે તે પદાર્થ પણ કાયમ તે રૂપે રહેવાનો નથી, કેમકે પુનઃ ભાત્ર પરિણતિ સ્વભાવવાળા છે. એક વખત અરોચ્ય-દૂષ્ય લાગે છે, તે જ પદાર્થ કાલાન્તરે શૈચ્ય થઈ પડે છે. એક વખત અપ્રિય હોય તે ખીજ વખત પ્રિય થાય છે. એટલામાટે કોઈના ઉપર દ્વેષ ધરવો નહિ, તેમજ પદાર્થોના લાભાલાભમાં શોચ પણ કરવો નહિ. અતિ આસક્તિ-રાગ ધરવો નહિ, તેમ દ્વેષ પણ કરવો નહિ; કિન્તુ બન્ને સ્થિતિમાં મધ્યસ્થપણે રહેવું. (૨-૩)

વસ્તુની પેઠે આણસો ઉપર પણ રાગદ્વેષ ન કરવો.

આણસો પણ હમેશા એક સ્વભાવના રહેતા નથી. તેઓ પણ પરિવર્તન-ફેરફાર યવાના સ્વભાવવાળા છે. જેઓ અધર્મી હોય તે ધર્મી બની જાય છે અને ધર્મી અધર્મી બને છે. નીનિમાન અનીતિ કરનારા બને છે અને અનીતિમાન નીતિથી વર્તનારા થાય છે. સારા હોય છે તે ખરાબ બની જાય છે અને ખરાબ હોય તે સુધરી સારા બને છે. ખરાબ માનીને જેના ઉપર દ્વેષ ધરવામાં આવે, તે જ આણસ કાલાન્તરમાં સારો યવાનો હોય તો શામાટે તેના ઉપર દ્વેષ-તિરસ્કાર ધરવો ? (૪)

દૃષ્ટાંતો.

ઉપલી વાત માત્ર મોઢાની નથી પણ શાસ્ત્રો પણ તેની પ્રુષ્ટિમાં દૃષ્ટાંતો પુરાં પાડે છે. જુઓ રાયપસેણી મુતમાં પરદેશી રાજાનો અધિકાર છે. પરદેશી રાજા પ્રથમ કેવો ખરાબ હતો ? હિંસક, ક્રૂર, ધાતકી, જુલમી, નારિતક, ધર્મદ્રોહી, જેટલા અવશ્ય કહીએ તેથી તે પૂરો હતો પણ કેથી સ્વામીનો સંગ થતાં તેને સુધરતાં કંઈ વાર લાગી નહિ. ક્રૂરતા, નાસ્તિકતા વગેરે દોષો એક ક્ષણમાં જતા રહ્યા અને તેને રચાને સદ્ગુણોનો નિવાસ થયો તેથી વિપરીત જમાલિ મુનિ કે જેણે ધણા ચડતા વૈરાગ્યથી દીક્ષા લીધી, અગીયાર અંગ (શાસ્ત્ર) નો અભ્યાસ કર્યો, મુનિઓના ટોળામાં જે એક અજકતો સિતારો હતો, પણ પાછળથી તેની શ્રદ્ધા બગડી, ઉપકારીનો ઉપકાર ઝોળવ્યો, વિપરીત પ્રપણા કરી અને મિથ્યાત્વની ભૂમિકા ઉપર પડ્યો, ત્યારે સારા નરસાનો ક્યાં હિસાબ રહ્યો ? કાના ઉપર રાગ અને કાના ઉપર દ્વેષ કરવો ? બેમાંથી એકે ઉચિત નથી. એટલું જ ઉચિત છે કે શુભો મહાશ્વ કરવા, દોષોને છોડી દેવા અને મધ્યસ્થપણમાં રહેવું. કાષ્ઠના તિરસ્કાર ન કરવો તેમ દ્વેષ પણ ન કરવો. સૌ સૌના કર્માનુસારે પ્રકૃતિ સ્વભાવ મળેલા છે, તેમાં ખીજાએ માયું મારવાની એટલી જરૂર નથી. અને ત્યાં સુધી સાચી સલાહ આપવી, નહિતો તટસ્થ રહેવું. (૫)

સારા માઠા સંયોગોમાં મધ્યસ્થતા.

ખાલ્લ સંયોગો પણ પરિવર્તનશીલ છે. ધડીકમાં અનુકૂળ થાય છે તો ધડીમાં પ્રતિકૂળ થાય છે. એક વખત પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે તો ખીજ વખત મૃત્યુ થતાં તેનો વિયોગ થાય છે. એક-દાવમાં બ્યાપારમાં નફા મળે છે તો ખીજ દાવમાં નુકસાની આવી પડે છે. સંયોગો પવનથી ધ્વજની માફક હલતા ફરતાં રહે છે, તેમજે માણસો એક વખતે ઇષ્ટ હોય તે જ ખીજ વખત અનિષ્ટ થઈ જાય છે. આવી સ્થિતિમાં માણસે મધ્યસ્થપણની દુલના મૂડી દેવી ન જોઈએ. એક જ સિદ્ધાંત રાખવો કે જે પ્રાપ્ત થાય તે અભીષ્ટ જ છે. સાઈ નરમું એ એક મનની માન્યતા છે. માન્યતા સવળા રાખવાથી સવળું જ થાય છે. (૬)

કર્મોનુસારી કૃણ.

જે જે સારા સંયોગો મળેલા છે કે જે જે ખરાબ સંયોગો મળે છે તે જીભ કોષના આપેલા નથી. તેમાં ઇશ્વર કે અસ્તા કોષના હાય નથી. પણ તે બધા પોતાના પૂર્વ કર્મને અનુસારે જ મળ્યા છે. શુભ કર્મના સારા સંયોગો અને અશુભના અશુભ સંયોગો મળ્યા છે. હવે તેમાં હાય વોય કરવી કે રાગ દ્વેષ કરી વિભોષાત કરવું તે બ્યર્થ છે. કર્મનો સંયય કરતી વખતે કેમ વિચાર કર્યો નહિ ? જે અશુભ સંયોગો ગમતા ન હોય તો પ્રયત્નથી અશુભ કર્મનો સંયય કરવો નહોતો પણ જ્યારે સંયય કર્યો, સારે સમતા રાખી તે કર્મોનું પરિણામ મુગે ગોઠે ભોગવવું જોઈએ. તેમાં હર્ષ શોક કરવો એ મૂઢતા છે. (૭)

ધરોપદેશ.

અસખત જીભ ખરાબ કે અર્ધમ હોય તેને સુધારવાને સલાહ કે ઉપદેશ આપવો; પણ તે ત્યાંસુધી કે જ્યાંસુધી તેને સાંભળવાની કંઈક અપેક્ષા હોય. જે કહાય સામા માણસને તેથી દ્વેષ થતો હોય તેમ પોતાને પણ તેથી સામા તરફ ધિક્કાર હતામ થતો હોય અને તેથી બંને વચ્ચે કથેશ થવાને સંભવ હોય ત્યાં ઉપદેશ આપવાનું બંધ કરી ઉપેક્ષા કરી માન ધરવું એ જ ઉચિત છે. (૮)

ધૃતિ માધ્યસ્થ્ય લાપના.

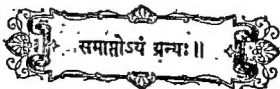
वसन्ततिलकानुत्तमम् ॥

सद्भावनाशतकशेखररूपपद्यै—

गैयैश्वतुर्भिरुपवर्णितमात्मशान्त्यै ॥

रत्नत्रयोच्छ्रयकरं शुभभावनाना—

महं चतुष्टयमहो जयताज्जगत्याम् ॥ १ ॥

शुद्धि पत्र.

५४	विंश	अशुद्ध	शुद्ध
२	२१	वियरागा	वीयरागी
१७	८	यन्ति	यन्ती
२१	१७	यावती	यावती
२६	२	दंष्टि	दंष्टि
४१	२७	नांभ्या	नांभ्या
४५	६	तस्सं	तस्स
५१	१६	पोतानी	भीमनी
१७	१०	भारी भारी	भारी
६८	१	मव	मेव
६८	४	शरण	शरणं
७४	२२	भं	भे
८१	८	नच्छि	नत्थि
८१	२३	१७।।	$\frac{१}{१७।।}$
८४	२	व्यथा	व्यथा
८६	३	उणहो	उणहो
८६	४	उणहा	उणहा
८७	१	उट्टवधो	उट्टवधो
"	"	अवपवा	अवपवो
८७	७	सिबलि	सिबलि
८८	२०	मय	भूय
६१	१५	तरक	नरक
६२	१७	अयण	अयण
६२	२५	उत्तम	उत्तम
६५	१५	असमन्स	असमन्स
६६	१४	कुभेरसेना	कुभेरसेना
६६	१४	कुभेरसेना	कुभेरसेना
६६	१६	पुरच्छिमेग	पुरच्छिमेग
६६	२०	पच्छिमेग	पच्छिमेग
१०१	३	भानभान	भानभान
१०२	१७	तुषातुर	तुषातुर
१०५	१	विलवियं	विलवियं
१२६	२०	भासे	०
१३२	१७	मुन्दर	मुन्दर

૧૩૨	૧૮	તીર્ણ	તીર્ણ
૧૩૭	૧૫	ખળું	પડવું
૧૩૯	૧૫	ખુ	ખુદ્ધે
૧૪૨	૨૨	સફરોસ	અફરોસ
૧૪૩	૯	મલ	મૂલ
૧૬૬	૨૨	જચ્છ	જત્થ
૧૭૪	૧૭	દપિક	દપિક
૨૧૫	૧૨	ન	ન
૨૩૦	૨૪	વપ	વર્ષ
૨૩૬	૨૧	શરાત	શરીર
૨૪૨	૧૭	ચડચ્છ	ચડત્થ
૨૪૨	૧૭	અડચ્છ	અડત્થ
૨૪૬	૧૫	હતી	હતો
૨૫૧	૩	દોપો	દોપો
૨૫૪	૫	સાધનો	સાધનો
૨૫૭	૧૧	સંમય	સંયમ
૨૫૮	૨૬	અને તેથી હવેથી પનાવટની ખીલ ૦	
૨૬૦	૨	રીતિને અકામ નિર્જા કહીએ	
૨૬૪	૯	છ	૦
૨૭૦	૧૩	૪ થું	૯ થું, ૬, ૪ થો.
૨૭૧	૨૬	ધણ	પણ
૨૭૮	૧૯	પગ	પંગૂ
૨૮૩	૧૫	અતપ	અતપ
૨૮૩	૧૬	લોકોને	લોકોને
"	"	લોકોના	લોકોના
૨૯૧	૨	લોકોનો	લોકોનો
૨૯૯	૨૭	વિધેયા:	વિધેયા
૩૦૨	૨૭	મળંત	મળનં
૩૦૩	૧૩	વેકિય	સ્વતઃ વેકિય
૩૨૦	૨	દન્દ્રવાજા	દન્દ્રવાજા
૩૨૪	૧૯	માત્રમાં	માત્રામાં
૩૨૪	૨૫	એક	અને
૩૨૫	૮	અત	શુદ્ધ
૩૨૭	૨૧	ચિંતામણિ	ચિંતામણિ
૩૨૯	૩	ચિંતામણિ	ચિંતામણિ
૩૪૨	૧૮	ધ	ધુ :
		ધનાધતિ	ધનધાતિ